

Het Weigevoel
in het Groene Hart van de Randstad

**Een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied
naar hun bereidheid en mogelijkheden zich te ontwikkelen
van productieboer tot plattelandsondernemer**

Bareld van der Ploeg

Promotoren:

Prof. dr. Ir. N.G. Röling, hoogleraar in de kennissystemen in ontwikkelingslanden
Prof. dr. A.T.J. Nooij, hoogleraar in de algemene sociologie en methodenleer

Samenstelling promotiecommissie:

Prof. dr. ir. A.J. Oskam: Wageningen Universiteit
Prof. drs. J.A.J. Vervloet: Wageningen Universiteit
Prof. dr. C.M.J. van Woerkum: Wageningen Universiteit
Prof. dr. ir. L.C. Zachariasse: Wageningen Universiteit

Het Weigevoel in het Groene Hart van de Randstad

**Een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied
naar hun bereidheid en mogelijkheden zich te ontwikkelen van
productieboer tot plattelandsondernemer**

Bareld van der Ploeg

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit,
prof. dr. ir. L. Speelman
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 23 november 2001
des namiddags te 13.30 uur

Bij de titel

Een kernwoord in de titel is ontleend aan Wei-gevoel: het mooiste grasland van Nederland, een themanummer van Volkskrant Magazine (27-5-2000) met teksten van Caspar Janssen, die zegt naar beste weten de bedenker te zijn van het woord 'wei-gevoel'.

Ploeg, B. van der (2001)

Het Weigevoel in het Groene Hart van de Randstad:
een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied naar hun bereidheid en
mogelijkheden zich te ontwikkelen van productieboer tot plattelandsondernemer

Bareld van der Ploeg

Proefschrift Wageningen Universiteit – With summary in English
ISBN 90-5808-490-6

Gedrukt bij grafisch bedrijf Ponsen & Looijen b.v. Wageningen

Inhoud

	blz.
Woord vooraf	
1. Inleiding	1
1.1 Onderzoeksthema en probleemstelling	1
1.2 Centrale vraag	3
1.3 Relevantie	4
1.3.1 Relevantie voor Nederlandse platteland in het algemeen	4
1.3.2 Relevantie voor veenweiden bij de Randstad	7
1.4 Achtergrond van de studie	11
1.4.1 Veenweidegebied dertig jaar als aandachtsveld	11
1.4.2 Ontwikkelingslijn in het onderzoek	15
1.5 Karakter van deze studie en leeswijzer	17
1.6 Materiaal en methoden	18
2. Studiegebied: Veenweidegebied bij de Randstad	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Gebied en gebiedsligging	23
2.3 Historische achtergrond, toekomstperspectief	30
2.3.1 Belang van lange termijn perspectief	30
2.3.2 Perspectiefwisselingen in agrarische ontwikkeling	31
2.3.3 Relatief vroege commerciële modernisering	38
2.3.4 Relatief late industriële modernisering	41
2.3.5 Relatief vroege postindustriële modernisering	47
2.4 1970 als referentiejaar	54
2.5 Veenweidebedrijven bij de Randstad anno 2000	62
2.6 Nabeschouwing	67
3. Conceptuele analyse	69
3.1 Inleiding	69
3.2 Plaatsbepaling agrarische verbreding	70
3.3 Ruimtelijk systeem en ruimtelijke kwaliteit	75
3.3.1 Ruimtelijk systeem	75
3.3.2 Ruimtelijke kwaliteit	78
3.4 Aanbodskant agrarische verbreding	83
3.5 Vraagkant agrarische verbreding	88
3.6 Interactie van vraag en aanbod	92
3.6.1 Diversiteit onder boeren en ‘consumenten’ van het platteland	92
3.6.2 Voorzieningen voor een ruilverhouding tussen boeren en ‘consumenten’	94
3.6.3 Andere sociale arrangementen voor agrarische verbreding	98
3.7 Nabeschouwing	102

Inhoud (vervolg)

4.	Ruimte voor agrarische verbreding bij boeren en boerinnen	105
	Empirische analyse 1	
4.1	Inleiding	105
4.2	Affiniteiten en aversies in bedrijfsbeleid	105
4.3	Boeren en boerinnen tussen wens en werkelijkheid	113
	Houding en gedrag	
4.4	Doeleinden in het beroep in relatie tot verbreding	119
4.5	Beroepscapaciteiten en externe oriëntatie in relatie tot verbreding	123
4.6	Totaalbeeld	130
	Ruimte voor agrarische verbreding, schatting haalbare aantallen	
4.7	Nabeschouwing	137
5.	Ruimte voor agrarische verbreding in de samenleving	139
	Empirische analyse 2	
5.1	Inleiding	139
	Ontwikkeling bedrijven en inkomens zonder extra verbreding	
5.2	Additioneel inkomen maximaal uit verbreding te halen	141
5.3	Toets 1: Compenseert verbreding daling landbouwininkomens?	145
5.4	Maximale groei aantal bedrijven in categorieën met verbreding	147
5.5	Toets 2: Wat is meest beperkend, ruimte vanuit markt of ruimte bij agrariërs?	151
5.6	Nabeschouwing	153
6.	Conclusies en slotbeschouwing	155
6.1	Conclusies	155
6.2	Slotbeschouwing	159
	Van graasrobot tot rurale idylle	
6.2.1	Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?	159
6.2.2	Toch een doorbraak in agrarische verbreding?	161
6.3	Conclusies herbelicht	174
	Literatuur	177
	Register op auteursnamen	185
	Afkortingen	186
	Samenvatting	187
	Summary	199
	Abstract	207
	Curriculum vitae	209
	Bijlage: uiteenlopende effecten van het eventueel verhogen van waterpeilen in het veenweidegebied	211

Woord vooraf

Het begon met een telefoontje eind 1994 van Kees Volker van het toenmalige Staringcentrum. Hij vroeg of ik zin had het sociologische deel van een EU-onderzoek *Sustainable Land Use* (Van der Ploeg 1999) uit te voeren. Dat had ik, vooral toen bleek dat mijn 'weigevoel' was te bevredigen door Waterland, met de Beemster als vergelijkingsgebied, in te brengen als Nederlands studiegebied in dit internationale project. Eind 1998 liep het EU-onderzoek af, maar het onderzoeksthema liet mij niet los. Het jaar daarna zocht ik daarom Ad Nooij en Niels Röling op als leden van de voormalige begeleidingscommissie van het EU-onderzoek met het voorstel op een andere basis door te gaan. Mijn voorstel was onder hun auspiciën een proefschrift te schrijven over de reikwijdte van agrarische verbreding in het veenweidegebied bij de Randstad. Dit kwam als een verrassing, maar bij nader inzien vonden zij het wel een aantrekkelijke wending van een afgedane zaak. Misschien dachten zij als promotoren een gemakkelijke klus te hebben, omdat het hun vertrouwde materiaal er al grotendeels lag. De werkelijkheid bleek anders te zijn. Ik heb hen diverse keren overvallen met nieuw materiaal en nieuwe gezichtspunten, iets wat het leven van een promotor er niet gemakkelijker op maakt. Een verzachtende omstandigheid voor mij is dat agrarische verbreding sedert de EU-enquête 1995/96 in het veenweidegebied snel meer gestalte kreeg. Zelf vond ik het een gelukkige zaak om twee studies met veldwerk in twee pioniersgebieden voor agrarische verbreding (Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) voor het LEI te kunnen doen. Ook mijn andere onderzoek voor het LEI, vaak in samenwerking met Alterra, sloot veelal wonderwel aan bij het centrale thema van het proefschrift: de reikwijdte van agrarische verbreding. Het leverde een completer beeld op, maar maakte het bestaan van Ad Nooij en Niels Röling als promotoren er niet eenvoudiger op. Het is des te meer reden om hen hierbij van harte te bedanken voor hun incasseringsvermogen en vaak stimulerende reacties.

Eind 1999 kreeg ik op mijn kantoorkamer in het nieuwe gebouw van Alterra, waar ik na afloop van het EU-project stilzwijgend inkwartiering had gevonden, een telefoontje van Anton Jansen. Deze VUTtende plattelandssocioloog/planoloog miste het contact met de levende werkelijkheid van het platteland, en vroeg of er behoefte was aan zijn inbreng als enquêteur in onderzoek waarbij het niet puur ging om gegevensverzameling, maar om het boven water halen van hoe in de landbouw gedacht wordt. Dit telefoontje leidde er toe dat hij in het voorjaar van 1999 rondreed door het mooie polderland van de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden om er met boeren en boerinnen te praten over verbrede bedrijfsontwikkeling. Na de zomer kon hij met een ten dele identieke vragenlijst het niet minder boeiende Waterland verkennen. Later realiseerde ik mij niet alleen een goede gesprekspartner voor boeren en boerinnen te hebben gevonden, maar ook samen te werken met de ervaren redacteur van *Sociologia Ruralis*. Hij heeft nadien diverse verslagen van door hem in veldwerk uitgevoerde onderzoeken voor mij geredigeerd, en uiteindelijk ook dit proefschrift. Ook hier is een buitengewoon gemeend dankwoord op zijn plaats. Voor het geval u als lezer toch redactionele ongerechtigheden in dit boek aantreft, verklaar ik hierbij met nadruk dat deze door mij zijn veroorzaakt bij veranderingen nadat het manuscript van Anton Jansen was teruggekomen.

In 1963 gaf Anne van den Ban de eerste colleges Voorlichtingskunde aan zijn eerste lichting studenten waartoe ik mij mocht rekenen. Nu in 2001 heb ik uit zijn commentaar op mijn manuscript nogmaals gemerkt hoe grondig en helder Anne alles wat met het platteland samenhangt, waarneemt. Ik ben hem dankbaar voor dit commentaar en voor wat hij in de jaren zestig voor mij als student en tijdelijk medewerker Voorlichtingskunde heeft betekend.

In mijn werk bij het LEI kreeg ik veel te maken met Aad Vijverberg in zijn verschillende hoedanigheden in de tuinbouw en uiteindelijk als Consulent voor Landbouw in Zuid-Holland. Zijn grote praktijkkennis en zijn vermogen om zin en onzin van elkaar te onderscheiden in wat er wordt geschreven en beweerd over landbouwontwikkeling, bracht mij er

toe het manuscript voor commentaar aan hem voor te leggen. Ik ben hem veel dank verschuldigd voor zijn kritische opmerkingen, opbouwende suggesties en zinnige inzichten (“Nieuwigheden komen niet uit de Ivoren Toren van de Wetenschap”).

Het onderzoek van de laatste jaren – meestal over de stad-land relatie, agrarische verbreding, het Groene Hart of alle drie bijeengenomen – gebeurde meestal in teamverband. Veel van de thema’s in dit boek waren onderwerp van intensieve discussies met mede-onderzoekers en soms ook met leden van begeleidingscommissies. Mijn proefschrift verwijst op diverse plaatsen naar publicaties van medeonderzoekers, maar wat letterlijk in de lucht bleef hangen – mondelinge mededelingen en gedachtewisselingen – betekende minstens even veel voor het vormgeven van mijn proefschrift. Ik waag mij niet aan een volledige opsomming: de lezer krijgt een redelijk complete indruk van de teams die voor mij van belang waren uit de lijst met ‘eigen’ publicaties in hoofdstuk 1. Wat in die lijst ontbreekt is het team dat onder de naam ‘Denktank Stadslandbouw’ diep nadacht over de verhouding tussen stad en land. Verder ontbreekt ook het team dat het lopende onderzoek *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* uitvoert (Van der Ploeg et al 2001b). Alle medeonderzoekers en leden van begeleidingscommissies zeg ik hierbij van harte dank voor wat zij hebben gedaan voor mijn voortschrijdend inzicht in het vraagstuk van agrarische verbreding en de verhouding tussen Veenweiden/ Groene Hart en stedelijke samenleving. Binnen de kring van onderzoekers is een speciaal woord van dank gerechtvaardigd voor Margit Jókövi aan wie ik het materiaal voor de secundaire analyse in hoofdstuk 5 (marktverkenning voor agrarische verbreding in de gezamenlijke Randstadstudie) ontleende en die mijn manuscript van kritisch commentaar voorzag. Uit de kring van leden van begeleidingscommissies is er een speciaal woord van dank voor Joop Verheul van Agrarisch Onderzoekencentrum Zegveld, die mij deelgenoot heeft gemaakt van vele geheimen betreffende het boeren op laagveen.

Verder komt nu de vraag op of het mogelijk is niet slechts mensen te bedanken maar zelfs een geheel instituut. Wanneer het LEI mij de laatste jaren niet zoveel ruimte had gegeven om persoonlijke interesses te verbinden met onderzoeksprojecten, dan was dit proefschrift niet of veel later tot stand gekomen. Om de persoonlijke kant van ons instituut te benadrukken is er een woord van dank aan Vinus Zachariasse die niet alleen als directeur van het LEI, maar ook met zijn persoonlijke interesse in het onderwerp heeft bijgedragen aan dit proefschrift. Het kritisch lezen van dit proefschrift – als lid van de leescommissie – is eveneens een woord van dank meer dan waard, iets wat tevens geldt voor de andere leden van de leescommissie.

De betekenis die mijn dagelijkse werkomgeving in Wageningen heeft voor mijn gedachtevorming over agrarische verbreding doet opnieuw de vraag opkomen of het mogelijk is een instituut – in dit geval Alterra – te bedanken. Laat ik volstaan met de mededeling dat ik mijzelf kortgeleden betrapte op een verschrijving: Leiterra terwijl het LEI en Alterra moest zijn. Om het institutionele persoonlijk te maken noem ik in dit verband Hans Farjon van wie ik als kamergenoot terloops belangrijke dingen hoorde zoals: “droogmakerijen zijn veel geschikter voor nieuwe veenvorming dan het bestaande veengebied”.

In het jaar 2000 promoveerde Dirk Roep op een studie van *vernieuwend werken*, meer in het bijzonder van het project veenweidekaas. Dirk las mijn manuscript en hij maakte hierbij enkele waardevolle opmerkingen waarvoor ik hem zeer dankbaar ben.

Ook het kleinste instituut waar ik deel van uitmaak – mijn gezin – verdient te worden genoemd. Ik haal uit deze kring mijn echtgenote naar voren. Hanneke, je ziet het nu op papier: ik ben je in het bijzonder dankbaar voor de ontnuchterende opmerkingen over het manuscript (“zou je dit niet liever schrappen”), en voor de hand-en-span-diensten achter de computer in de eindfase, toen dit proefschrift in mijn tijdsbesteding heftig concurreerde met het afronden van het verwante onderzoeksproject ‘Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?’

Ede, 1 juli 2001

1. Inleiding

1.1 Onderzoeksthema en probleemstelling

Deze studie gaat over het nieuwe gemengde landbouwbedrijf. Over het oude gemengde bedrijf op de zandgronden stond in de schoolboekjes: akkerbouw in dienst van de veehouderij. De producten van de akkerbouw werden niet verkocht, maar als voer gebruikt voor de eigen melkkoeien, varkens of kippen. Over het nieuwe gemengde bedrijf valt te zeggen: grondgebonden landbouw in dienst van landelijk gebied en samenleving. Het gaat opnieuw over producten (eigenlijk diensten) die niet worden afgevoerd maar ter plekke geconsumeerd (eigenlijk genoten). Soms worden de producten wel afgevoerd, maar hebben deze voor boer en consument een meerwaarde vanwege de lokale entourage waarin ze zijn geproduceerd: voor de boer omdat deze producten meer opbrengen en voor de consument omdat het prettig of veilig voelt voedsel te krijgen van 'echte boeren' uit een streek waar het leven voor mens en natuur goed is. In hoofdstuk 3 (conceptuele analyse) wordt het verschil tussen dienstverlening en het leveren van bijzondere producten door boeren verder uitgewerkt.

Het platteland wordt steeds vaker bestempeld als een multifunctionele ruimte, meestal een agrarische gebruikruimte die tevens dient voor ecologische functies en voor niet-agrarisch medegebruik. Denk bij ecologische functies aan de trefwoorden natuur, landschap en milieu, bij niet-agrarisch medegebruik bijvoorbeeld aan recreëren en wonen 'in het groen'. Andere functies liggen op het snijvlak van ecologie en niet-agrarisch medegebruik, bijvoorbeeld de functie van het platteland om steden te voorzien van schoon water. Er zijn diverse beeldspraken die verwijzen naar deze snijvlakfunctie van het platteland: afhankelijk van de ruimtelijke situatie, spreekt men over bepaalde stukken platteland als de Groene Long of het Groene Hart van een stedelijk gebied.

In de sociologie maakt men onderscheid tussen latente en manifeste functies van menselijk handelen. Handelen, in de zin van doelgericht gedrag, is per definitie afgestemd op manifeste (bedoelde) functies. Eventuele latente (onbedoelde) functies worden opgevat als mooi meegenomen, wanneer het positief uitvalt, of worden op de koop toegenomen (disfuncties). Wellicht is men zich niet eens bewust van deze neveneffecten.

Het nieuwe gemengde landbouwbedrijf is in belangrijke mate bewust afgestemd op ecologische functies en/ of niet-agrarisch medegebruik van het platteland. Deze functies zijn dus geen bijkomstigheid maar iets wat de boer als productiedoel met zijn bedrijfsvoering beoogt. Met andere woorden, hij legt zich toe op deze functies.

Dit 'zich toeleggen op' heeft naast een sociaal-culturele ook een economische component. De sociaal-culturele component is de mentale omschakeling van een puur productiegerichte ondernemer die een plattelandsondernemer wordt. De economische component is een uitbreiding van het economisch domein: wat eerst een positieve bijwerking (latente functie) was, wordt nu benut als een economische hulpbron, of anders gezegd, wordt geïnternaliseerd in het economisch proces. Positief internaliseren (= benutten als economische hulpbron) is slechts mogelijk wanneer er bij overheid of samenleving een koopkrachtige markt is voor nieuwe producten en diensten van boeren.

Internaliseren kan ook langs een andere route gaan. Dan ligt het vertrekpunt bij een negatieve bijwerking (latente disfunctie), een ongunstige bijwerking van landbouw voor de ecologische of sociale omgeving. Negatief internaliseren betekent in de praktijk meestal dat boeren er niet aan ontkomen om bijwerkingen (als kosten) in hun economisch handelen te verdisconteren. Bijvoorbeeld, een veehouder maakt tegenwoordig kosten voor het overkappen van zijn mestopslag waar hij emissies naar de lucht voorheen kon beschouwen als iets waar je

geen rekening mee behoeft te houden, kortom als een negatieve bijwerking. Vaak werd die zelfs niet opgemerkt.

Beide routes om te internaliseren kunnen respectievelijk kosten- en opbrengstenspoor worden genoemd. Bij negatief internaliseren maakt de boer kosten zonder dat er extra inkomsten tegenover staan, hooguit 'koopt' hij van de samenleving toestemming om te mogen blijven produceren (*license to produce*). Bij positief internaliseren zet de boer schaarse productiemiddelen in (b.v. een deel van zijn land of zijn arbeidskracht) of pleegt hij investeringen (b.v. in voorzieningen voor kamperen) voor betaalde ecologische of sociale dienstverlening. Dit genereert dus wel extra inkomsten.

In het grensgebied tussen beide sporen ligt *good farming practice* als een idee over de mate waarin ecologisering en vermaatschappelijking van de landbouw (zonder betaling) voor boeren vanzelfsprekend zou moeten zijn. De landbouw voldoet hier aan *environmental baselines* inclusief randvoorwaarden betreffende het welzijn van landbouwhuisdieren, ruimtelijke ordening en hinderwet. Deze 'prestatie' is geen basis voor aanspraken op een extra beloning in vergelijking met gewone landbouwproductie. Verlichte boeren vullen het idee van *good farming practice* ruimhartig in. Deze boeren met hart voor de ecologische en sociale kwaliteiten van het platteland menen alles te moeten doen wat kan zonder de economie van hun bedrijven al te zeer te schaden (wat een harde en een subjectieve kant heeft). Boeren kunnen ook 'verlicht' zijn omdat zij het idee van *good farming practice* vanuit een voorzorgprincipe op een ruimhartige manier invullen: met een vriendelijke bedrijfsvoering loop je minder kans dat 'de politiek' of 'de consument' zich op een bepaald moment tegen je keert.

Uit wat in hoofdstuk 3 wordt gezegd over natuurbeelden zal blijken dat er buiten de landbouw vaak impliciete ideeën leven over *good farming practice* waar een eigentijdse boer slecht mee uit de voeten kan. De feitelijke praktijken van boeren worden hieraan meestal niet getoetst: er is een neiging het landelijk gebied door een roze-groene bril te bekijken. Rond kwesties zoals door tegennatuurlijke voeding veroorzaakte veeziekten (gekke koeienziekte), en mest – nu bekeken als 'gif' in plaats van als middel voor bodemvruchtbaarheid – waren er momenten waarop de schellen van de ogen vielen. Wat overigens niet wil zeggen dat de roze-groene bril in een lade is opgeborgen. Er lijkt bij boeren en niet-boeren wel een proces op gang te zijn gekomen waarin ideeën over *good farming practice* explicieter worden, ook wanneer dit woord niet wordt gebruikt. Deze explicitering blijkt ook uit de groeiende wet- en regelgeving, b.v. over de minimale hoeveelheid ruimte voor dieren in takken van intensieve veehouderij, iets wat sterk wordt gestuwd vanuit de vierde bestuurslaag (Brussel).

Probleemstelling

Het veenweidegebied bij de Randstad staat economisch en planologisch onder druk. De economische druk vloeit voort uit de bijzondere productieomstandigheden van een laagveengebied (hoofdstuk 2) en de relatief hoge grondprijzen bij de Randstad die beide kostprijsverhogend werken. Deze economische druk zal bij de verwachte sectorale ontwikkelingen in markt en beleid (Agenda 2000) eerder toe- dan afnemen. De planologische druk is enerzijds aanwezig in opdringende steden en stedelijke infrastructuur en anderzijds in het uitbreiden van natuurterreinen (vooral in de Ecologische Hoofdstructuur) waarin voor boeren geen plaats is.

Planologische tegendruk ligt vooral in een breed gedragen besef dat het veenweidegebied moet worden gekoesterd als een agrarisch cultuurlandschap dat de kern is van het Groene Hart van de Randstad (zie o.a. Milieu en Natuurplanbureau 2001). Deze planologische tegendruk zal sterker zijn naarmate boeren met hun weidebedrijven in het Groene Hart een hogere ruimtelijke kwaliteit realiseren, omdat zij hiermee meer 'weigevoel' in de Randstad bewerkstelligen. Verhogen van de ruimtelijke kwaliteit zou echter de economische druk op het veenweidegebied kunnen verhogen, met name wanneer dit leidt tot een verdere verhoging

van de kostprijs. Bijvoorbeeld, wanneer boeren wordt opgelegd om ten behoeve van het behouden van veenweidenatuur en -landschap voor volgende generaties waterpeilen te verhogen, dan kan blijken dat zo ‘het kind wordt weggegooid met het badwater’. De landbouw als economische activiteit marginaliseert verder, en verdwijnt uiteindelijk of ‘verrommelt’ wat tevens het einde zou betekenen van de waarden waar het om begonnen is.

Agrarische verbreding is een mooi toekomstbeeld waarin ruimtelijke kwaliteit wordt omgevormd van een economisch bijproduct van de landbouw of zelfs kostenpost, in een economische hulpbron. Langs deze weg zou agrarische verbreding zorgen voor meer planologische én economische tegendruk tegenover aantasting van een weidegebied dat gelijktijdig kampt met een opdringende Randstad en een concurrentieslag in de landbouw.

Probleemstelling

De probleemstelling van dit onderzoek luidt kort gezegd:

Agrarische verbreding als win-win oplossing voor landbouweconomie en groene-hart-ecologie is een mooi toekomstbeeld, maar *is het ook een realistisch toekomstbeeld?*

In dit verband zijn er in de studie drie probleemvelden:

- a) de mate waarin agrariërs zich op economische basis willen toelagen op het voortbrengen van Ruimtelijke Kwaliteit;
- b) de mate waarin de samenleving (publiek en overheden) deze kwaliteit waardeert en begrip heeft voor het economiseren van deze ruimere taakopvatting van boeren (dus het Groene Hart niet langer ziet als een gratis openbare ruimte);
- c) of er zicht is op instituties voor een nieuwe ruilverhouding tussen boeren die zich toeleggen op gebiedsbeheer en de stedelijke samenleving die dit ook letterlijk op prijs stelt.

1.2 Centrale vraag

Deze studie richt zich op boeren die verder gaan dan het verplichte nummer van *good farming practice*, en die van dit extra een broodwinning weten te maken. Onderzocht wordt of dit in (sommige) agrarische gebieden het beeld kan gaan bepalen. De vraag is dus: kan het ontstaan van nieuwe gemengde landbouwbedrijven een hoofdtendens worden in de agrarische bedrijfsontwikkeling? Een bevestigend antwoord zou betekenen dat de sociaal-economische basis van de meeste bedrijven in belangrijke mate gaat berusten op ‘positief internaliseren’, het verwerven van inkomen uit nieuwe plattelandsproducten en diensten. Een ontkennend antwoord kan inhouden dat ‘negatief internaliseren’ het alleenrecht heeft, wat voor de betreffende boeren verteerbaar zou zijn vanwege de voordelen van bedrijfsspecialisatie, schaalvergroting en rechttoe-rechtaan produceren. Een ontkennend antwoord kan er ook op wijzen dat de meeste bedrijven met mate aan verbreding doen: gewoon produceren blijft hoofdzaak maar verbreding loopt mee als een randversiering, omdat het additionele inkomen ‘mooi is meegenomen’ of vanuit een ruimhartige invulling van het idee *good farming practice*.

Wanneer agrarische verbreding in bovenstaande zin hoofdzaak wordt, betekent dit dat er vanwege nieuwe plattelandsproducten en diensten door boeren een inkomenstransfer komt van burger naar boer van zodanige omvang dat de betreffende grondgebonden landbouw niet alleen maatschappelijk en ecologisch vriendelijk is te noemen, maar ook in economisch opzicht duurzaam is. Agrarische verbreding veronderstelt dus enerzijds bij agrariërs de bereidheid – en mogelijkheid – zich met hun bedrijven in te stellen op deze nieuwe plattelandsproducten en diensten, en anderzijds bij ‘de samenleving’ (burgers en overheden) de wil het vermogen om hiervoor te betalen.

Centrale vraag

Kan agrarische verbreding hoofdzaak worden? Vervolgvrage: Wat is hiertoe het meest beperkend, (a) de bereidheid van agrariërs danwel (b) de effectieve vraag van niet-agrariërs?

Of agrarische verbreding hoofdzaak kan worden, wordt in hoofdstuk 5 afgemeten aan het antwoord op de vraag of dit voldoende oplevert om een achteruitgang van de reeds weinig florissante boereninkomens onder Agenda 2000 te voorkomen. Dit wordt derhalve gekoppeld aan de taakstelling in de vorige paragraaf meegegeven aan agrarische verbreding om tegendruk te bieden aan een dreigende **economische** afkalving van het weidegebied. De studie geeft geen empirische analyse van de vraag of agrarische verbreding de ruimtelijke kwaliteit voldoende verbetert om tegendruk te bieden aan de **planologische** aantasting van het agrarische cultuurlandschap in het Groene Hart. De slotbeschouwing – hoofdstuk 6 – peilt wel wat de landbouw als uiterste aan ruimtelijke kwaliteit heeft te bieden.

Beide deelvragen (a en b) worden kwantitatief getest in respectievelijk de hoofdstukken 4 en 5, met gegevens die voorhanden waren. Deze hoofdstukken worden voorafgegaan door twee verkennende hoofdstukken waarvan hoofdstuk 3 het meest kwalitatief is (conceptuele analyse). Het laatste hoofdstuk grijpt hierop terug, met name in de slotbeschouwing over mogelijkheden om de teleurstellende conclusie – het lijkt niet goed te komen met Groene Hart en weidebedrijf – met een doorbraak in agrarische verbreding te ontcrachten. De slotbeschouwing en achterliggende conceptuele analyse bevatten de waarschuwing om de effectieve vraag – bereidheid om te betalen voor gebiedsbeheer door boeren – niet zonder meer gelijk te stellen met de maatschappelijke behoefte aan door boeren verzorgde landschappen. Er is verschil tussen boeren die een zakelijk belang hebben hiervoor betaald te worden, vooral wanneer conventionele landbouw slecht rendeert, en niet-boeren die belang hebben het landelijk gebied als een aantrekkelijke openbare – gratis toegankelijke – ruimte te kunnen benutten.

Derde aandachtspunt:

(c) interactie tussen boeren die over het landelijk gebied beschikken als hun private gebruiksruimte en anderen voor wie dit gebied primair een publieke belevingsruimte is.

Het zal blijken dat interactie niet uitsluitend is op te vatten als een economische ruilverhouding tussen burger en boer, maar dat andere principes om menselijk verkeer te regelen evenzeer in het geding zijn, met name eensgezindheid/ samenwerking en regelgeving/ overheid.

1.3 Relevantie

1.3.1 Relevantie voor het Nederlandse platteland in het algemeen

Het agrarisch platteland krijgt in de rijke Westerse landen in toenemende mate twee gezichten. Dit platteland is zowel private productieruimte voor boeren alsook publieke belevingsruimte voor de stedelijke samenleving. Deze studie gaat over agrarische verbreding als een ander ontwikkelingsperspectief waarin concurrerende kwaliteiten – productie versus beleving – zijn vervangen door twee elkaar bevruchtende kwaliteiten in het landelijk gebied (economie en beleving). Boeren in dit verruimde perspectief cultiveren belevingskwaliteiten die zij tevens economisch exploiteren. Zij verzorgen deze kwaliteiten als een economische hulpbron, zoals zij gewend waren goed voor hun veestapels te zorgen en deze geleidelijk op een hoger peil te brengen. Agrarische verbreding presenteert zich hier als de verzoener bij uitsteking van uiteenlopende belangen bij het platteland in een samenleving waar belevingen minstens even zwaar wegen als materiële welvaart.

Box 1: te voet door de velden (Van der Ploeg et al 2000)

Te Voet door de Velden voor het Ministerie van LNV, begon als een studie naar mogelijkheden tot recreatief medegebruik van landbouwgronden. De keus werd al snel gemaakt voor wandelen als de vorm van recreatief medegebruik die het best past bij het agrarisch gebied.

Het werd een studie met een sympathiserende benadering van het wandelen over onverharde paden door het agrarisch gebied. Dit sluit aan bij de groeiende populariteit van stevige wandelingen bij mensen die in het dagelijks leven een zittend bestaan leiden. Onderzoekers en de directe opdrachtgever bij LNV voelden zich persoonlijk aangesproken door het wandelen in het landelijk gebied. De hoofdonderzoeker (BvdP) begaf zich zelfs te midden van andere Bijna Vutters en verder vooral Jonge Yuppen op het Pieterpad, en kwam inmiddels vanuit noordelijke richting in Maastricht aan. De trajecten over onverharde paden zijn ontegenzeggelijk het mooist. Het betreft veldwegen en paden over en langs land van boeren, maar ook van niet-agrarische particulieren en overheden zoals Waterschappen die groene of blauwe terreinen en aders beheren. Voor de wandelaar luidt het motto: in dit volle land zo ver mogelijk wegwezen van asfalt en motorgeraas.

Het werd ook een studie met een sympathiserende benadering van de boer en zijn bedrijf. Dit was tot op zekere hoogte de consequentie van de sympathie voor het wandelen langs het boerenland. Onze wandelaars waren zeer gesteld op het afwisselende decor van agrarische cultuurlandschappen en stukjes vrije natuur. De sympathiserende benadering van boer en bedrijf was ook (BvdP) van huis uit meegekregen. De onderzoeker meende het territoriuminstinct van zelfstandige boeren te begrijpen – dit is mijn land –, en ook dat er regels nodig zijn die een verhouding markeren van gast (wandelaar) en gastheer (boer), wil het ‘project’ paden door het agrarisch gebied kans van slagen hebben. Verder was er het besef van de economische dimensie. Het landelijk gebied is voor boeren bestaansbron, voor wandelaars belevingsruimte. Dit lijkt te vragen om een ruilverhouding tussen boeren die werk maken van openstelling en het verhogen van de belevingswaarde van het landelijk gebied, en het publiek dat geniet van het resultaat. De huidige financiële vergoeding voor boeren, vanuit de Mc Sharry Regeling voor openstelling, maakt een magere indruk op deze met boeren sympathiserende onderzoeker/ wandelaar.

De onderzoekers werden betaald voor een sympathiserende benadering van beleidsmakers die vinden dat Nederland grotendeels overdrukgebied is, en dat men daarom naarstig moet zoeken naar mogelijkheden tot meervoudig ruimtegebruik. Het meer toegankelijk maken van buitensiedelijk groen kan zelfs een voorwaarde zijn om het beleid van compacte verstedelijking te kunnen voortzetten. De onderzoekers gingen in hun sympathiserende benadering van beleidsmakers zo ver dat zij suggesties gaven voor een draaiboek om openstelling van landbouwgronden in gebiedsgericht beleid te realiseren. Maar boeren lopen voorlopig allesbehalve storm om gebruik te maken van de regeling voor openstelling landbouwgronden.

Agrarische verbreding een heteroog verschijnsel

Agrarische verbreding blijkt bij nader inzien te staan voor een heterogene verzameling nieuwe bedrijfsactiviteiten. Soms is er een directe koppeling tussen cultiveren en exploiteren van belevingskwaliteiten. Dit geldt per definitie voor ecologische verbreding, het betaald beheren van natuur of landschap door boeren. Dit geldt niet voor sociale verbreding wanneer dit alleen het exploiteren van een mooie locatie is, bijvoorbeeld in agrotourisme. In de praktijk van sociale verbreding gaat dit vaak wel gepaard met cultiveren van de locatie vooral wanneer ook het uitdragen van bijzondere plattelandskwaliteiten hieronder valt.

Soms is er een *face to face* ruilverhouding tussen boer en samenleving aangaande belevingskwaliteiten. Dit is het geval in sociale verbreding, maar ook bij verkoop van bijzondere

producten aan huis. In andere gevallen is deze ruilverhouding tussen boer en burger/ consument abstract georganiseerd. Dit geldt niet alleen voor, uit belastinggelden betaalde, maatschappelijke dienstverlening door boeren – bijvoorbeeld beheerslandbouw –, maar ook voor vriendelijk voortgebrachte landbouwproducten die worden afgezet via ketens dus zonder rechtstreeks contact tussen boer en consument.

De afstand tussen agrarische bedrijvigheid en verbreding varieert sterk. Deze is het kleinst bij agrarische verdieping, het voortbrengen van landbouwproducten met een hoger prijskaartje vanwege een bijzondere identiteit die is verbonden met de locatie of wijze van voortbrengen. Ook ecologische verbreding staat gewoonlijk vrij dicht bij het landbouwbedrijf, het betreft hier gewoonlijk het beheren van veenweidenatuur- en landschap. Sociale verbreding blijft gemiddeld het meest op afstand van het weidebedrijf, de bezoeker komt meestal niet verder dan het erf. Soms dringt sociale verbreding wel veel meer het landbouwbedrijf binnen zoals in therapeutisch werken op zorgboerderijen. Ecologische verbreding staat soms ver bij het landbouwbedrijf vandaan bijvoorbeeld wanneer de boer optreedt als beheerder van een gewoon natuurterrein.

De probleemstelling van het onderzoek is dat agrarische verbreding als hoofdzaak in landbouwontwikkeling een mooi toekomstperspectief is, en dat er in het studiegebied geen reëel alternatief voor is, maar dat de haalbaarheid verre van vast staat. In het peilen van de haalbaarheid kijkt deze studie scherp naar de bereidheid bij boeren tot omschakelen, en meer vanuit de ooghoeken naar de bereidheid in de stedelijke samenleving om te betalen voor nieuwe producten en diensten van boeren. Deze bereidheid tot betalen wordt in verband gebracht met de beschikbaarheid van instituties, rond het landelijk gebied, die een ruilverhouding mogelijk maken tussen de beherende boeren en de hiervan genietende stedelijke samenleving.

Een bevestigend antwoord zou betekenen dat het landelijk gebied – tweederde van Nederland – veel meer voor de maatschappij kan betekenen dan als herkomstgebied van voedsel en onderdeel van de nationale economie alleen. Het platteland is dan tevens het gebied dat de natie verrijkt met een rijkdom aan ecologische kwaliteiten – ook rust en ruimte –, en derhalve een oord is waar je vanuit de stad op verhaal kunt komen. Een geslaagde opwaardering van het platteland als multifunctionele tegenhanger van het stedelijk gebied kan zelfs een voorwaarde zijn voor het doorzetten van het compacte verstedelijkingsbeleid. Het agrarische platteland functioneert dan als ‘buitenstedelijk groen’.

Hoe sterk het beleid tegenwoordig denkt in termen van agrarische multifunctionaliteit blijkt niet alleen uit nationaal- en EU-gesubsidieerde regionale projecten – o.a. WCL en ROM gebieden – en ander gebiedsgericht beleid van provincies, maar bijvoorbeeld ook uit de visie *Palet van het platteland* van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (2000).

Bladzijde 27 van de LNV nota zegt over de toekomst voor de landbouw het volgende:

<p><i>noordelijke open ruimte:</i></p> <p>a) <i>noordelijke schil (open landschappen)</i></p> <p>b) <i>noordelijke kern (groene voorraadkamer)</i></p> <p>c) <i>Flevoland</i></p>	<p><i>multifunctionele schil</i></p> <p>a) <i>boven Noordzeekanaal</i></p> <p>b) <i>centraal zandgebied</i></p> <p>c) <i>oostelijk zandgebied</i></p> <p>d) <i>zuidelijk zandgebied</i></p> <p>e) <i>Zuid-Limburg</i></p>	<p><i>stedenring Centraal Nederland:</i></p> <p>a) <i>noordvleugel Randstad</i></p> <p>b) <i>zuidvleugel Randstad</i></p> <p>c) <i>knooppunt Arnhem-Nijmegen</i></p> <p>d) <i>Midden-Brabant</i></p>	<p><i>centrale open ruimte</i></p> <p>a) <i>Groene Hart</i></p> <p>b) <i>rivierengebied</i></p> <p>c) <i>Delta (Zuidwest Nederland)</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • naast gangbare, grondgebonden landbouw: verbreding • centrum biologische landbouw (Flevoland) 	<ul style="list-style-type: none"> • extensiveren, naar grondgebondenheid • verbreding naar multifunctionele bedrijven • beperkte en schone intensieve veehouderij 	<ul style="list-style-type: none"> • intensieve teelten, naar projectvestiging • stadslandbouw/ landbouw ten dienste van stad en stedeling 	<ul style="list-style-type: none"> • verbrede landbouw/ stadslandbouw • ruimte voor gangbare, grondgebonden landbouw

Wanneer boeren in grote delen van het land zich niet langer richten op gewone landbouwproductie maar op agrarische verbreding dan veronderstelt dit een substantiële financiering uit private en/of collectieve middelen. Ter bepaling van de gedachten: hier zou 0,5% van het nationaal inkomen mee zijn gemoeid uitgaande van de gedachte dat 50.000 boerengezinnen met grondgebonden landbouw – 1% van de bevolking die 60% van de ruimte beheert – zich werpen op verbreding en hieruit 50% van een paritair inkomen halen (de rest uit gewone landbouw).

Het ontstaan van nieuwe gemengde landbouwbedrijven is ook relevant vanuit veranderend EU-beleid. Afgaand op Agenda 2000 wordt de landbouw in toenemende mate blootgesteld aan de prijsdrukkende invloed van wereldmarkten. Als compensatie zou er een financiële stroom naar de landbouw komen die niet langer gekoppeld is aan productievolumes maar aan bijdragen die boeren leveren aan de kwaliteit van het landelijk gebied (*cross-compliance*).

Een complicatie is dat dit zo moet gebeuren dat het in het kader van onderhandelingen over wereldhandel niet kan worden betiteld als verkapte subsidie op landbouwproducten. Het idee van *good farming practice* veronderstelt dat aan boeren eisen kunnen worden gesteld, in het belang van omgevingskwaliteiten, zonder dat daar een vergoeding tegenover staat.

Er is vrees voor beleidsconcurrentie – vooral binnen de EU –, de vrees dat men elders toegelijker is voor boeren dan hier het geval is vanuit onze hoge standaarden voor *good farming practice*. Anderzijds is er huiver vooral in de landbouwlanden met een lage kostprijs buiten de EU, dat welvarende samenlevingen zich de luxe kunnen veroorloven de bijzondere prestaties van boeren voor omgevingskwaliteiten te overdrijven om zo ten onrechte *cross-compliance* betalingen aan de landbouw te kunnen geven.

Dit lijkt het moeilijkst te liggen bij *overheidssteun* aan landbouwsystemen die geacht worden dragers te zijn van bijzondere omgevingskwaliteiten. Systemen zoals biologische landbouw, die een extra beloning krijgen uit de *private* markt, stuiten op minder bezwaren. Ook het belonen van plattelandsactiviteiten van boeren *naast* grondgebonden landbouw ligt minder gevoelig in onderhandelingen over wereldhandel dan ‘landbouwsteun’. Het betreft dan ecologische verbreding met beloning hoofdzakelijk via overheden (agrarisch natuurbeheer) en sociale verbreding met beloning vooral via private markten (b.v. agrotourisme). Onze studie kan helpen meer gestructureerd te kijken naar wat positief internaliseren van omgevingskwaliteiten kan inhouden in termen van bedrijfsactiviteiten en belonings-mechanismen.

1.3.2 Relevantie voor veenweiden bij de Randstad

Ruimtebeslag grondgebonden landbouw slechts te legitimeren met ruimtelijke kwaliteit

Wanneer men kwaliteit van het landelijk gebied ziet als de inhoud van twee communicerende vaten, het linker gevuld met productiekwaliteit en het rechter met belevingskwaliteit, dan construeert men hiermee voor het veenweidegebied bij de Randstad een onhoudbare situatie (zie figuur 1.1). Als boeren in dit vrij marginale landbouwgebied de ruimte krijgen productiekwaliteit op te voeren b.v. door onderbemalingen in poldersloten, dan gaat dat ten koste van de belevingskwaliteit. Uiteindelijk gaat dit ook ten koste van grondgebonden landbouw want zijn ruimtebeslag in het Groene Hart van de Randstad valt slechts te legitimeren met zijn functie als hoeder van bijzondere natuur- en landschapswaarden. Wanneer anderzijds de stedelijke meerderheid denkt boeren zonder meer op te kunnen leggen belevingskwaliteiten vergaand te respecteren dan komt zij eveneens bedrogen uit, tenzij zij het Groene Hart liever als moerasgebied ziet dan als weidelandschap. Het vergaand moeten respecteren van belevingskwaliteiten – boeren in een openluchtmuseum – zal er in dat geval toe leiden dat de landbouw

in het veenweidegebied verder marginaliseert en op termijn verdwijnt, ook als drager van aparte natuur- en landschapswaliteiten.

Veenweidegebied vrij zwak productiegebied maar met centrale ligging

Uit bovenstaande aanhaling uit een LNV nota blijkt al dat verbreding niet voor alle regio's even relevant is. Verbreding lijkt extra relevant voor gebieden:

- a) met een zwakke landbouw, met name vanwege natuurlijke condities, vooral als het voortbestaan van die landbouw niet alleen sociaal-economische doelstellingen dient, maar ook bijzondere natuur- en landschapswaarden waarvan hij de economische drager is; (internationaal: bergweiden, Nederland: veenweiden)
- b) die bij grote steden of attractiepunten voor recreatie liggen en vanwege welvaartontwikkeling en toenemende vrije tijd steeds belangrijker worden dan een gastvrije rurale tegenhanger van het stedelijk gebied (internationaal: b.v. bergweiden, Nederland: Groene Hart/ veenweidegebied)

Situaties zoals die in het Centraal Massief van Frankrijk, van een landbouw die zo zwak staat dat deze er toe tendeert zich terug te trekken en 'woest en ledig' land achter te laten, komen in Nederland nauwelijks voor. Delen van de veenweidegebieden komen hierbij nog het dichtst in de buurt. Deze behoorden tot de zeer weinige landbouwstreken in Nederland waar omstreeks 1980, vóór het effectief worden van het relatienota-beleid, spontane 'verruiging' van landbouwgronden voorkwam. Dit trof kleinere percelen die door boeren slechts varend waren te bereiken vooral in Waterland-West en de Kop van Overijssel.

Landbouw binnen de stedelijke invloedssfeer is in Nederland een veel voorkomend verschijnsel. Naar internationale maatstaven ligt wellicht geheel Nederland binnen de stedelijke invloedssfeer. Naar Nederlandse maatstaven geldt dit alleen niet voor de noordelijke open ruimte (zie overzicht uit LNV nota). Voor de drie andere regio's geldt dit nadrukkelijk wel. De positie van de zo genoemde centrale open ruimte is bijzonder. Deze is als open ruimte vooral waardevol als tegenhanger van omringende stedelijke gebieden. Dit geldt het meest voor het Groene Hart van de Randstad.

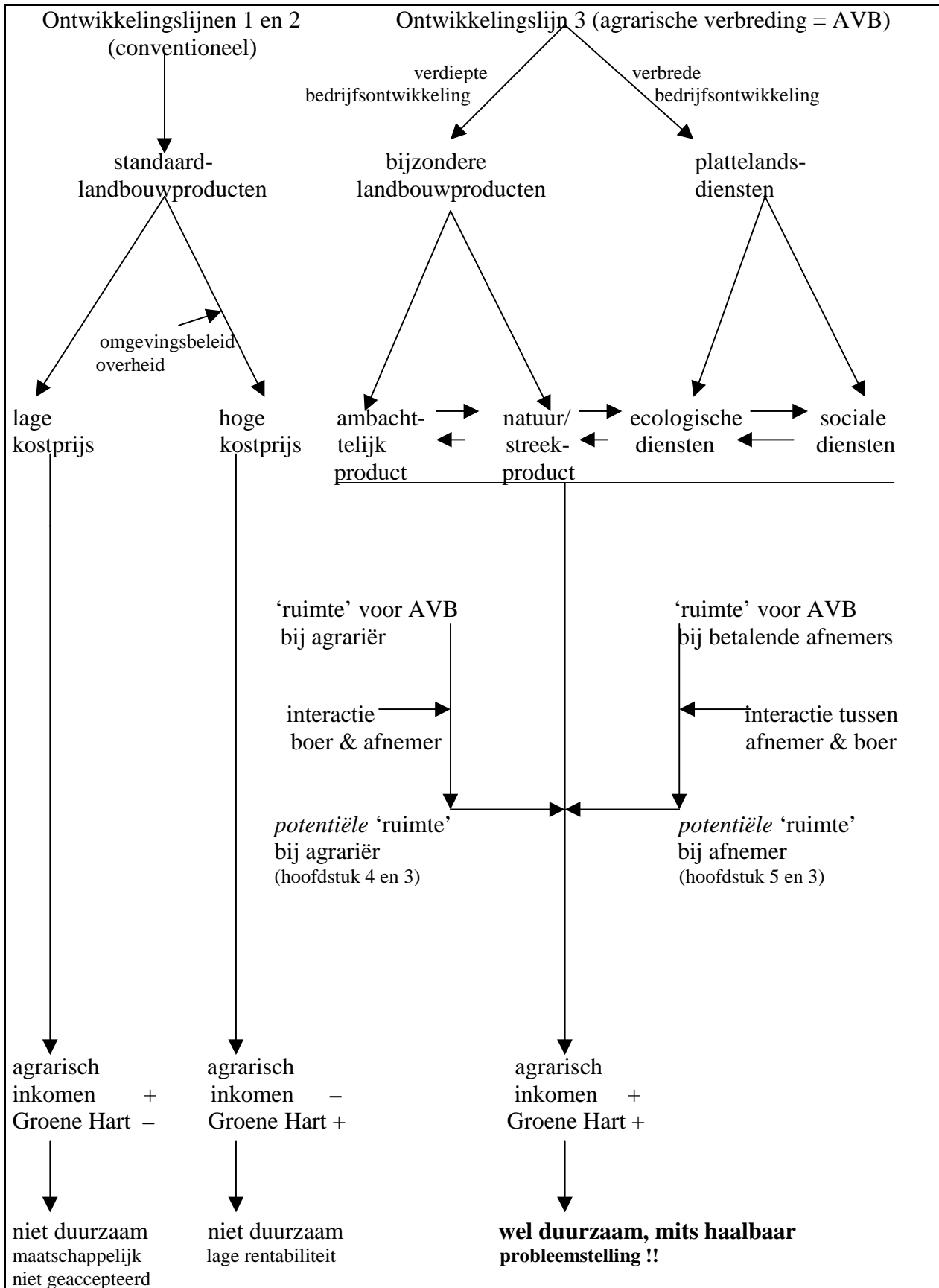
Het Westelijke Veenweidegebied en het Groene Hart van de Randstad vallen grotendeels samen. Randstedelijke uitbreidingen in binnenwaartse richting hebben het Groene Hart in de loop van de jaren zodanig verkleind dat vooral het veenweidegebied als open ruimte resteerde. Het Groene Hart is op dit moment zeer overwegend gesitueerd in het veenweidegebied annex plassen en natuurgebieden. Omgekeerd ligt het veenweidegebied grotendeels in het Groene Hart. Alleen Waterland ligt niet in de centrale open ruimte maar boven het Noordzeekanaal, en daarmee in de multifunctionele schil (LNV nota).

Probleemstelling uitgewerkt: twee 'hopeloze' ontwikkelingslijnen en één te onderzoeken lijn

Figuur 1.1 schetst vanuit de bovenste regel drie toekomstige ontwikkelingslijnen:

- 1) Conventionele landbouwontwikkeling op basis van een lage kostprijs impliceert dat inrichting en beheer (waterpeilen) primair zijn afgestemd op de landbouw en minder op natuur, landschap en medegebruik;
- 2) Conventionele landbouwontwikkeling op basis van een hoge kostprijs, met name veroorzaakt door omgevingsbeleid, inclusief peilbeheer van water, dat weinig rekening houdt met agrarische belangen;
- 3) Landbouwontwikkeling op basis van agrarische verbreding waarin boeren zich toeleggen op het voortbrengen van bijzondere landbouwproducten en plattelandsdiensten.

Figuur 1.1 Agrarische verbreding (ontwikkelingslijn 3) in relatie tot conventionele landbouwontwikkeling (ontwikkelingslijnen 1 en 2)

De onderste regel van figuur 1.1 laat zien waarin deze drie ontwikkelingslijnen uitmonden qua duurzaamheid vanuit twee hoofdkwaliteiten: economische kwaliteit (inkomen en concurrentiekracht) en kwaliteit leefomgeving in dit geval Groene Hart Kwaliteit (ecologie en randstedelijk medegebruik). Duurzaamheid heeft in deze ontwikkelingslijnen achtereenvolgens het volgende gezicht:

1) economie +, ecologie — ; 2) economie — , ecologie + ; 3) economie + , ecologie +.

Een vierde optie (economie —, ecologie —) ontbreekt hier eenvoudigheidshalve. Voor een vierdeling in mogelijke relaties tussen economische ontwikkeling en omgevingskwaliteiten kan de lezer bij Blöchliger (1994) terecht. Hoofdstuk 3 geeft overigens een meer genuanceerde behandeling van het begrip ruimtelijke kwaliteit dan figuur 1.1 die volstaat met agrarisch inkomen (economie) ‘tegenover’ omgevingskwaliteit (Groene Hart) te stellen. De aanhalingstekens rond ‘tegenover’ staan er niet voor niets: de derde ontwikkelingslijn (agrarische verbreding) staat namelijk voor de ++ uitkomst.

De tweede ontwikkelingslijn – conventioneel, hoge kostprijs –, vertegenwoordigt de optie waarin de overwegend niet-agrarische samenleving in het Groene Hart het spreekwoordelijke kind (veenweidenatuur en -landschap) met het badwater (landbouw) weggooit. Collectief waterbeheer is een instrument waarmee in beginsel zonder vergoeding natuur- en landschapsvriendelijke omstandigheden aan de landbouw kunnen worden opgelegd. Zonder voorwaardenscheppend beleid voor agrarische verbreding zal dit tot gevolg hebben dat weidebouw – de enige vorm van landbouw die hier mogelijk is – op termijn uit het gebied verdwijnt. Hiermee verdwijnen ook de met landbouw verbonden historische landschappen en natuur. Hoe ‘erg’ dit wordt gevonden bepaalt in belangrijke mate de kansen voor de derde ontwikkelingslijn, agrarische verbreding. Deze derde ontwikkelingslijn heeft het in beginsel in zich twee heren te dienen:

- a) Landbouweconomie en
- b) Kwaliteit leefomgeving ofwel Groene Hart Kwaliteit.

Zwaartepunten in de analyse

Doel van deze studie is meer inzicht te geven in de haalbaarheid van deze ontwikkelingsrichting waarin boeren zich los maken van de voor hen op deze plek fatale omarming door de wereldmarkt.

Zwaartepunten in de analyse zijn:

- (1) of er voldoende boeren en boerinnen zijn die meer dan marginaal aan agrarische verbreding willen doen en
- (2) of er in de samenleving voldoende (koopkrachtige) vraag zal zijn naar hun nieuwe producten en diensten.

Beide zwaartepunten in de studie worden in figuur 1.1 gesymboliseerd door pijlen loodrecht op de ontwikkelingslijn agrarische verbreding: het zijn voorwaarden voor het slagen van agrarische verbreding.

Het moeilijkste onderdeel van de studie is daarbij dat het niet slechts gaat om de actuele maar vooral om de potentiële ruimte bij boeren als aanbieders en particulieren en overheden als afnemers van nieuwe plattelandsproducten en -diensten. Dit betekent in de studie de noodzaak om *fact finding* te combineren met het systematisch toepassen van meer kwalitatieve analysemethoden.

1.4 Achtergrond van de studie

1.4.1 Veenweidegebied dertig jaar als aandachtsveld

Het veenweidegebied dook in mijn tijd bij het LEI regelmatig op als onderwerp van regionale vergelijkingen waarbij ‘landbouwaanpassing versus gebiedsaanpassing’ een terugkerend thema was. Hieronder volgen hoofdindrukken uit mijn periode vanaf 1971 als LEI gestationeerde in het Randstadgebied waarbij ik ook de tuinbouw betrek. De behandeling van dit ‘zijspoor’ kan in kort bestek de bijzondere condities van een laagveengebied naar voren halen, alsook de strategieën die ondernemers hanteren om deze condities het hoofd te bieden. Bij deze strategieën gaat het voor laagveengrond om het dilemma van bedrijfsaanpassing, aan bijzondere plaatselijke omstandigheden, versus gebiedsaanpassing bij gestandaardiseerde landbouwsystemen.

Enerzijds is er het ideaaltypische geval waarin tuinders, individueel of als regionaal centrum, een eigen draai weten te geven aan de ontwikkeling van hun bedrijven die rekening houdt met de bijzondere omstandigheden van een laagveengebied, en anderzijds het contrasterende ideaaltypische geval waarin ‘afwijkende gebieden’ geschikt worden gemaakt voor toepassing van gestandaardiseerde bedrijfssystemen in de tuinbouw. Het zal blijken dat de omstandigheden van een laagveengebied zo bijzonder zijn dat van deze laatste optie weinig gebruik wordt gemaakt. Wel wordt het geval aangehaald waarin de ‘eigen draai’ van tuinders op laagveengrond bestaat uit een uiterste intensivering ter plaatse – in bloei trekken van bloembollen – terwijl voor het voortbrengen van uitgangsmateriaal met een ‘reizende kraam’ wordt rondgetrokken over gehuurd land buiten het veenweidegebied.

Het begrip ‘locatie’ speelde een belangrijke rol in een zestal werkgroepen waarvan ik deel uitmaakte voor de Provinciale Adviescommissie Agrarische Structuur Zuid-Holland, en waarbij in diverse centra voor glastuinbouw, boomkwekerij en bollenteelt de toekomstige ruimtebehoefte en meest geschikte locaties om hierin te voorzien werden geïnventariseerd.

Als bijproduct van deze praktijkverkenningen kwam de indruk naar voren dat weerbarstige tuinders op ogenschijnlijk ongunstige locaties zich daar wonderwel met een eigen centrumstijl wisten te handhaven. Onderstaande illustraties hebben betrekking op clusters eigenwijze tuinders op laagveengrond, waarbij de aanduiding ‘eigenwijze’ een etiket is dat vanuit het perspectief van de mainstream tuinbouw wordt opgeplakt. Vanuit het perspectief van de bijzondere lokale omstandigheden zijn het juist *meegaande* tuinders. Het idee van agrarische ondernemers die meegaan met of ingaan tegen lokale omstandigheden heeft deze onderzoeker overigens meegekregen in zijn Wageningse opleiding bij een hoogleraar die uitgebreid onderzocht of het verschil in landbouw tussen het Zuidelijk Westerkwartier van Groningen vergeleken met Westerwolde, terug viel te voeren op locatiefactoren zoals bodemsoort danwel op de sociaal-culturele factoren met name een streekeigen bedrijfsstijl (Hofstee 1946).

Intrigerende verscheidenheid, ook in aanpassing bij locale omstandigheden

De landbouw in het Randstadgebied – en ook in de Kop van Noord-Holland – kent een intrigerende verscheidenheid. Er ligt een wereld van verschil qua economie, mentaliteit en ruimtelijke verschijningsvorm tussen tuinbouwcentra en grondgebonden landbouw. Ook binnen beide werelden was er vaak een mentale omschakeling nodig om zonder al te grote misverstanden te kunnen reizen tussen afzonderlijke tuinbouwcentra en aparte polders met grondgebonden landbouw.

In het Zuidhollands Glasdistrict bijvoorbeeld, legden veel tuinders zich vanaf de jaren vijftig toe op één hoofdteelt, terwijl het teeltplan van veel Rijnsburgers tot op de dag van van-

daag tientallen soorten omvat, iets wat voor Boskoopse boomkwekers – met honderden soorten en cultivars op één hectare – een sterk vereenvoudigd bedrijf lijkt.

In de wereld van grondgebonden landbouw bijvoorbeeld konden in de jaren zeventig gespecialiseerde melkveehouders uit Waterland zich moeilijk herkennen in hun collega's ten zuiden van het Amsterdams IJ met hun intensievere bedrijfsvoering (zie hoofdstuk 2), terwijl boeren vanuit dit laatste gebied niet voor niets gewend waren te spreken over 'de overkant (van de Lek)' wanneer zij geringschattend spraken over melkveehouders in de Alblasserwaard. Voorts hadden trotse akkerbouwers van de Zuidhollandse Eilanden die vanouds werkvolk hadden voor het uitvoerende werk, weinig reden zich te vereenzelvigen met slovende melkveehouders en tuinders.

De tuinbouwcentra kenden de laatste dertig jaar in veel gevallen een zo sterke groei van de productie, vooral door intensivering, dat de agrarische werkgelegenheid ondanks het toepassen van arbeidsbesparende technieken toenam, wat zich ook op bedrijfsniveau uitte in een toenemend gemiddeld aantal arbeidskrachten. De Nederlandse tuinarbeiders verdwenen rond 1970 bij een gespannen arbeidsmarkt in grote getale uit de sector, maar daarvoor in de plaats kwamen grotere aantallen allochtone arbeidskrachten, vaak woonachtig in de oude wijken van de Randstad. Hun werkgevers waren in het algemeen beslist niet de nieuwe herenboeren, vergelijkbaar met de grotere vooroorlogse akkerbouwers op de Zuidhollandse Eilanden die het uitvoerende werk aan het werkvolk overlieten.

De rurale tegenhanger van de Randstad is in het akkerbouwgedeelte – dus minder in het veenweidegebied – voor een belangrijk deel 'opgerold' door enerzijds uitdijende steden plus bijbehorende infrastructuur en anderzijds verplaatsende en uitbreidende tuinbouw centra. In het resterende gebied met grondgebonden landbouw nam op veel van de boerenbedrijven de arbeidsbezetting af zodat zuivere gezinsbedrijven ontstonden of zelfs pure eenmansbedrijven, eventueel met gezinsinkomen van buiten het eigen bedrijf.

Overigens was de grens tussen de werelden van tuinbouw versus grondgebonden landbouw in akkerbouwgebieden bij de Randstad minder scherp dan bij weidegebieden, getuige bijvoorbeeld 'het Barendrechtse bedrijfstype' met glasteelten en opengrondsteelten en het op grote schaal verhuren van akkerbouwgrond aan tuinders (spruiten en witlof).

Als overwegend weidegebied kent alleen de Beemster een vergelijkbare integratie van grondgebonden landbouw en tuinbouw doordat aldaar veel melkveehouders contracten aangaan met bollentelers uit West-Friesland en Graft-De Rijk om tulpenteelt over het bedrijf te laten rouleren. Elk perceel grasland komt eens in de zes of zeven jaar aan de beurt om voor dit doel te worden gescheurd. Het betreft kleigrond die eigenlijk te zwaar is voor een akkerbouwplan met aardappelen, wat ook betekent dat de teeltgrond verre van ideaal is voor bollenteelt, tenzij 'oud grasland' het humusgehalte van de bodem flink verhoogt.

Laagveengebied uitvalsbasis tuinbouw, maar wat resteert is 'slechts' weidebouw

Het veenweidegebied dat in deze studie centraal staat, kende afgelopen dertig jaar een betrekkelijk geringe en afnemende interactie met de expansieve tuinbouwwereld. Dit is opmerkelijk want de eerste aanzet tot de huidige tuinbouwcentra vond in veel gevallen plaats op laagveengronden, in andere gevallen op geestgronden achter de duinen. Het ging oorspronkelijk om de teelt van groenten in de open grond, met geleidelijk meer glas, voor de nabije steden. De grond is handmatig goed te bewerken: machines zijn al gauw te zwaar voor de weke grondsoort. Een voordeel voor vroege teelten was verder dat het vele water de kans op schade door nachtvorst sterk verkleinde. Sommige groenten (aardbei) en bloemen (roos) doen het zelfs heel goed op de veenbodem. Er doemen problemen op voor tuinders die in de richting van glastuinbouw verder willen gaan dan het stadium 'ondersteunend glas'.

De aanzetten tot glastuinbouw waren te vinden op ‘bovenland’ – restanten van een groot veengebied – tussen droogmakerijen in het westelijk deel van het Midden Randstadgebied. Voor de gespecialiseerde glasbedrijven die na de tweede wereldoorlog ontstonden vormden deze laagveengronden allesbehalve een ideale locatie. Alleen al de relatief hoge kosten voor het bouwen van nieuwe kassen, vanwege de noodzaak tot onderheien, legde veel gewicht in de schaal¹. Bij verplaatsing van glastuinbouw vanwege stadsuitbreiding, en overloop van volle glastuinbouwgebieden werd bij voorkeur de kleigrond van droogmakerijen opgezocht vanwege de stevigere bodem, de bredere kavels en de lagere slootwaterstanden.

Illustraties van aangepaste tuinbouwontwikkeling op laagveengronden

De meest voorkomende strategie om het hoofd te bieden aan de bijzondere productieomstandigheden op laagveengrond was omschakeling naar bloementeel onder glas, vaak gecombineerd met teelt in de open grond. De hogere geldwaarde van de productie per m² glas in de bloementeel maakte dat de hogere bouwkosten van kassen, vergeleken met stevige bodems in droogmakerijen minder zwaar wogen dan in de groenteteelt onder glas. Tuinders in Roelofarendsveen (de Rijk en Rijk 1985) gingen in deze strategie aanzienlijk verder dan tuinders in andere delen van ‘de Venen’ (b.v. Ter Aar). Zij legden zich er in de winter op toe om grote aantallen bloembollen uit de nabije Bollenstreek in bloei te trekken. Deze tak van bloemisterij geeft een zeer hoge geldomzet per m² kasoppervlakte hoewel het geen jaarronde teelt is, waardoor de relatief hoge bouwkosten per m² glas en ook de smalle, door water omgeven percelen niet zo bezwaarlijk zijn als bij andere takken van tuinbouw.

Een heel aparte aanpassing aan lokale omstandigheden is te vinden in Noord-Holland op het ‘bovenland’ tussen Schermer en de Beemster (Eilandspolder). De voorgangers van de huidige eigenaars van ‘broeierijfabrieken’ – grootschalige teelt van bolbloemen – zijn *footloose* geworden door hun groenteakkertjes in de vaarpolder Eilandspolder te verlaten en achter te laten als veenweidegebied, om in de plaats hiervan hectares kleigrond voor bollenteelt bij boeren in vooral de Beemster te huren.

De meest positieve aanpassing van tuinders aan de specifieke kenmerken van een laagveengebied valt waar te nemen in het boomkwekerijcentrum Boskoop-Hazerswoude. Typisch Boskoopse cultures vooral azalea, houden van veengrond. Kwekers in Boskoop vormen net als bloementelers in Rijnsburg, een combine met de plaatselijke handel in sierteeltproducten. Zij leggen zich toe op het aanleveren van kleine ambachtelijk voortgebrachte partijen sierteeltproducten. Een typisch Boskoopse bedrijf heeft overwegend half beschermde teelten met een kleine stekkas op een perceel dat qua oppervlakte kleiner is dan het gemiddelde glasbedrijf in het nabije Zuidhollands Glasdistrict. Dit neemt niet weg dat het een hogere geldopbrengst heeft dan een akkerbouwbedrijf dat qua areaal twintig keer zo groot is. Toch was ook in de werkgroep die zich boog over de toekomstige ruimtebehoefte en locatie van het boomkwekerijcentrum, een belangrijk discussiepunt of expansieruimte viel te zoeken op het bovenland van Rijnland of op de kleigrond van de aangrenzende droogmakerij. Dit hangt nauw samen met de opkomst van het efficiënte telen in pot en container in plaats van het ambachtelijke telen in de vollegrond. De teelt van boomkwekerijproducten in pot en container kent een vervagende grens met de glasbloementeel ten opzichte van potplantenteelt, en heeft een vergelijkbare voorkeur voor vestiging op stevige bodems met aanvoer van grote hoeveelheden venige potgrond uit het buitenland.

¹ Het consulentenschap voor de tuinbouw Ter Aar schatte de extra kosten omstreeks 1985 op f 15- per m² glas (f 150.000 voor een kas van 1 hectare). Dit is exclusief de extra kosten van perceelsverbreding door demping van watergangen (bron: notitie voor Reconstructie Oude Glasgebieden).

Box 2: eigen rapporten over landbouw bij Randstad, melkveehouderij of agrarische verbreding

- Ploeg B. van der (1976) *De gebondenheid van melkveehouders: een onderzoek (...) op eenmansbedrijven* LEI Mededeling 2.80
- Ploeg B. van der (1978) *De veranderende bedrijfsstructuur in de Zuidhollandse Bollenstreek* LEI Mededeling 2.105
- Ploeg B. van der (1979) *De betekenis van de varkenshouderij in het Westelijk Weidegebied* LEI Mededeling 207
- Ploeg B. van der (1979) *De invloed van gemeentelijke bestemmingsplannen (...) in het Westelijk Weidegebied* LEI Nota 234
- Ploeg B. van der (1982) *Ontwikkeling van rundveebedrijven in Westelijk Weidegebied* LEI publicatie 2.155
- Ploeg B. van der (1984) *Problemen en kansen voor boeren in stadsrandzones* in Landbode (HML)22 juni p 22-23
- Ploeg B. van der (1984) *Een aparte bedrijfsstijl voor de stedelijke nabijheid?* LEI Mededeling 317
- Ploeg B. van der (1986) *Het opleidingsniveau van tuinders in het Zuidhollands Glasdistrict.* LEI
- Bolsius E.C.A. en B. van der Ploeg (1987) *Fasen in de ontwikkeling van agribusiness-complexen* LEI
- Post J.H., J. Breedveld, B. van der Ploeg, D. Strijker en J.J. de Vlieger (1987) *Agribusinesscomplexen in Nederland* LEI
- Pas H.C. ten, B. van der Ploeg (1990) *Een vergelijking van de agrarische ontwikkeling in Denemarken en Nederland* LEI Onderzoekverslag 67
- Ploeg B. van der (1991) *Het regionale bollencomplex Zuid-Holland: effecten bij verplaatsing van de teelt* LEI
- Ploeg B. van der en J.H.M. Wijnands (1995) *Toekomstmogelijkheden landbouw Randstad* LEI Mededeling 518
- Ploeg B. van der (1994) *Ondernemersstijlen en het zoeken naar nieuwe mogelijkheden: landbouwers in de Veenkoloniën* LEI Onderzoekverslag 124
- Ploeg B. van der (1996) *Dynamiek informatiebehoefte agrarische ondernemers: casestudie in boomkwekerijcentrum Boskoop-Hazerswoude* LEI Onderzoekverslag 151
- Eck W. van, B. van der Ploeg, K.R. de Poel en B.W. Zaalmink (1996) *Koeien en Koersen: ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025* LEI en Alterra Staring Centrum Rapport 431.2
- Ploeg B. van der (1999) *Perspectieven voor Verbrede Plattelandsontwikkeling* LEI rapport 4.99.13
- Ploeg B. van der, C.J.M. Spierings (1999) *Is het mogelijk om twee dingen goed te doen? Verkenning van sociale factoren in verbrede bedrijfsontwikkeling* LEI rapport 4.99.16
- B. van der Ploeg (1999) *Sustainable Land Use from a Farmers' Perspective: ..contribution .. To an international research ... fosussing at Waterland* Alterra Report 170
- Everdingen, W.H. van, J.F.M. Helming, E.M. Jókövi, B. van der Ploeg, G.S. Venema en M.J. Voskuilen (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* LEI en Alterra, LEI rapport 4.99.16
- B. van der Ploeg (2000) *Concurrerende natuurbeelden: natuur in een verstedelijkt land* in Groen, vakblad 7/8 2000 pp 44-49
- B. van der Ploeg (2000) *Boeren, boerinnen en plattelandsvernieuwing: pioniersgebied Alblasterwaard-Vijfheerenlanden* LEI rapport 4.00.07
- B. van der Ploeg (2000) *Waterlanders in een Waardevol Cultuurlandschap: melkveeouders geënquêteerd* LEI
- Veeneklaas F.R., B. van der Ploeg (2000) *Trendbreuken in de landbouw:* Alterra rapport 113
- Veeneklaas F.R., J.M.J. Farjon, B. van der Ploeg, C.J.M. Wijnen en K.W. Ypma *Scenario's voor land- en tuinbouw en natuur (landbouw/ natuur scenario's voor Commissie Waterbeheer 21^e eeuw)* Alterra-rapport 123
- Ploeg B. van der, H.C. Hofsink en C. Teeuwen (2000) *Te Voet door de Velden: openstelling landbouwgronden* LEI rap. 4.00.
- Ploeg B. van der (2001) *Farm families as local environmental managers? A case study on wider farm development (...) in the city's countryside* (paper at congress in Lund 1999 of the ESRS) in H. Tovey (eds) forthcoming

De expansie van het boomkwekerijcentrum in het veenweidegebied lijkt vanwege bodemgeschiktheid – liefst veen met een voldoende fractie zand, richting Oude Rijn – en planologische bescherming van weidelandschappen grotendeels te zijn afgegrensd. Dit is reden om het veenweidegebied hierna te beschouwen als een landstreek die geen andere vormen van agrarisch grondgebruik toelaat dan blijvend grasland. Deze beperking gold in het verleden veel minder, getuige voorgaande passage over vroege vormen van tuinbouw en ook gelet op de vrij grote omvang die de teelt van hennep in voorgaande eeuwen had in het zuidelijk deel van het veenweidegebied.

Het meest extreme geval van gebiedsaanpassing

Agrarische verbreding is de bedrijfsvoering in de landbouw dienstbaar maken aan omgevingskwaliteiten (en hieraan een inkomen over houden). Het meest extreme voorbeeld van het tegendeel hiervan, namelijk het volledig opleggen van eisen vanuit een agrarisch productiesysteem aan de plaats van vestiging, is waarschijnlijk de uitbreiding van de bollenteelt op zeezandgrond. Dit zeezand wordt wel vanuit een diepte van soms meer dan tien meter onder het maaiveld van weidelandschappen omhoog gehaald. Dit ondersteboven keren van landschappen gebeurde op duizenden hectares vanuit de Noord, de ‘nieuwe’ bollenstreek onder Den Helder, maar plaatselijk ook achter de Oude Bollenstreek (Noord- en Zuid-Kennemerland)². Een dergelijke omkering is beperkt economisch gezien verantwoord zolang de kosten voor grondverzet en de verdere inrichting als bollengebied lager zijn dan het grote verschil in marktwaarde tussen enerzijds regulier weiland en anderzijds land waarop alle bolgewassen inclusief de kieskeurige hyacint kunnen worden geteeld, zodat binnen de bollenteelt een gespecialiseerd bedrijf met een vierslagstelsel is te realiseren (tulp, lelie, hyacint en ‘bijgoed’).

1.4.2 Ontwikkelingslijn in het onderzoek

Opgelegde vermaatschappelijking van de landbouw

Er loopt een lijn in het onderzoek van de afgelopen dertig jaar die indicatief is voor de veranderende verhoudingen rond de landbouw. Agrariërs moeten bij bedrijfsontwikkeling niet alleen inspelen op bijzondere natuurlijke condities, maar ook op een bestuurlijke omgeving die in dit dicht bevolkte landsdeel voor de opgaaf staat te woekeren met de ruimte. Grondgebonden landbouw en intensieve tuinbouw krijgen te maken met een tussenvorm in bedrijfsontwikkeling, geen uiterste gebiedsaanpassing of bedrijfsaanpassing, maar randvoorwaarden van landschap, natuur en milieu waarbinnen gestandaardiseerde landbouwsystemen zich met extra kosten moeten aanpassen. De gevolgen zijn voor grondgebonden landbouw naar verhouding veel groter dan voor intensieve tuinbouw, enerzijds omdat zijn economisch gewicht in de belangafweging veel kleiner is en hij anderzijds een geringere economische spankracht heeft.

Al in de jaren zeventig mocht ik deelnemen aan een onderzoek naar de invloed van gemeentelijke bestemmingsplannen voor het buitengebied op de ontwikkelingsmogelijkheden van rundveebedrijven in het Westelijk Weidegebied. Het was in een tijd waarin veel boeren en onderzoekers nog moesten wennen aan het idee dat de niet-agrarische meerderheid zich medezeggenschap toeigent in wat in bestemmingsplannen te boek stond als agrarisch gebied. Na afloop van de eigenlijke interviews vertelden sommige boeren dat het onnozel zou zijn om

² De Kop van Noord-Holland kent in feite twee grote stelsels met bollenteelt: a) het stelsel met complete bollenteeltbedrijven op zeezandgronden met vier roulerende bolgewassen en b) bollenteeltbedrijven in West-Friesland vaak met alleen tulpen (ook voor zelfbroeien), meestal op gehuurde kleigrond in de eigen streek of daarbuiten. Het verschil tussen beide stelsels is betrekkelijk. Voor de lelieteelt worden vanuit het zeezandgebied forse oppervlaktes land gehuurd in andere delen van het land, vooral in de (diluviale) zandprovincies.

voor zaken als het aanleggen van een sleufsilo of het afdammen van een sloot voor onderbemaling werkelijk een vergunning aan te vragen bij de gemeente. Dit laatste neemt niet weg dat in de jaren zestig en zeventig nieuwe verhoudingen werden ingeluid waarin de landbouwontwikkeling zich steeds meer moest voegen naar ‘immateriële’ belangen zoals de belevingswaarde van het agrarisch gebied. Dit kwam zelf tot uitdrukking in, inmiddels grotendeels gerealiseerde, ontwerptekeningen voor nieuwe kassengebieden in de 3B-hoek.

Scenario studies: toekomstbeelden met hoge en lage belevingswaarde

Overigens duurde het tot halverwege de jaren negentig tot het onderwerp ruimtelijke kwaliteit expliciet op mijn onderzoeksagenda kwam. Andere LEI-medewerkers waren mij in dat opzicht voor, met onderzoek in Midden-Brabant en het Kromme Rijngebied. Zij waren hiermee hun tijd vooruit, met als consequentie dat hun werk nauwelijks de publiciteit haalde. De landbouwers en ook andere media bleken wel ontvankelijk voor de uitkomsten van de studie van LEI en Alterra (Staringcentrum) over Koeien en Koersen (Van Eck et al 1996). Vijf jaar later was de belangrijkste boodschap ook bij de opdrachtgever van deze studie doorgedrongen. Onder verwijzing naar Koeien en Koersen schrijft de Vijfde nota voor de Ruimtelijke Ordening (Rijksplanologische Dienst, december 2000) in een vergelijking van industriële en natuurgerichte melkveehouderijsystemen het volgende: ‘De grootste bedreiging treft hier het landschap, zeker als dit industriële systeem zich ongestuurd en verspreid vanuit bestaande bedrijven zou ontwikkelen (...) De voordelen van dit (natuurgerichte, BvdP) systeem zitten in de productie van agrarische natuurwaarden en het behoud van een karakteristiek landschap. Het systeem zal zich sterk moeten profileren, omdat het afhankelijk is van de bereidheid van de samenleving om hier extra voor te betalen.’ Deze passage uit de Vijfde Nota is bijna een citaat uit de LEI/ Alterra-nota, die de ruimtelijke kwaliteit van het natuurgerichte melkveehouderijsysteem het hoogst inschat, maar tevens opmerkt dat sterke krachten van markt en technologie werkzaam zijn ten gunste van industriële melkveehouderij met koeien jaarrond op stal in plaats van het oogstrelende beeld van ‘grazende koeien in de wei’.

Burgers willen landelijke dreven intrekken, maar voor boer ontbreekt economische dimensie

Veel van het onderzoek van de laatste jaren gaat over het verhogen van de belevingswaarde van het agrarisch gebied (zie box 1: *Te voet door de velden*), zonder dat echt duidelijk wordt hoe dit economisch handen en voeten kan krijgen. Boeren worden als het ware uitgenodigd bijzondere gebiedskwaliteiten niet slechts te ontzien maar een aangepaste draai te vinden in hun bedrijfsontwikkeling, liefst door het ‘cultiveren’ van gebiedskwaliteiten ten gerieve van de stedelijke meerderheid. De voorbeelden van zo’n aangepaste draai in bedrijfsontwikkeling uit voorgaande paragraaf lieten overigens zien dat zulks verbonden is met een tuinbouwcentrum ofwel een geografisch agribusinesscomplex. Voor agrarische verbreding kunnen agrarische natuurverenigingen in delen van het veenweidegebied, voorboden zijn van een institutioneel kader voor het vermarkten van plattelandsdiensten van boeren.

Uit gebiedsstudies in Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden blijkt dat er in regionale agrarische natuurverenigingen wellicht aanzetten zijn in de richting van nieuwe geografische agribusinesscomplexen, in dit geval met een ‘immateriële’ output. Een recente Randstad-studie van LEI en Alterra (Van Everdingen et al 1999) schetst in dit opzicht een vrij somber beeld voor het veenweidegebied bij de Randstad. Agenda 2000 zal de vrij karige inkomens sterk onder druk zetten, zonder dat er voldoende compensatie komt uit het ‘economiseren’ van de hooggeprezen functie die weidebouw heeft als drager van het Groene Hart. Deze studie wordt overigens in hoofdstuk 5 onderworpen aan een secundaire analyse, vergelijkbaar met hoofdstuk 4 dat het karakter heeft van een secundaire analyse van vrij recente en-

quêtes bij boeren in twee pioniersgebieden in agrarische verbreding binnen het veenweidegebied. De reden voor deze secundaire analyse is de behoefte om relevante zaken zo goed mogelijk in onderlinge samenhang op een rij te zetten, om zo beter gefundeerd te kunnen inschatten hoe de verhouding ligt tussen de economische vraag en het economisch aanbod van ruimtelijke kwaliteiten in het veenweidegebied.

Directe aanleiding voor de voorliggende studie

Het internationale onderzoek *Sustainable Land Use* met Waterland en de Beemster als Nederlandse studiegebieden (Van der Ploeg 1999) was de aanloop tot de voorliggende studie. Na afloop was met de begeleidingscommissie (Röling en Nooij) voor het Nederlandse onderzoeksdeel al besproken dat 'het eigenlijk zonde zou zijn hier niets meer mee te doen'. Enige tijd later deed zich de gelegenheid hiertoe voor toen de enquête in Waterland uit 1995/96 in 1999 in bijgestelde vorm – met leereffecten in de vraagstelling – kon worden herhaald in het kader van Monitoring WCL-beleid. Bovendien deed zich de kans voor in het kader van onderzoek voor de LNV-programma's 'Arbeid' en 'Stad-Land', vergelijkbare interviews te houden in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Deze laatste gebiedsenquêtes 1999 vormen de basis voor hoofdstuk 4 (ruimte voor verbreding bij agrariërs).

1.5 Karakter van deze studie en leeswijzer

Er is al opgemerkt dat de voorliggende studie berust op praktijkindrukken uit jarenlang onderzoek in het Groene Hart en verder het karakter heeft van een secundaire analyse van enquêtegegevens of andere gegevens uit recent onderzoek. Zij begint met een nadere verkenning van het studiegebied (hoofdstuk 2). De huidige situatie wordt afgezet tegen de ontwikkeling van dit weidegebied die ik vanaf 1971 vanuit mijn baan bij het LEI van nabij kon meemaken, maar er komen ook historische achtergronden uit de literatuur aan bod. Het gaat verder met een conceptuele analyse van het veenweidegebied in relatie tot de Randstad als een complex ruimtelijk systeem (hoofdstuk 3). Ook de rest van dit hoofdstuk is een poging tot verheldering van de problematiek aan de hand van een aantal concepten, ontleend aan of berustend op een reflectie op recente studies naar hoe landbouw kan inspelen op nieuwe maatschappelijke behoeften, en daaraan wellicht een nieuwe sociaal-economische basis ontleent.

Hoofdstuk 4 (ruimte voor verbreding bij agrariërs) is een secundaire analyse van twee enquêtes uit 1999 in pioniersgebieden voor agrarische verbreding, respectievelijk Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Hoofdstuk 5 (ruimte in de markt) is een secundaire analyse van de marktverkenning voor agrarische verbreding uit de Randstadstudie (Van Everdingen et al 1999). Het tweede deel van dit hoofdstuk confronteert de resultaten hiervan met de uitkomsten van hoofdstuk 4. Hierbij worden tevens conclusies getrokken met betrekking tot de centrale vraag uit paragraaf 1.2 (Kan agrarische verbreding hoofdzaak worden?) en de daarbij genoemde vervolgvraag (Wat is hiertoe het meest beperkend, ruimte bij agrariërs of in de markt?). Dit hoofdstuk eindigt met het formuleren van de probleemstelling voor de slotbeschouwing: is er uitzicht op een doorbraak in agrarische verbreding die de eerdere vrij sombere conclusie zou ontkrachten, mede gelet op mogelijke trendbreuken in ontwikkelingsfactoren (o.a. ander beleid voor waterpeilen).

Hoofdstuk 6 is de slotbeschouwing, waarin tevens wordt verwezen naar de resultaten van lopend onderzoek naar de mogelijkheden voor de landbouw om bij een hoger waterpeil een hogere ruimtelijke kwaliteit in het Groene Hart Kwaliteit te realiseren, en hieraan een vernieuwde economische basis voor het veenweidebedrijf te ontleen. Dit hoofdstuk besluit met een heroverweging van de conclusies uit hoofdstuk 5, en behandelt daarbij de vraag of de

veenweiden bij de Randstad symbool staan voor grondgebonden landbouw in stedelijk Nederland dan wel een unieke geval vormen.

Box 3: vergelijkend onderzoek

Wageningen vergelijkenderwijs

De kern van mijn opleiding daar was dat het vergelijken van van-van-alles-en-nog-wat tot een kunst werd verheven. De wil om te vergelijken had ik al vroeg in mij. Opgroeien in een vrij groot gezin brengt dat misschien met zich mee. Jij moet niet altijd zo vergelijken, werd mij wel eens toegevoegd. (...) Zoals gezegd, werd het vergelijken in mijn Wageningse opleiding tot een kunst verheven. Dit gold vooral voor de studie na de propedeuse in de richting Agrarische Sociologie van Westerse Gebieden. Later werd ook de aanduiding Differentiële Sociologie gebezigd. (...) Waarom is de landbouw in streek A heel anders dan die in streek B, terwijl de omstandigheden vrijwel gelijk zijn? De kunst bij dit soort vergelijkingen is als het ware die ene doorslaggevende factor uit te pellen. (...) Algemene theorie werd verwaarloosd in de opleiding; de op te sporen verklaringen hadden hooguit het karakter van 'middle range theories'. Zelfs in mijn specialisatie Voorlichtingskunde was de benadering vaak vergelijkend. Boeren werden bijvoorbeeld ingedeeld in verschillende categorieën, afhankelijk van de snelheid waarmee zij nieuwe methoden overnamen.

(...) Ook op het LEI krijg ik wel eens te horen: jij wilt altijd vergelijken. Net als alle sociologen, werd er dan aan toegevoegd. (...) Wanneer ik de medewerkers van het LEI vergelijk, meen ik drie categorieën te ontwaren: tellers, bouwers en vergelijkers. De eersten zijn liefst heel secuur en gedetailleerd bezig: zij weten alles van een onderdeel van de landbouw. De tweeden knutselen met gegevensbestanden aan een model van de landbouw of een deel daarvan. Tenslotte zijn er vergelijkers die bijvoorbeeld vooral geïnteresseerd zijn in de vraag waarom sommige tuinders hogere opbrengsten per vierkante meter halen dan anderen.

Het LEI doet vooral beleidsondersteunend onderzoek en aan de uitkomsten wordt soms zoveel gezag toegekend dat de betreffende onderzoekers hiervan schrikken. Het belangrijkste mechanisme waarop de betrouwbaarheid van het instituut berust, is het verplicht samenwerken van verschillende soorten onderzoekers. Zo kunnen tellers, bouwers en vergelijkers elkaar bekritisieren en aanvullen. Het zal duidelijk zijn dat schrijver dezes als hartstochtelijk vergelijker veel heeft aan zijn Wageningse opleiding. Maar hij wil ook waarschuwen dat het huidige Wageningen niet is te vergelijken met het Wageningen van weleer.

(uit Afgestudeerden aan het Woord, De Landeigenaar, Maart 1992, p 17)

In 1992 werd mij door een redacteur van een blad van landeigenaren gevraagd persoonlijke impressies op te schrijven over de verhouding tussen opleiding en werkervaring in het onderzoek. De op papier gezette ontboezemingen zijn achteraf gezien, te lezen als het opnemen van een balans van eigen onderzoeksvattingen in een tijd van overgang naar een onderzoeksagenda met verbreding als hoofdthema.

1.6 Materiaal en methoden

Deze studie is de neerslag van dertig jaar onderzoek in en rond het Groene Hart met de laatste tien jaar agrarische verbreding als een steeds terugkerend thema. Dit onderzoek vond de laatste jaren in toenemende mate plaats in teamverband. De verantwoording van materiaal en methoden en eventueel ook van mijn rol in een team, worden achtereenvolgens behandeld in de hoofdstukken 2 t/m 6. Soms is er een verwijzing naar een meer uitgebreide verantwoording in het betreffende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2: studiegebied

De introductie van dit hoofdstuk is vanuit mijn bekendheid met het gebied geschreven. Vermoedens over historische achtergronden zijn in de literatuur nageetrokken. Bij dit onderdeel speelden contacten met historisch geografen van Alterra (De Bont en Vervloet) een belangrijke rol. Een ijkpunt voor hoe de situatie in de landbouw van het veenweidegebied een generatie terug was werd gevonden in de LEI-studie van De Veer et al (1970) over de landbouw in de veenweidegebieden in het westen des lands. Mijn persoonlijke indrukken van de huidige situatie werden getoetst aan gegevens over het jaar 2000 uit de CBS-landbouwtelling in een LEI-bewerking met het zogeheten Regio's Programma. Als gebiedsafbakening is het deelgebied Weidegebied uit de Randstadstudie van LEI en Alterra (Van Everdingen et al 1999) aangehouden. Dit omvat alle gemeenten waar grasland minstens 50% van de gemeentelijke oppervlakte inclusief stedelijke bebouwing beslaat, in een gebied begrensd door:

- (a) in het noorden de lijn Alkmaar/ Hoorn;
- (b) in het zuiden de provinciale grens van Zuid-Holland en
- (c) in het oosten binnen Utrecht de abrupte overgang van veen naar zand.

Sommige delen van dit gebied zijn geen pure veenweidegebieden. De deelgebieden in de tabellen van paragraaf 2.5 zijn wel allemaal uitgesproken veenweidegebieden³.

Hoofdstuk 3: conceptuele analyse

Het conceptuele model dat het veenweidegebied bij de Randstad schetst als een complex ruimtelijke systeem met vier subsystemen, is ontstaan bij het voorbereiden van een lezing op een studiedag over de toekomst van de landbouw in het veenweidegebied bij de Randstad. Het bleek niet mogelijk om waterpeilen als een kernvraagstuk voor boer en beleid behoorlijk te verdisconteren in het voorhanden zijnde simpeler model met drie componenten ofwel dimensies van ruimtelijke kwaliteit. In de uitwerking van hoe boeren in veenweidegebieden worstelen met de drassigheid die nauw verband houdt met waterpeilen, is gebruik gemaakt van eerdere indrukken en oud onderzoek van AOC Zegveld, neergelegd in een startnotitie voor een (mei 2001) nog niet afgerond onderzoek voor LNV naar de toekomst voor landbouw en niet-agrarisch medegebruik in het veenweidegebied bij de Randstad onder condities van een verhoogd waterpeil. In het ontstaan van de behoefte aan dit onderzoek speelde overigens het voor de lezing (Van der Ploeg 2001b) gemaakte conceptuele model met vier subsystemen, een belangrijke rol.

De conceptuele analyse aan de aanbodskant (agrariërs) leunde onder meer op onderzoek uit de Wageningse bedrijfsstijlschool en op eerder eigen onderzoek naar ondernemersstijlen en beroeps capaciteiten in de landbouw. Het systematische overzicht van agrarische verbreding te midden van andere bedrijfs- en inkomenstrategieën kreeg vorm tijdens het schrijven van de slotbeschouwing van de Randstadstudie van LEI en Alterra (Van Everdingen et al 1999). De conceptuele analyse aan de vraagzijde van agrarische verbreding is geïnspireerd door onderzoek naar maatschappelijk draagvlak voor natuur op Alterra met een eigen explorerende enquête op Walcheren, en onderzoek naar consumentenbeelden op het LEI. De conceptuele analyse van de interactie rond agrarische verbreding tussen boer en samenleving is mede gebouwd op inzichten uit intensieve discussies in de denktank stadslandbouw over hoe de vervreemding van stad en land is op te heffen. Deze analyse bevat ook elementen uit de studie *Te Voet door de Velden* over openstelling van landbouwgronden voor recreatief medegebruik (Van der Ploeg et al 2000).

³ Dit impliceert dat de onderscheiden deelgebieden samen aanzienlijk kleiner zijn dan het totale weidegebied.

Hoofdstuk 4: empirische analyse 1 (ruimte voor verbreding bij agrariërs)

Dit hoofdstuk is gebaseerd op twee mondelinge enquêtes (door dezelfde interviewer, Anton Jansen) die beide in 1999 werden uitgevoerd. De enquête in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden vond plaats voor de LNV Programma's 'Arbeid' en 'Stad-Land' om inzicht te krijgen in de menselijke factor in agrarische verbreding. De enquête in Waterland vond plaats in het kader van het monitoren van WCL-beleid om behalve ervaringen en inschatting van sleutelinformanten ook informatie te krijgen van de werkvloer, dat wil zeggen van boeren die geacht worden dit waardevolle cultuurlandschap te beheren. De vraag waarop de schatting van 'ruimte voor verbreding' in hoofdstuk 4, berust werd in beide interviews gesteld. Het betrof de aard van het bedrijf wanneer men hiertoe de kans kreeg (ideale bedrijf). De vraagstelling was geënt op de ervaring die viereneenhalf jaar eerder met dit type vraag werd opgedaan in interviews in Waterland en de Beemster voor het EU-onderzoek *sustainable land use*. Hoofdstuk 4 maakt verder vooral gebruik van vragen die alleen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn gesteld, mede omdat hier in tegenstelling tot Waterland, boer en boerin beiden zijn geïnterviewd.

De geënquêteerden werden aselekt uit de landbouwtelling 1998 gehaald. De afbakening van de te enquêteren groep (voor beide gebieden niet helemaal gelijk) gebeurde aan de hand van de volgende categorieën uit de CBS-landbouwtelling: (a) boeren jonger dan 40 jaar, (b) 40-50 jaar, (c) vanaf 50 jaar met opvolger en (d) vanaf 50 jaar zonder opvolger. De relatieve aantallen in deze categorieën staan voor Waterland, Alblasserwaard-Vijfheerenlanden en andere subgebieden van het veenweidegebied vermeld in hoofdstuk 2 (tabel 2.13).

In Alblasserwaard-Vijfheerenlanden werden boer en boerin geïnterviewd wanneer het oudste bedrijfshoofd 40 jaar of jonger was. In Waterland werden alleen oudere boeren zonder opvolger (categorie d) buiten het onderzoek gelaten. Hoofdstuk 4 maakt aannemelijk dat de verschillen in perceptie van verbreding – in Waterland minder positief! – waarschijnlijk niet zijn te wijten aan de uiteenlopende manieren waarop in beide gebieden de onderzoekspopulatie is afgebakend. Deze controle gebeurde door de antwoorden van de jongste 50% van de geënquêteerden in Waterland te vergelijken met die van alle geënquêteerden in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden⁴.

Voorzichtigheid bij de interpretatie blijft geboden omdat in ieder gebied slechts 32 bedrijven werden bezocht voor 32 (Waterland) + 64 (Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) = 96 interviews.

In de afbakening van de onderzoekspopulatie werden alleen melkveebedrijven meegenomen. Dit gebeurde omdat deze groep het landbouwgebied economisch draagt, en om in interviews meer gerichte vragen – en voor iedereen gelijk – te kunnen stellen. Het aantal hoofdberoepsbedrijven dat buiten de boot valt omdat het geen melkveebedrijven zijn, zal vermoedelijk tussen de 15 en 20% liggen (zie tabel 2.13). Een meer uitgebreide verantwoording van de methode wordt gegeven in hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 5: ruimte voor agrarische verbreding in de samenleving

Dit hoofdstuk is een secundaire analyse van materiaal uit de Randstadstudie van LEI en Alterra, een studie waarvan de auteur projectleider was. De mogelijke uitbreiding van verbreding gezien vanuit de markt, wordt geconfronteerd met:

⁴ Door deze uitsluiting van ouderen in Waterland komen beide gebieden niet dicht bij elkaar qua perceptie van verbreding.

- (a) de doelstelling om de verwachte inkomensdaling van het landbouwincome onder Agenda 2000 met verbreding te compenseren en
- (b) de in hoofdstuk 4 aangetroffen ruimte voor verbreding bij agrariërs: Blijft er markt liggen door ontbrekende agrarische interesse of blijft juist gretigheid bij boeren liggen door ontbrekende ruimte in de markt?

De marktverkenning in de Randstadstudie werd gedaan door Margit Jókövi van Alterra. De analyse over wat specifieke verbrede activiteiten toevoegen aan het inkomen van boeregezinnen, deed zij samen met Martien Voskuilen van het LEI, die ook de frequentie en omvang van deze activiteiten in de uitgangssituatie naging.

De Randstadstudie gaf een realistische en een ambitieuze schatting van de bereidheid in de samenleving, bij overheden en particulieren, om te betalen voor nieuwe producten en diensten van boeren in het veenweidegebied bij de Randstad. De realistische schatting baseerde zich op een trendanalyse inzake de afzet van deze producten en diensten, met inschakeling van experts op de betreffende terreinen en onder raadpleging van deelprognoses. De ambitieuze schatting nam afstand van het idee dat er markten zijn die als het ware gereed liggen om te worden aangeboord. Vanuit de overweging dat agrarische verbreding in een vrij pril stadium verkeert, werd door het team van onderzoekers een schatting gemaakt van de mate waarin boeren met productontwikkeling en reputatiebehartiging nieuwe markten voor agrarische verbreding kunnen creëren.

De uitkomsten van de realistische en de ambitieuze schatting werden in de Randstadstudie geconfronteerd met de uitkomsten van het LEI-deel van de Randstadstudie, een prognose van de inkomensontwikkeling op landbouwbedrijven onder invloed van veranderingen die worden voorzien in de omgevingen van markt en beleid (Agenda 2000) en technologie. Er werd gebruik gemaakt van een dynamische rekenmodel, wat wil zeggen dat de toekomstige inkomensontwikkeling werd opgevat als de resultante van enerzijds genoemde externe invloeden (Agenda 2000) en anderzijds interne invloeden met name van de bedrijfsontwikkeling die boeren in de prognoseperiode 'zullen' doorvoeren. De landbouwverkenning bestond in feite uit twee delen:

- (a) een prognose van de toekomstige agrarische structuur inclusief het technisch niveau van de bedrijven en
- (b) een berekening van toekomstige inkomens onder invloed van de agrarisch-structurele ontwikkeling (sub a) en veranderingen in markt en beleid (Agenda 2000).

De landbouwprognose werd uitgevoerd door John Helming met behulp van zijn DRAM-model, gevoed met gegevens uit de jaarlijkse CBS-landbouwtellingen en uit het Bedrijven Informatie Net (BIN) van het LEI. Ook de expertise van Van Everdingen en Venema als bronhouders van BIN speelde in de landbouwverkenning een belangrijke rol. De landbouwprognose kende uiteindelijk twee varianten. De eerste variant kent voor het veenweidegebied een tendens tot uitval van vooral kleinere bedrijven en daarmee verbonden ruimte voor schaalvergroting op de doorgaande bedrijven, die ongeveer gelijk is aan de basisperiode van vijf jaar (- 3,5% per jaar). Deze variant kent een dramatische daling van de landbouwincomens. De tweede variant heeft een versterkte vermindering van het aantal bedrijven (- 4.5%) als reactie op de daling van inkomens, wat op de bedrijven van boeren die doorgaan lucht geeft voor schaalvergroting en een getemperde daling van het inkomen.

De manier waarop de schattingen bij agrariërs en in de samenleving betreffende ruimte voor verbreding vergelijkbaar werden gemaakt, wordt behandeld in dit hoofdstuk 5.

Hoofdstuk 6: conclusies en slotbeschouwing

Dit hoofdstuk gaat in op de algemene conclusie die luidt dat de reikwijdte van agrarische verbreding onvoldoende lijkt te zijn om landbouw en weigevoel in het Groen Hart te redden. In de slotbeschouwing wordt ingegaan op de mogelijkheden om met inventiviteit in beleid en bij maatschappelijke actoren toch nog een doorbraak in agrarische verbreding te bewerkstelligen. De slotbeschouwing is tevens als startnotitie ingebracht in een momenteel (mei 2001) lopend onderzoek voor LNV naar mogelijkheden om het Groene Hart met landbouw naar een hoger peil te brengen (qua waterstand en qua ruimtelijke kwaliteit). Deze slotbeschouwing problematiseert enkele uitgangspunten van de voorliggende studie, met name: verbreding is voor haar uitbreiding aangewezen op de huidige mechanismen voor het vermarkten van ruimtelijke kwaliteit, en hightech ontwikkelingen in de melkveehouderij zijn eerder bedreiging dan redding voor het veenweidebedrijf.

2. Studiegebied: Veenweidegebied bij de Randstad

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk biedt een nadere kennismaking met het studiegebied. Paragraaf 2.2 schetst de ligging van het veenweidegebied ten opzichte van de Randstad, en geeft ook een indruk van de verschijningsvorm van dit Groene Hart in zijn landschappelijke eenheid en verscheidenheid.

Paragraaf 2.3 plaatst de verbrede agrarische bedrijfsontwikkeling van dit moment in een historisch perspectief. Verbreding wordt hier bestempeld als postindustriële modernisering van de landbouw. In het eindtraject, de tweede helft van de 20^e eeuw, blijkt dat de relatief vroege opkomst van verbreding in het studiegebied samenvalt met het laat doorzetten van industriële modernisering. Overigens is er ook het erfgoed uit een eerdere fase (commerciële modernisering) dat soms evenzeer blijkt door te werken in de huidige Verbrede Bedrijfsontwikkeling. De nabeschouwing (paragraaf 2.6) ziet zelfs overeenkomsten maar ook grote verschillen tussen de huidige plattelandsondernemers die zich op verbreding werpen, en ‘peasants’ uit de periode van vóór de commerciële modernisering die in het studiegebied vroeg plaats vond (Hollandse Gouden Eeuw).

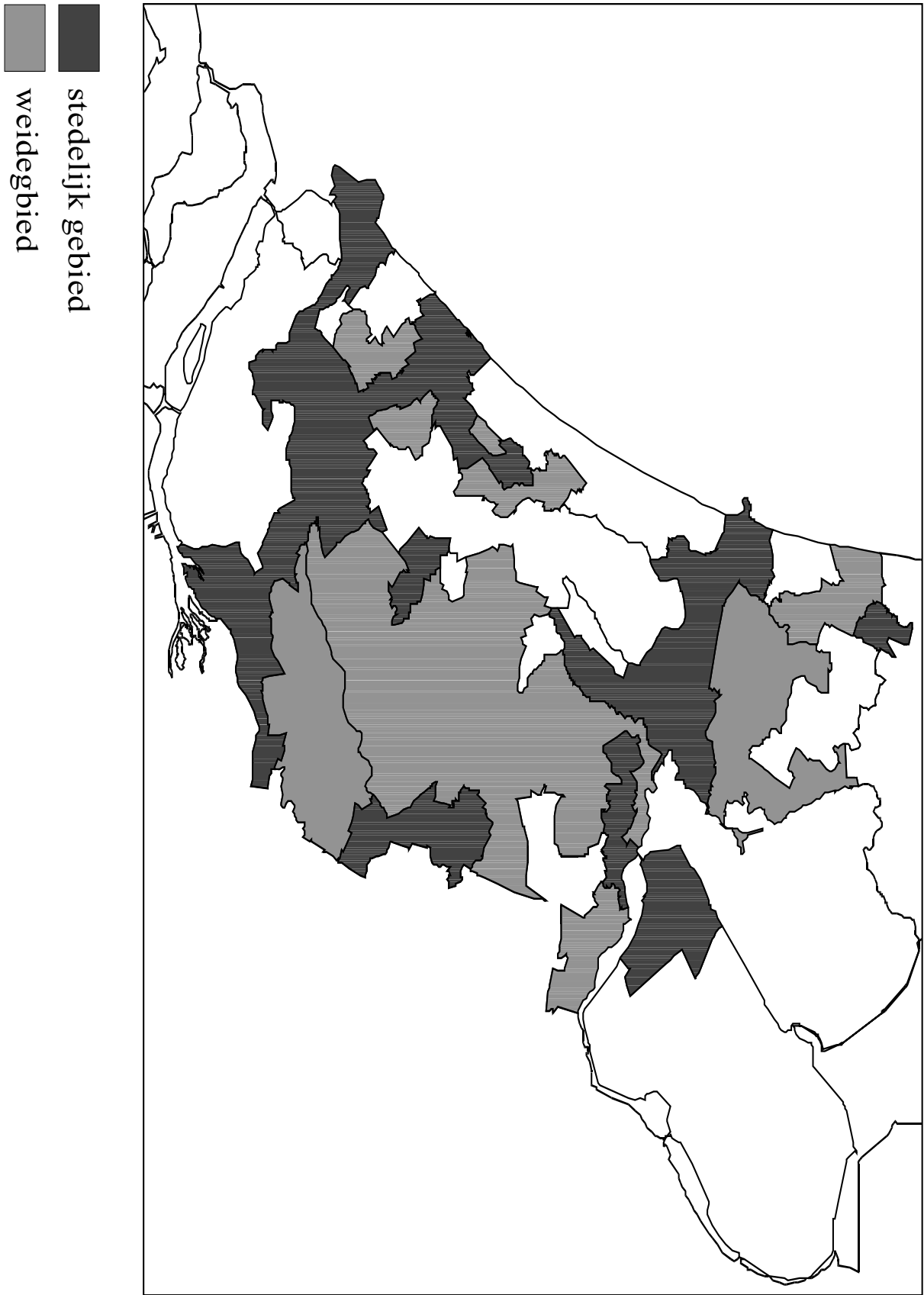
Paragraaf 2.4 neemt 1970 als referentiepunt om de huidige bedrijfssituatie tegen af te zetten en als vertrekpunt voor een schets van de verbrede ontwikkeling in het veenweidegebied bij de Randstad gedurende een periode die oudere boeren en senioronderzoekers nog net hebben meegemaakt. Dit vertrekpunt wordt getekend aan de hand van een oude LEI-studie die vanuit het toenmalige referentiekader (industriële modernisering), de toekomstperspectieven voor melkveebedrijven op de laagveengronden bij de Randstad analyseerde. Dit geeft derhalve een indruk van wat er in een tijdsbestek van een generatie veranderde in de werelden van boeren en onderzoekers.

2.2 Gebied en gebiedsligging

Het Groene Hart is de open ruimte binnen de Stedenring in West-Nederland ofwel de Randstad Holland. Deze open ruimte bestaat aan de westkant afwisselend uit ‘bovenland’ (veen) en lager gelegen droogmakerijen (klei), de voormalige plassen in het veengebied zoals de Haarlemmermeer en het gebied bij Zoetermeer. Aan de oostkant is het een vrijwel aaneengesloten veengebied met een abrupte overgang naar de Utrechtse en Gooise Zandgronden. Deze wordt slechts onderbroken door een vrij smalle zone met stevige gronden langs de Oude Rijn. In het zuidoosten is er met ‘klei op veen’ een geleidelijke overgang naar het rivierengebied. Dit geldt voor de Vijfheerenlanden en in mindere mate ook voor de Lopikerwaard. Waterland ligt als een noordelijke uitloper van dit veengebied boven het Amsterdams IJ met daarin enkele droogmakerijen met een kleibodem zoals de Beemster en de Purmer. Daarnaast zijn er veenpolders zoals Broekermeer en Wijde Wormer met restveen op een kleiondergrond. Kaart 2.1 geeft een indruk van de ligging van het veenweidegebied temidden van stedelijke gebieden, tuinbouwcentra en droogmakerijen met akkerbouw en tuinbouw (kaart uit Randstadstudie).

Laagveengebieden zijn waterrijk. Op plaatsen met een hoog waterpeil lijken de weilanden in het water te drijven. In het Zuid-Hollands/ Utrechts plassegebied is lokaal nauwelijks sprake van een veenweidegebied omdat water met omringende moerasgronden b.v. Loosdrecht, een dominante plaats inneemt. In minder mate geldt dit voor delen van Waterland-West waar vroeger ‘wilde verveningen’ plaats vonden.

Kaart 2 Veenweidegebied bij de Randstad

Echte veenweiden staan hier centraal

Echte veenweidegebieden zijn diepveengebieden, met meer dan 10 meter veen, zonder mineraaldek (klei). Deze echte veengebieden zijn vooral te vinden op wat grotere afstand van de rivieren en de voormalige Zuiderzeekust, dus in Waterland-West en het midden van de waarden (Krimpener- en Alblasserwaard) en in het centrum van het Utrechts-Zuidhollands Veenweidegebied (Zegveld e.o.). In de minst duidelijke veenweidegebieden is een oorspronkelijk veenpakket dat ten tijde van de ontginning – meestal omstreeks het jaar 1100 – nog enkele meters dik was, inmiddels bijna geheel verteerd. Ook stroken langs de rivieren en de kust behoren – vanwege een kleidek – tot de minst duidelijke veenweidegebieden.

Landschappelijke eenheden, maar niet overal

Het veengebied kent in het zuiden grote landschappelijke eenheden zoals de Alblasserwaard en de Krimpenerwaard, afgebakend door rivieren. Verder naar het noorden liggen kleinere maar toch weidse, landschappen zoals de Meijepolder en de Ronde Hoep. Elders, inclusief Waterland, bestaat het veenweidegebied vaak uit afzonderlijke poldertjes soms met aanzienlijke verschillen in hoogteligging.

Echte veenweiden zijn kern van het Groene Hart

Het veenweidegebied omvat ruim opgevat, ongeveer 100.000 hectare waarvan ongeveer 50.000 hectare echte veenweiden. Het valt grotendeels samen met het Groene Hart van de Randstad. Het is duidelijk een tegenhanger van de Randstad door de veelal abrupte overgang van stedelijk naar landelijk gebied. Steden werden vanouds bij voorkeur gevestigd op de wat steviger gronden langs rivieren en kusten. Diepveengronden werden in geval van keuzemogelijkheden, gemeden als locatie voor stadsuitbreiding. Inlandse strandwallen, droogmakerijen en recentelijk IJsselmeerpolders waren in dit opzicht meer in trek. De complicaties van bouwen op diepveen – diep onderheien en noodzaak tot grondsuppletie – maakte Gouda met stedbouw in polder Bloemendaal, tot een armlastige artikel 12-gemeente. Anderzijds heeft het veenweidegebied vanwege zijn centrale ligging binnen de Randstad ook heel aantrekkelijke kanten voor wonen en bedrijfsvestiging.

Als tegenhanger van het stedelijk gebied legt het Groene Hart veel gewicht in de schaal bij politieke besluitvorming, getuige b.v. een klein miljard aan guldens voor het voor een deel ondertunnelen van het tracé van de hogesnelheidstrein Amsterdam-Rotterdam om een stukje Groen Hart te sparen.

In economisch opzicht is de betekenis van het veenweidegebied beperkt: er is ongeveer 0,5% van de economie van het Randstadgebied mee gemoeid⁵. Het Randstadgebied herbergt een aanzienlijke agrarische toegevoegde waarde, maar die bevindt zich overwegend net buiten het veengebied namelijk in het Zuidhollands Glasdistrict (Westland + de Kring), Glascentrum Aalsmeer e.o. en Zuidhollandse Bollenstreek/ Rijnsburg, of op de buitenrand hiervan (Boomteeltcentrum Boskoop).

Water en veen horen bij elkaar

Veen en water horen bij elkaar. Oorspronkelijke veengebieden bestaan voor 90% uit water en 10% vast (organisch) materiaal (bron: folder Wetlands International). Dit zijn omstandigheden waaronder de koolstofassimilatie en stikstofbinding uit de lucht de emissies vanuit veen-

⁵ Globaal geschat op basis van aantal boerengezinnen in het veenweidegebied ten opzichte van ongeveer 1,5 miljoen gezinnen in de Randstad.

gebieden aan CO₂ en N₂O (lachgas) overtreft. Onder deze natte omstandigheden kan het veenpakket aangroeien.

Ook in cultuur gebrachte veengebieden zijn waterrijk maar in mindere mate. Deze kunnen maximaal, bij minimale ontwatering, 80% water bevatten (bron: passage in Winkler Prins over 'veen')

De mate van drooglegging bepaalt sterk wat overheerst: a) het assimileren van mineralen uit water en lucht dan wel b) het vrijgeven hiervan uit verterend veen. Dit is een aangelegenheid van groot belang. Wereldwijd ligt ruim 25% van de koolstofvoorraad (carbon pool) in veengebieden die slechts 3% van het mondiale landareaal uitmaken (bron Wetlands International). 'What is clear is that drainage, conversion to agricultural use and degradation of wetlands will release large quantities of carbon dioxide which accounts for at least 60% of the warming effect) as well as other greenhouse gases contributing to global warming' (Bron: Wetland International: climate change mitigation). Hendriks (1992) in *Afbraak en mineralisatie van veen* schat, minder alarmerend, de bijdrage van veenweidegebieden aan de Nederlandse CO₂-uitstoot op 1%, maar 2 à 3% benadert de werkelijkheid waarschijnlijk dichter⁶.

In een recente publicatie van Kroes et al (2000), *Beperking van lachgasemissie door waterbeheer*, staat een kaartje (blz.8) waarop veenweidegebieden prominent aanwezig zijn als regio's die per oppervlakte eenheid de hoogste emissies van N₂O hebben. Er is overigens een gecompliceerde relatie tussen drooglegging en uitstoot van lachgas. Het vrijkomen van stikstof uit de bodem is via het tempo van verteren van het organische materiaal sterk gecorreleerd aan drooglegging, maar N₂O ontstaat het gemakkelijkst onder natte (zuurstofarme) omstandigheden. Toch schatten Kroes et al dat een 10 centimeter hoger peil een reductie geeft in lachgasemissie van 15%. Hierbij blijft dan buiten beeld dat juist onder zeer natte omstandigheden methaan (CH₄) ofwel moerasgas ontstaat dat in de overeenkomst van Kyoto wordt geclassificeerd als een zeer schadelijke veroorzaker van broeikas effecten in de dampkring.

Bij het veranderen van waterpeilen zijn veel meer belangen in het geding dan alleen het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen in de atmosfeer. Bijlage 1 geeft hiervan een indruk.

Voor het bepalen van de gedachten over de feitelijke waterpeilen is van belang wat Hendriks (1992) zegt over waterpeilen in gebieden met overwegend copeveen- of waardveen- gronden. "Hier wordt overwegend grondwatertrap II aangehouden: gemiddeld laagste grondwaterstand is 50-80 centimeter beneden maaiveld, gemiddeld hoogste stand is minder dan 40 cm-bmv." Nadien zijn diepere ontwateringen, bij het instellen van blokbemalingen (en aan banden leggen van onderbemalingen), waarschijnlijk zeldzamer geworden dan omstreeks 1990 het geval was. Het zicht hierop is beperkt, omdat boeren die in een vage gedoogsituatie verkeren van particuliere bemaling in een deel van hun sloten (onderbemaling), hier gewoonlijk niet mee te koop lopen.

Hogere waterpeilen (grondwatertrap I) komen vooral voor in delen van het veenweidegebied die binnen de ecologische hoofdstructuur liggen, met voor boeren de mogelijkheid om een overeenkomst voor zwaar beheer af te sluiten.

Een rapport voor de *Commissie Waterbeheer 21^e Eeuw* (Veeneklaas et al 2000) bevat een landbouwscenario waarin waterbeheer en bodembehoud alle voorrang krijgen in het veenweidegebied. Onder het kopje 'watersparende variant' – water als sturende factor – staat het volgende: "Melkveehouderij, georganiseerd in aanzienlijk grotere bedrijven, accepteert een hoger grondwaterpeil, hetgeen ook mogelijk is omdat de koeien veel vaker op stal staan. Het grasland krijgt naast de productie voor ruwvoer een breed scala van functies die zich goed ver-

⁶ Volgens een mondelinge mededeling van Hendriks is de schatting van 1% verbonden met een hoog waterpeil, en lijkt de feitelijke bijdrage minstens tweemaal zo groot.

houden met het hogere grondwaterpeil: weidevogelgebied, open ruimte als tegenwicht voor de compacte stad, waterbergingsgebied, opvanggebied bij hoge waterstanden, extensieve veehouderij en recreatie”. Een dergelijk hoogwaterbeleid wordt onder meer ingegeven door de verwachting dat de kosten van waterbeheer in de toekomst hoog kunnen oplopen als gevolg van stijgende hoeveelheden neerslag in kritische seizoenen, en bodemdaling van ontwaterde veengrond. Een hoger waterpeil beperkt de bodemdaling en helpt ook met lagere CO₂ emissies vanuit het veenweidegebied, om het Nederlandse aandeel in het broeikaseffect te beperken.

Genoemde studie kende ook een ‘veeleisende (landbouwsparende) variant’ die als volgt luidt. ‘(..) als intensieve melkveehouderij (met weidegang!) zich in het veenweidegebied wil handhaven (...) dan moet een blijvend laag grondwaterpeil in grote gebieden worden gehandhaafd. Oxidatie zorgt voor een versterking van de bodemdaling, in de orde van grootte van tenminste 6 mm per jaar. Als er daarnaast grote claims komen voor natuur (...) dan zal dit (...) een ingenieus waterbeheer vergen’ (vanwege toenemende verschillen in hoogteligging, BvdP).

Op een studiedag over *Toekomst voor de landbouw in het Groene Hart* voorziet de Graeff (2001), dijkgraaf Hoogheemraadschap van Schieland, met zoveel woorden, een overwegende tendens van scheiding van functies: “Gezien vanuit het regionale waterbeheer ontstaat voor de lange termijn het volgende (mogelijke) perspectief voor de landbouw in het Groene Hart. Aan de ‘zijkant’ van het gebied (..) zouden gebieden onttrokken worden ten behoeve van waterberging en waterconservering en ook niet waterstaatkundige functies als stedenbouw, recreatie en natuur. De melkveehouderij kan als drager van het open, groene hart blijven voortbestaan, maar slechts als de vereiste waterstaatkundige condities in stand worden gehouden. Dat vereist voldoende drooglegging voor de primaire functie landbouw of een peilbeheer gericht op een combinatie van landbouw en natuur”.⁷

Landbouw op veengrond kan alleen weidebouw zijn

Weidebouw (blijvend grasland) is de enige vorm van agrarisch grondgebruik die op laagveengronden goed mogelijk is. Sommige delen van het veenweidegebied zijn op zich ook aantrekkelijk als vestigingsplaats voor boomkwekers met Boskoopse cultures, maar het gebied zit hiervoor vrijwel ‘planologisch op slot’. Diepveengronden zijn als vestigingsplaats weinig aantrekkelijk voor de glastuinbouw vanwege de moeilijke ontsluiting, vaak hoge waterstanden en het dure bouwen: ook onder kassen moet worden geheid. De bezwaren van moeilijke ontsluiting en vooral hoge bouwkosten gelden ook voor intensieve veehouderij. Dit laatste bezwaar geldt ook voor de grondgebonden veehouderij, maar de kosten van gebouwen hebben daar een kleiner aandeel in de totale vaste kosten.

Het veenweidegebied heeft derhalve binnen het volle westen een relatief geringe economische betekenis. De legitimering voor het voortbestaan als open ruimte tussen de steden zal vooral gezocht moeten worden in zijn toegevoegde waarde qua natuur, landschap en milieu.

⁷ De Graeff: “Enige aarzeling bij die laatste variant heb ik reeds aangetekend”. De aarzeling van de Graeff bij het realiteitsgehalte van de variant met een sterke verweving van natuur en landbouw is tweeledig gemotiveerd:

- a) waterstaatkundig; ‘zo zijn functies als natuur en landbouw gezien de verschillende peilvereisten lang niet altijd te combineren’, en
- b) marktkundig, inclusief financiering uit publieke middelen; ‘Een mengvorm van melkveehouderij en natuur is realiseerbaar als de ‘natuurbeheerder’ (stakeholder, BvdP) bereid is structureel geld op tafel te leggen ter compensatie van de minderopbrengsten uit het agrarisch bedrijf. Dan wordt wel een zware wissel getrokken op het vertrouwen van de betreffende boer, die immers blijvend moeten kunnen rekenen op andere bronnen van inkomsten dan de melkveehouderij!’

De bijzondere omstandigheden van een laagveengebied zetten een zwaar stempel op de agrarische bedrijvigheid. Onderstaande jaarkalender van een veenweideboer met nadruk op seizoenswisselingen, geeft dit op hoofdpunten aan (figuur 2.1). Dit wekt de indruk dat bodemwater hier de sturende factor is voor boeren. Zo'n aansturing kan op gespannen voet staan met de aansturing die zich opdringt vanuit de bovenlokale melkveehouderij/ zuivelsector (markt en technologie). Dit is het thema dat in het tweede deel hieronder wordt behandeld.

Het zal geen toeval zijn dat het nauwelijks voorkomt dat een boer uit een klei- of zandgebied zich vestigt in het veenweidegebied bij de Randstad⁸. Omgekeerd komt het meer voor dat boeren uit dit laagveengebied zich elders vestigen, mede vanwege 'uitkoop' voor stadsuitbreiding en natuurontwikkeling. Het zou een boer van elders tijd en moeite kosten om de bijzondere omstandigheden van een laagveengebied in de vingers te krijgen. Onderstaande jaarkalender laat de belangrijkste punten van verschil zien waar een boer van elders tegenop zou lopen, mocht hij besluiten zich in een veenweidegebied te vestigen. Er worden vijf seizoenen onderscheiden. Deze kalender is indicatief: er is steeds een streep getrokken halverwege respectievelijk de maanden februari, april, juni, augustus en oktober. Bij een preciezere benadering zou de gemiddelde streep – variërend van jaar tot jaar – eerder iets later dan iets vroeger in het seizoen liggen.

Deze jaarkalender begint omstreeks 15 februari omdat onze boer van elders in een gemiddeld jaar zou denken 'de temperatuursom van 200 graden is bereikt, het gras kan gaan groeien en straks met de kunstmeststrooier het land op'. De werkelijkheid blijkt anders te zijn, zoals de eerste kolom in figuur 2.1 laat zien: op nat land is de bodemtemperatuur in het voorjaar lager, en is de schade door rijden en betreding groter.

Een tweede periode van twee maanden op deze jaarkalender begint op 15 april, omdat onze boer van elders wellicht een vrij vaste planning zou maken voor het afsluiten van de dure stalperiode en het naar buiten laten van de koeien. Niet alleen de latere opstart van de grasgroei blijkt hem nu parten te spelen, maar vooral ook de beperkte draagkracht van de veengrond en de afhankelijkheid van de weersomstandigheden. Hij zal zich de uitdrukking 'het vee eet met vijf bekken (inclusief vier poten)' misschien spontaan eigen maken. In de maand mei kan blijken dat op veengrond veel gras kan groeien niet alleen om te grazen, maar ook voor het winnen van ruwvoer dat het komende winterseizoen uitstekend te verteren is voor het melkvee. Dit is de beste tijd van het jaar om hoogwaardig voer te winnen. Het is dan wel frustrerend wanneer perioden met droog weer onvoldoende lang duren om met zwaar materieel op het land te komen, en als boer te moeten aanzien hoe de voedingswaarde van het gewas achteruitholt.

De beste periode voor een boer in het laagveengebied is waarschijnlijk de hoogzomer. Ook zonder veel kunstmest te strooien, wordt de grasgroei flink aangejaagd door 'natuurlijke' stikstof die vrijkomt uit verterende veengrond, vooral bij hogere bodemtemperaturen en voldoende vocht zonder dat het echt nat is. Vooral biologische melkveehouders hebben hier voordeel van. De draagkracht van de bodem is gewoonlijk veel beter voor grazend vee en rijdend materiaal dan in andere seizoenen. Indroging van het veen wat dan later moeilijk weer water opneemt, is een gevaar bij grote droogte en vooral op plaatsen waar een relatief laag slootpeil wordt aangehouden.

De meest frustrerende periode voor een boer die zich van elders in een laagveengebied zou vestigen, ligt mogelijk op de overgang van zomer naar herfst. Het gras blijft volop in pro-

⁸ Henk de Gier uit Graft de Rijp is een uitzondering. Hij herkent overigens veel van zijn ervaringen in de opgetekende jaarkalender van een veenweideboer. (Mededeling, gedaan in vergadering van begeleidingscommissie onderzoek *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?*)

ductie, maar er valt geen hoogwaardig ruwvoer meer van te winnen. De draagkracht van de bodem kan weer een probleem worden, hoewel de draagkracht van de zode in het naseizoen gemiddeld beter is dan in het voorseizoen (zie tabel 2.1). Er is ook onzekerheid over hoe lang het weideseizoen dit jaar kan duren, en ook of het mogelijk zal zijn de mestkelder voor het begin van het nieuwe stalseizoen leeg te rijden. Boeren in een veenweidegebied zien zich niet alleen genoodzaakt om een extra buffervoorraad ruwvoer aan te houden, maar ook te voorzien in een overcapaciteit aan mestopslag: naar schatting voor 9 maanden, bij een hoog waterpeil nog langer.

Tijdens het stalseizoen (zie figuur 2.1) zal pas blijken hoe goed of slecht het afgelopen weideseizoen was. Een mindere kwaliteit ruwvoer gaat ten koste van de melkproductie en leidt tot lagere vet- en eiwitpercentages in de melk en dus lagere opbrengstprijzen per kilogram. Hoe dit ongunstig kan doorwerken in de bedrijfsuitkomsten van melkveebedrijven wordt verderop belicht aan de hand van de studie van Van Everdingen en Jager (2001).

Figuur 2.1 Indruk van ‘het’ Weidebedrijf, in de loop van het seizoen, op laagveengrond met gematigd diepe ontwatering (60 CM bmv) in vergelijking met ‘het’ weidebedrijf op andere grondsoorten

15 februari 14 april	15 april 14 juni	15 juni 14 augustus	15 augustus 14 oktober	15 oktober 14 februari
Natte grond → Lagere bodem- Temperatuur → → Latere opstart grasgroei Geringere draagkracht bodem → Uitrijden mest alleen over be- vroren grond (problemen met mestwet)	Vrij natte grond → Geringere draag- kracht bodem → → Koeien later in de wei en/of grotere verliezen aan gras door vertrapping (‘koe vreet met 5 bekken’) Inclusief onzeker- heid over lengte stalperiode Grotere onzeker- heid over moment van 1e snede voor ruwvoerwinning en/ of meer oogstverliezen door uitstel of rijshade	In normaal jaar goede condities voor grasproduc- tie en ruwvoer- winning Biologische melk- veehouderij profi- teert extra van ‘natuurlijke’ stik- stof die vooral bij hogere tempera- tuur vrijkomt uit verterend veen In een droog jaar het probleem dat ingedroogd veen later zeer moeilijk weer water op- neemt	Vrij natte grond → → Vrij hoge bodem- temperatuur waar- door gras lang volop in productie blijft Echter geringere draagkracht ¹⁾ van bodem waardoor dure stalperiode vroeger begint en/ of grotere verlie- zen aan gras door vertrapping Ook onzeker of het ‘dit jaar’ lukt de mestopslag leeg te rijden voor het stalseizoen	In jaren met ongunstig weer tijdens periode van ruwvoer- winning, eigen voer dat minder van kwaliteit is, wat ten koste gaat van melkproductie (ook lagere gehalten aan vet en eiwit in de melk: lagere kiloprijs) eventueel gedeeltelijk te com- penseren met aankoop van meer (duur) krachtvoer

Het veenweidegebied lijkt steeds aparter te worden?

Het ziet er naar uit dat de bijzondere omstandigheden van een veenweidegebied zich in de toekomst nog sterker laten gelden dan momenteel al het geval is.

Er is een doorgaande tendens tot schaalvergroting in de melkveehouderij, en de schade door vertrapping neemt met het groeien van de veestapels en loopafstanden naar de melkstal meer dan evenredig toe. Dit heeft eerder economische en arbeidsorganisatorische dan technische redenen: een niet al te grote koppel koeien – 60 à 70 is al voldoende voor een AMS Unit: melkrobot – en bij mechanisatiebedrijven zijn de meest geavanceerde machines voor het veldwerkzaamheden met bemanning in te huren. Wanneer vrijkomende arbeid een paritaire beloning kan krijgen in verbrede activiteiten, dan is er waarschijnlijk een goede toekomst

weggelegd voor melkveebedrijven die nauwelijks groter zijn dan het huidige gemiddelde melkveebedrijf. Het gemaakte voorbehoud – paritaire beloning – lijkt cruciaal voor de levensvatbaarheid van verbrede bedrijfssystemen.

Het eventueel verhogen van waterpeilen versterkt vermoedelijk het profiel van het weidebedrijf in figuur 2.1. De moeilijkheden in het voor- en naseizoen nemen toe, maar in de hoogzomer zijn wellicht voordelen te ontleen aan het hogere peil. Volgens een mondelinge mededeling van Verheul (AOC Zegveld) geldt dit landbouwkundige voordeel van peilverhoging van een hoger waterpeil in de hoogzomer voor het traject van 60 naar 40 of 20 centimeter, niet of veel minder dan voor het traject van 100 of 80 naar 60 centimeter beneden maai-veld.

Bij dit alles is een belangrijk punt in welke mate boeren het productieproces onder controle hebben. De kwetsbaarheid voor onregelmatige weersinvloeden is in veenweidegebieden relatief groot. Dit neemt vermoedelijk eerder toe dan af onder invloed van schaalvergroting en eventueel ook peilverhoging.

Terwijl de lokale productieomstandigheden in een veenweidegebied moeilijker zijn dan in andere melkveehouderijgebieden, opereren boeren hier in dezelfde omgevingen van afzetmarkt (melk als hoogwaardige bulk) en technologieaanbod (gestandaardiseerde bedrijfsuitrusting). Dit algemene beeld is te nuanceren door te wijzen op experimenten bijvoorbeeld in Waterland, om voor melk uit het veenweidegebied een hogere prijs te bedingen. Ook is er het Agrarisch Onderzoek Centrum (Zegveld) dat het onderzoeksprogramma volledig afstemt op de situatie in laagveengebieden. Een voorbeeld van ‘generieke technologie’ die in het veenweidegebied slecht valt toe passen is momenteel de ontwikkeling van hoogproductieve tretraploïde grassen. Deze geven een ‘holle zode’ wat gunstig is voor het tussenzaaien van klaver, waardoor ook melkveehouders elders kunnen beschikken over natuurlijke stikstof, wat helpt om aan scherpere MINAS-normen te voldoen. De ‘holle zode’ is op veengrond uitermate ongunstig vanwege de verminderde draagkracht van de zode. Bovendien is de gratis stikstof uit de bodem nauwelijks meer een voordeel ten opzichte van melkveehouderij elders te noemen wanneer mengsels van gras en klaver buiten de veenweiden, vrij algemeen zouden worden. Wanneer deze ontwikkeling naar hoogproductieve grasrassen met klaver in een holle zode doorzet, zou dit na de spectaculaire opkomst van de snijmaïsteelt in Nederland, de tweede keer zijn dat een toonzettende, algemene technologische ontwikkeling in voedergewassen aan het veenweidegebied voorbij gaat.

2.3 Historische achtergrond, toekomstperspectief

2.3.1 Belang van lange termijn perspectief

Veenweidegebieden staan bekend als waterrijke gebieden. Dit neemt niet weg dat ook bij lichte ontwatering het mineraliseren van het veen, en dus bodemafbraak, de overhand heeft op het aanmaken van nieuw organisch materiaal uit koolstofassimilatie door planten. Met andere woorden, veengrond die door ontwatering wordt blootgesteld aan de lucht is per definitie niet duurzaam.

Figuur 2.2 is overgenomen uit *Leefbaar laagland* (Van der Ven 1993). Het brengt ter hoogte van Assendelft, het geleidelijk verdwijnen van veengrond, inclusief typerende natuur en landschappen, in beeld. De bovenkant van het oorspronkelijke veenkussen daalde na het in gebruik nemen door de landbouw, in zeshonderd jaar van 3 meter boven NAP naar 2 meter beneden NAP. Aan de randen van het veengebied komen onderliggend klei of zand aan de oppervlakte. In het centrum van het veengebied restte – omstreeks het jaar 1500 ! – een sterk geslonken veenpakket. Het tempo van de daling bij Assendelft – oorspronkelijk een veen-

moskoepel – zal niet representatief zijn voor de rest van het veenweidegebied bij de Randstad dat eens een overwegend broek- of bosveengebied was. Bieleman (1992: p 41) geeft voor de laatste 1.000 jaar een bodemdaling voor veengebieden aan van 2 à 3,5 meter.

Dit proces van bodemdaling doet zich ook voor in andere veengebieden vanaf de tijd waarin ontginners zorgden voor ontwatering. Het tempo van de daling kan echter sterk verschillen waarbij een onderscheid valt te maken tussen sterk dalende oorspronkelijke veenmoskoepels en de broekgebieden binnen de invloedssfeer van grote rivieren zoals het grootste deel van het veenweidegebied in het Groene Hart. Deze laatste gebieden, veelal oorspronkelijk met moerasbossen, waren moeilijker te ontginnen dan moskoepels (Vervloet 1998: p 154) en werden daarom meestal wat later voor akkerbouw of weidebouw in gebruik genomen. Ondanks de langdurige ontginningsgeschiedenis en, in latere eeuwen, de steeds drastischer maatregelen voor ontwatering van de dalende veenbodem, resteert anno 2000 op diverse plaatsen nog een veenpakket van meer dan tien meter dik. Het tempo waarin de bodem blijft dalen zal, afhankelijk van de mate van ontwatering en precieze grondsoort, 3 à 15 mm per jaar bedragen. Dit betekent dat de resterende levensduur van het veenkussen in de kern van het veenweidegebied in de orde van grootte van duizend jaar kan liggen.

Het veenweidegebied zou dus in ons tijdsgewricht ongeveer in de mid-life jaren van zijn bestaan verkeren. Dit lijkt voldoende reden om onze studie naar de actuele verbreding van landbouwontwikkeling binnen een ruime tijdshorizon te plaatsen. In het slothoofdstuk komt dit opnieuw aan de orde in een beschouwing over de vraag of weidebedrijven, dankzij inkomen uit verbreding, kunnen voortbestaan wanneer ten behoeve van bodembehoud wordt overgegaan tot een sterk verminderde graad van drooglegging.

2.3.2 Perspectiefwisselingen in agrarische ontwikkeling

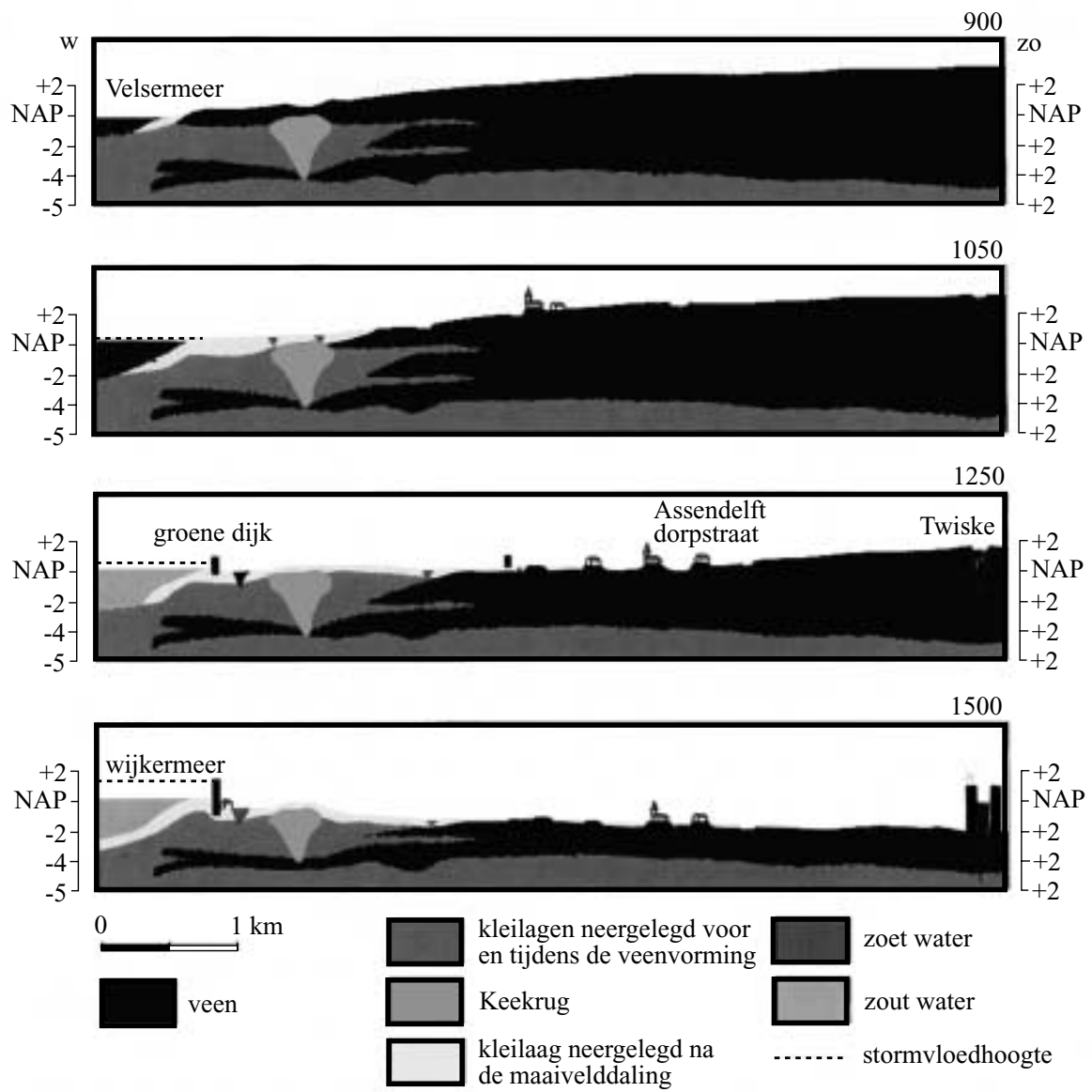
Veenweiden/ Groene Hart in historisch perspectief

Het huidige veenweidegebied was omstreeks het jaar 1000 een deel van een uitgestreker veengebied achter de duinen, bijvoorbeeld inclusief de Groote Waard bij Dordrecht, en grote delen van West-Friesland. Sedert het midden van de 11^e eeuw werd het veengebied op grote schaal ontgonnen. Dit gebeurde planmatig, door op vaste afstanden van elkaar ontwateringsloten te graven onder een vaste hoek ten opzichte van de ontginningsas (veenstream). Dit oorspronkelijke ontginningspatroon is op veel plaatsen nog steeds herkenbaar in het landschap. Er zijn ook grote verschillen tussen toen en nu. Het was meteen na de ontginning niet het lage land dat wij nu kennen. Eerder bleek al dat er sedert de ontginning een aanzienlijke bodemdaling optrad door vertering en inklinking van veen dat aan lucht is blootgesteld.

Bodemdaling en integratie in markteconomie maakten de venen tot een weidegebied

Het ontginnen van het veenland in West-Nederland maakte deel uit van een sterke uitbreiding van het areaal cultuurgrond in grote delen van West-Europa in de late Middeleeuwen. TeBrake (1985) geeft zijn boek over ontginningen in Rijnland daarom de veelzeggende titel *Medieval Frontier*. Hij geeft een schets van de voorafgaande situatie in het Eerste Millennium – landbouwgebiedjes als eilandjes in een zee van niet in cultuurgebrachte gronden – dat verrassend veel lijkt op het beeld dat Van der Woud (1998) in *Het Lege Land* oproept voor Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw aan de vooravond van de grote ontginningen op de zandgronden.

Figuur 2.2 Proces van bodemdaling in een veenweidegebied (bron Van der Ven 1993: p 51)

De expansie in de Late Middeleeuwen stond volgens TeBrake (p 26) in het teken van een verschuiving van extensief grasland naar akkerbouw en daarbinnen naar intensievere bouwplannen, met minder braaklegging. De nieuw ontgonnen gronden leverden, via de heffing van tienden, al snel het grootste deel van de inkomsten van de Graven van Holland en Utrecht. De toen relatief hoog gelegen veengronden leverden voor die tijd hoge graanopbrengsten door vrijkomende stikstof uit de bodem en andere mineralen die ruimschoots aanwezig waren vanwege het voorafgaande platbranden als hulpmiddel bij de ontginning. De korenbouw heeft volgens Van der Linden (1956: pp 68/69) meerdere eeuwen stand gehouden, zeker tot in de 14^e eeuw. Het zal wel steeds meer inspanningen van boeren hebben gevergd.

Na het graven van sloten was de ontwatering aanvankelijk vrij spontaan, geen molens hooguit uitwateringsluizen. De bodemdaling maakte later de ontwatering moeilijker en zorgde ervoor dat weidebouw uiteindelijk de enig mogelijke vorm van agrarisch grondgebruik werd. Hierbij zijn ook de sociaal-economische verhoudingen in aanmerking te nemen. Jan de Vries (1974) wijst in *Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700* op oude praktijken om akkerbouw in het veenweidegebied te bedrijven op smalle percelen die door intensief baggeren van watergangen worden opgehoogd. Hieraan komt volgens hem een einde onder invloed van graan dat, in de Gouden Eeuw door importen uit Baltische streken, steeds goedkoper werd in vergelijking met vlees en zuivel. De toenemende specialisatie op veehouderij en weidebouw zou dus zijn te verklaren uit een combinatie van veranderingen in de fysieke omstandigheden – dalende bodem, toenemende wateroverlast – en een versterking van de reeds vanaf het begin aanwezige oriëntatie van het veenweidegebied op de geldeconomie, wat onder meer tot uitdrukking kwam in het vervangen van daadwerkelijk helpen bij het onderhouden van dijken door bijdragen in geld. Bieleman (1992: p 58) ziet het ontstaan van het veenweidegebied primair als een gevolg van bodemdaling. “Behalve door factoren van economische aard, zoals de sterk stijgende prijzen van zuivelproducten tegenover een minder snel stijgende graanprijs, werd dit proces – van een steeds verdergaande ontmenging van bedrijfsvormen – echter vooral in de hand gewerkt door de voortgaande daling van het maaiveld van het veenlandschap.”

De toenemende integratie in de geldeconomie stimuleerde in het veenweidegebied soms ook arbeidsintensieve ‘akkerbouw’, zoals blijkt uit de teelt van hennep als respons op de grote vraag naar touw in de Gouden Eeuw. Ook de vroege aanzetten tot tuinbouw op het ‘bovenland’ tussen droogmakerijen en vanuit Boskoop, uit het vorige hoofdstuk, kunnen in dit verband worden gezien.

Gebied lag vanaf de ontginning als het ware klaar om deel te nemen aan markteconomie

De Vries en Van der Woude (1997) in *The First Modern Economy* beargumenteren dat landbouwontwikkeling bijdroeg aan de economische bloeiperiode van de Nederlandse Gouden Eeuw. “... because of the integral part it played through interaction with commercial and industrial activity in creating the dynamic qualities of the seventeenth-century economy...” (p. 195). Na de ontginning van uitgestrekte laagveengebieden omstreeks het jaar 1100, ontstond een agrarische structuur die boeren leek voor te bestemmen tot actieve deelnemers aan individualistische ruilverhoudingen binnen een markteconomie. Dit is althans het beeld dat De Vries (1974: p. 28) oproept in *The Dutch Rural Economy*. “In sum, society in colonized areas offered no significant role for noblemen and did not bind the inhabitants to strong village institutions. The individually settled farmsteads, typically of 16 to 18 hectares in extent, required no cooperative farming practices in their operation”. Van der Linden (1956: p 184) in *De Cope* laat zich in vergelijkbare bewoordingen uit. “De kolonist kreeg daarbij de vrije beschikking over zijn ontginningseenheid; hij werd daarvan eigenaar in middeleeuwse trant. De jaarlijkse tijsbetaling, waartoe hij zich verplichtte, hield met de rechten op de grond geen

verband. Zij diende ter erkenning van het overheidsgezag”. De uitgifte van gronden gebeurde voor grote gebieden, in relatief korte tijd en sterk gereguleerd vanuit Grafelijke concessies, via leenmannen of andere ‘projectontwikkelaars’⁹, naar betrekkelijk vrije boeren. Dit leidde tot streekdorpen, met op elke diepe kavel een eigen hoeve, waar boeren onderling veel minder van elkaar afhankelijk waren dan hun collega’s bijvoorbeeld op essen, die stukken grond dooreen hadden liggen en die dan bovendien nog het gebruik van ‘woeste gronden’ of gemeenschappelijke graslanden moesten zien te regelen.

Typend voor copeontginning is dat vooraf een vaste kaveldiepte – tussen 1250 en 1375 meter: soms het dubbele hiervan – was vastgesteld. Dit onderscheidde deze copeontginningen, sterk geconcentreerd op moeilijk in gebruik te nemen broekgronden, van veenontginningen met het recht van opstrek. Dit leidde, gecombineerd met de vaste kavelbreedte, tot een relatief egalitaire agrarische bedrijfsstructuur in de meeste streken met een zwaartepunt bij hoeven op een kavel van omstreeks 15 hectare. Bijna duizend jaar later, omstreeks 1975, werden deze hoeven voor melkveehouderij getypeerd als ‘middenbedrijven’ die, bij de dan heersende tendens tot schaalvergroting, volgens deze zienswijze dreigden de kleine bedrijven van de – toenmalige – toekomst te worden (zie paragraaf 2.4).

Het voorgaande kan een overtrokken beeld oproepen van de werkelijke gang van zaken in de Late Middeleeuwen. In jaren gemeten zal de ontginning een geleidelijke aangelegenheid zijn geweest. Van der Linden (1956: p 290) zegt hierover onder verwijzing naar de eenvoudige hulpmiddelen – met schoppen gewapende ontginners – het volgende “de eerste ontginners zullen niet veel meer hebben gedaan dan ieder voor zich een langs de ontginningsbasis gelegen stuk grond in ontginning te nemen, om, al scheisloten gravende, en ontginnende, geleidelijk aan landinwaarts te trekken, tot, wellicht vele jaren later, de bij de uitgifte met het overheidsgezag overeengekomen ontginningsdiepte was bereikt”.

Ook De Vries relateert het door hemzelf opgeroepen beeld van een vroege markteconomie waar boeren meteen volop aan deelnemen. Hij presenteert boeren uit de eerste eeuwen na de ontginning –hoewel voor de toenmalige verhoudingen sterk marktgericht –, als, in onze ogen, ‘peasants’ met een lage productiviteit in de landbouw en veel plaatsgebonden nevenactiviteiten zoals rietsnijden, jagen en vissen voor eigen gebruik. Hij haalt uitgebreid Boserup (1965) aan die in *The Conditions of Agricultural Growth* duidelijk maakt dat peasants creatief kunnen omgaan met beperkte middelen – vooral grondareaal in relatie tot aantal mensen dat ervan moet leven – door te zorgen voor endogene ontwikkeling van technologie. Dit kan leiden tot intensieve landbouwsystemen, waarvan het hiernavolgende enkele historische voorbeelden zal geven voor het veenweidegebied bij de Randstad (zelfkazerij, hennepeteelt). In dit verband valt ook te denken aan het ontstaan van tuinbouw op ‘bovenland’ tussen droogmakerijen, zoals in het vorige hoofdstuk aangehaald.

Landbouw binnen een tijdsgebonden maatschappelijke context

Het onderscheid in tijdperken is analytisch handig, maar stilt de werkelijkheid die vaak wordt gekenmerkt door vloeiende overgangen en soms zelfs tegenstrijdige bewegingen. Dit zal ook gelden voor het onderstaande overzicht van vijf tijdperken die onze samenleving doorloopt of die haar onderscheidt van andere samenlevingen. Voor het veenweidegebied, bij de latere Gouden Eeuw Metropool en uiteindelijk Randstad, lijkt te gelden dat het vanaf het begin – rond het jaar 1100 – al met de ene voet in de commerciële samenleving stond, terwijl het andere been nog steun vond in de agrarische samenleving of zelfs in de wereld van jagers en verzamelaars (zie het voorgaande over vissen en rietsnijden).

⁹ Bijvoorbeeld kloosters

Vijf typen samenlevingen of stadia in de ontwikkeling:

- 1) Samenleving van jagers en verzamelaars... leidt nomadisch bestaan
- 2) Agrarische samenleving..... kent een vaste standplaats, weinig maatschappelijke differentiatie en ruil
- 3) Commerciële (preïndustriële) meer maatschappelijke differentiatie en samenleving geldeconomie
- 4) Industriële samenleving..... massaproductie in plaats van ambachtelijke productie
- 5) Postindustriële samenleving..... vergaande differentiatie van producten en diensten, grote rol voor ICT

Hieronder besteed ik hoofdzakelijk aandacht aan de samenlevingsvormen 3 en 4.

Niet altijd lineaire ontwikkeling

Aanwijzingen dat het soms geen lineaire ontwikkeling betrof, geeft *Het Lege Land* van Auke van der Woud (1998). Nederland was in de eerste helft van de 19^e eeuw een leeg land, niet alleen in vergelijking met de tweede helft van de 20^e eeuw, maar ook vergeleken met anderhalve eeuw eerder. Dit laatste geldt in het bijzondere voor de streken waar tijdens de Gouden Eeuw relatief grote steden ontstonden, die later in veel gevallen in sterke mate ontvolkt raakten. De landbouw die volgens De Vries eerder een integraal deel was van de groeiende economie, zal ook deel hebben gehad aan de inkrimpende economie.

Elk type samenleving een eigen type boer?

De Vries typeert voor de periode aan het begin van de Gouden Eeuw boeren in het latere Groene Hart als peasants (over *Peasants and peasant societies*, zie Shanin 1971). De Vries zet de peasant modelmatig – als een ideaaltipe – af tegen de farmer. Deze farmer trok nog voor Adam Smith (1776) met zijn *The wealth of nations* de conclusie dat specialiseren de basis is voor economisch gewin. Voor ons studiegebied komt naar voren dat de commerciële modernisering niet meteen leidt tot uiterste specialisering (industriële modernisering), maar tot een ambachtelijk ingestelde boer. Wanneer wij fasen willen koppelen aan bepaalde typen boeren, dan is het volgende denkbaar:

- (1) peasant (niet commerciële fase);
- (2) boer/ farmer (ambachtelijk commerciële fase);
- (3) agrarisch ondernemer ('industriële' commerciële fase) en
- (4) plattelandsondernemer (postindustriële commerciële fase).

Het type 3 zal overigens in de loop van onze studie verschijnen onder een andere naam (productieboer) als tegenhanger van de plattelandsondernemer. Hij heet daar productieboer, omdat de ondernemersfunctie – verkennen en bewerken van markten – in sterke mate wordt overgelaten aan andere partijen binnen een quasi-organisatie, agribusiness geheten.

Modernisering steeds anders van inhoud

Modernisering is de overgang van het ene naar het ander type samenleving. Zo opgevat is modernisering een begrip waarvan de inhoud tijdsgebonden is, want verschillend van inhoud voor de verschillende overgangen. Daarbij gaat het hier om de modernisering van de landbouw, niet die van de samenleving als geheel. De vier vormen van modernisering kunnen dan worden gespecificeerd als respectievelijk voor landbouw het ontstaan (1 → 2), commercialisering (2 → 3), industrialisering (3 → 4) en informatisering (4 → 5).

De landbouwpraktijk blijkt vaak weerbarstig te zijn wanneer begrippen als commercialisering, industrialisering en informatisering van toepassing worden verklaard.

De cope-ontginningen vonden plaats in het begin van een periode met sterke economische expansie en bevolkingsgroei in West-Europa die tot ongeveer het jaar 1350 duurde (Bieleman 1992: p 20). De boeren in het expansiegebied in West-Nederland lijken voor ons op 'peasants', maar zij waren waarschijnlijk veel meer marktgericht dan de meesten van hun toenmalige collega's elders, met name buiten de kustprovincies, die daar leefden in lokale gemeenschappen die het ideaaltype van 'de agrarische samenleving' veel dichter benaderden dan die in de pas ontgonnen veengebieden.

Deze periode van expansie werd in West-Europa, en in mindere mate ook in West-Nederland, gevolgd door een periode van contractie vanaf ongeveer 1350. Omstreeks 1500 zette een nieuwe periode in van expansie – tot ongeveer 1650 –, die in West-Nederland uitliep in de veel geprezen Gouden Eeuw. De opkomst van boeren, die relatief veel leken op de ideaaltypische 'farmer', kan wellicht in deze tweede periode van expansie worden geplaatst.

Na een nieuwe periode van contractie begon West-Europa omstreeks het jaar 1750 aan een tijdperk van expansie met als motor de zogeheten 'industriële revolutie'. Dit leidde niet meteen tot uiterst specialistisch ingestelde 'industriële boeren', met name niet in het veenweidegebied bij de Randstad waar ambachtelijk-commerciële landbouwbedrijven een taai leven leidden (zie hierna).

Na ongeveer 1750 lijkt een eind te zijn gekomen aan de seculaire economische cycli van expansie en contractie. Hiervoor in de plaats kwamen de 'lange' conjunctuurgolven van Kondratieff die elk ongeveer een halve eeuw duren. De grote lijn, genuanceerd met golven, lijkt echter te duiden op een voortdurende economische expansie tot in onze tijd. Hierbij valt echter de kanttekening te plaatsen dat immateriële voor- en tegenspoed, zoals een verbetering of een verslechtering van de leefomgeving, vaak moeilijk is te verdisconteren in kengetallen voor economische ontwikkeling. Bijvoorbeeld, economische expansie van de Randstad leidt tot een sterk toenemende ruimtebehoefte en mobiliteit, die het Groene Hart naar omvang (ruimte) en kwaliteit (rust) onder druk zet. De opkomst van postindustriële plattelandsondernemers valt te plaatsen in een context van maatschappelijke experimenten om kwaliteiten die moeilijk in geld zijn uit te drukken, toch te economiseren.

Landbouw was weerbarstig in commercialisering

Tot op de dag van vandaag kent de grondgebonden landbouw een partiële integratie in de markteconomie¹⁰. Dit geldt in het bijzonder voor het (niet) integreren in arbeids- en kapitaalmarkten. Ook voorgaande opmerkingen over 'peasants' wijzen in deze richting. De meeste landbouwbedrijven werken overwegend met eigen arbeid en eigen kapitaal waarbij beide gewoonlijk minder dan marktconform worden beloond. Commerciële modernisering hield in dat zelfvoorziening – inclusief directe ruil in kleine kring – wordt vervangen door het produceren voor markten met een koopkrachtige vraag. Deze omschrijving legt een accent bij het toenemen van financiële transacties aan de outputkant van boerenbedrijven. In de doorgaande commercialisering ten tijde van de industrialisering van de landbouw kwam het accent meer te liggen bij toenemende financiële transacties aan de inputkant van het boerenbedrijf (aankoop van machines, kunstmest, krachtvoer, brandstof etc.). Je zou kunnen zeggen dat 'peasants' pas hierdoor 'farmers' werden.

¹⁰ De landbouw is in dit opzicht niet uniek. Dit geldt ook voor veel mensen met een kleine eigen zaak buiten de landbouw.

Landbouw was weerbarstig in industrialisering

Toch is ook ‘industrialisering’ een lastig begrip om op de landbouw toe te passen, omdat het gezinsbedrijf zich in de (primaire) landbouw zo goed wist te handhaven. Douw (2000) laat zien dat dit een algemene trend in de Europese Unie is. De landbouw kende de afgelopen vijftig jaar een sterke schaalvergroting, gemeten in hectares en omzet per bedrijf. Qua arbeidsorganisatie was er echter een overwegende tendens tot schaalverkleining. Het percentage bedrijven met personeel nam na de tweede wereldoorlog sterk af, met name in de grondgebonden landbouw. Het ‘complete gezinsbedrijf’ – boer, meewerkende boerin en eventueel opvolger – werd steeds meer beeldbepalend in de Nederlandse landbouw, met uitzondering van de tuinbouw. De laatste tijd stijgt het percentage landbouwbedrijven met slechts één arbeidskracht, die soms nog buiten het eigen bedrijf bijverdient. Industrialisering in de zin van het bijeenbrengen van veel arbeidskrachten binnen één bedrijf om de voordelen te plukken van een ver doorgevoerde arbeidsdeling onder een hiërarchische bevelvoering, kwam in de landbouw niet voor. In de grondgebonden landbouw ontstonden geen mammoetbedrijven.

Industrialisering is voor de landbouw een etiket dat meer past bij het analyseiniveau van de sector dan bij dat van individuele bedrijven. Productieketens ofwel functionele agrobusiness-complexen zijn te beschouwen als quasi-organisaties – netwerken van ‘zelfstandige’ ondernemingen – die werken als een centraal geleide industriële onderneming. Boeren zijn in deze ideaaltypische situatie de schakel ‘primaire landbouw’ in de productieketen, een schakel die uit andere onderdelen van de keten informatie en technologie krijgt aangereikt om hen in staat te stellen efficiënt een eigen gestandaardiseerde bijdrage te leveren aan het geheel, bijvoorbeeld veel liters melk van constante kwaliteit.

Weerbarstige landbouw in industriële modernisering: het geval Agro-BV Nederland

In de hoogtijdagen van industrialisering was er een Agro-BV Nederland voor *concerted action*, gericht op veel produceren en export, waarin de overheid participeerde. Van Dijk et al (1999: p 65) noemen dit samenwerkingsverband een ‘ijzeren driehoek’ van overheid, agrarisch bedrijfsleven en politiek. De overheid was in dit geval niet alleen het eigen landbouwministerie in Den Haag, maar ook de vertakkingen hiervan door het land in de vorm van diensten voor landbouwonderwijs, landbouwvoorlichting, landbouwonderzoek en ruilverkaveling. Het agrarisch bedrijfsleven was niet slechts een verzameling zelfstandige boeren en tuinders en hun standsorganisaties, maar omvatte tevens agrarische joint ventures ofwel coöperaties voor aankoop, verwerking, afzet en gegevensverwerking (boekhoudbureaus). De politiek was in belangrijke gevallen nauwelijks een afzonderlijk domein, maar maakte eerder deel uit van op emancipatie ingestelde levensbeschouwelijke zuilen: opkomende katholieken op de voorheen arme zuidelijke zandgrondgronden en protestantse ‘kleine luyden’.

Bovendien was het na de Tweede Wereldoorlog de tijd van de wederopbouw. “Voedselvoorziening, wederopbouw, deviezen, de opbouw van de verzorgingsstaat: alles werkte in één richting. (...) Een landbouw maken die op eigen benen zou kunnen staan. Een groter concurrentievermogen, rationalisatie, specialisatie en kostenverlaging waren de sleutelwoorden. Wat er intern ook speelde, naar buiten werkte het landbouwbedrijfsleven als eenheid, ook met het ministerie. (...) Het succesvolle beleid hoefde zelfs nauwelijks verdedigd: het was meer een kwestie van uitleggen” (Van Dijk et al p 67). Landbouwschap en productschappen waren in dit eensgezinde bolwerk Agro-BV Nederland de meest pregnante voorbeelden van een versmelting van bedrijfsleven, overheid en politiek.

Voor de doorsnee boer was Agro-BV Nederland als totaliteit waarschijnlijk geen tastbare werkelijkheid. Zijn werkelijkheid was eerder het ideaal als boer zelfstandig te blijven in het nemen van beslissingen. Dit neemt niet weg dat er in de hoogtijdagen van industriële ontwik-

keling van de landbouw ook in boerenkringen een als superieur ervaren ontwikkelingsmodel van schaalvergroting en modernisering leefde. Dit model is aangereikt door Agro-BV Nederland, maar mede door toedoen van enthousiaste ondernemers in de praktijk ontwikkeld (zie Vijverberg 1996).

Landbouw is weerbarstig in (kille) informatisering

Toepassing van het begrip ‘informatisering’ stuit eveneens op een weerbarstige praktijk van de landbouw. De natuur waarmee boeren werken – gewas, vee, grond, klimaat – laat zich in zijn diversiteit en complexiteit vaak moeilijk in een informatiesysteem vatten. Er wordt echter hard gewerkt aan automatisering en het ziet er b.v. naar uit dat de nieuwste generaties melkrobots technisch beter melken – minder uierontsteking – dan de meeste boeren die zelf melken, voor elkaar kunnen krijgen. Op sectorniveau worden er informatiesystemen ontwikkeld met de pretentie om ketens ‘transparant’ te maken. Dit alles wijst op een vrij klinische benadering, b.v. om zakelijk gezien betere garanties voor voedselveiligheid te kunnen geven.

Centraal bij plattelandsvernieuwing – modernisering in informatiesamenleving – staat de warme, niet-klinische, belangstelling van omstanders voor waar boeren mee bezig zijn. Deze vernieuwing stelt belevingskwaliteiten van het platteland centraal als rust, ruimte en contact met de (boeren) natuur, die in compacte steden en andere bebouwde kommen nauwelijks te vinden zijn.

Het agrarische platteland van nu is een informatiedrager bij uitstek van niet-functionele informatie (betrokkenheid). Het gaat dan niet alleen om de belevingswaarde voor bezoekers van het platteland van zaken als agrarisch landschap en boerennatuur (koeien en lammetjes in de wei), maar ook om de persoon van de boer en zijn gezin die, in het oog van de waarnemer, een ‘heelheid van bestaan’ hebben die de stedeling in zijn flitsend bestaan ontbeert. Informatisering van de landbouw – op een niet-klinische manier – vindt plaats wanneer boeren zich er van bewust worden dat zij informatiedragers zijn en dat dit een marktwaarde vertegenwoordigt (reflexieve modernisering).

Dit gaat gepaard met een verdergaande commercialisering die zich nu uitstrekt tot het verzilveren van de belevingskwaliteiten van boerderij en landelijk gebied. Aan het slot van deze paragraaf worden opmerkingen gemaakt over hoe deze klinische kant (commercialisering) zich kan verhouden tot de gevoelens van warmte voor plattelandskwaliteiten – bij boer en betalende liefhebbers van het platteland – die de basis vormen van plattelandsvernieuwing. De indruk is dat landbouw in dit nieuwe tijdperk kracht kan putten uit partiële modernisering. In een flexibele samenleving blijven overtrokken gesteld, alleen boeren in de streek wonen om in het buitengebied te zorgen voor strekkwaliteiten waar iedereen van mag genieten.

2.3.3 Relatief vroege commerciële modernisering

Oude marktgerichte landbouwsystemen in Veenweiden/ Groene Hart

Deze paragraaf laat een glimp zien van wat er in de twintigste eeuw nog over was of in herinnering leefde van bedrijfssystemen die in vorige eeuwen werden ontwikkeld onder vrij barre omstandigheden. De signaalwoorden zijn hier boerenkaas (in de 20^e eeuw nog volop aanwezig) en hennep (na de 19^e eeuw vrijwel verdwenen). In de volgende subparagraaf komen vroegere bedrijfssystemen (consumptiemelken, spoelingsdistrict) aan bod die evenzeer (of nog meer) getuigden van interactie met de stedelijke omgeving, maar die daarnaast, anders dan de bovengenoemde systemen, niet sterk in het teken stonden van het in endogene ontwikkeling ontworstelen van economische baten aan een moeilijke bodem. Deze systemen passen beter in de volgende sub-paragraaf, omdat de veehouderij met een omvangrijke voerverzorging mid-

dels ‘spoeling’ uit fabrieken in nabije steden de voorbode lijkt van wat later industriële landbouw ging heten.

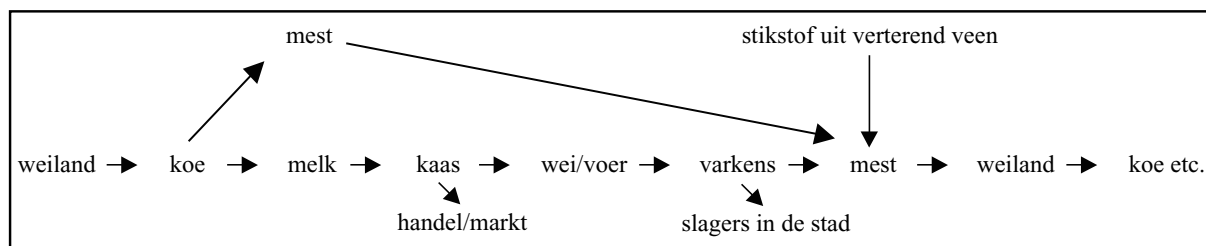
Welvarend maar achterblijvend in ontwikkeling?

Het Westelijk Veenweidegebied was omstreeks 1950 een relatief welvarend agrarisch gebied. Deze conclusie valt te trekken door het combineren van verschillende kaarten uit *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands* (Hofstee 1957; interpretatie in van der Ploeg et al 2001a). Toch wijst Hofstee op signalen van een achterblijvende ontwikkeling van de landbouw. Hij doet dit naar aanleiding van een kaart die toont dat boeren hier een spaarzaam gebruik maken van kunstmest: boven het IJ zelfs minder dan 30 kilo stikstof per hectare grasland, onder Amsterdam was dit meer maar toch duidelijk onder het landelijk gemiddelde van 60 kilo per hectare.

Dit geluid representeert de toenmalige opvattingen over modernisering ten tijde van de omslag naar het industriële ontwikkelingsmodel. De toenmalige opvattingen klinken nog duidelijker in *De Oude Plattelandsbeschaving* (Wichers 1965). Hij schrijft over het gebied Holland ten Zuiden van het IJ en Westelijk Utrecht het volgende. “Overall elders is de kaasmakerij naar de fabriek afgestoten, maar in Zuid-Holland staat menige boerenvrouw nog achter de kaastobbe”. Deze passage in de tegenwoordige tijd staat te midden van een tekst over de streekmentaliteit die hier voor de tweede wereldoorlog bij agrariërs heerste, blijkens onder meer de streekromans van Hendrik de Man. De woordkeus van Wichers is weinig vleidend, en het door hem geschetste geestelijk klimaat biedt weinig aangrijpingspunten voor het vlot oppakken van nieuwe ontwikkelingen. Dit geldt misschien nog meer voor de plattelandsvernieuwing dan voor de modernisering uit de tijd van Hofstee en Wichers. Wichers zegt namelijk verderop in zijn boek: “De sterkste vooroordelen tegen de stad ontmoet men in ieder geval hier. In de overgangstijd naar de moderne maatschappij bleek men hier niet vooraanstaand en rijk aan initiatief te zijn; of, als men initiatief had, dan bleef het eenzijdig economisch gericht. Er was ook veel onvruchtbaar individualisme dat de samenwerking belemmert”. Zijn boek ondersteunt dit verderop met kaartjes over de regionale verdeling van zuivelfabrieken en het volgen van cursussen. In het weidegebied ten zuiden van het IJ waren naar verhouding veel minder *coöperatieve* zuivelfabrieken en er werden door aanstaande boeren minder cursussen gevolgd dan elders in Nederland.

Een ambachtelijk bedrijfssysteem

Figuur 2.3 Melkvee, slagersvarkens en boerenkaas

Figuur 2.3 en onderstaande tekst plaatsen een en ander in een positiever licht dan het voorafgaande. Landbouw is in het schema een staaltje van endogene ontwikkeling.

Het schema geeft een uitgebalanceerd bedrijfssysteem weer dat zich in het veenweidegebied bij de Randstad heeft ontwikkeld. Dit systeem was rond 1950 nog op veel bedrijven aanwezig, in het centrale deel van het veenweidegebied, met een zwaartepunt in de Krimpenervaard.

Het eerste traject in dit systeem is het gewone weidebedrijf, melk via de koe uit gras gewonnen. Melk is in dit geval geen eindproduct – rundvlees als **bijproduct** van de melkveehouderij is dit wel – maar een door het boerengezin zelf op te waarderen tussenproduct. Het tweede traject betreft zelfkazerij: kaas voor de handel, op ambachtelijke wijze uit melk bereid, met ‘wei’ en vroeger ook met boter als restproduct. Het derde traject is varkenshouderij voor afzet naar slaggers in de stad, met wei uit de kaasproductie als input en mest als een niet onbelangrijk bijproduct. Het vierde traject betreft het verzorgen van het land inclusief het openhouden middels uitbaggeren van de watergangen in deze drijfmatte gebieden. In dit laatste traject is ook de bemestingswaarde van de over het land gespreide bagger en uit de aan de lucht blootgestelde teeltzone van belang, samen met die van rundveemest en varkensmest. De relatief hoge bezetting met rundvee in de vorige eeuw in het centrale deel van het veenweidegebied werd verder in de hand gewerkt door de arbeidsintensieve praktijk ‘toemaak’ te bereiden door richels met slootbagger door omspitten te beluchten en deze voor het spreiden over het land te vermengen met mest. Dit gebeurde overigens nog het meest voor de smalle hennepakkertjes die vooral voorkwamen in hetzelfde gebied als waar de zelfkazerij het langst op grote schaal stand hield (de Krimpenerwaard), maar ook in andere delen van het veenweidegebied (de Alblasserwaard en de Ronde Venen).

Het geringe gebruik van kunstmest, waar Hofstee over viel, moet in samenhang worden bekeken met de grote hoeveelheid organische mest en ook met de aanzienlijke hoeveelheden ‘natuurlijke’ stikstof (ongeveer 150 kilo per hectare) die jaarlijks vrijkomt uit de vertering van ontwaterde veengrond. Het veengebied op de grens van Zuid-Holland en Utrecht had omstreeks 1950 meer varkens per hectare cultuurgrond dan de latere concentratiegebieden op de oostelijke en zuidelijke zandgronden op dat moment hadden. Illustratief is dat Nooij (1969) in zijn studie naar *De Boerenpartij* in de Krimpenerwaard ongeveer evenveel bedrijven met varkens vond als met melkkoeien. Dit waren waarschijnlijk meestal dezelfde bedrijven, veelal met tevens zelfkazerij.

De varkenshouderij is overigens in de jaren daarna in hoog tempo verminderd – zelfs op bedrijven met zelfkazerij – omdat de economische marges per dier minder werden, terwijl het bouwen van grote stallen op veengrond een grotere kostenpost was in vergelijking met de zandgronden – waar onderheien niet nodig is – en bovendien de voerprijzen, ondanks de nabijheid van de Rotterdamse havens, relatief hoog waren. Het was in de Krimpenerwaard in de jaren zestig en zeventig vrij gebruikelijk dat een jonge boer doorging met de melkveehouderij, eventueel zijn vrouw met de zelfkazerij, terwijl zijn vader uit de jaarlijkse meitelling naar voren kwam als een gespecialiseerde varkenshouder met ongeveer 50 varkens op een aflopend bedrijf.

Onderzoekers zijn in de loop van de jaren diverse keren binnengedrongen in de intrigerende wereld van de zelfkazerij die zich het sterkst handhaafde in het veenweidegebied ten zuiden van het IJ (o.a. Kooy 1956, de Rooij 1992 en Roep 2000). Het blijkt steeds weer dat zelfkazerij veel vraagt vooral van de boerin, en kan leiden tot materiële welstand hoewel de verdiensten per arbeidsuur wellicht niet ‘over’ houden. Kooy schets voor de jaren vijftig een levensvisie waarin werk centraal staat en waarin alles wat zweemt naar overmaat in leven (consumeren) wordt gewantrouwd. Er is een zelfopofferende houding ten opzichte van het eigen bedrijf, vergelijkbaar met de *Protestantse Ethiek* die volgens Max Weber (1920) bijzonder goed ‘klikte’ (Wahlverwantschaft) met de expansie van de Hollandse economie in de Gouden Eeuw. Dit zou verklaren waarom de zelfkazerij zich handhaafde bij ‘de zwaren’ ten zuiden van het IJ (zie ook Wichers) en niet bij de meer ‘rekkelijken’ ten noorden van het IJ.

Ook in de zelfkazerij is de laatste decennia een deel van de arbeid door machines overgenomen, maar het blijft een vak dat qua inspanning, concentratie en kennis (ervaring) veel vraagt van de kaasmaker (meestal de boerin). De volgende passage bij de Rooij (1992) had ook bij Kooy (1956) kunnen staan. “De meest gemaakte fouten zijn beoordelingsfouten

tijdens het kaasbereidingsproces (zoals teveel wei afpompen, de wrongel onvoldoende laten afrijpen) en fouten die worden veroorzaakt door gebrek aan concentratie (....) De grootste financiële verliezen lijken overigens niet zozeer te worden veroorzaakt door fouten tijdens de kaasbereiding gemaakt, maar door fouten in de melkwinning, de veeverzorging en –controle. Deze fouten komen vaak pas op langere termijn boven tafel (bijvoorbeeld bij de handelaar) of zijn alleen na zorgvuldig onderzoek tot hun oorzaak te herleiden”.

De laatste zinnen tonen duidelijk aan dat zelfkazerij extra eisen stelt aan degene die op het bedrijf de eerst verantwoordelijke is voor de melkveehouderij – meestal de boer – en aan de communicatie tussen alle betrokkenen (boer en boerin). De beroepstrots van de boerin zit in haar reputatie als een goede kaasmaker, de boer identificeert zich vooral met het melkveebedrijf en met de onderneming als geheel: hij onderhoudt vaak de contacten met de kaashandelaar. Het opknippen van dit bijzondere bedrijfssysteem in vier trajecten uit het begin van deze sub-paragraaf, mag niet verhelen dat de coördinatie van het geheel een essentieel punt is.

De opkomst van hennep teelt op intensief bewerkte akkertjes in het Veengebied is nauw verbonden met de aanwezigheid van touwslagerijen en de toelevering naar de bloeiende transportbusiness in de Gouden Eeuw op basis van zeilvaart (zie De Vries 1974, De Vries en Van der Woude 1997). Deze teelt speelde tot ver in de 19^e eeuw een belangrijke rol in grote delen van het veenweidegebied. Voor de Krimpenerwaard is dit vastgelegd door J.M. Rommers (1985), voor de Alblasserwaard staat hierover het een en ander in *En boven de polder de hemel* (Verrips 1981). Deze teelt versterkte de economische betrekkingen met de buitenwereld vanwege de afzet van de hennep na het braken, maar ook omdat er tijdens arbeidspieken werkvolk van elders kwam en omdat in de grote behoefte aan mest voor een deel werd voorzien door ‘stratendrek’ met schuiten uit de steden aan te voeren. Ook zand uit de Lek, waarmee de stallen als vervanger voor stro royaal werden bestrooid, was een welkome verrijking van de hennepakkers.

Ambachtelijke professionaliteit: het kwalitatieve kennismodel

In de loop van de jaren is rond de zelfkazerij een uitgebalanceerd bedrijfssysteem gegroeid, vooral op basis van praktijkervaring en minder op basis van ‘wetenschap’. De dagelijks bedrijfsvoering werd sterk geleid door persoonlijke intuïtie, met name het geoefende oog van de meester(es). Kortom, dit bedrijfssysteem drijft op een kwalitatief kennismodel.

Uit het voorgaande valt af te leiden dat ambachtelijke professionaliteit evenzeer een kwaliteit is van het agrarisch gezin als van gezinsleden afzonderlijk. Misschien was ambachtelijke professionaliteit in de praktijk door het ‘samenwerkende’ gezin het moeilijkst te realiseren, en ontstonden daardoor geen echt dure boerenkaasmerken. De complicatie dat de boerin gewoonlijk het eindproduct (kaas) maakt, terwijl de boer de contacten met ‘de markt’ (handel) verzorgt, zal ten tijde van het oude bedrijfssysteem (melk, kaas, varkens) nog sterker hebben gespeeld, gelet op de traditionele rolverdeling man/ vrouw, dan momenteel op zelfkazende bedrijven het geval is. Bovendien had de boer toen naar verhouding nog meer zaken aan zijn hoofd dan alleen het afstemmen van de melkveehouderij, met name het voederregime, op de kaasmakerij. Er was ook nog de varkenshouderij, inclusief de contacten met handelaars die, voor de export, geen baconvarkens wensten maar zwaardere slagervarkens voor afzet in de nabije stad.

2.3.4 Relatief late industriële modernisering

Het meest wezenlijke kenmerk van industriële modernisering in de landbouw lijkt te zijn dat er een quasi-organisatie ontstaat – agribusiness functionerend als een centraal geleide onder-

neming – waarin boeren worden opgenomen onder een sterke aandrang tot het toepassen van gestandaardiseerde landbouwpraktijken, ook wanneer dat op gespannen voet staat met bijzondere lokale omstandigheden. Op deze manier benaderd valt te concluderen dat het veenweidegebied bij de Randstad relatief laat meeging in industriële modernisering. Er waren wel relatief vroege, streekeigen vormen van industrieel aandoende modernisering, voortvloeiend uit een sterke interactie met de stedelijke omgeving en gekenmerkt door een geringe afhankelijkheid van lokale hulpbronnen: b.v. vee en voer aankopen in plaats van op het eigen land voort te brengen.

Spoelingsdistrict

Aan het begin van deze eeuw was er ‘het staartje’ van industrieel aandoende intensieve veehouderij in het zogeheten Spoelingsdistrict nabij Schiedam (Harbers 1963). In *Een aparte bedrijfsstijl in de stedelijke nabijheid?* (Van der Ploeg 1984) staat hierover het volgende. “De ondernemers in dit gebied hadden geen vaste veestapel maar een vlottend bestand aan vee. Zij waren sterk ingesteld op het verhandelen van vee en gemiddeld bleven de dieren slechts vier à vijf maanden op het bedrijf. In die tijd werd het vee afgemest of afgemolken. De basis van dit systeem was de spoeling van branderijen in Schiedam (..) die meestal per schuit naar boerderijen in de omgeving werd gebracht. De veehouderij op basis van spoeling uit graanstokerijen maakte een bloeitijd door na 1850”. Het was een omvangrijke business die gaande werd gehouden door onder meer gastarbeiders uit Duitsland. Het oude spoelingsdistrict stierf na 1900 een snelle dood, toen staduitbreiding van de Rotterdamse agglomeratie boerderijen opslokte, terwijl herinvesteren in dit systeem niet rendabel was, omdat er via de nabije havens goedkoop diepgevroren vlees binnenkwam uit verre streken en ook goedkoop graan dat kon concurreren met spoeling als veevoer. Overigens werd in grote delen van het Westelijk Weidegebied als veevoer ook later nog uitgebreid gebruik gemaakt van restproducten uit de nabije voedingsmiddelenindustrie, onder meer de spiritusfabrieken in Delft, op bedrijven waar aangekochte koeien werden afgemolken of vetgemest¹¹.

Een aparte categorie waren ‘schillenboeren’, veelal zonder land, die in de steden etensresten ophaalden om dit als voer te gebruiken voor hun varkens- of rundveehouderijbedrijf.

Consumptiemelkgebieden

Het spoelingsdistrict in ruime zin, dus ruimer dan de directe omgeving van Schiedam, viel voor een deel samen met consumptiemelkgebieden rond de grotere steden. Deze gebieden breidden rond de voorlaatste eeuwwisseling sterk uit evenals het inwonertal van de steden, ten koste van het melkveehouderijgebied voor boter- en/ of (magere) kaasproductie. Veel van de niet-coöperatieve zuivelfabrieken op de kaart bij Wichers waren melkinrichtingen in de stad die alle belang hadden bij een regelmatige melkaanvoer door boeren¹². Er waren hogere prijzen voor wintermelk, en soms was er zelfs een bepaalde levering per seizoen contractueel vastgelegd. De timing van het afkalven van drachtige koeien en vaak ook het aankopen van melkrijpe koeien op consumptiemelkbedrijven was hierop afgestemd. Op deze bedrijven werden verder om de melkproductie op peil te houden veel aangekochte producten bijgevoerd, onder meer lijnkoeken. Een deel van de boeren op consumptiemelkbedrijven ventte eigenhandig de melk uit bij burgers in de stad (o.a. in Waterland), of verzorgde in andere gevallen zelf de contacten met melkslijters in de stad.

¹¹ Commentaar van A.J. Vijverberg bij dit proefschrift i.s.n.: ‘Wij kregen thuis (in het Westland) elk jaar (1935-50) een of enkele schuiten ‘Schiedammer’ dunne koemest. Er was dus ook mestexport’

¹² Een deel van melkinrichtingen was aangesloten bij de Coöperatieve Melk Centrale (CMC), later opgegaan in Campina-Melkunie

Het grootste deel van het spoelingsdistrict en veel van de oude consumptiemelkgebieden kregen inmiddels een niet-agrarische bestemming of zij vormen nu kleine enclaves van weidebouw te midden van steden of droogmakerijen met overwegend akkerbouw of tuinbouw. De belangrijkste uitzondering lijkt Waterland te zijn ten noorden van het IJ (consumptiemelkgebied).

Het *Melkwinninggebied van Amsterdam* is in een sociografische studie uitvoerig beschreven door Tosseram (1936). Hij maakt een scherp onderscheid tussen consumptiemelkers ten zuiden en ten noorden van de stad.

De boeren aan de zuidkant van Amsterdam deden qua intensiteit van hun bedrijven, gemeten aan het aantal melkkoeien per hectare, waarschijnlijk niet onder voor hun collega's in het aangrenzende boerenkaasgebied. Deze boeren in een zone van ongeveer tien kilometer onder Amsterdam, waren typische taxemelkers die op zich hadden genomen jaarrond een gelijkmatige melkhoeveelheid te leveren. De melkgift in de winter werd op peil gehouden door voer aan te kopen, en door melkrijpe koeien in de herfst aan te kopen uit b.v. Friesland.

Consumptiemelkers in Waterland hadden een veel minder intensieve bedrijfsvoering, wat Tosseram mede wijt aan de veelal minder gunstige productieomstandigheden en slechtere verbindingen, vooral in vergelijking met de veenpolders (droogmakerijen) ten zuiden van Amsterdam. Boeren in Waterland waren zomermelkers die de koeien zo veel mogelijk tegen het voorjaar aan de melk brachten door ze dan ongeveer gelijktijdig te laten afkalven.

De polder Oostzaan in de Zaanstreek was een opvallende uitzondering binnen Waterland. Deze polder overtrof het melkwinninggebied ten Zuiden van Amsterdam nog ver in veedichtheid. Tussen deze polder en twee nabijgelegen stijfselabrieken bestond een intensief verkeer van schuiten die industriële restproducten als veevoer naar boerderijen vervoerden, wat sterk deed denken aan het Spoelingsdistrict rond Schiedam. Tosseram hoorde zelfs het legendarische verhaal van een boer in Oostzaan die in de 19^e eeuw soms wel 400 melkkoeien voerde op basis van de goedkope 'drank en zemelen'.

Tosseram geeft een voor de lezer anno 2000 onthutsend beeld van de feitelijke gevaren voor de volkgezondheid door onhygiënische of besmette melk, bijvoorbeeld door het aanlengen met vervuild water. Dit bleek sterk verschillend voor de diverse afzetkanalen. Er waren relatief veel gevallen van afgekeurde melk bij slijters vergeleken met de kanalen melkcentrale en zelfventende boer. Overigens wist Friesland rond 1930 de eigen veestapel goedkoop TBC-vrij te krijgen door op grote schaal besmette koeien te verkopen aan afmelkers ten zuiden van Amsterdam.

Uniformerende industriële modernisering

De kiem van een institutioneel kader voor het grootschalig toepassen van het industriële ontwikkelingsmodel (Agro-BV Nederland) werd gelegd na de landbouwcrisis in de jaren zeventig/ tachtig van de 19^e eeuw. Het centrale deel van Veenweiden/ Groene Hart ging niet eerder dan in de tweede helft van de 20^e eeuw 'om' voor dit ontwikkelingsmodel (zie voorgaande paragraaf). Gebiedsdelen die wel betrekkelijk vroeg op de toer gingen van een uiterste bedrijfspecialisatie, lieten zich niet leiden door Agro-BV Nederland, met een sterke overheidsparticipatie, maar door een zelfstandige interactie met de stad en de internationale markten met name in spoelingsdistricten en consumptiemelkgebieden.

In het centrale deel van Veenweiden/ Groene Hart ging de uiteindelijk doorzettende golf van industriële bedrijfsontwikkeling gelijk op met de opkomende golf van plattelandsvernieuwing. Met andere woorden, net toen de melkveehouders in het gebied 'om' waren voor **specialiseren** in 'melk alleen', **modernisering** met onder meer ligboxenstallen, en **schaalvergroting** in de vorm van meer koeien per arbeidskracht, begon verbreding ofwel

platteland vernieuwing, 'in' te raken. Thematisch gezien valt dit het scherpst af te lezen aan de gang van zaken rond de planvorming voor ruilverkaveling wat later landinrichting ging heten. Regionaal gezien, was het samengaan van beide golven wrang zichtbaar in de Krimpenerwaard. Op de noordflank (Waterland) en de zuidflank (Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) van Veenweiden/ Groene Hart opende het samenvallen van industriële en postindustriële modernisering juist nieuwe perspectieven voor bedrijfsontwikkeling.

Ruilverkaveling en Krimpenerwaard als illustratie van vertraagde industriële modernisering

De gang van zaken rond landinrichting in de Krimpenerwaard is illustratief voor wat op veel plaatsen in het weidegebied ten zuiden van het IJ en ten noorden van de Lek gebeurde. Dit was vanouds een intensief en, dankzij hard werken, welvarend veehouderijgebied (melkvee, varkens, boerenkaas). Een voorbeeld hiervan is de Krimpenerwaard waar in 1957 een naar latere perceptie landbouwvriendelijke ruilverkaveling bij een proefstemming was afgewezen, omdat deze niet nodig werd geacht. De kaveldiepte zou aanmerkelijk worden bekort door het bouwen van boerderijen achter in de polder langs nieuwe ontsluitingswegen, en er zou worden gestudeerd op het optimale waterpeil voor de landbouw. In de wandelgangen van Agro-BV Nederland viel naderhand de uitdrukking 'dit gebied moet eerst uitzieken', bijvoorbeeld in het gebouw van het Consulentenschap voor de Rundveehouderij aan de Ronseweg in Gouda. De bedrijfsvoorlichter voor de Krimpenerwaard – Van den Ende, iemand met hart voor 'zijn' boeren – werd in de jaren zeventig bij elk bezoek aan dit gebouw geconfronteerd met een grote kaart waarop gekleurde kopselden elke ligboxenstal aangaven. 'En de Krimpenerwaard bleef steeds bijna leeg'.

Intussen werd het door Agro-BV Nederland zo zeer gewenste 'uitzieken' stevig geholpen door de aan individuele boeren opgelegde introductie van de diepkoeltank die de plaats innam van de aloude melkbussen. De Krimpenerwaard werd toen, net als veel andere delen van het veenweidegebied, pas echt een gebied met overwegend middenbedrijven (20 à 30 melkkoeien). De vaste lasten van een diepkoeltank waren te hoog voor de kleinere melkveestapels die vrij veel voorkwamen, maar minder dan in de zandgebieden.

Op veel bedrijven die doorgingen met melkveehouderij kon de aanzienlijke melkveestapel – veelal geleidelijk gegroeid – worden gemolken en verzorgd door een afgeslankte arbeidsbezetting van het bedrijf. Vooral de melkmachine, die hier enkele jaren later kwam dan in andere landsdelen, maakte dit mogelijk, mede door latere 'aanshangsels' zoals melkleidingen. Ook het afstoten van de varkenshouderij hielp hierbij. De Krimpenerwaard bleef wel het belangrijkste concentratiegebied voor zelfkazerij in Nederland, maar met een afnemend aantal bedrijven.

Enkele bedrijven kenden vóór de komst van de melkcontingentering (1984) een versnelde bedrijfsontwikkeling; er kwam een doorloopmelkstal, al of niet in combinatie met een ligboxenstal. Op deze bedrijven had zich in vergelijking met de periode van handmatig melken een bijna industriële verhoging van de arbeidsproductiviteit voorgedaan, uitgedrukt in aantal dieren per melker – van 8 bij handmelken via 16 bij machinemelken naar 32 in een doorloopmelkstal –, en nog meer in kilogrammen melk per melker vanwege de gestegen melkproductie per koe.

Het industriële ontwikkelingsmodel had een dynamische aanhang binnen de streek verworven. Voor de ontwikkelingsbedrijven was de verkaveling een knelpunt voor het benutten van de melkstal gedurende het weideseizoen. Wateroverlast deed de grasgroei in het voorjaar pas laat op gang komen en maakte het in de herfst vaak nodig om het dure stalseizoen vroeg te laten beginnen. Bovendien begon een aantal boeren zich zorgen te maken over het karakter van een geplande ruilverkaveling. Zij zagen het relatienotabeleid van het ministerie van LNV aankomen. Op provinciale kaarten werden voor de Krimpenerwaard stevige op-

pervlaktes ingekleurd voor de hoofdfunctie natuur. Een gevoel van overgeleverd te zijn, werd vooral gevoeld door het besef dat waterpeilen collectief worden geregeld en dat dit steeds minder gebeurt vanuit een landbouwkundige doelstelling.

Midden jaren tachtig deed een boerenwerkgroep Agrarische Structuurverbetering een voorzichtige poging tot een herkansing voor ruilverkaveling, mede ingegeven door het zien van verbeteringen in de agrarische productieomstandigheden aan de overkant van de Lek (de Alblasserwaard) en de opkomende natuurvriendelijke plannen van de overheid. De werkgroep had het gevoel bij de provincie geen voet tussen de deur te krijgen, een ervaring die de proporties aannam van een frustratie toen ‘negatieve actie’ – het omzagen van knotwilgen – van een boerenactiegroep wel werd beloond met een uitnodiging om in het provinciehuis te komen overleggen.

Uiteindelijk komt er nu toch een landinrichting in de Krimpenerwaard, echter met veel meer (veenweide) natuur en veel minder boerderijverplaatsingen dan b.v. in de Alblasserwaard, Driebruggen en Waterland-Oost.

Specialistische professionaliteit: het kwantitatieve kennismodel

De versnelling in de bedrijfsontwikkeling ging gepaard met een accentverlegging in het kennismodel van boeren. Boeren werden zelden enthousiaste boekhouders: de koplopers in bedrijfspecialisatie, modernisering en schaalvergroting gingen wel cijfermatiger over het bedrijf denken.

Een indruk van de verschillen tussen dit opkomende Kwantitatieve Kennis Model en het wijkende Kwalitatieve Kennis Model geeft Maso (1986) in de studie *Rood en Zwart* naar aanleiding van gesprekken met boeren in het Utrechts Veenweidegebied¹³. Zijn studie concentreerde zich op de vraag hoe boeren bepalen welke stier sperma mag leveren aan hun melkkoeien. De ene groep, veelal bezitters van zwartbont vee, liefst Holstein, liet zich bij de stierkeuze leiden door het kwantitatieve kennismodel. “Dit model in de fokkerij betekent dat een aantal eigenschappen van stieren en koeien die relevant worden geacht, geïsoleerd, gemeten en vervolgens statisch verwerkt worden. Zo verkrijgt men een verwachtingswaarde over de prestaties van een bepaalde stier”.

De andere groep, veelal met rood MRIJ melkvee met relatief hoge vleeswaarde, hanteerde het kwalitatieve kennismodel. Dit berust op het herkennen van kwaliteit op basis van persoonlijke expertise die niet of nauwelijks kan worden geëxpliciteerd. Maso zegt dat intuïtie hierin dient om kennis af te leiden uit karakteristieke details. Het kwalitatieve kennismodel zal tot op zekere hoogte ‘communicatieve rationaliteit’ zijn – niet alleen gebaseerd op **eigen** praktijkervaring –, want Maso merkt op dat het fokkerijbeleid onder boeren een populair gespreksonderwerp is waarbij soortgenoten, met hetzelfde kennismodel, elkaar opzoeken.

Het kwantitatieve (positivistische) kennismodel kwam ook in een meer holistische gedaante binnen bij boeren. De uitdrukking ‘het bedrijf doorrekenen’ werd niet ongebruikelijk bij een bezoek aan de bank of in een adviesgesprek met de voorlichter. Dit was een denkwijze die al had gedomineerd in een studie van De Veer et al (1971) over het toekomstige melkveebedrijf in de veenweiden bij de Randstad (zie par. 2.4). De rekenmethode (lineaire programmering) had als taakstelling: benut alle vaste productiemiddelen op het bedrijf zo volledig mogelijk, en breng andere productiemiddelen – inclusief technische input en aantal koeien – naar een optimum. Het toen berekende aantal melkkoeien per arbeidskracht komt ongeveer overeen met het werkelijke praktijkgemiddelde van vijftiengintig jaar later. Het is een manier van denken

¹³ Maso stelt de aanhangers van de hoogproductieve Holstein koeien tegenover de liefhebbers van rode koeienrassen. ‘Zwart’ is bij hem, anders dan hierboven voorgesteld, een categorie tussen ‘Holstein’ en ‘Rood’.

die bij boeren op ontwikkelingsbedrijven ingang vond. Zij gingen na 1984 b.v. veel betalen voor melkrechten omdat de stijgende melkproductie per koe, bij het geldende melkquotum op het bedrijf, ertoe leidde dat stalruimte en arbeid op het bedrijf onderbenut dreigden te raken. Deze manier van denken was zelfs een belangrijke stimulans achter het populair worden van agrarisch natuurbeheer. Uit het onderzoek van Van den Ham (1998) valt af te leiden dat veel van de boeren die binnen de melkveehouderij optimaliserend denken, ontvankelijk zijn voor agrarisch natuurbeheer om zo loze ruimten binnen hun bedrijven zoals perceelsranden, te benutten.

Niet alleen vanwege dit optimaliserend denken bij verbreders, maar ook in andere opzichten is er soms continuïteit tussen agrarische verbreding en industriële bedrijfsontwikkeling in de landbouw. Ook bij verbreding maken boeren veelal deel uit van een quasi-organisatie, met name de agrarische natuurvereniging, die zaken voor hen behartigt en mogelijkheden aanreikt. Cursussen agrarisch natuurbeheer van de natuurvereniging beogen de professionaliteit in natuurbeheer door boeren te bevorderen. Externe prescriptie is niet ver weg, wanneer door experts geformuleerde natuurdoeltypen dienen als basis voor gebiedsplannen die enerzijds dienen om geld binnen te halen voor agrarische natuur, bij overheden, en anderzijds om met het binnengehaalde geld via contracten boeren in natuurbeheer gericht te stimuleren. Het oude ontwikkelingsmodel is helemaal dichtbij, wanneer uiteindelijk boeren op hun prestaties worden afgerekend aan de hand van een door externe experts (CLM) ontwikkelde natuurmeetlat (wel in samenwerking met de praktijk). De agrarische natuurverenigingen zijn net als de veel oudere studieclubs, platte organisaties – dus geen ketenorganisaties – die echter wel fungeren als doorgeefluik voor informatie van/ naar boeren, richting afnemers (van voedsel, natuur, landschap) en richting toeleveranciers (kenniscentra).

Een beeld van het oude kennismodel geeft Van den Ban (1963) in *Boer en landbouwvoorlichting*. Internationaal geven Rogers en Shoemaker (1971) in *Communication of Innovations* een tijdsbeeld van vernieuwingen ontwikkeld in onderzoekscentra, die, gefaciliteerd, in de praktijk doordringen en dan eventueel populair worden. Van den Ban laat zien dat regio's allesbehalve passief zijn in de verspreiding van vernieuwingen. Zijn studiedorp Milheeze in Noord-Brabant – met voorheen een achterstand – was veel gretiger in het doorvoeren van vernieuwingen dan de meer gevestigde boerenstand in Dwingeloo (Drenthe) en op het eiland Noord-Beveland. De gretigheid in Milheeze kwam evenzeer van de veranderingsgezinde katholieke zuil met op lokaal niveau een eigen bank en de pastoor als adviseur van de boerenbond, als van individuele boeren. Van den Ban en Bauwens (1988) noemen acht cruciale condities voor 'small farmers development'. In vier gevallen betreft het institutionele voorwaarden voor ontwikkeling:

- effectief georganiseerd onderzoek, onderwijs, en voorlichting;
- afzet-, aankoop- en financieringsstructuren ook ten dienste van kleinere bedrijven;
- eensgezindheid van boerenorganisaties en overheid in bedrijfsontwikkelingsbeleid;
- groepsnormen en instituties die het opzetten van nieuwe takken stimuleren.

Verder noemen zij naast structurele condities – met name toenemende vraag naar landbouwproducten, externe arbeidsmarkten voor agrariërs die niet mee wilden/ konden in de ontwikkeling –, één sociaal-culturele conditie – groepsnormen stimuleerden in dit geval hard werken en vergrootten de risicobereidheid –, en één conditie die eigen is aan het soort landbouw dat zich hier voorspoedig ontwikkelde (het was mogelijk hierin kleinschalig te beginnen).

Bij het lezen van Van den Ban (1963) doemt het beeld op van regio's die wel of niet een antenne hebben voor het opvangen van in onderzoekscentra ontwikkelde vernieuwingen. Vijverberg (1996) gaat in zijn terugblik op de voorspoedige ontwikkeling van de glastuinbouw in Nederland een stap verder. Op proefstations werden vernieuwingen met ruime inspraak van tuinders ontwikkeld: er waren verbindingen tussen de intensieve kennisuitwisseling bij 'tuin-

ders in dichte pakking' (centrumfunctie) en de beraadslagingen over opzet en bijsturing van onderzoeksprogramma's. Tuinbouwstudieclubs speelden hierbij een sleutelrol.

2.3.5 Relatief vroege postindustriële modernisering

De twee oudste agrarische natuurverenigingen, met de breedste aanhang onder boeren, zijn te vinden op de noordflank (Waterland) en zuidflank (Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) van Veenweiden/ Groene Hart. Deze verenigingen en hun koepelorganisatie (In Natura voor West-Nederland), verleggen in hun stimulerende activiteiten nu steeds meer het accent van vooral agrarisch natuurbeheer naar ook sociale verbreding (o.a. agrotourisme) en bedrijfsverdieping (o.a. streekproductie en biologische landbouw).

Deze agrarische natuurverenigingen bestaan nu ruim vijf jaar, maar de eerste aanzet werd al begin jaren tachtig gegeven. Deze aanzet tot plattelandsvernieuwing begeleidde, opmerkelijk genoeg, de omslag naar het industriële ontwikkelingsmodel van de landbouw. Deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid is kort te verklaren met de uitdrukking *license to produce*.

Het lijkt geen toeval dat plattelandsvernieuwing eerder voet aan de grond kreeg op de flanken dan in de kern van het veenweidegebied waar een sterk preïndustrieel commercieel landbouwsysteem het industriële ontwikkelingsmodel langer op afstand hield. Dit oude landbouwsysteem had overigens in zijn verbrede opzet met onder meer boerenkaas, wel aangrijpingspunten voor het vermarkten van 'het gebied'. Dit vermarkten, verzilveren of exploiteren van gebiedskwaliteiten is de ene kant van de medaille die plattelandsvernieuwing heet. De andere kant is 'cultiveren' ofwel het beheren en uitdragen van gebiedskwaliteiten.

In de jaren tachtig ontbrak het directe 'exploiteren' geheel in de aanzet tot plattelandsvernieuwing. Vooral boeren op ontwikkelingsbedrijven, met bijvoorbeeld een ligboxenstal, begonnen met het organiseren en uitdragen van vrijwillig weidevogelbeheer. Dit kan worden opgevat als een *license to produce* -initiatief van boeren die als hoofdlijn voor bedrijfsontwikkeling zagen het specialiseren, schaalvergroten en moderniseren in de melkveehouderij. Het was welbegrepen eigenbelang in jaren waarin de nationale overheid het Relatienota Beleid had geformuleerd en waarin de betreffende provincies begonnen sommige veenweidegebieden aan te wijzen voor hoge waterpeilen om zo voorrang te geven aan natuur boven landbouw.

De vroege aanzet tot plattelandsvernieuwing op de flanken van Veenweiden/ Groene Hart was primair een initiatief om aan te tonen dat moderne (industriële) landbouw kan samengaan met een rijke boerennatuur. Dit zwaartepunt, in zakelijk belang, neemt niet weg dat ook idealisme een belangrijk element was bij deze initiatieven .

Alblasserwaard-Vijfheerenlanden

Dit werd bijvoorbeeld duidelijk in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden uit de manier waarop op 10 december 1999 oudgedienden bij de viering van het eerste lustrum van de Natuurvereniging vertelden over het oprichten in 1983 van een voorloper van Den Hâneker namelijk de Werkgroep Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (WAV). Religieuze achtergronden speelden hierbij een belangrijke rol. Het woord Rentmeesterschap in relatie tot het mooie polderland viel diverse keren. Het oprichten van de WAV vloeide voort uit een zendings- en ontwikkelingsproject vanuit deze regio in Latijns Amerika. De boodschap die men daar bracht was 'laat het niet allemaal over je heen komen, maar trek het initiatief naar je toe'. Deze boodschap kwam als een boemerang over de oceaan terug. Dit gebeurde toen de Zuidhollanders hun gebied aan Amerikaanse gasten lieten zien, en vertelden over wat er allemaal aan natuurplannen en verstedelijking op hen af kwam. Aanleiding voor het oprichten van de WAV was

de Latijns Amerikaanse opmerking: ‘Jullie zeiden toch, laat het niet allemaal over je heen komen maar trek het initiatief naar je toe’.

Waterland

In Waterland werd eveneens in 1983 een voorloper opgericht van een Natuurvereniging: het Samenwerkingsverband voor Vrijwillig Weidevogelbeheer. Ook hier was het meer dan alleen het behartigen van belangen, met name tegenover de dreiging dat Waterland-Oost een ruilverkaveling zou krijgen die, net als de reeds voldongen verkaveling in Waterland-West, de traditionele gebiedsinrichting zou laten voortbestaan of zelfs herstellen.

Het lokale initiatief werd, evenals in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, mede ingegeven door positieve motieven zoals liefde voor het landschap en de daarmee verbonden natuur. Een belangrijk verschil was de veel meer seculiere sociaal-culturele context van het lokale initiatief in Waterland vergeleken met de religieuze inbedding in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Een voorman als Henk Spaans, gemeenteraadslid voor een sociaal-democratische partij, lijkt binnen de agrarische wereld van Alblasserwaard-Vijfheerenlanden vrijwel ondenkbaar. Het Waterlandse initiatief uit de jaren tachtig lijkt vergeleken met de WAV meer een kind te zijn van de verlichting, vooral van het idee dat verstandige mensen elkaar moeten zien te vinden in verbeteringsprojecten – boeren en vogelbeschermers – en minder vanuit een verplichtend gevoel het erfgoed van voorgaande generaties in stand te houden en door te geven.

Behalve een verschil in levensbeschouwing, vrijzinnig versus orthodox, is hierbij ook de vanouds overwegende rechtspositie van boeren van belang. Waterland kende vanouds veel ‘onthechte’ pachtboeren tegenover de sterker ‘gehechte’ eigenerfde boeren van Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. De sociaal-culturele bagage is ook verschillend doordat de coöperatieve beweging na de landbouwcrisis van de vorige eeuw veel meer weerklank vond bij boeren boven het IJ, o.a. Waterland, dan bij hun collega’s op de zuidelijke flank van het Westelijk Weidegebied. De snelle populariteit van het Samenwerkingsverband voor Vrijwillig Weidevogelbeheer in Waterland zal verder in de hand zijn gewerkt doordat er ook eerder al vrij veel boeren waren met weidevogels als hobby, vooral eieren zoeken en nesten beschermen.

The Soft Side of Land¹⁴: het voorgaande geïllustreerd met Waterland

Tabel 2.1 correspondeert met een kaartje uit *Sustainable Land Use from a Farmers’ Perspective* (van der Ploeg 1999) dat een nog vereenvoudigd beeld geeft van de complexe sociale basis van agrarische verbreding. Dit is een vereenvoudigd beeld, omdat het zich beperkt tot arrangementen die tot uitdrukking komen in contracten, inclusief mondelinge overeenkomsten, over landgebruik. Arrangementen zoals die van ‘ketens’ voor streekproductie, agrotourisme en zelfs biologische landbouw, komen in de tabel niet tot uitdrukking.

Toch laat tabel 2.1 zien dat in 1997 op het merendeel van de percelen een of andere overeenkomst voor verbreed agrarisch landgebruik rustte. Dit betreft voor een deel landerijen die in eigendom zijn bij organisaties als Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Noord-Hollands Landschap. Veel van deze percelen worden onder voorwaarden van ‘zwaar beheer’, goedkoop of ‘om niet’ verpacht aan boeren. Andere percelen zijn in eigendom of in vaste pacht bij boeren die een overeenkomst voor zwaar beheer (vooral niet maaien voor 15 juni) hebben afgesloten met de overheid (DLG). Dit valt zeer overwegend samen met de hoogwaterzones van Waterland (soms tevens vaargebied). Hiernaast zijn er beperkte oppervlaktes waar boeren een overeenkomst aangingen met de overheid voor licht beheer. Daarnaast is er echter een veel groter areaal met een overeenkomst tussen boeren en de toen (1997) twee jaar

¹⁴ De uitdrukking *The Soft Side of Land* is ontleend aan Röling (1997)

oude agrarische natuurvereniging Waterland voor natuurbeheer op basis van resultaatbeloning. Dit areaal is nadien verder uitgebreid. Belangrijker dan deze uitbreiding van het areaal, lijkt te zijn dat de contracten steeds meer aspecten van natuur in het agrarisch gebied omvatten. Eerst betrof het vooral nestbescherming, nadien gingen veel boeren – die inmiddels een cursus natuurbeheer volgden – ook aan natuurgericht slootkantenbeheer doen. De nieuwste ontwikkeling is dat boeren van de wal in de sloot geraken door deel te nemen aan projecten voor schoonwatersloten. Bij het jaarlijks terugkerende baggeren wordt bovendien rekening gehouden met het sparen van de vegetatie op het land. Sommige boeren begeven zich zelfs in botanisch beheer ('hooiland, mooiland') van veenweiden waarbij de voeropbrengst niet meer is dan een nevenproduct. Verder zijn er kleine projecten – naar areaal – die wel belangrijk kunnen zijn voor natuur en landschap, bijvoorbeeld plekken met plas-drasbeheer.

Tabel 2.1 Waterland vergeleken met de Beemster

sociale arrangementen voor verbreed landgebruik in agrarisch gebied			% boeren	
overeenkomst met regering? (beheersovereenkomst)	lid Agrarische Natuurvereniging/ andere Organisatie voor Natuur of Landschap?	grond pachten met natuurgerichte beperkende bepalingen?	Waterland	de Beemster
nee	nee	nee	31	72
nee	ja	nee	15	11
nee	nee	ja	8	9
nee	ja	ja	4	-
ja	nee	nee	20	4
ja	ja	nee	5	2
ja	nee	ja	13	2
ja	ja	ja	3	-
			100	100
			n = 113	n = 54

Bron: Van der Ploeg 1999 *Sustainable Land Use from a Farmers' Perspective*
 pm: Agrarische Natuurvereniging Waterland was net opgericht

Waterland heeft op het kaartje in *Sustainable Land Use* (van der Ploeg 1999) slechts weinig delen niet met verbreding zijn ingekleurd. Veelal zijn dat bovendien percelen van boeren die – evenals veel boeren met betaald natuurbeheer – lid zijn van het Samenwerkingsverband Waterland voor Vrijwillig Weidevogelbeheer. Deze boeren laten niet-agrarische vrijwilligers toe op hun land om in het voorjaar nesten te markeren, zodat zij deze zelf bij het maaien kunnen sparen. Dit samenwerkingsverband tussen boeren en natuurbeschermers stamt uit 1983, in de nadagen van de strijd om de hectares, tussen boeren en natuurbeschermingsorganisaties, en het wel/ niet aanpassen van waterpeilen aan de behoefte van landbouw aan een lager peil dan wel aan die van natuurorganisaties aan een hoger peil. Het samenwerkingsverband heeft Waterland rijp gemaakt voor het oprichten van de latere agrarische natuurvereniging.

Boeren in Waterland doen veel meer aan betaald gebiedsbeheer dan hun collega's in nabije droogmakerijen zoals de Purmer, de Wijde Wormer en de Beemster die op het moment van de inventarisatie niet behoorden tot het werkgebied van de agrarische natuurvereniging Waterland (de Wijde Wormer nu wel), en ook niet in de zone lagen waar beheersovereenkomsten kunnen worden afgesloten. Een enquête die in 1995/96 is uitgevoerd, laat zien dat in Waterland vergeleken met de Beemster veel meer boeren deelnemen aan sociale arrangementen voor een verbreed gebruik van het agrarische gebied (zie tabel 2.1). Het grote verschil met Waterland mag niet doen vergeten dat het landschap van de Beemster inmiddels op de Unesco-lijst van werelderfgoederen staat, en dat veel boeren zich in de enquête trots uitlieten over hun mooie polder en lieten blijken er best wat voor over te hebben de Beemster een pronkjuweel te laten blijven.

Weidebedrijven, die in de Beemster in de meerderheid zijn, weken qua ontbrekende integratie in sociale arrangementen voor natuur en landschap, nauwelijks af van de andere bedrijven in deze polder. Hierbij valt te bedenken dat het graslandgebruik hier op kleigrond heel anders is dan op het veen van Waterland. Gewoonlijk wordt het land eens in de zeven of acht jaar heringezaaid, nadat deze grond voor een jaar tegen een hoge pacht is verhuurd aan een bollenteler uit Graft-de Rijk of West-Friesland. De agrarische gebruikswaarde van het land is vergeleken met Waterland hoger, terwijl de natuurwaarden in deze weiden lager zijn.

Gezamenlijke initiatieven van boeren

Het valt op dat er minimaal twee niveaus van territoriale organisatie van boeren zijn. Op het niveau van gebiedseenheden, vijf tot dertigduizend hectare groot, zijn er agrarische natuurverenigingen. Deze presenteren hun gebied soms als de voortuin van een deel van de Randstad (b.v. Waterland/ regio Amsterdam). Op het niveau van het Groene Hart functioneert In Natura, een dochter van WLTO. In Natura is een koepelorganisatie voor agrarische natuurverenigingen.

Het Programma Beheer van het Ministerie van LNV kent een afzonderlijk fonds van Groene Hart gelden. Ook het gebiedsgerichte beleid van provincies ondersteunt het ontstaan en functioneren van agrarische natuurverenigingen. Daarnaast stimuleert provinciaal beleid het ontstaan van platforms (b.v. de Alblasserwaard) waarin alle partijen die elkaar tegenkomen in het landelijk gebied, kunnen overleggen over gemeenschappelijke doelstellingen. In Waterland gebeurde dit de afgelopen tien jaar ook in het kader van het WCL-beleid van het ministerie van LNV dat sterk door de provincie wordt gedragen.

Meervoudige verbreding als sleutel voor de toekomst?

Agrarische verbreding betekent dat functies die door industriële modernisering uit elkaar waren getrokken weer bij elkaar komen. Deze reïntegratie kan verder gaan dan het bij elkaar brengen van landbouwproductie en het beheren van natuur en landschap. Verdergaande reïntegratie is er wanneer meerdere specifieke vormen van agrarische verbreding binnen één boerenbedrijf worden gecombineerd. Hiermee valt in veel gevallen een kwaliteitssprong te maken in de aangeboden nieuwe producten of diensten van boeren. Dit is het geval wanneer verbreding A een gunstige entourage geeft voor verbreding B. Veel bezoekers van het platteland zijn b.v. meer gecharmeerd van een biologisch dan van een conventioneel melkveebedrijf, en een biologische boer die zich begeeft in agrotourisme, zorglandbouw of boerenkaas kan hier zijn voordeel mee doen. Ook agrarisch natuurbeheer kan vergelijkbare functies voor andere vormen van verbreding hebben.

De keerzijde van deze medaille is dat arbeidsintensiteit en bedrijfsgebondenheid op bedrijven met meervoudige verbreding voor de boer en zijn gezin groot kunnen zijn, net als op het oude bedrijfssysteem van melk+ kaas + varkens. Meervoudige verbreding lijkt vooral iets te zijn voor agrariërs wanneer bij alle betrokken gezinsleden het idee van het gezinsbedrijf, als een werkgemeenschap, sterk leeft. Dit appelleert dan nog eens extra aan de verwachtingen van klanten die het platteland willen koesteren als een plek waar alles nog bij elkaar is.

In de alledaagse werkelijkheid gaan boeren vaak pragmatisch te werk. Soms wordt zelfs uitgebreid gebruik gemaakt van arbeidsbesparende technologie om zo de handen vrij te krijgen voor verbreding. De motieven om een melkrobot aan te (willen) schaffen blijken van uiteenlopende aard te zijn, waaronder die van 'gelegenheid voor andere activiteiten dan melken' en meer comfort voor koeien 'die nu zelf kunnen bepalen wanneer zij gemolken willen worden'. Verder is meervoudige verbreding ook waar te nemen op gebiedsniveau. Het duidelijke

lijkt is dit het geval wanneer boerenbedrijven met verschillende attracties toeristen een arrangement aanbieden.

Het meer exclusieve aanbod uit meervoudige verbreding kan, vergeleken met het goedkopere aanbod van enkelvoudige verbreding, een betere buffer vormen ten opzichte van het steeds smaller worden van de economische marges in conventionele landbouw (o.a. door Agenda 2000). Dit is vooral van belang voor gebieden met een relatief hoge kostprijs zoals de veenweiden bij de Randstad. Eén van de redenen waarom agrarische verbreding volgens de analyse en berekeningen van Van Everdingen et al (1999) onmogelijk het inkomensgat kan dichten dat ontstaat onder Agenda 2000, is dat biologische melkveehouderij – op zich een troef voor veenweiden – de dalende tendens in prijzen van conventionele melk op afstand zal volgen. Wanneer het verschil in prijs oploopt, vallen er namelijk consumenten af en treden er meer nieuwe biologische boeren toe. Beide effecten drukken de prijzen voor biologische en conventionele melk weer naar elkaar toe. Elke ‘laag’ van verbreding geeft wel enige extra buffer ten opzichte van de prijsontwikkeling in de conventionele landbouw (b.v. een streekmerk voor boerenkaas uit de veenweiden). Meervoudige verbreding kan ook in sociale verbreding de exclusiviteit van het aanbod verbeteren. Een voorbeeld is het project ‘boerenkamers’ in Waterland waar bezoekers het tarief van een duur hotel betalen aan hun gastheer, wiens accommodatie en locatie overigens wel aan hoge eisen moeten voldoen.

Contouren van professionaliteit in verbreding

Het woord professionaliteit verwijst naar een goed presterend beroep. Het kreeg hiervoor een contextgebonden invulling. Voor de periode van (preïndustriële) commerciële landbouw kreeg het een invulling als ambachtelijke professionaliteit. Voor de periode van industriële bedrijfsontwikkeling in de landbouw werd het ingevuld als specialistische professionaliteit. Het bleek dat elementen uit specialistische professionaliteit een stimulans kunnen vormen voor (oppervlakkige) agrarische verbreding zoals slootkantenbeheer. Voor vergaande agrarische verbreding, met name synergetische meervoudige verbreding, lijken juist elementen uit ambachtelijke verbreding gunstig te kunnen zijn.

Door dit alles lijkt het er op dat, wanneer platteland vernieuwing doorzet, de landbouw *partieel* meegaat in modernisering en hieraan kracht en dynamiek ontleent. In een flexibele wereld kan het een schaars goed zijn dat boeren op hun plek in de polder blijven, vooral wanneer zij niet alleen uit zijn op produceren maar ook hart hebben voor natuur en landschap. Richard Sennett (1998) beschrijft deze nieuwe schaarste als *character* (stabile betrokkenheid), en de afbrokkeling daarvan als *corrosion*.

Lang niet alle boerengezinnen zullen tot het uiterste willen gaan in meervoudige verbreding, zelfs niet wanneer het goed loont. Je krijgt dan weliswaar de wereld op je bedrijf, op zoek naar authentieke beleving, maar het geeft net als in de oude ambachtelijke professionaliteit een sterke bedrijfsgebondenheid en weinig eigen leven voor afzonderlijke gezinsleden.

Met deze opmerkingen over de relevantie van specialistische en ambachtelijke professionaliteit is lang niet alles gezegd over de contouren van postindustriële professionaliteit bij boeren onder condities van doorzettende platteland vernieuwing. Als begripsmatige verheldering volgt nu eerst een korte impressie uit een discussie over het concept professionalisering. De boodschap zal hier zijn dat de nieuwe professionaliteit ook elementen kan gebruiken uit de klassieke professionaliteit, met name van traditionele vooraanstaande vrije beroepen zoals die van notarissen. De kern van deze professionaliteit is dat het een sociale strategie is om de ruilwaarde van het beroep te verhogen.

Het woord professionaliteit kan op zijn minst op drie verschillende manieren worden gebruikt. Dit blijkt uit hoe Horlings (1996) dit begrip gebruikt in haar studie over *innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw* en het commentaar dat Nooij daarop leverde bij haar promotie.

Horlings lijkt impliciet te verwijzen naar ambachtelijke professionaliteit waar zij zegt dat innovatiegroepen zoals agrarische natuurverenigingen een reactie vormen op *de-professionalisering* in een “landbouw die zich heeft ontwikkeld tot een producent van bulkproducten en industriële grondstoffen, een versmalling van taken waardoor de gebruiks- en ruilwaarde van de landbouw voor de samenleving sterk is afgenomen. Het beheer van natuur en landschap, van oudsher een vanzelfsprekend onderdeel van de bedrijfsvoering, is overgenomen door gespecialiseerde, terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties.” Innovatiegroepen brengen boeren vakmanschap terug. Zij spreekt in dit verband over het beter leren beheersen van de verschillende onzekerheidsbronnen zoals het weer, het overheidsbeleid en de markten voor landbouwproducten. Nooij¹⁵ stelde bij de promotie dat het bij professionaliteit niet draait om **interne** onzekerheidsreductie, maar om dienstverlening op een terrein waarop **voor klanten** het reduceren van onzekerheid absolute prioriteit heeft. Horlings vertrok overigens vanuit een definitie van Van der Krogt (1981), die professionalisering wel formuleerde als een sociale strategie: “professionalisering is een proces waarbij leden van een beroepsgroep op collectieve wijze, vooral gebruikmakend van kennis, trachten een collectieve machtspositie te verwerven en/ of te verdedigen met als doel de gebruiks- en ruilwaarde van het beroep te beheersen”.

Het begrip professionalisering wordt ook in een bredere betekenis gebruikt en verwijst dan naar het ontstaan van specifieke beroepen en daarmee verbonden opleidingseisen. Het is dus nauw verbonden met een toenemende arbeidsdeling in de samenleving. Het ontstaan van een divers samengestelde agribusiness, met een gespecialiseerde taak voor boeren, kan zo worden gezien als een uiting van professionalisering. Dit sluit aan bij de betekenis die de uitdrukking ‘een professionele boer’, tijdens de hoogtijdagen van industriële ontwikkeling in de landbouw kreeg in het dagelijks taalgebruik van b.v. voorlichters, boerenbestuurders en bewonderende omstanders. Een professionele boer was een specialist die door zijn opleiding de taal verstond van het OVO-drieluik, wat hem in de gelegenheid stelde om vroeg op de hoogte te zijn van nieuwe technologie en hiermee een (tijdelijke) voorsprong te nemen in bedrijfsontwikkeling en bedrijfsuitkomsten op collega’s: in inkomen, vaak ook op bekenden met een baan buiten de landbouw.

Koplopers in de industriële ontwikkeling van de landbouw hadden volgens de toen dominerende beeldvorming een voorbeeldfunctie voor collega’s. Zij waren boegbeelden van een landbouw die behoorde tot de trots der natie. Met hun efficiënte productie dienden zij niet alleen het eigen inkomen, maar ook het algemeen belang van export en ‘het voeden van de mensheid’. Deze combinatie van een hoog aangeschreven (maatschappelijke) gebruikswaarde en een gunstige (private) ruilwaarde hadden de koplopers gemeen, maar toch minder extreem (elitair/ uitverkoren), met vertegenwoordigers van de klassieke professies.

Een andere overeenkomst was het benadrukken van het belang van wetenschappelijke kennis voor praktijkgevallen, respectievelijk het landbouwbedrijf en de klant als een casus. Een belangrijk verschil is dat de relatief hoge ruilwaarde van het beroep in de toenmalige landbouw alleen gold voor een voorhoede (koplopers) en niet voor de achterblijvers (middenbedrijven en wijkers), terwijl klassieke professies altijd selectief waren in toelating maar zorgden voor een gespreid bed voor wie eenmaal binnen was. Het type product waar agrarische natuurverenigingen over gaan, is wezenlijk verschillend in vergelijking met de oude studieclubs en coöperaties. Het gaat nu niet zoals in de conventionele landbouw om producten

¹⁵ Bron: schriftelijke aantekeningen A.T.J. Nooij

die worden afgevoerd van de agrarische bedrijven naar de verwerkende agribusiness, die er toonbare eindproducten van maakt. Het toonbare eindproduct is nu het agrarisch gebied en de uitstraling van individuele bedrijven. Deze nadruk op 'goed overkomen' bij de buitenwereld is een overeenkomst met de klassieke professies. Er is een sterke identificatie van het product met de producent (dienstverlener). Het gaat om een notariële actie met een onbetwistbare betrouwbaarheid, en om het agrarisch cultuurlandschap dat natuurlijker is dan de stad.

Met dit laatste is meteen een zwak punt aangegeven in de strategische positie van boeren die plattelandskwaliteiten willen verzilveren. Binnen de niet-agrarische wereld is er een stroming die betwist dat moderne landbouw natuurlijk is. Het gaat dan over milieu-emissies en over millimeters bodemdaling in landbouwkundig goed ontwaterde veengebieden. Scherpere milieuraanvoorwaarden voor de landbouw geven een hogere natuur- en milieukwaliteit, maar voor de boeren houdt dit hogere productiekosten in. Vooral peilverhoging zonder flankerend beleid zou er stevig inhakken voor boeren in het veenweidegebied. Vanuit mensen met het natuurbeeld vrije natuur (waar mensen eigenlijk niet bijhoren: Margadant 1994) zijn er nog twee andere onprettige argumenten voor boeren die zich 'breed willen maken'. Boeren natuur is geen echte (vrije) natuur, en wanneer het dat wel zou zijn dan kan het nooit reden zijn om ervoor te betalen. Het is onlogisch om aan spontane natuur een prijskaartje te hangen.

Het voor boeren bedreigende, kwantificerende kennismodel inzake het waarnemen van het platteland lijkt vooral te leven in bestuurlijke kringen en minder bij burgers die zich betrokken voelen bij het landelijk gebied. Het platteland is bij hen vooral belevingsruimte, iets wat een kwalitatief kennismodel veronderstelt. Het agrarisch platteland mag ondanks tegenstrijdige indrukken – vaak een gele mestverspreider op TV –, rekenen op een overwegend sympathiserende belangstelling wat vooral blijkt uit romantiserende beelden in reclamespotjes. Voor boeren die een inkomen willen zoeken in verbreding, is uiteraard de vraag in hoeverre uit deze sympathie door hen klinkende munt kan worden geslagen via mechanismen als consumentenbestedingen (natuurvriendelijke landbouwproducten), buitenstedelijk groen financieren uit een omslag van nieuwe stadswijken (groenfondsen voor stadsvriendelijke landbouw) en bestemming van belastinggelden voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer.

Verbruikswaarde (voor de samenleving) en ruilwaarde (voor landbouw) gelijktijdig omhoog?

Deze vraag lijkt de crux aan te geven voor het slagen of mislukken van een doorbraak in agrarische verbreding. Overigens ziet het er zonder een dergelijke doorbraak naar uit dat de ruilwaarde van de landbouw in de veenweiden dramatisch verder daalt, terwijl de ontwikkeling naar een multifunctioneel Groen Hart vanuit randstedelijk perspectief tegenvalt.

Voor het slagen van een doorbraak lijkt enerzijds communicatie over de verbruikswaarde van het agrarisch gebied essentieel, d.w.z. openstaan voor het perspectief van niet-agrariërs, maar ook 'zending' door agrariërs als stakeholders voor landelijkheid. De grootste doorbraak zou zijn wanneer boeren zich werkelijk het lange-termijn-perspectief toe-eigenen. 'Samenleving, wij willen het weidelandschap met een hoger peil voor een groter aantal generaties bewaren. Sluit met ons (financieel) een contract dat het mogelijk maakt om ons hier met onze bedrijven op in te stellen'.

Voor het slagen van een doorbraak lijkt het anderzijds essentieel zicht te krijgen op mogelijke mechanismen voor het economiseren van publieke goederen die niet zijn veilig te stellen met regelgeving, omdat de landbouw te zwak is als economische drager. Bij het op een rij zetten van mechanismen voor het economiseren van omgevingskwaliteiten kan de mate van betrokkenheid van de overheid variabel zijn:

- 1) Zonder directe betrokkenheid van de overheid: vooral meervoudige verbreding als basis voor exclusieve dienstverlening aan stedelingen, maar ook voor het vestigen van sterke streekmerken. Bij dit laatste valt in aanmerking te nemen dat biologische landbouw, een

sterke troef voor veenweiden, conventionele melkveehouderij in prijsvorming – op afstand – zal volgen richting niveau wereldmarkt, maar dat elke aanvullende laag van verbreding (streekmerk, verwerken op het bedrijf) een extra buffer vormt;

- 2) Meer markt en meer overheid: waarbij deze laatste niet alleen partijen bij elkaar brengt binnen gebiedsgericht beleid, bijvoorbeeld horecaondernemers en boeren die zorgen voor betaalde recreatieve routes, maar vooral ook marktmechanismen ontwerpt, gebruikmakend van geconditioneerde functieverandering van gronden (Groenfondsen, betaald door 'rood'). Ook agrarische natuurverenigingen als joint venture van boeren in een gebied passen in dit plaatje van meer markt en meer overheid.
- 3) Naast de afstandelijke inkomenstransfer via Den Haag en Brussel, zouden veel dichterbij huis wellicht waterschappen of toekomstige beheerschappen heffingen in het stedelijke gebied kunnen gebruiken voor geconditioneerde betalingen aan boeren in 'stadspolders'.

Hoe realistisch dit alles is, zal vooral afhangen van de aantrekkelijkheid van het door boeren gecultiveerde natuur- en landschapsbeeld. Het positieve scenario zegt dat een landschap met boeren, die kiezen voor verbreding, 'leesbaarder' is en meer bijzondere belevenissen heeft te bieden dan vrije natuur in een gebied waar de stad nooit ver weg is. Het negatieve scenario zegt dat het huidige 'weigevoel' zal wegebben samen met het percentage burgers dat jeugdherinneringen heeft aan opgroeien of logeren op een boerderij.

2.4 1970 als referentiejaar

Studie over dit gebied uit de hoogtijdagen van industriële modernisering

In 1970 kwam er een LEI-publicatie uit met als titel: *De landbouw in de Randstad Holland: enige sociaal-economische en bedrijfseconomische aspecten van de landbouw in de veenweidegebieden in het westen des lands* (De Veer et al) Het onderzoek was twee jaar eerder geboren uit een opdracht, van de Cultuurtechnische Dienst, die omvangrijker was dan die voor de gebruikelijke sociaal-economische verkenningen in aanstaande ruilverkavelingsgebieden.

Volgens het woord vooraf mag dit onderzoek worden gezien als een bijdrage tot de discussie over de toekomstige ontwikkeling van dit grote gebied. Dit lijkt een manier om te zeggen dat men niet precies wist wat met dit gebied aan te vangen. Als reden voor het onderzoek zegt het voorwoord dat aan de landbouw in de Randstad Holland steeds verder gaande eisen van efficiency worden gesteld. Iets verderop wijst het op de noodzaak tot verbetering van de bedrijfsstructuur. Anderzijds wordt de landbouw in dit gebied in toenemende mate betrokken bij veel niet-agrarische ontwikkelingen. Wie anno 2000 deze probleemanalyse uit 1970 leest, verwacht wellicht een pleidooi voor agrarische verbreding en multifunctionaliteit van het platteland. In 1970 werden alleen de perspectieven van boerenkaas behandeld.

Schaalvergroten en specialiseren om tot hogere arbeidsproductiviteit te komen

Het accent lag in 1970 bij de noodzaak tot schaalvergroting en vermindering van het aantal bedrijven. De niet-agrarische ontwikkelingen werden toen vooral behandeld als belemmering voor structurele ontwikkeling, met name voor oppervlaktevergroting. Zo spreekt blz. 26 over 17.500 hectare cultuurgrond die in de periode 1955-1965 in het westelijk weidegebied *verloren ging* aan niet-agrarische bestemmingen. De studie legt voor de landbouw sterk de nadruk op de noodzaak van economische groei, in termen van arbeidsproductiviteit. Dit past bij – onuitgesproken – opvattingen over economische groei waarbij weinig productieve segmenten, met name landbouw en ander kleinbedrijf, arbeid afstaan ten gunste van hoogproductieve be-

drijvigheid in de vorm van industrie en dienstverlening. Het rapport besteedt uitgebreid aandacht aan de bevolkingsontwikkeling in het buitengebied (verspreide huizen), kleine en grotere kernen, alsmede aan het dalende aandeel van agrariërs in de totale beroepsbevolking. Overigens valt op dat de tendens van toenemende functiedifferentiatie – naast landbouw een veelvoud van andere beroepen – *binnen* de landbouw niet wordt doorgetrokken: de studie ziet toekomst voor gemengde bedrijvigheid met name voor het combineren van melkveehouderij met boerenkaas en varkenshouderij.

Onder de indruk van areaalvermindering die toen (1955-75) veel sneller ging dan later

De toenmalige vrees voor een snel krimpend areaal landbouwgrond in het weidegebied bij de Randstad is begrijpelijk wanneer het toenmalige tempo van de krimp wordt afgezet tegen dat van de laatste decennia. Het ging toen in hectares uitgedrukt driemaal zo snel, in percentages van het resterende areaal was het verschil met nu nog groter (zie tabel 2.2).

Tabel 2.2 Areaalontwikkeling in perioden van tien jaar in het Weidegebied bij de Randstad

Periode	areaal (in hectares) aan begin en eind van de periode	ontwikkeling van het areaal	
		in hectare	in %
1955-65	187.000 → 169.500	- 17.500	- 9,4
1965-75	169.500 → 150.500	- 19.000	- 11,2
1975-85	150.500 → 145.500	- 5.000	- 3,3
1985-95	145.500 → 139.500	- 6.000	- 4,1

Bron: landbouwstellingen CBS, bewerking LEI

pm: gebiedsafbakening uit studie De Veer et al 1970: dus groter dan veenweidegebied

De toekomst (nu) werd in 1970 berekend

De studie uit 1970 rekende gespecialiseerde melkveebedrijven door waarbij werd verondersteld dat de nieuwste bedrijfsuitrusting werd ingevoerd – 8-stands visgraatmelkstal, ligboxenstal – terwijl voor de verkavelings situatie soms de problematische diepe verkaveling werd aangehouden en in andere gevallen een door ruilverkaveling sterk verbeterde situatie (diepte 1000 meter achter de bedrijfsgebouwen met verhard kavelpad). Deze programmering studies dienden om de perspectieven van zomerstalvoeding te bepalen: de conclusie was dat dit systeem niet realistisch was omdat het te duur was. De resolute uitspraken elders in de studie over de arbeidsproductiviteit die anno 1970 in de melkveehouderij haalbaar was, zijn waarschijnlijk gebaseerd op het combineren van inzichten uit deze berekeningen en vertrouwdheid met ontwikkelingen in de sector. Het is frappant dat wat toen haalbaar leek ongeveer overeenkomt met de gemiddelde bedrijfssituatie in de melkveehouderij van het gebied anno 2000. Het betreft eenmansbedrijven met 40 melkkoeien, en tweemansbedrijven met 80 melkkoeien.

De arbeidsproductiviteit die toen haalbaar leek, kwam overeen met het drievoudige van het toenmalige praktijkgemiddelde. Het aantal melkkoeien *per bedrijf* eind jaren zestig bedroeg in het Westelijk Weidegebied ongeveer 20 wat duidelijk meer was dan in de zandgebieden maar minder dan in het Noordelijk Weidegebied. De gemiddelde omvang van de melkveestapels lag in het intensiveringsgebied –in het hart van het weidegebied – hoger (22 melkkoeien) dan in Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (18 melkkoeien). Het verschil in economische bedrijfsomvang tussen het hart en de randen van het Westelijk Weidegebied was nog belangrijk groter dan de verhouding 22/18 aangeeft vanwege het belang van varkenshouderij en zelfkazerij in het hart van het weidegebied. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte op melkveebedrijven was in het centrum wel ongeveer gelijk aan die in beide randgebieden. De studie uit 1970 kan achteraf worden gekwalificeerd als houtsnijdend waar

het de ontwikkeling van melkveebedrijven betrof. De studie gaf aan welke kant de melkveehouderij zou opgaan en in welke orde van grootte de veranderingen zouden liggen. De werkelijkheid hield zich aan de voorspelling.

Grenzen van de groei in 1970 nog niet in beeld

Onderzoek is context-gebonden. In de vorige paragraaf is aangegeven dat moderne (exogene) ontwikkeling tot op zekere hoogte het karakter had van een offensief van betrekkelijke buitenstaanders – o.a. onderzoek, landinrichting –, gericht op een weerbarstige boerenpraktijk. Dus, de ontwikkeling die in de periode 1970-2000 heeft plaats gevonden, is door de studie uit 1970 niet slechts voorspeld, maar ook mede bewerkstelligd. Dit laatste is niet geheel waar, want er zijn ook andere drijvende krachten waarop onderzoekers en andere actoren binnen de *Technological Task Environment* (Benvenuti, 1975) rond de landbouw geen greep hadden. Er is al gewezen op het slinkende-pot-spel waarin innoverende boeren elkaar qua inkomen omlaag concurreren, maar wie niet meedoet helemaal verliest. Het idee van een ‘slinkende pot’ lijkt inherent aan de huidige situatie van de conventionele landbouw die op sectorniveau geen ruimte heeft voor productie-uitbreiding. Productiviteitswinst wordt als vanouds ‘doorgegeven’ aan afnemers en uiteindelijk aan de consument. In 1970 lag dat weliswaar anders, omdat de vrij jonge Europese Markt – twaalf jaar oud – nog niet was verzadigd met landbouwproducten. Bovendien was de landbouwontwikkeling nog niet merkbaar gestoten op fysieke en sociaal bepaalde milieugrenzen: de melkproductie per hectare lag in 1970 op ongeveer de helft van dit moment: toen was dat minder dan 5000 kilo melk per hectare. Wanneer het agrarisch inkomen wordt uitgedrukt in een eenheid die staat voor ‘het gemiddelde inkomen in de samenleving’ dan was er waarschijnlijk ook rond 1970 een slinkende-pot-spel. Zelfs bij een stevige uitbreiding van de agrarische productie steeg het landbouwincome minder dan in de overige economie. Bedenk dat eind jaren zestig en de jaren zeventig diverse loonronden kenden die, ondanks inflatie, de materiële welvaart sterk vergrootten. Boeren in het Westelijk Weidegebied hadden rond 1970 waarschijnlijk gemiddeld al geen paritair inkomen, en zonder bedrijfsontwikkeling zou dit snel erger geworden zijn.

Waren delen van agrarische verbreding, achteraf gezien, toen ook mogelijk geweest?

Had het inkomen achteraf gezien ook op peil kunnen blijven met een meer arbeidsintensieve bedrijfsontwikkeling? De studie liet deze mogelijkheid open – zelfkazerij en varkenshouderij als tweede tak naast melkveehouderij – maar de uitwerking hiervan was veel minder overtuigend dan die van de optie ‘schaalvergroting melkveehouderij’. Het valt vooral op dat de onderzoekers kennelijk minder affiniteit hadden met de ontwikkeling in de varkenshouderij dan met die in de melkveehouderij. In het geweld waarmee de varkenshouderij zich toen al begon te ontwikkelen in ‘de Peel’ waren voor het Westelijk Weidegebied – toen nog concentratiegebied – weinig kansen weggelegd. Factoren zoals relatief hoge bouwkosten in veenweidegebieden worden in de studie zelfs niet genoemd.

In verband met boerenkaas zijn er enkele opmerkingen over de uitzonderlijke kwaliteit van dit product en over welvarende consumenten die hier extra voor willen betalen. Maar zelfkazerij lijkt toch – net als varkenshouderij – vooral te worden gezien als een mogelijkheid om arbeid die in de melkveehouderij vrij komt te absorberen. Berekeningen wijzen uit dat integratie van melkveehouderij en doelmatige, modern opgezette boerenkaasbereiding voor de weidebedrijven in het hart van Holland aantrekkelijke perspectieven biedt. Het scheidt de mogelijkheid om de door rationalisatie en mechanisatie van de melkveehouderij vrijkomende arbeidsuren een rendabel aanwending te geven.

Specifieke gebiedskwaliteiten toen niet in beeld (specifieke problemen wel)

De studie uit 1970 wordt hier aangehaald als illustratie van moderne (exogene) ontwikkeling van de landbouw. Het laat zien dat onderzoek een medespeler was in het van buitenaf aanreiken van ontwikkelingsmodellen voor de landbouwpraktijk. Er is gezegd dat vernieuwing bij moderne ontwikkeling van buitenaf komt, uit de periferie van de landbouw, en dat dit leidt tot een tendens om locaties aan te passen, en gelijk te schakelen, om zo gestandaardiseerde productiesystemen mogelijk te maken.

Wie dit laatste in het achterhoofd heeft, leest in de studie uit 1970 verrassend weinig over de bijzondere locatie waarop hier landbouw wordt bedreven. Het meest opmerkelijke is dat de aparte situatie van bodem en water nauwelijks aandacht krijgt. In de programmeringsmodellen wordt wel gesproken over optimalisering van verkaveling en ontsluiting, maar over waterpeilen valt geen woord. Wel wordt opgemerkt dat een nadeel van veengrond is dat hier vergeleken met klei- en zandgronden bij het verhogen van kunstmestgiften eerder het traject van verminderde meeropbrengsten wordt bereikt. Dit wordt niet gerelateerd aan het voordeel dat op ontwaterde veengrond stikstof uit de bodem vrijkomt; veengrond begint bij wijze van spreken ‘van nature’ al met een ‘gratis’ gift van ongeveer 150 kilo stikstof per hectare.

Bijzondere kwaliteiten van wat nu de Groene Ruimte heet, krijgen pas in een bijlage bij de beschrijving van deelgebieden enige aandacht. Bijzondere kenmerken komen vooral aan bod als belemmering voor moderne landbouw. In Waterland is bijvoorbeeld het waterpeil uit landbouwkundig oogpunt te hoog. Recreatief medegebruik komt ter sprake omdat, in dit in termen anno 2000, het bestuurlijk draagvlak voor het verdichten van het wegennet vergroot, iets waar de landbouw vooral in vaarpolders behoefte aan heeft. De postindustriële tijd – waarin het platteland niet langer primair gebruikruimte voor de landbouw is – lijkt door te breken in de volgende opmerking: “Rond de Zaanse Agglomeratie zijn verschillende stukken als natuurgebied aangewezen. De Stichting Noordhollands Landschap koopt hier gronden aan en verpacht ze tegen waterschapslasten”.

Kracht en zwakte van ‘isolerende abstractie’ in de studie van 1970

Het onderzoek uit 1970 lijkt na zoveel jaren nog ‘te staan’ als een gedegen studie, maar ook als een kind van de toenmalige tijd, wat ook zal gelden voor de huidige verbredingstudies. De studie stond in het teken van overtrokken zakelijkheid. Sen en Williams (1982) pleiten in het voorwoord van de bundel *Utilitarianism and Beyond* voor een kwalitatieve benadering waarin ook plaats is voor betrokkenheid bij publieke goederen. Zij verzetten zich tegen een kwantitatieve benadering die mensen reduceert tot *locations of their utilities*. Nussbaum en Sen (1993) hebben het in *The Quality of Life over the detached (...) calculative power of the mathematical intellect*. De term rekenende denkkracht lijkt een goede typering van de LEI-studie uit 1970. Het gaat te ver om het predikaat *wereldvreemd* (*isolerende abstractie*, zie Drenth 2000) op de studie te plakken. De visie op de ontwikkeling van de melkveehouderij is niet alleen op een kwantitatieve analyse gebaseerd, maar kennelijk ook op affiniteit met sectorale ontwikkelingen die moeilijk in cijfers zijn te vatten. De affiniteit met wat tegenwoordig omgevingskwaliteiten heet, is echter afwezig bij de onderzoekers of waarschijnlijk vooral bij de opdrachtgever die wellicht een landbouwkundige ruilverkaveling al gecompliceerd genoeg vond. Hoe dit ook zij, de waarde van locaties werd kennelijk helemaal opgehangen aan *utilities*, dus zonder oog te hebben voor belevingswaarden en intrinsieke waarden (b.v. natuur en landschap). Overigens komen ook boeren in de studie voor als *locations of utilities*: uit de teksten blijkt geen affiniteit met praktische boeren die anders dan de *Homo Economicus* persoonlijke bedrijfsstijlen ontwikkelen. Het is echter niet fair om een studie uit 1970 te beoordelen vanuit affiniteiten die in latere jaren populair zijn geworden.

Future Shock, in retrospectief

Het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf is in het Westelijk Weidegebied sedert 1971 ruim verdubbeld. De gemiddelde arbeidsbezetting die in de jaren zestig scherp daalde ging nog iets verder omlaag. Het aantal koeien dat door één arbeidskracht wordt verzorgd is ongeveer verdrievoudigd. De arbeidsproductiviteit in termen van melkhoeveelheid per arbeidskracht zal met ongeveer een factor 4,5 zijn vermenigvuldigd. Wanneer de modale boer uit 1970 hier plotseling mee zou zijn geconfronteerd – niet geleidelijk zoals gebeurde – dan lijkt de kans groot dat hij geschokt zou hebben gereageerd. Eind 1960 werd de latere minister van landbouw, Anne Vondeling, bijna ontslagen als adviseur van de Friese Maatschappij van Landbouw omdat hij voorspelde dat er een tijd zou komen waarin één man dertig koeien zou melken. Hij werd gered door een melkveehouder uit Stiens, namelijk P.B. De Boer, iemand met een vroege doorloopmelkstal, die verklaarde dat de toekomst bij hem al werkelijkheid was: hij had voorafgaand aan de vergadering ‘s ochtends alleen dertig koeien gemolken¹⁶.

Ook de lezers van de LEI-studie uit 1970 konden de toekomst zien aankomen. Wat uit de analyses naar voren kwam als toen reeds haalbaar, komt ongeveer overeen met de gemiddelde werkelijkheid bijna dertig later.

Aanhaken en afhaken op een dominante landbouwontwikkeling

Boeren hebben dit veranderingsproces waarschijnlijk bewust meegemaakt. Momenten zoals de bouw van een nieuwe stal en de (opgelegde) komst van een diepkoeltank voor melkopslag zijn belangrijke markeringspunten. De producties per koe waren altijd al onderwerp van gesprek bij boeren, maar dit kreeg na de komst van melkcontingenteringen ook nog het gezicht van vrijkomende (dure) stalplaatsen. Een ontwikkelingsboer werd nu vooral iemand die investeert in grondgebonden quotum, wanneer hij al ruim in de grond zit. Hoe scherp dit profiel bij individuele boeren aanwezig was, hing ook samen met persoonlijke instelling en omstandigheden. Zuinige boeren waren vergeleken met koplopers – een categorie uit het bedrijfsstijlenonderzoek (zie Hebinck en Van der Ploeg 1997) – terughoudender bij investeringen in het verhogen van de genetische aanleg van koeien tot melkproductie. Toch ging ook bij hun vee de melkproductie geleidelijk omhoog en het motief om met de aanwezige productiemiddelen zoveel mogelijk te doen – de stal volledig benutten – sprak juist zuinige boeren bijzonder aan. Ook ‘afhaken’ had zo zijn eigen markeringspunten, zoals het besluit om **niet** nieuw te bouwen of geen melktank aan te schaffen, met veelal als consequentie dat men vanaf morgen of overmorgen geen melkveehouder meer zou zijn. Naast het scherpe profiel van ‘afhaken’ waren er, net als bij ‘ontwikkeling’, eveneens meer diffuse profielen: bijvoorbeeld het besluit geen quotum aan te schaffen zolang niet duidelijk is hoe graag zoonlief boer wil worden.

Aanhaken/ afhaken niet alleen van bedrijven, maar ook van ‘buurten’?

De duidelijkheid van het ontwikkelingsprofiel varieerde in het Westelijk Weidegebied ook sterk van streek tot streek. Streekkenners in Waterland die een topografische kaart kregen voorgelegd, vertelden dat je gebiedjes kon aanwijzen waar veel meer aan de bedrijven veranderde – vooral nieuwbouw – dan in andere. Dit was voorafgaand aan de uitvoering van de lang verwachte ruilverkaveling Waterland (Oost) en de tweede ruilverkaveling Zeevang. Dit

¹⁶ Mogelijk gekleurde versie, verteld door een Friese Mij lid in de zaal, tevens supporter van Anne Vondeling (en vader van de auteur, BvdP).

fenomeen van ‘buurtgebonden’ ontwikkelingsprofielen lijkt zich ook elders in het Westelijk Weidegebied te hebben voorgedaan¹⁷.

Voor het waarnemen van ‘buurtgebonden’ ontwikkelingsprofielen moet je een insider zijn zoals onze sleutelinformanten (streekkenners). In het Westelijk Weidegebied waren er ook verschillen die elke agrarisch geïnteresseerde passant konden opvallen. In ruilverkavelingsgebieden verrezen min of meer gelijktijdig veel nieuwe bedrijfsgebouwen, het meest opvallend wanneer dit gepaard ging met uitplaatsing naar het voorheen open polderland. In andere delen van het veenweidegebied is het ontwikkelingsprofiel veel meer diffuus: hier en daar een nieuwe stal in een dichte lintbebouwing. In gebieden met een hoog waterpeil tekent zich een diffuus profiel van ‘afhaken’ van melkveehouderij af. Veel grond komt in bezit van organisaties voor natuurbescherming die dit zelf exploiteren als extensief grasland (vleesvee, maar ook zoogkoeien) of die het met beperkingen verpachten aan boeren. Deze ‘natuurpachters’ zijn veelal melkveehouders die het voer van deze percelen bij voorkeur laten verorberen door hun niet melkproducerend vee (b.v. jongvee). In een gebied als Waterland-West hoor je van melkveehouders veelvuldig de verzuchting ‘‘er blijft hier bijna geen enkele ‘echte boer’ (melkveehouder) over’’.

Melkveehouderij vrij grootschalige achtergrond, vooral vergeleken met zandgronden

De veehouderij in de weidegebieden van Laag-Nederland (West en Noord) was van oudsher in het algemeen op bedrijfsniveau grootschaliger dan de veehouderij op de gemengde bedrijven op het zand. Daarbij waren de weidebedrijven in het Westen gemiddeld kleiner, vooral in hectares gemeten, dan die in Noord-Nederland. Het betrekkelijk kleine verschil ten opzichte van Noord-Nederland bleef voor het Westelijk Weidegebied sedert 1970 ongeveer gelijk. De tendens tot schaalvergroting was gemiddeld vrijwel even sterk: het verschil van een iets lager gemiddeld aantal melkkoeien bleef bestaan. Ook de gemiddeld wat hogere veedichtheid in het Westelijk Weidegebied bleef bestaan.

De relatieve positie in vergelijking met de zandgebieden veranderde wel drastisch. In de zandgebieden werden veel kleine melkveestapels opgeheven – onder meer bij boeren die zich specialiseerden in intensieve veehouderij – en op veel van de bedrijven die doorgingen werd de veestapel sterk uitgebreid. Toch is de melkveehouderij in het Westelijk Weidegebied ook nu niet relatief kleinschalig in vergelijking met die in de meeste zandgebieden. De gemiddelde omvang van de melkveestapels komt ongeveer overeen met die in de zandgebieden.

Veenweiden werden in moderne tijden relatief duur gebied voor melkproductie

De inkomens uit het eigen bedrijf van boerengezinnen ligt in het Westelijk Weidegebied gemiddeld lager dan op melkveebedrijven in andere delen van het land. Het nadelig verschil lag afgelopen jaren in de orde van grootte van f 5.000.- (ongeveer 7%). Andere kengetallen wijzen in dezelfde richting: het is voordeliger ergens anders een melkveebedrijf te hebben dan in het Westelijk Weidegebied. De kostprijs van de melk ligt enkele centen hoger dan elders in Nederland. De opbrengsten per f 100.- kosten zijn lager dan in het Noordelijk Weidegebied en op de zandgronden (zie tabel 2.3). Een analyse op bedrijven uit het LEI-boekhoudnet wijst vooral op hogere kosten met name voor grond, arbeid en gebouwen. Dit verschil valt ten dele terug te voeren op natuurlijke omstandigheden (hogere bouwkosten, het land is bewerkelijk), gebiedsligging (stedelijke nabijheid verhoogt de grondkosten) en bedrijfsstructurele factoren (iets lager aantal dieren per arbeidskracht). De bedrijfsstructurele factor is waarschijnlijk minstens ten dele verdisconteerd in de andere factoren die werden genoemd. Onder de omstan-

¹⁷ In het Europese onderzoeksproject met Waterland als Nederlandse case, vestigde Marc Benoit uit Frankrijk voor zijn streek (Mirecourt e.o.) de aandacht op dit fenomeen.

digheden van een veenweidegebied kan met eenzelfde arbeidsinzet en eenzelfde technische uitrusting niet een even groot bedrijf worden gerund als elders. De handicap die voor bedrijfsontwikkeling vast zit aan de bijzondere lokale omstandigheden, wordt waarschijnlijk ten dele gecompenseerd doordat boeren in het Westelijk Weidegebied gemiddeld een nog hogere arbeidsinzet hebben dan melkveehouders elders.

Tabel 2.3 Opbrengst per f 100.- kosten op grotere melkveebedrijven in het Westelijk Weidegebied en overig Nederland

	Westelijk Weidegebied	Noordelijk Weidegebied	Zandgebied
1970/71 + 1971/ 72	89	109	95
1980/ 81 + 1981/82	88	91	91
1996/97 + 1997/98	79	82	

Bron: bedrijven-Informatienet LEI

Overigens bestaat de indruk dat de verschillen in bedrijfsresultaat binnen elke regio groter zijn dan die tussen regio's. Dit betekent dat er ook binnen een relatief laag scorende regio heel wat melkveehouders zijn die qua bedrijfsresultaat beter uit de bus komen dan de gemiddelde melkveehouder in een regio die gemiddeld hoger scoort. Het betreft melkveehouders die geluk hebben gehad met hun private en lokale omstandigheden – een mineraaldek op het veen – of met een beter management dan anderen.

Het nadelig verschil ten opzichte van de melkveehouderij in andere delen van het land is sedert 1971 kleiner geworden. De verhoudingen aan de kostenkant zijn vermoedelijk weinig veranderd. Omstreeks 1971 was de melkprijs in het Westen gemiddeld aanzienlijk lager dan in andere delen van het land. De studie uit dat jaar noemt over 1965/66/67 een melkprijs voor het Westelijk Weidegebied die 3 à 4% beneden het Nederlands gemiddelde lag. In de jaren daarna was het verschil eerder groter dan kleiner.

De Randstadstudie van LEI/ Alterra (Van Everdingen et al 1999) geeft een somberder beeld van de inkomenssituatie op melkveebedrijven in Veenweiden/ Groene Hart. Het inkomen is gemiddeld f 12.000.- lager dan op melkveebedrijven elders en er worden per liter melk 6,5 cent (8%) hogere kosten gemaakt. Bovenstaande tabel heeft echter betrekking op 'grotere melkveebedrijven' en in een grotere regio, met meer kleigebieden, dan de randstadstudie. De melkveebedrijven in het veenweidegebied zijn momenteel gemiddeld wat kleiner dan melkveebedrijven elders, terwijl de gemiddelde arbeidsinzet niet lager is.

Gebrek aan draagkracht vooral in het voorseizoen

De nadelige bedrijfsuitkomsten zijn niet los te zien van de bijzondere gesteldheid van bodem en water in een veenweidegebied: zie wat dit betreft de kalender van een veenweideboer in het begin van dit hoofdstuk. De studie *Peilverlaging in Veenweidegebieden* van Van Eck en Van der Veen (1985) legde een accent in het doorrekenen van technische en economische consequenties van uiteenlopende graden van natheid (droogtelegging) bij de impact van de geringe draagkracht van natte veengrond.

Bruto grasopbrengst onafhankelijk van waterpeil, behalve bij biologische bedrijven

Op conventionele melkveebedrijven heeft peilverhoging géén nadelig effect op de grasgroei, wel op de benutting in beweiding en het winnen van ruwvoer voor het stalseizoen. Op biologische bedrijven zal er wel een nadelig effect zijn op de grasgroei – vanwege de geringere

mineralisatie van de bodem-, vooral in relatief natte jaren. Bij een lager peil blijft de grasopbrengst op ‘ biologische’ bedrijven vrij weinig achter bij die op conventionele bedrijven, bij een verhoogd peil is het verschil in grasopbrengst echter ongeveer driemaal zo groot.

Tabel 2.4 Gemiddelde draagkracht van het weiland in relatie tot waterpeil

Maand	Procentuele verschil ten opzichte van wat minimaal noodzakelijk is (6 kg/ cm ²)		Draagkracht laag peil t.o.v. hoog peil
	Slootpeil 70 cm beneden maaiveld	Slootpeil 20 cm beneden maaiveld	
Januari	+ 13	-12	-25
Februari	+10	-22	-32
Maart	+15	-17	-32
April	+30	-7	-37
Mei	+63	+37	-26
Juni	+67	+55	-12
Juli	+90	+83	-7
Augustus	+88	+70	-18
September	+90	+78	-12
Oktober	+65	+40	-25
November	+43	+15	-28
December	+27	-5	-32

Bron: Via Van Eck en Van der Veen (1985) ontleend aan ontwateringsonderzoek Zegveld (Dorenbosch 1983)

Tabel 2.5 Procentueel verschil in bruto grasopbrengst (droge stof) per hectare bij een hoger waterpeil vergeleken met de opbrengst bij een lager peil, rekening houdend met verschillen in kunstmestgift

	Geen kunstmest (N)	150 KG N per HA	300 KG N per HA
Nat jaar (1972)	-36 %	-16 %	- 8%
Droog jaar (1974)	+ 2 %	+ 9%	+ 14%
Gemiddeld jaar	- 12.5 %	-	+ 3%

Bron: Bruto grasopbrengsten in Zegveld, via Van Eck en Van der Veen (1985), ontleend aan Boxem en Leusink 1978.pn: een hoger waterpeil is hier 30-35 centimeter beneden maaiveld, een lager peil 70 cm bmv¹⁸

Tabel 2.6 Bruto grasopbrengst per hectare bij een hoger en een lager waterpeil op ‘conventionele bedrijven’ en ‘intensieve bedrijven’ vergeleken met die op ‘biologische bedrijven’ (= 100)

Gemiddelde omstandigheden	‘biologisch’	‘conventioneel’	‘intensief’
Bij waterpeil 30-35 cm bmv	100	123	130
Bij waterpeil 70 cm bmv	100	107.5	111

Bron: zie tabel 2.5

pm: ‘ biologische bedrijven’ (geen kunstmest), ‘conventionele bedrijven’ (150 KG N per HA) en ‘intensieve bedrijven’ (300 KG N per HA)

Afnemende netto grasopbrengsten bij hogere waterpeilen

Een studie voor Friesland – in het traject ‘norm’ naar 70 centimeter bmv – spreekt over een verschil van 10% in verliezen in beweiding, gerelateerd aan peilverandering. In de voeder-

¹⁸ De oorspronkelijke bron spreekt over 20 centimeter beneden maaiveld (bmv). Dit is op advies van de directeur van het AOC waar de betreffende proeven zijn uitgevoerd (J. Verheul) veranderd in 30-35 centimeter.

winning zou het verschil ongeveer 5% bedragen. Voor het traject 40 naar 20 centimeter zouden de verschillen bijna het dubbele kunnen bedragen (zie tabel 2.7).

Tabel 2.7 Gemiddelde (extra) derving aan voeropbrengsten, in KG droge stof en in financiële waarde, bij peilverhoging in drie stappen.

Derving voeropbrengst uitgedrukt in:	peilverhoging		
	'norm' naar 70 cm	van 70 naar 40 cm	van 40 naar 20 cm
in KG droge stof per hectare	256	135	324
in guldens per hectare	250	150	300

Bron: Afgeleid uit Van Eck en Van der Veen (1985): blz.73, tabel 2 + cijfers in de tekst
pm: bij de toenmalige prijsverhoudingen

Vernatting als een economisch nadeel

Van Eck en Van der Veen (1985) geven een indicatie van de financiële waarde die is gemoeid bij de opbrengstderving, uiteraard bij de prijsverhoudingen van toen. Dit komt overeen met ongeveer f 150.- per hectare in het traject van 70 naar 40 cm bmv en f 300.- voor dat van 40 naar 20 cm bmv. Daarnaast heeft een veenweidegebied waarschijnlijk überhaupt te maken met hogere opbrengstverliezen dan andere grondsoorten. Voor een compleet beeld moet ook de economische betekenis van andere aspecten dan opbrengstverliezen – in termen van droge stof – worden verdisconteerd. Naarmate de genetische aanleg tot melkproductie bij koeien toeneemt, gaan waarschijnlijk kwalitatieve aspecten van voederwinning een grotere rol spelen. Er zijn ook specifieke meeropbrengsten in een veenweidegebied, vooral voor biologische bedrijven bij lager peil. Andere aspecten lijken te zijn de hogere arbeidsbehoefte in een veenweidegebied, o.a. gecorreleerd aan een langere stalperiode van ongeveer een week (maar van jaar tot jaar wisselend), aan hogere investeringskosten in stallen, aan mestopslag (ook vanwege overcapaciteit vanwege onzekerheid 'uitrijden') en aan kavelpaden. Diverse posten gaan met een eventuele peilverhoging mee omhoog. Er zijn ook besparingen bij een hoger peil; boeren krijgen op termijn met name minder last van ongelijke zakking in hun percelen.

2.5 Veenweidebedrijven bij de Randstad anno 2000

Economische nadelen van drassigheid uit recent onderzoek

Tabel 2.8 Aantal melkveebedrijven naar drooglegging en netto bedrijfsresultaat (ff overschot/ tekort per 100 kg melk)

Netto resultaat in ff / 100 kg melk	Drooglegging in cm beneden maaiveld				
	Tot 50	50 – 70	70-90	90 e.m.	totaal
tot – 20	-	3	4	1	8
-20 – 0	4	10	5	6	25
0- + 20	2	12	7	12	33
+ 20 e.m.	2	2	2	1	7
totaal	8	27	18	20	73

Bron: van den Ham et al 1998

Een CLM-studie (Koskamp et al 1998) *Perspectieven voor duurzame melkveehouderij in het Groene Hart?* zegt op p. 54 het volgende: “Het negatieve effect van een hoger slootpeil op de arbeidsopbrengst is het grootst in het traject tussen 60-40 cm beneden maaiveld: ca f 2,50 per

100 KG melk of ca f 350.- per ha op middelgrote bedrijven. In het traject tussen 80 en 60 cm beneden maaiveld is dit ca f 1,40 per 100 kg melk of ca f 190.- per ha.”. De CLM studie rekende voor het veenweidegebied bedrijven door om na te gaan of deze kunnen voldoen aan aangescherpte milieuraandvoorwaarden. Uitkomsten: ‘doelen haalbaar, maar economische duurzaamheid extensieve bedrijven in het geding’. Bij dit laatste speelt volgens de berekening een belangrijke rol dat grond in dit verstedelijkte land duur is (na de CLM-studie liepen de grondprijzen nog veel verder op). Welke invloed het slootpeil heeft op de bedrijfseconomie is als een gevoeligheidsanalyse toegevoegd aan de CLM-studie. De empirische basis voor de inschatting van het effect wordt uit het CLM-rapport niet helemaal duidelijk.

Een LEI-rapport (Van den Ham et al 1998), *Melkveehouderij tussen te nat en te droog*, concludeert op basis van landbouwboekhoudingen dat bedrijven met een 30 centimeter lager slootpeil gemiddeld een beter bedrijfsresultaat hebben ter grootte van f 10.000. Op een bedrijf van 40 hectare is dit f 250. - per HA. Het rapport relateert dit gemiddelde verschil tussen hoog- en laagwaterboeren door te laten zien hoe groot de spreiding is in bedrijfsuitkomsten in groepen met een peil. Onderstaande tabel is afgeleid uit een ‘plot’ van alle bedrijven naar slootpeil en nettobedrijfsresultaat (figuur 2.2, Van den Ham et al 1998).

Het proefbedrijf Zegveld heeft in een iets verder verleden jarenlang vergelijkend onderzoek uitgevoerd naar de effecten op veengrond van ‘hoog water’ (25 cm bmv) vergeleken met ‘laag water’ (75 cm bmv). Deze effecten zijn aanzienlijk: een lagere grasproductie, minder grasbenutting (trap en rijshade), en een grotere weersgevoeligheid van de bedrijfsvoering. De laatste vijftien jaar doet Zegveld vooral onderzoek naar de mogelijkheden voor melkveehouderij bij een peil van 60 cm bmv. De ervaringen zijn in het algemeen gunstig. Er blijven landbouwkundige nadelen ten opzichte van een diepere ontwatering, maar 60 cm bmv heeft in droge zomers ook voordelen (minder indroging van het veen).

In een rapport *Inkomenspositie van melkveebedrijven op veengrond* (Van Everdingen en Jager 2001) worden melkveebedrijven op veengrond bij de Randstad – dus exclusief b.v. veen met kleidek – vergeleken met melkveebedrijven op andere grondsoorten in geheel Nederland. De conclusie is dat de kostprijs van melk hier 7 cent hoger ligt dan op andere melkveebedrijven. Per 100 kg melk is het netto bedrijfsresultaat – f 31,97 tegen – f 24,88 elders. De drooglegging van de bedrijven op veengrond in West-Nederland zal veelal ongeveer 60 cm bmv bedragen. Het rapport schetst een genuanceerd beeld van de achtergronden van de relatief ongunstige bedrijfsuitkomsten, ongeveer f 10.000.- lager dan elders. Melkveebedrijven op veengrond bij de Randstad hebben o.m. een lagere melkproductie per koe (ongeveer 10%) en lagere vet- en eiwitgehalten in de melk en mede daardoor een lagere melkprijs. Dit is in samenhang te bekijken met de voederverziening.

Peilverhoging heeft nadelige economische effecten voor boeren zowel qua

- a) opbrengsten (m.b.t. voer primair kwalitatief, m.b.t. melk kwantitatief en kwalitatief)
- b) kosten (langere stalperiode, ruimere mestopslag, meer land/ watergangen onderhouden)
- c) vermogen (hogere peilen verminderen waarde van het land).

Financiële marges per eenheid product steeds smaller in conventionele landbouw

De reële prijzen voor landbouwproducten af boerderij daalden de laatste 50 jaar met ongeveer 67% (zie van Bruchem 2000 in jubileumboek LEI). De prijzen van productiemiddelen gingen minder omlaag. Toch wisten veel boeren door het drukken van de kosten per eenheid product en het verhogen van de omzet het inkomen op peil te houden of zelfs te verbeteren. De laatste 20 jaar lukt dat steeds minder, omdat boeren in uitbreiden van de productie steeds meer in dezelfde vijver vissen – omdat er grenzen aan de groei zijn in markt en milieu – en doordat sommige van de voormalige externe kosten momenteel noodgedwongen als milieukosten in de landbouweconomie worden geïnternaliseerd.

De Randstadstudie van LEI en Alterra (Van Everdingen et al 1999) laat zien dat deze deprimerende tendens zich de komende jaren, die in het teken staan van Agenda 2000, in minstens even sterke mate in de grondgebonden landbouw zal doen gelden als in de afgelopen tijd. In het weidegebied bij de Randstad waar melkveehouders nu reeds een inkomensachterstand hebben ten opzichte van hun collega's elders, tikt dit extra hard aan. Het ziet er naar uit dat het inkomen op melkveebedrijven hier sterk onder druk komt te staan, zelfs bij versterkte schaalvergroting en doorgaande uitbreiding van het verbreden van de inkomensbasis met activiteiten met agrarisch natuurbeheer en agrotourisme.

Bedrijfsstructuur

Onderstaande gegevens over melkveebedrijven vallen misschien mee voor het veenweidegebied, vooral voor Bodegraven/ Woerden, de Venen, Alblasserwaard; in vergelijking met de Krimpenerwaard en vooral Waterland. Bedenk dat is gewerkt met generieke normen in omrekening van melkkoeien naar NGE, terwijl hiervoor bleek dat de toegevoegde waarde per koe in de veenweiden beneden het algemeen gemiddelde ligt.

Tabel 2.9 Percentage melkveebedrijven per bedrijfsgrootteklasse

Bedrijfs- grootte in NGE	Weidegebied bij de Randstad						Neder- land
	Water- land	De Ve- nen	Bodegra- ven/ Woerden	Krimpe- nerwaard	Alblasser- waard/ Vijf- heerl.	Totaal	
Tot 40	13	19	23	18	23	19	19
40-69	73	91	92	90	92	88	77
70-100	94	91	100	96	98	95	89
100 e.m.	<u>90</u>	<u>93</u>	<u>96</u>	<u>91</u>	<u>95</u>	<u>92</u>	<u>87</u>
Totaal aantal	45	61	71	57	66	59	55
% gras op melkveebedr.	66	77	84	78	81	76	67

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000
pm: alleen melkvee- en overige grondgebonden veehouderijbedrijven

Het veenweidegebied heeft nu en had ook vroeger relatief veel 'middenbedrijven' en relatief weinig forse bedrijven (tabellen 2.9 en 2.10). Vroeger waren er ook relatief weinig kleine bedrijven, vooral in vergelijking met de zandgronden. Dit verschil lijkt te zijn weggevallen.

Een kleine meerderheid van de bedrijven is melkveebedrijf, echter niet in Waterland; daar zijn melkveebedrijven in de minderheid. Een **ruime** meerderheid van de hectares is wel op melkveebedrijven te vinden: dit aandeel varieert van 66% in Waterland tot 84% in het meest centrale deel van het veenweidegebied (Bodegraven/ Woerden).

Het lijkt waarschijnlijk dat veel van de 'middenbedrijven' de komende tien à vijftien jaar worden beëindigd als melkveebedrijf, om eventueel te worden voortgezet als nevenbedrijf met alleen extensieve vleesveehouderij. Welk patroon – opheffen danwel doorgaan zonder melkvee – de overhand heeft, lijkt van groot belang voor de mogelijkheden tot oppervlaktevergroting van bedrijven die worden voortgezet als melkveebedrijf. Elders in deze publicatie komt aan de orde of bedrijfsverbreding kan dienen als alternatief voor schaalvergroting.

Het verschil tussen het veenweidegebied en de grondgebonden veehouderij elders is – blijkens tabel 2.5 – het grootst voor de categorie grotere bedrijven (vanaf 100 NGE). Slechts 14 % van de bedrijven in het veenweidegebied valt in deze categorie – met 32% van de grond-, tegen 21% van de bedrijven in overig Nederland (met 43% van de grond). Doordat er in het veenweidegebied vergeleken met de grondgebonden veehouderij elders naar verhou-

ding meer grond op ‘middenbedrijven’ en minder op kleine bedrijven wordt aangetroffen, verschilt de gemiddelde bedrijfsoppervlakte – ondanks het kleinere aandeel van grotere bedrijven – nauwelijks van het landelijke gemiddelde.

Tabel 2.10 Alle grondgebonden veebedrijven en cultuurgrond verdeeld over bedrijfsgrootte klassen

Bedrijfsgrootte in NGE	Weidegebied bij de Randstad						Nederland
	Waterland	De Venen	Bodegraven/Woerden	Krimpenerwaard	Alblasserwaard/Vijfheerl.	Totaal *)	
A) Procentuele verdeling bedrijven							
Tot 40	56	42	35	47	40	46	45
40-69	16	21	25	20	24	20	16
70-100	17	21	24	21	19	20	18
100 e.m.	<u>11</u>	<u>16</u>	<u>16</u>	<u>12</u>	<u>17</u>	<u>14</u>	<u>21</u>
Alle grootteklassen	100	100	100	100	100	100	100
Totaal (aantal absoluut)	624	266	304	486	1017	5426	48945
NGE per bedrijf (gemid.)	49.3	57.9	62.4	51.7	59.0	55.0	61.4
NGE per melkveebedrijf	86.9	84.0	83.2	80.6	83.7	82.8	93.3
AJE per melkveebedrijf	2.0	1.9	1.9	1.9	2.0	1.9	2.0
NGE per AJE (arbeid)	43.4	44.6	44.3	41.7	42.7	43.0	45.8
B) Procentuele verdeling cultuurgrond							
Tot 40	27	19	17	21	18	20	25
40-69	12	20	23	22	23	21	11
70-100	32	27	31	31	27	27	21
100 e.m.	29	34	30	26	32	32	43
Alle grootteklassen	100	100	100	100	100	100	100
Totaal (hectares)	16.033	5.861	7.305	10.248	25.117	125.334	1.142.411
HA per bedrijf	25.7	22.0	24.0	21.1	24.7	23.1	23.2
HA per melkveebedrijf	40.2	30.5	30.2	31.0	33.0	32.3	34.4
NGE per hectare	1.9	2.6	2.6	2.4	2.4	2.4	2.6
Idem op melkveebedrijf	2.2	2.8	2.8	2.6	2.5	2.6	2.7

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000

pm: gebiedsafbakening als in Randstadstudie van LEI en Alterra

Niet alle deelgebieden zijn opgenomen: totaal is groter dan optelling vermelde subgebieden *)

Alleen melkvee- en overige grondgebonden veehouderijbedrijven

Tabel 2.11 Leeftijd van boeren en (bij ouderen) opvolgingssituatie

Leeftijd en opvolging	Weidegebied bij de Randstad						Nederland
	Waterland	De Venen	Bodegraven/Woerden	Krimpenerwaard	Alblasserwaard/Vijfheerl.	Totaal	
Tot 40 jaar	12	16	21	15	16	16	16
40-49 jaar	25	22	22	29	24	26	25
50+ jaar, opvolger	25	23	27	26	29	26	28
50+ jaar geen ...	38	39	30	30	32	32	31
Totaal (%)	100	100	100	100	100	100	100
Gem. leeftijd oudste bh	54	53	52	52	53	52	52
Idem op melkveebedr.	54	53	51	52	53	52	52

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000

pm: Alleen melkvee- en overige grondgebonden veehouderijbedrijven vanaf 20 NGE

Indien meerdere bedrijfshoofden: leeftijd oudste bedrijfshoofd

Het aantal bedrijven zonder opvolger is landelijk gezien *niet* bijzonder hoog in het Westelijk Weidegebied. Echter overal gaat het om een flink deel van de bedrijven (ongeveer 30%). In Waterland en de Venen betreft het echter ongeveer 40% van de bedrijven (tabel 2.11).

Tabel 2.12 Gemiddelde bedrijfsgrootte in hectare naar leeftijd boer en opvolgings situatie

Leeftijd en opvolging	Weidegebied bij de Randstad						Nederland
	Waterland	De Venen	Bodegraven/Woerden	Krimpenwaard	Alblasserwaard/Vijfheerl.	Totaal	
Tot 50 jaar	34.8	31.1	28.5	29.8	30.7	30.0	31.8
50+ jaar opvolger	45.8	31.3	33.3	32.5	36.9	35.8	35.9
50+ jaar geen ..	<u>31.9</u>	<u>24.8</u>	<u>24.8</u>	<u>24.1</u>	<u>28.2</u>	<u>27.1</u>	<u>27.8</u>
Totaal vanaf 20 NGE	36.5	28.7	29.4	28.7	31.7	30.6	31.7
Bedrijf tot 20 NGE	<u>7.3</u>	<u>6.7</u>	<u>7.3</u>	<u>6.8</u>	<u>6.8</u>	<u>6.5</u>	<u>6.0</u>
Totaal	25.1	21.0	22.6	20.2	23.6	21.8	19.9

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000

pm: Alleen melkvee- en overige grondgebonden veehouderijbedrijven vanaf 20 NGE)

Indien meerdere bedrijfshoofden: leeftijd oudste bedrijfshoofd

De gemiddelde oppervlakte en de toegevoegde waarde per hectare liggen beide iets beneden het landelijk gemiddelde, wat gecombineerd een aanzienlijk kleinere bedrijfsomvang geeft dan in geheel Nederland. Dit geeft waarschijnlijk nog een geflatteerd beeld: zie inleidende opmerking over vertekening vanuit landelijke normering. Anderzijds is het inkomen uit natuurbeheer en andere vormen van verbreding niet meegenomen in de NGE-berekening van de economische intensiteit en bedrijfsomvang (tabel 2.13). Dit trekt Waterland waarschijnlijk in belangrijke mate bij.

Buijs (2000) berekende voor een conventioneel Waterlands bedrijf met 50 melkkoeien (350.000 kilogram melk) op 35 hectare weiland dat meedoet aan agrarische verbreding, een hieraan toe te schrijven stijging van het ondernemersinkomen van f 18.000.- (hoofdzakelijk uit natuurbeheer). Omschakelen naar biologische melkveehouderij zou een positief effect hebben op het ondernemersinkomen van f 5.000.- (misschien niet te combineren met een zo uitgebreide deelname aan natuurbeheer: BvdP). Deelnemen aan het project boerenkamers zal niet voor iedereen zijn weggelegd – vanwege hoge eisen die worden gesteld aan accommodatie, locatie en sociale vaardigheden –, evenmin als participeren in het project landbouw en zorg (faciliteiten en professionele achtergrond in de zorg). Dit zou volgens Buijs eventueel leiden tot de volgende verhoging van het ondernemersinkomen: f 8.600.- (boerenkamers) en f 6.000.- (landbouw en zorg). Buijs geeft ook cijfers voor andere bedrijfssituaties.

Tabel 2.13 Economische intensiteit: toegevoegde waarde (NGE) per 10 hectare naar leeftijd van de boer en opvolgings situatie

Leeftijd en opvolging	Weidegebied bij de Randstad						Nederland
	Waterland	De Venen	Bodegraven/Woerden	Krimpenwaard	Alblasserwaard/Vijfhl	Totaal	
Tot 50 jaar	21.7	28.2	28.5	26.3	26.4	26.2	27.3
50+ jaar wel opvolger	22.0	28.2	27.3	25.7	25.6	25.6	27.4
50+ jaar geen opvolger	<u>21.0</u>	<u>26.2</u>	<u>26.4</u>	<u>26.4</u>	<u>24.0</u>	<u>25.0</u>	<u>26.4</u>
Totaal	21.6	27.5	27.6	26.1	25.3	25.7	27.1

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000

pm: Alleen melkveebedrijven vanaf 20 NGE

Indien meerdere bedrijfshoofden: leeftijd oudste bedrijfshoofd

Deze cijfers laten een aanmerkelijk verschil zien tussen het intensieve centrale deel van het weidegebied en de minder intensieve delen in het Zuiden (Alblasserwaard) en vooral in het noorden (Waterland). Dit zijn verschillen die vroeger misschien nog groter waren dan momenteel (Atlas van Hofstee 1957).

Tabel 2.14 Milieu-intensiteit: mestproductie als percentage van maximaal toegestane P^{20}_5

Bedrijfstype:	Weidegebied bij de Randstad						Nederland
	Waterland	De Veenen	Bodegraven/Woerden	Krimpe-nerwaard	Alblasserwaard/Vijfhl	Totaal	
Grondgebonden veebedr.	82	117	121	118	103	106	111
Wv melkveebedrijven	89	117	120	116	103	108	114
Alle landbouwbedrijven	75	128	129	118	103	107	134
Alle excl. akkerbouw	77	125	129	118	103	108	171
% mest van hokdierenbedr.	0.5	19.0	6.9	9.5	8.5	10.1	42.0
% mest van hokdieren op 'grondgebonden' landbouwbedrijven (schatting via NGE)	1.5	3.9	8.4	15.4	5.3	7.3	12.6

Bron: CBS landbouwtelling, LEI bewerking (regio's programma) opname 2000
pm: mestnormen 2000: 85 kilo P^{20}_5 / HA)

Ook deze cijfers zijn indicatief vanwege een landelijke normering. Bij fosfaat (zie tabel) is de werkelijke situatie waarschijnlijk ongunstiger dan uit de tabel blijkt vanwege de grotere voerverliezen in het gebied. Voor stikstof is de situatie wellicht gunstiger dan landelijke normen zouden aangeven vanwege de stikstof die vrijkomt uit de bodem en bij die voorgeschreven registratie (MINAS) niet wordt meegenomen.

Oplossingen voor een onevenwichtige mest/land-verhouding zijn in het weidegebied bij de Randstad waarschijnlijk relatief duur vanwege de hoge grondprijzen. Zie wat dit betreft modelberekeningen van het CLM (Koskamp et al 1998). Dit valt te relativiseren door te wijzen op streken waar het allemaal nog moeilijker lijkt te zijn, b.v. in Noord-Brabant met zijn veel sterkere verstoring van het evenwicht en eveneens hoge prijzen op de agrarische grondmarkt.

Het werkelijke verschijnsel milieu-intensiteit is complex. Denk ook aan de vervuiling van grondwater op de lichte zandgronden met veel vee, en op de bodemafbraak in het westelijk weidegebied. Zie voor een beeld van het veenweidegebied de passage in slotbeschouwing over ruimtelijke kwaliteit.

2.6 Nabeschouwing

Dit hoofdstuk gaat terug in de tijd naar het begin van dit landbouwgebied dat pas later, door bodemdalingen en integratie in bovenlokale handel, een veenweidegebied werd. De periode van grootschalig ontginnen van het veen was ongeveer 1000 jaar geleden. De oude structuur van verkaveling en bewoning is op veel plaatsen nog te herkennen in het landschap. In cultuur gebracht veen heeft een inherent gebrek aan duurzaamheid (omdat ontwaterd veen oxideert), maar de resterende veenlaag is in het centrum zo dik dat ze bij verstandig beheer nog ongeveer 1000 jaar mee kan. Boeren in de huidige agrarische verbreding besteden weinig aandacht aan dit lange termijn perspectief voor het veenweidegebied want zij zijn huiverig voor discussies over verdere peilverhogingen. Overigens zou er reden zijn om rond 2000 de midlife verjaardag van het veenweidegebied te vieren.

De Amerikaan De Vries keek scherp naar de geschiedenis van het land van zijn voorouders en zag *the first modern economy*, met in de late middeleeuwen al landbouw als een

integraal bestanddeel van de opkomende moderne economie. De pas ontgonnen veengebieden lagen als het ware gereed om deel te nemen aan de individualistische markteconomie, vanwege juridische verhoudingen – relatief vrije boeren – en typerende structuur van verkaveling en bewoning (naast elkaar, ieder met een eigen kavel).

De geschiedenis van het veenweidegebied toont constanten die in perioden echter verschillend zijn ingekleurd. Constanten zijn: a) integratie in markteconomie, b) worstelen met moeilijke productieomstandigheden en c) bedrijfstijlen waaraan de invloed van stedelijke nabijheid is af te lezen. Het stempel van stedelijke nabijheid bleef bestaan in de 20^e eeuw omdat de industrialisering van de landbouw, met een agribusiness die functioneert als een industriële onderneming inclusief het dirigeren van zo uniform mogelijke productie-eenheden bij boeren, hier relatief laat toesloeg. Toen de grote gelijkschakeling in de melkveehouderij doorzette, gesymboliseerd door het afstoten van de varkenshouderij en het bouwen van ligboxenstallen, waren er ook al de eerste aanzetten tot agrarische verbreding in de Alblasserwaard en Waterland. We spreken over begin jaren tachtig van de 20^e eeuw. Dit beeld verdient nuancering. Waterland en de Vijfheerenlanden liggen buiten het kerngebied waar oude, stadsgerichte bedrijfstijlen zich het langst handhaafden, met name de combinatie melkvee, varkens, zelfkazerij.

Een niet genoemde constante bij boeren is de mixture van gretigheid en weerbarstigheid ten opzichte van tijdsgebonden modernisering. De boeren ten tijde van de *first modern economy* leken op *peasants* die zich bezig hielden met landbouw en een heel scala andere activiteiten zoals vissen en riet snijden. Later ontstond een ambachtelijke bedrijfstijl, melkvee, kaas en varkens, waarin niet alleen het realiseren van kwaliteit in het hoofdproduct (kaas) nauw luisterde, maar ook de onderlinge afstemming van de verschillende bedrijfsonderdelen. Er waren overigens ook rauwe bedrijfstijlen zoals consumptiemelkers die aangekochte koeien afmolken. De weerbarstigheid in het deelnemen aan de markteconomie zat in zuinigheid aan de toevoerkant van het landbouwbedrijf (gepaard gaand met een sterk arbeidsethos om alles zelf te doen). De gretigheid zat in het volgen van trends in voort te brengen producten. De combinatie van weerbarstigheid en gretigheid was er ook ten tijde van de industriële modernisering in de landbouw. Opgaan in de agribusiness om zo de positie van het eigen zelfstandig bedrijf te kunnen versterken was een leidmotief. Iets vergelijkbaars geldt in het huidige stadium van postindustriële modernisering waarin het grote geld zou zijn te verdienen met het exploiteren van belevingskwaliteiten. Het belangrijkste motief voor boeren in het Veenweide-gebied om hieraan te beginnen was aanvankelijk het houden van een *license to produce*: aandacht voor belevingskwaliteiten van het platteland is dan wisselgeld voor het mogen verhogen van de productiekwaliteit van het gebied b.v. in landbouwvriendelijke landinrichtingen.

3. Conceptuele analyse

3.1 Inleiding

Boeren van alle tijden proberen toegevoegde waarde te realiseren op de grond waarover zij beschikken. Vorig hoofdstuk gaf een jaarkalender van een veenweideboer om duidelijk te maken hoe moeilijk het kan zijn hier in landbouwproductie toegevoegde waarde te realiseren. De moeilijkheden zijn het grootst rond de overgang van stal- naar weideseizoen, wanneer de grasgroei door de natte grond relatief laat op gang komt en de draagkracht van de bodem minimaal is. De jaarkalender liet ook zien dat jaarrond *grasproductie* niet de grote handicap is in vergelijking met andere melkveehouderijgebieden (nog het minst voor biologische bedrijven die geen kunstmest gebruiken), maar dat dit de *grasbenutting* in weidegang en winning van wintervoer is. Het bleek dat de moeilijkheden om toegevoegde waarde te realiseren exponentieel toenemen naarmate waterschappen hogere waterpeilen voorschrijven (het meest voor biologische bedrijven). Er is hier een tegenstelling tussen het belang van agrarisch produceren en dat van het zoveel mogelijk beperken van bodemdalingen.

Agrarische verbreding vestigt de aandacht op een andere route voor een boer om toegevoegde waarde te realiseren. Vanwege de moeilijkheden die hij ontmoet vanuit de gesteldheid van het terrein voor het agrarisch produceren, zou hij zijn doel kunnen verleggen naar het verhogen van natuur- en landschapswaarden, in de hoop dat de stedelijke samenleving hieraan niet slechts waarde hecht maar dit ook letterlijk op prijs stelt. Ideaal gezien zou dit kunnen leiden tot bedrijfssystemen die in fysieke zin – benutte grasopbrengsten – extensief zijn, maar toch intensief zijn te noemen gelet op de hoge toegevoegde waarde die per hectare wordt verkregen door het economiseren van bijzondere rurale kwaliteiten. Dit kan in de praktijk behoorlijk gecompliceerd liggen. Technisch/ organisatorisch is er bijvoorbeeld de complicatie dat waterpeilverhogingen die gunstig zijn voor veenweidewaarden – bodembehoud, natuur- en landschapswaarden –, extra moeilijkheden opleveren voor uitgerekend boeren die omschakelen van conventionele naar biologische melkveehouderij.

Dit hoofdstuk is een conceptuele analyse van inhoudelijke en sociale aspecten van agrarische verbreding in het veenweidegebied bij de Randstad.

De inhoudelijke analyse omvat ten eerste een plaatsbepaling van agrarische verbreding te midden van andere bedrijfs- en inkomensstrategieën (par. 3.2). Deze inhoudelijke analyse gaat vervolgens over het veenweidegebied bij de Randstad als een ruimtelijk systeem (par. 3.3.1) met daaraan verbonden kwaliteiten en problemen van duurzaamheid, met de voor agrarische verbreding togedachte taak te zorgen voor win-win oplossingen (par. 3.3.2).

De analyse van sociale aspecten van agrarische verbreding gaat over de complicaties die opdoemen bij het bewandelen van de ontwikkelingsroute waarop toegevoegde waarde primair wordt ontleend aan non-portable products. Hoe kun je als individuele boer en als streek een sociaal-economische basis vinden in het onderhouden van een non-portable product (je mooie streek) in plaats van, onder de beperkende omstandigheden van een laagveengebied, portable products (gangbare zuivel) voort te brengen waarmee je moet concurreren met vergelijkbare producten uit alle windstreken? Het betreft dan drie categorieën van sociale complicaties:

- a) beroepsopvattingen bij boeren (van productieboer naar plattelandsondernemer: par. 3.4);
- b) natuur- en landschapsbeelden bij burgers/ consumenten (van beperkt naar breed natuurbeeld: par. 3.5) en
- c) sociale arrangementen om financiële ruil en/ of samenwerking te organiseren tussen private beheerders van het landelijk gebied (boeren) en het publiek dat hiervan wil genieten of althans bewaren (par. 3.6).

3.2 Plaatsbepaling agrarische verbreding

Er is meer dan agrarische verbreding alleen

Boeren die enige tijd niets veranderen aan bedrijfsopzet of bedrijfsvoering, gaan gewoonlijk achteruit in inkomen. Dit komt door de eerder genoemde schaarbeweging van oplopende kosten (o.a. door milieubeleid) en dalende prijzen voor hun producten (door internationale concurrentie). Welke strategie kunnen boerenbedrijf en boerengezin volgen om het inkomen toch op peil te houden?

Figuur 3.1 geeft een overzicht van strategieën om te reageren of te anticiperen op inkomensdaling, eventueel te streven naar inkomensverbetering. Hierin komen ook opties zoals het zoeken van een baan buiten het eigen bedrijf door de boer, boerin of de opvolger aan de orde. Deze opties sluiten elkaar niet per definitie uit, maar in de praktijk is dit soms wel het geval, bijvoorbeeld omdat zij een concurrerende claim leggen op schaarse arbeid. Soms zal de ene de andere optie juist kunnen versterken. Wilma de Vries (1995) wees met haar categorie 'ontwikkelingspluri-activiteit' op de mogelijkheid dat inkomen uit een externe baan soms financiële middelen vrijmaakt voor extra investeringen in landbouwontwikkeling. Ook verbrede bedrijfsontwikkeling dient soms om op langere termijn des te harder te kunnen trekken aan de ontwikkeling van de (conventionele) hoofdtek.

Bedrijf en gezin, als te onderscheiden invalshoeken in agrarische verbreding

Figuur 3.1 bevat linksboven een denkbeeldige uitgangssituatie (zie vak 1). In deze hoek te 'blijven hangen' betekent dat het boerenbedrijf/ boerengezin in inkomensvorming alle kaarten blijft zetten op een eigen landbouwbedrijf dat niet meer omvat dan één conventionele agrarische productierichting – meestal melkvee – en alleen het eigen landbouwbedrijf als inkomensbron voor het gezin. De uitdrukking 'blijven hangen' is overigens betrekkelijk: het kan gaan om uitermate dynamische bedrijven die eventueel een additioneel aanbod van gezinsarbeid absorberen, b.v. wanneer een opvolger aantreedt.

Boerenbedrijven of boerengezinnen die de hoek van het gespecialiseerde/ conventionele landbouwbedrijf verlaten kunnen meer of minder ver 'van huis' gaan. Figuur 3.1 onderscheidt in *bedrijfsontwikkeling* vier afstanden tot de veronderstelde uitgangssituatie:

2. Conventionele verbreding (tweede conventionele landbouwtek);
3. Landbouwgebonden verbreding ofwel bedrijfsverdieping (b.v. zelfkazerij);
4. Plattelandsgebonden verbreding (b.v. agrarisch natuurbeheer) en
5. Plattelandsvreemde verbreding (b.v. benutten leegstaande gebouwen voor kantoorwerk).

Op de andere as van figuur 3.1 is er een analoge afstandstabel voor de verbreding van de inkomensbasis van het boerengezin:

6. Landbouwgebonden verruiming van de inkomensbasis, maar wel buiten het eigen bedrijf; (agrarische pluri-activiteit, bijvoorbeeld in dienst landbouwmechanisatiebedrijf)
7. Plattelandsgebonden verruiming van de inkomensbasis (bijv. werkzaam bij waterschap);
8. Plattelandsvreemde verruiming van de inkomensbasis (externe baan).

Agrarische verbreding staat hier voor verbreding van de inkomensbasis van agrarische bedrijven, terwijl pluri-activiteit kan staan voor het breder maken van de inkomensbasis van agrarische gezinnen.

Figuur 3.1 Verbreding (vetgedrukt) te midden andere inkomensstrategie^on van landbouwbedrijven/ boerengezinnen

<i>Inkomensbasis boeren</i> bedrijf → ↓ <i>Inkomensbasis boerengezin</i>		<i>conventioneel landbouwbedrijf</i>		<i>verbreed/ verdiept bedrijf op het platteland</i>		
		<i>gespecialiseerd bedrijf</i> (ØØn marktbaar product, zonder extra toegevoegde waarde)	<i>conventioneel verbreed bedrijf</i>	<i>landbouwgebonden verbreed bedrijf</i>	<i>plattellandsgebonden verbreed bedrijf</i>	<i>plattellandsvreemd verbreed bedrijf</i>
<i>alleen het eigen (gezins)bedrijf</i> <i>eventueel differentiatie van taken binnen eigen bedrijf</i> <i>tussen gezinsleden vanwege agrarische verbreding, conventionele verbreding of op gespecialiseerd bedrijf</i> <i>b.v. boerin doet boekhouding of jongvee</i>		1) ontwikkeling als conventioneel melkveebedrijf a- schaalvergroting b- kosten (per eenheid product) omlaag c- kwaliteitsproductie binnen bulksegment	2) conventionele verbreding (tweede tak) a- schapen b- vleesvee c- overige	3) agrarische verdieping: waarde toevoegen aan landbouwproduct a- biologische landbouw b- streekproductie c- boerenzuivel d- verkoop aan huis	4) agrarische verbreding a- ecologische verbreding, o.a. agrarisch natuurbeheer b- sociale verbreding, o.a. agrotourisme	5) tweede bedrijfsactiviteit die niet specifiek is voor platteland, o.a. telewerkplek op boerenerf en opslag of stalling in voormalige landbouwschuur
		6) agrarische pluri-activiteit, in loondient binnen landbouw (periferie), b.v. opvolger die tijdelijk werkt bij agrarisch mechanisatiebedrijf				
					7) plattellandspluri-activiteit, in loondienst bij business rond beheren platteland, b.v. boer in dienst bij waterschap of Natuurmonumenten	
<i>ook bedrijfsextern (pluri-activiteit)</i>	<i>landbouwgebonden</i>					
	<i>plattellandsgebonden</i>					
	<i>plattellandsvreemd</i>				8) baan buiten het eigen bedrijf van boer, boerin of opvolger	

Agrarische verbreding is binnen dit overzicht (figuur 3.1) grijs gemarkeerd. Dit laat zien dat agrarische verbreding vanuit het perspectief van het boerengezin dicht bij huis blijft. Vergeleken met het oppakken van beroepsactiviteiten buiten het eigen bedrijf betekent dit dat het versmelten van woon- en werkplek, vaak ook van privé en beroepsinteresses, als een typerende omstandigheid van het agrarisch gezinsbedrijf bewaard blijft.

Agrarische verbreding neemt vanuit bedrijfs perspectief qua afstand tot de uitgangssituatie een tussenpositie in ten opzichte van conventionele verbreding enerzijds en plattelandsvreemde verbreding anderzijds. De werkelijkheid is genuanceerder dan hier wordt voorgesteld. Voor een melkveehouder zal bijvoorbeeld de optie schapen of vleesvee als tweede tak dicht bij huis zijn, maar dat zal waarschijnlijk veel minder gelden voor een tuinbouwtak. Naast deze grote variatie binnen conventionele landbouw is er waarschijnlijk een niet minder grote variatie in 'onwennigheid' tegenover uiteenlopende vormen van agrarische verbreding. Dit kan voor boer en boerin bovendien verschillend liggen. Veel boeren zeggen over agrarisch natuurbeheer zelfs 'het hoort bij een melkveebedrijf'. Voor boerinnen kan een bescheiden start met 'sociale verbreding' in het verlengde liggen van wat zij altijd al deden, namelijk het opvangen van mensen die op hun bedrijf moeten zijn. Het is goed denkbaar dat landbouwgebonden bedrijfsverbreding (verdieping) in concrete gevallen meer vraagt aan omschakeling van de boer en zijn bedrijf dan plattelandsgelaten bedrijfsverbreding (ecologische en sociale verbreding). Bijvoorbeeld, een boer die zich beperkt tot gemakkelijk inpasbare vormen van agrarische natuurbeheer (zakelijk, mentaal), begeeft zich waarschijnlijk minder ver van huis dan een collega die besluit om melk zelf op te waarderen tot boerenkaas. Deze collega zal flink moeten investeren in een aangepaste bedrijfsuitrusting, en ook in het zich eigen maken van een heel ander vak dan melkveehouderij *sec*.

De rangschikking in figuur 3.1 heeft dan ook 'slechts' een heuristische functie in het onderzoek. Het gaat om de algemene tendens, die bovenstaande nuancerings niet uitsluit. De tussenpositie van agrarische verbreding is bovendien essentieel waar het hier gaat over ruimtelijke kwaliteit. In agrarische verbreding doen boeren in economische zin iets met plattelandskwaliteiten en blijven daarmee per definitie dicht bij huis, hoewel zij de perken van conventionele landbouw te buiten gaan.

Internaliseren (o.a. economiseren) als kern van agrarische verbreding

Agrarische verbreding is in wezen het internaliseren van aan plattelandskwaliteiten gerelateerde functies in de agrarische bedrijfsvoering – met name gebiedsbeheer en serviceverlening aan gebiedsbezoekers – die voorheen buiten 'de economie' stonden (externe effecten) of die door gespecialiseerde bedrijven of instellingen werden verzorgd. Agrarische verbreding betekent dat boeren 'economiseren' wat voorheen een publiek goed was – met landbouw als economische drager –, of dat zij een functie die eerst op economische basis door anderen werd verzorgd, naar zich toetrekken. Wezenlijk voor agrarische verbreding is dat zaken die voorheen uit elkaar waren getrokken, binnen het agrarisch bedrijf weer bij elkaar komen. Holisme lijkt een wezenlijk kenmerk van agrarische verbreding te zijn. Het stelt boeren in staat om hun *local knowledge* als sterkste troef in hun beroepsuitoefening uit te spelen. Het appelleert ook aan de behoeften van potentiële klanten van nieuwe producten en diensten die dromen van boerderij en platteland als plaatsen waar alles nog bij elkaar is.

Het 'economiseren' van plattelandskwaliteiten door boeren kan rechtstreeks gebeuren of langs een omweg. Vanuit dit gezichtspunt is het essentieel om binnen 'plattelandsdiensten' verschil te maken tussen ecologische verbreding – boeren die betaald werk maken van het beheren van natuur of landschap – en sociale verbreding (betaalde dienstverlening aan bezoekers van het platteland).

Sociale verbreding heeft met agrarische verdieping – bijzondere landbouwproducten – gemeen dat het binnenhalen van geld voor waardevolle gebiedskwaliteiten (natuur, landschap) langs een omweg verloopt. Omwegen zijn respectievelijk activiteiten zoals agrotourisme en zorglandbouw die baat hebben bij de entourage van het platteland, en bijzondere landbouwproducten die beter worden verkocht omdat de locatie van herkomst aanspreekt.

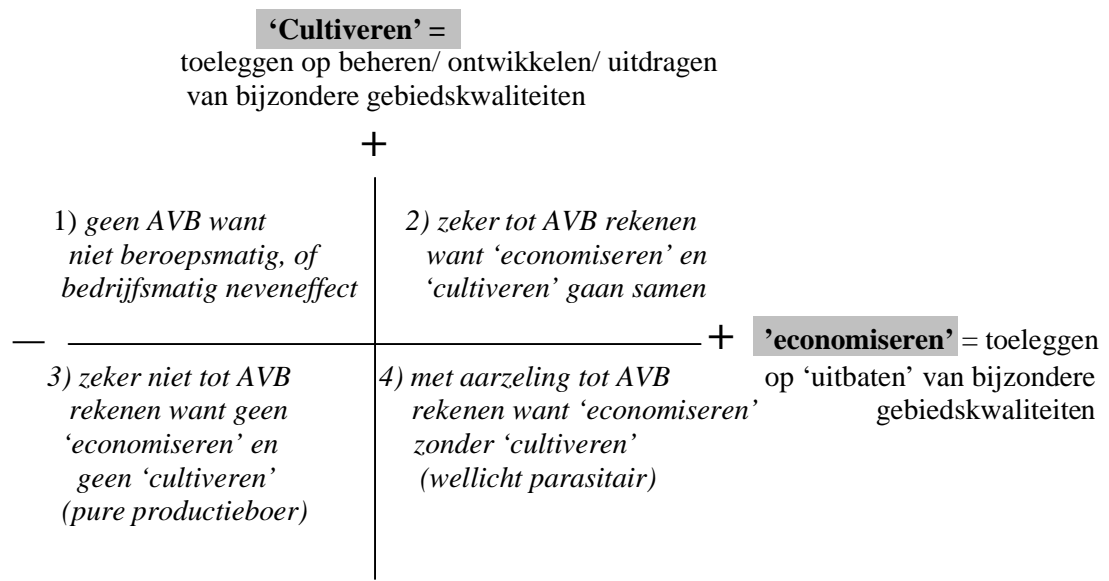
In ecologische verbreding ontbreekt deze omweg, is er een meer rechtstreekse route van ‘economiseren’. Dit is vooral zichtbaar in geval van agrarisch natuurbeheer op basis van resultaatbeloning. De boer wordt b.v. betaald voor het aantal nesten op zijn land van bepaalde weidevogels, of voor het aantal zeldzame planten in zijn perceelsranden.

Wie echter het gezichtspunt institutionele arrangementen hanteert, krijgt een heel andere kijk op omwegen versus rechtstreekse routes in ‘economiseren’. In sociale verbreding en sommige vormen van agrarische verdieping zoals de verkoop aan huis, hebben de betreffende boeren, na het plaatsen van een bord bij de weg, juist vaak rechtstreeks contact met hun klanten. Voor ecologische verbreding is nodig om eerst samen met anderen (particulieren en/of overheden) organisaties voor het vermarkten – zoals agrarische natuurverenigingen met een netwerk van sponsors – tot stand te brengen.

‘Economiseren’ is de helft van het verhaal, ‘cultiveren’ van kwaliteiten de andere helft

Boeren nemen een strategische positie in op het platteland. Zij hebben het recht om hier te wonen en te werken, terwijl overheden in planologisch beleid anderen dit recht veelal ontzeggen. Het recht voor boeren – vastgelegd in gemeentelijke bestemmingsplannen – om in het agrarisch gebied niet alleen landbouw te bedrijven maar eventueel ook andere activiteiten te ontplooiën kan een extra marktwaarde vertegenwoordigen. Wanneer boeren dit recht omzetten in inkomen (‘economiseren’) wil dit nog niet per se zeggen dat zij zich ook wijden aan wat agrarische verbreding zou maken tot een maatschappelijke win-win-oplossing, namelijk het ‘cultiveren’ van bijzondere gebiedskwaliteiten.

Figuur 3.2 Twee dimensies van agrarische verbreding (AVB):
‘economiseren’ en ‘cultiveren’

Dit ‘cultiveren’ is niet alleen het beheren en eventueel ook ontwikkelen van de betreffende gebiedskwaliteiten (veenweidewaarden), maar ook het uitdragen hiervan waardoor het pas

maatschappelijk rendeert (denk aan de functie van het Groene Hart voor de Randstad). Dit 'uitdragen' versterkt de claim van sociale verbreding om als volwaardige agrarische verbreding aangemerkt te worden.

Agrarische verbreding is in deze studie het internaliseren van omgevingskwaliteiten als een economische hulpbron in het boerenbedrijf.

Zo gezien valt de rechterhelft van figuur 3.2 in zijn geheel onder deze definitie. De aarzeling die wordt vermeld in segment 4 (wel uitbaten, niet cultiveren van omgevingskwaliteiten) bevat een normatief element (wie niet meehelpt ruimtelijke kwaliteit te beheren mag ook niet profiteren), maar is ook een zakelijke waarschuwing dat uitbaten zonder cultiveren wellicht geen lang leven beschoren is.

De linkerhelft van de figuur valt in zijn geheel buiten de definitie. Toch is ook hier in segment 1 (cultiveren, niet uitbaten) enige omzichtigheid in categoriseren van wel/ niet agrarische verbreding op zijn plaats. Dit komt ook tot uitdrukking in het slot van dit hoofdstuk over de onwenselijkheid agrarische verbreding te reduceren van een louter economisch fenomeen. Het voorstadium van de huidige agrarische verbreding was vaak dat boeren eerst actief werden in segment 1 (vrijwillig weidevogelbeheer) om van daaruit door te gaan naar segment 2 (ook uitbaten).

Agrarische verbreding versus conventionele landbouwontwikkeling?

Het tableau (figuur 3.1) met ontwikkelingsopties voor boerengezinnen die willen reageren of anticiperen op dalende landbouwinkomens, geeft als smalste optie (1) om binnen de bestaande hoofdtak de kosten omlaag te brengen (efficiënter of nog harder werken, en besparen op externe input). Eventueel laat men de kosten in absolute zin wel stijgen door te investeren in schaalvergroting en aangepaste bedrijfsuitrusting in de hoop zo de kosten per eenheid product m.n. per liter melk, te kunnen drukken. Bij een voldoende stijging van de omzet (melkquotum) valt met smallere marges het bedrijfsinkomen op peil te houden of zelfs te verhogen. Dit is dan de ontwikkelingsrichting 'schaalvergroting' in uiterste vorm. Door het zo te stellen, wordt onrecht gedaan aan de kwalitatieve aspecten in streven en bedrijfsontwikkeling van boeren die niet kiezen voor verbreding. Boeren die kiezen voor schaalvergroting zullen vaak ook intens streven naar beter voer, beter vee en betere werkmethode. Deze bedrijfsoriëntatie wordt in figuur 3.1 weggezet als 'smal' maar het beroep van boer, en vooral melkveehouder, blijft ook zonder verbreding een veelzijdig beroep. Alles is relatief. Boeren die aan agrarisch natuurbeheer doen zeggen soms: 'je wordt hierdoor weer meer boer'. Agrarisch natuurbeheer betekent als het ware een uitbreiding van de 'levende have' van het bedrijf.

Het tableau zou ten onrechte kunnen suggereren dat het in bedrijfs- of inkomensstrategieën altijd een kwestie is van het een of het ander, verbreding of schaalvergroting. Hiervoor is al aangetoond dat dit niet altijd opgaat. Hieronder wordt in dit verband Wilma de Vries (1995) iets uitgebreider aangehaald.

De Vries verstaat onder pluri-activiteit het combineren van landbouw met andere activiteiten binnen of buiten het eigen bedrijf. Ook agrarische verbreding valt bij haar onder deze paraplu. Uit haar studie blijkt overigens dat bedrijfsexterne pluri-activiteit evenmin als de bedrijfsinterne variant (agrarische verbreding) wordt gedomineerd door de wens tot inkomensverbetering als een doelstelling op zich. Zij geeft vormen van bedrijfsexterne pluri-activiteit veelzeggende namen zoals:

- (a) landbouw als hobby (de broodwinning ligt elders);
- (b) overlevings-pluri-activiteit (als boer/ boerin dankzij extern inkomen op oude voet doorgaan);
- (c) ontwikkelings-pluri-activiteit (extern inkomen maakt middelen vrij voor investeringen);
- (d) horizonverruimende pluri-activiteit (baan brengt 'solitaire boer/ boerin' onder de mensen).

De Vries noemt verbredende pluri-activiteit apart, maar geeft hiervan geen duidelijk afwijkend profiel ten opzichte van andere typen. Zij vond in de door haar bestudeerde groep (boeren met een andere activiteit in het Land van Maas en Waal) dan ook slechts 9% gevallen van verbredende pluri-activiteit. Bij een groter aantal waarnemingen was mogelijk elk van de genoemde motieven ook bij agrarische verbreders aangetroffen. Boeren met 100% eigen vermogen en 'zwaar beheer' op alle land zouden b.v. in de veenweiden 'voor de aardigheid' boer kunnen blijven met vleesvee maar zonder melkkoeien (type: landbouw als hobby).

Bij de daling van de melkprijzen die onder Agenda 2000 wordt voorzien, zou overlevings-pluri-activiteit meer op de voorgrond kunnen treden in een gebied met veel middenbedrijven (toekomstige kleine melkveebedrijven) als de veenweiden. Dankzij inkomen uit agrarische verdieping (verkoop aan huis), ecologische verbreding (zwaar beheer) of sociale verbreding zouden deze boeren en boerinnen hun bestaan als melkveehouder kunnen rekken zonder grote investeringen te doen.

Wanneer het inkomen uit agrarische verbreding voldoende zou zijn om 'van te leven' zou dit zelfs aanleiding kunnen zijn voor het ontstaan van ontwikkelings-pluri-activiteit. Dit model waarin boerinnen in agrarische verbreding een volwaardige eigen toko opbouwen, qua inkomen vergelijkbaar met een volle baan elders, zou aan de boer, ook bij dalende melkprijzen, voldoende armslag kunnen geven om volop te investeren in 'zijn melkveehouderij' (eventueel gecombineerd met ecologische verbreding).

Het type horizonverruimende agrarische verbreding lijkt in de praktijk al volop aanwezig. Voor sommige boeren is ecologische verbreding een dankbare aanleiding om meer met het bedrijf naar buiten te treden. Voor sommige boerinnen is agrarische verbreding en/ of sociale verbreding een mooie manier om (op het eigen erf) meer onder de mensen te komen.

Agrarische verbreding en bedrijfsexterne pluri-activiteit, functionele equivalenten?

Zo gezien zouden bedrijfsexterne pluri-activiteit en agrarische verbreding in geval van inkomensdaling, kunnen fungeren als uitwisselbare functionele equivalenten. Dit zou gelden wanneer er gekozen moet worden, omdat beide een beroep doen op dezelfde beperkte hulpbronnen (m.n. arbeid van boer/ boerin). Wanneer de inkomens sterk onder druk komen (Agenda 2000) lijkt het waarschijnlijk dat de omvang van arbeidsintensieve vormen van agrarische verbreding sterk afhankelijk is van het rendement dat agrarische verbreding oplevert in vergelijking met bedrijfsexterne pluri-activiteit. Zelfs voor boeren en boerinnen die er aan hechten op het gezinsbedrijf alles bijeen te hebben (wonen, werken) zal het verschil niet te groot mogen worden.

Overigens lijkt het dat bedrijfsexterne pluri-activiteit soms goed kan samengaan met agrarische verbreding. Op bedrijven die in verband met bedrijfsexterne pluri-activiteit (b.v. boer en boerin beiden een externe baan) sterk extensiveren, zullen passieve vormen van ecologische verbreding (beheerslandbouw) of sociale verbreding (b.v. wandelpad over boerenland) wellicht gemakkelijker zijn in te passen dan op intensieve melkveebedrijven.

3.3 Ruimtelijk systeem en ruimtelijke kwaliteit

3.3.1 Ruimtelijk systeem

Wat zijn gebiedskwaliteiten die de boer in agrarische verbreding kan 'cultiveren'/exploiteren? Onderstaande paragraaf overdenkt deze vraag eerst vanuit het veenweidegebied bij de Randstad als een ruimtelijk systeem waarin subsystemen eendrachtig zorgen voor bijzondere gebiedskwaliteiten (eventueel dankzij agrarische verbreding), maar waarin deze in bepaalde opzichten in niet duurzame interactie met elkaar staan (wat met agrarische verbreding ver-

zacht kan worden). In de tweede subparagraaf wordt het concept ruimtelijke kwaliteit als uitgangspunt genomen. Agrarische verbreding komt hier naar voren als een manier om afzonderlijke ruimtelijke kwaliteiten met elkaar te verbinden in een geheel dat een hogere waarde vertegenwoordigt dan de optelsom van de afzonderlijke kwaliteiten.

*Vier subsystemen: 1) bodem/ water, 2) veenweidebedrijf,
3) veenweide-ecologie 4) niet-agrarisch medegebruik*

Figuur 3.3 helpt systematisch te doordenken wat de mogelijkheden zijn om tot een duurzame integratie van landbouw en gebiedsbeheer in het veenweidegebied bij de Randstad te komen. Deze figuur beeldt het studiegebied af als een ruimtelijke systeem dat bestaat uit vier aan elkaar gekoppelde subsystemen die ook in verbinding staan met diverse soorten buitenwereld (omgevingen van het systeem).

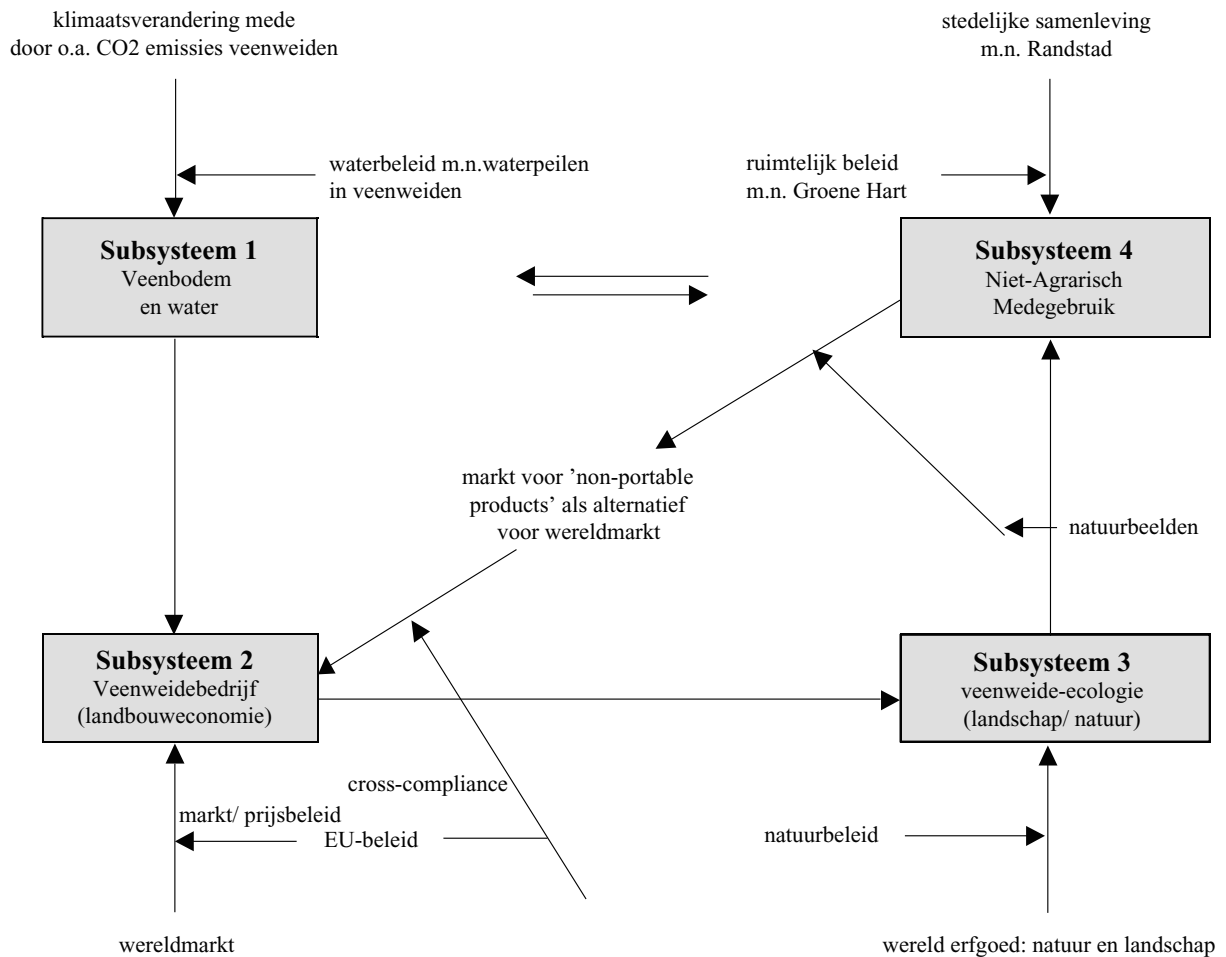
De doorgaande pijlen tussen de vier subsystemen van Veenweiden/ Groene Hart vertellen het volgende verhaal. De bijzondere gesteldheid van bodem en water (substelsysteem 1) is de basis voor een aparte vorm van grondgebonden landbouw (substelsysteem 2). Hoofdstuk 2 gaf hiervan een pregnant beeld aan de hand van de jaarkalender van een boer in de veenweiden. Deze typerende landbouw leidt tot bijzondere natuur- en landschapswaarden (substelsysteem 3) – veenweide-ecologie – met landbouw als economische drager. Dit door boeren beheerde landschap kan de waarde voor niet-agrarisch medegebruik (substelsysteem 4) verhogen, maar dat is afhankelijk van in de samenleving heersende natuurbeelden, met name van de waardering voor weidse polders en boerenatuur (weigevoel) versus een voorkeur voor vrije natuur met zo weinig mogelijk menselijke invloed. Voor deze maatschappelijke betekenis van veenweide-ecologie in een stedelijke omgeving staat de term Groene Hart symbool.

Elk subsystem een eigen type omgeving

Het verhaal over Veenweiden/ Groene Hart gaat ook over interacties van dit systeem met diverse omgevingen. Dit is veelal niet los te zien van de bemiddelende rol van overheden: ‘milieu’ staat voor boeren vaak gelijk aan milieuvoorschriften. De figuur laat zien dat elk van de subsystemen correspondeert met een eigen type omgeving en een daarbij passend overheidsbeleid. Elk subsystem heeft een relatief sterke interactie met de betreffende omgevingsfeer.

Zo heeft het subsystem bodem/ water een relatief sterke interactie met ‘klimaat’. Het veenweidegebied heeft namelijk een belangrijk aandeel in de Nederlandse uitstoot van broeikasgassen, wat eigen is aan het verteren van organische bodems. Omgekeerd kan de verwachte klimaatsverandering – met hogere temperaturen en een grotere aanvoer van water uit locale neerslag en aanvoer van de grote rivieren – het waterbeheer in het gebied voor grote problemen plaatsen. Het subsystem landbouw/ weidebedrijf ondergaat sterke omgevingsinvloeden vanuit internationale markten (‘wereldmarkt’), althans zolang agrarische verbreding geen hoofdzaak is. Verder is het derde subsystem – veenweide-ecologie – in samenhang te bekijken met grensoverschrijdende ecosystemen (b.v. trekvogels) en het werelderfgoed van cultuurlandschappen. Tenslotte is het subsystem niet-agrarisch medegebruik (Groene Hart functie) nauw verbonden met de Randstad als tegenhanger – en *raison d’être* – van het Groene Hart. De Randstad verkeert in een tweeslachtige verhouding tot Veenweiden/ Groene Hart: deze stedenring heeft het veenweidegebied nodig als buitenstedelijk groen – dus in multifunctionele staat –, maar zij zet anderzijds dit Groene Hart onder druk door uitdijende verstedelijking en eventueel ook door overmatig niet-agrarisch medegebruik, in de toekomst eventueel mede uitgelokt doordat veel boeren zich in agrarische verbreding toelagen op dienstverlening aan het publiek.

Figuur 3.3 Conceptueel Model, Agrarisch platteland in omgevingen van wereldmarkt en stedelijke samenleving

Aparte omgevingen hebben een primair aangrijpingspunt in bepaalde subsystemen, maar zij zenden indirecte impulsen uit die het ruimtelijk systeem Veenweiden/ Groene Hart als geheel raken. Een doordringende impuls vanuit de Randstad, als omgeving van het systeem, is de beïnvloeding, in opwaartse richting, van de grondprijzen in het landelijk gebied. Dit maakt bedrijfsovername en oppervlaktevergroting in de landbouw – maar ook het uitbreiden van natuurterreinen – tot een duurdere aangelegenheid dan in minder centraal gelegen landelijke gebieden het geval is. Wanneer de toekomstwaarde van Veenweidegebied/ Groene Hart primair wordt gezocht in haar functie als ‘buitenstedelijk groen’, dan werpt de Randstad zich op als de sturende factor voor de groene ruimte. De dagelijkse werkelijkheid van boeren op veenweidebedrijven kent echter andere omgevingen die zich evenzeer opwerpen als sturende factoren voor Veenweiden/ Groene Hart. In deze dagelijkse praktijk zijn het waarschijnlijk in

de eerste plaats sectorale ontwikkelingen in conventionele melkveehouderij ('wereldmarkt') die agrarische bedrijven aanstuurt en neveneffecten – voor natuur, landschap, milieu en attractiviteit voor niet-agrarisch medegebruik – voor lief neemt. Het ruimtelijk systeem Veenweiden/ Groene Hart is derhalve onderhevig aan met elkaar botsende aansturingen via diverse subsystemen met name: subsysteem bodem-water (water als sturende factor om emissies te beperken maar ook om de Randstad droge voeten te laten houden), het subsysteem veenweide-ecologie (o.a. internationale vogelrichtlijn) en het subsysteem medegebruik (b.v. de doelstelling 'buitenstedelijk groen' als uitgangspunt voor ruimtelijke ordening).

Het veenweidebedrijf lijkt met name klem te zitten tussen de aandrang tot kostprijsverlaging vanuit 'wereldmarkt' en anderzijds diverse andere aansturingen die voor conventionele bedrijven een kostprijsverhogende werking hebben. Agrarische verbreding zou deze beklemmende situatie moeten doorbreken.

Markt voor 'non-portable products' als alternatief voor wereldmarkt

Agrarische verbreding maakt het veenweidebedrijf minder afhankelijk van sectorale ontwikkelingen in de melkveehouderij en internationale markten. Symbool hiervoor is de vermelding in het centrum van figuur 3.3 van een zogenoemde markt voor non-portable products d.w.z. zaken die anders dan de conventionele zuivelproducten, niet worden afgevoerd als anonieme bulk, maar die ter plekke door bezoekers van het platteland worden genoten (ook natuur en landschap) of die door de betreffende consumenten op zijn minst met het gebied van herkomst worden geassocieerd. Figuur 3.3 brengt met pijlen in beeld hoe natuurbeelden (consumenten) en beleidsbeelden (*cross-compliance* vanuit EU-beleid) een bemiddelende (eventueel blokkerende) rol spelen in het vermarkten van een bijzondere locatie.

Problemen met duurzaamheid bij subsystemen in onderlinge relatie

Een in cultuur gebracht – ontwaterd en aan de lucht blootgesteld – veengebied is inherent niet duurzaam. De bodem verteert en op langere termijn verdwijnt ook het typerende agrarische cultuurlandschap. Dit proces van aantasting verloopt langzamer naarmate de productieomstandigheden voor conventionele landbouw ongunstiger zijn (hoger waterpeil). Sterk verbrede landbouw die inkomsten primair ontvangt als beloning voor het realiseren van een hoge omgevingskwaliteit – liefst met een 'opslag' voor het beperken van niet duurzame lagere waterpeilen –, is hier veel minder gevoelig voor dan conventionele melkveehouderij die per liter melk evenveel ontvangt als melkveehouders elders.

3.3.2 Ruimtelijke kwaliteit

Het woord ruimtelijke kwaliteit hielp in hoofdstuk 1 onze probleemstelling te formuleren. Dit concept werd daar globaal geformuleerd. Er werden drie ontwikkelingsporen voor de landbouw op laagveengrond bij de Randstad onderscheiden. Twee sporen zouden op langere termijn weinig perspectief bieden, het derde spoor (agrarische verbreding) zou wellicht een mooie uitweg zijn hetgeen in deze studie nog is aan te tonen.

Het eerste afgeschreven spoor zou inhouden dat boeren en ondersteunende instellingen helemaal inzetten op het toepassen van mainstream-technologie in de melkveehouderij en het concurreren met een lage kostprijs in markten voor zuivelbulk. Dit spoor legt eenzijdig de nadruk op de economische dimensie van ruimtelijke kwaliteit (zie figuur 3.4) in het veenweidegebied bij de Randstad. Door deze eenzijdigheid zou grondgebonden landbouw als een relatief extensieve ruimtegebruiker in vergelijking met niet-agrarische functies in het Groene Hart steeds meer moeite krijgen het omvangrijke ruimtegebruik in een stedelijke omgeving te

legitimeren. Of dit werkelijk zo is wordt overigens in de slotbeschouwing (hoofdstuk 6) met een hightech bedrijfsconcept geproblematiseerd.

Een tweede ontwikkelingsspoor met weinig rooskleurige vooruitzichten is de optie dat de stedelijke meerderheid stringente randvoorwaarden oplegt aan de landbouw ten faveure van omgevingskwaliteiten zonder dat dit gepaard gaat met het grootscheeps economiseren van deze kwaliteiten door boeren (= agrarische verbreding). Dit spoor legt eenzijdig de nadruk op omgevingskwaliteiten van veenweidebedrijven ofwel op de sociale en ecologische dimensies van ruimtelijke kwaliteit (zie figuur 3.4). Dit loopt vast op een gebrek aan economische duurzaamheid. Dit is concreet te maken in de kwestie van het wel of niet verhogen van waterpeilen in het veenweidegebied. Hogere waterpeilen zonder een gelijktijdige doorbraak in agrarische verbreding is een toekomstbeeld van marginaliserende grondgebonden landbouw die uiteindelijk uit het gebied verdwijnt als hoofdbron van bestaan van boerengezinnen (misschien niet als ‘woonvorm’ d.w.z. als vrijetijdsbedrijf).

In het derde, nader bestudeerde, ontwikkelingsspoor vindt landbouw een nieuwe sociaal-economische basis in het voortbrengen en beheren van voormalige omgevingskwaliteiten. Dit zijn *voormalige* omgevingskwaliteiten omdat deze inmiddels door de agrarische verbreding in de economie van weidebedrijven zijn geïnternaliseerd. Economische kwaliteit wordt hier dus *niet* tegenover ruimtelijke kwaliteit geplaatst, anders dan in hoofdstuk 1 waar dat eenvoudigheidshalve wel werd gedaan. Hieronder wordt juist gekeken naar ruimtelijke kwaliteit als een totaalconstellatie waar economische kwaliteit deel van uitmaakt. Dit doet recht aan het gegeven dat het veenweidegebied een cultuurhistorisch landschap is waarin het veenweidebedrijf als een economische categorie het meest wezenlijke bestandsdeel is.

Een gelaagde benadering van kwaliteit

<i>substysteem</i>	<i>omgeving</i>
veenweidegebied opgevat als Groene Hart veenweide-ecologie veenweidebedrijf bodem-water	stedelijke samenleving, met name Randstad internationale wetlands + landschappelijk erfgoed wereldmarkt ¹⁾ klimaat/ atmosfeer

¹⁾ in agrarische verbreding vervangen door markt voor ‘non portable products’

Deze paragraaf ziet het veenweidegebied bij de Randstad als een complex ruimtelijk systeem (figuur 3.3). Er worden vier subsystemen onderscheiden in een onderlinge volgorde die een stapeling van lagen suggereert. De meest basale laag is die van bodem en water, met opname en uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer, gevolgd door de laag van het veenweidebedrijf dat zich hierop heeft gevestigd. De derde laag bestaat uit de typische natuur en het karakteristieke landschap die bij het veenweidebedrijf horen. Tenslotte is er de vierde laag van waarderingen die de stedelijke samenleving aan deze natuur en dit landschap hecht.

Elke laag (substysteem) wordt gekoppeld aan een omgeving van het ruimtelijke systeem waarmee het – sterker dan andere lagen (subsystemen) – interacteert. Het volgende vat dit nog eens samen.

Het verhogen van waterpeilen wordt primair gemotiveerd vanuit eisen van duurzaamheid in de meest basale laag. Deze formulering gaat mank aan een onvermijdelijke vermenig van objectivering – eisen van duurzaamheid – en subjectivering (gemotiveerd vanuit eisen). Het klinkt objectief te stellen dat peilverhoging de levensduur van de veenbodem met twee- of driehonderd jaar kan verlengen, maar zo’n uitspraak veronderstelt een ruime menselijke tijdshorizon. De vermenging van objectief en subjectief is nog het sterkst waar peilverhoging wordt bepleit met als argument dat het noodzakelijk is om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen. Dit is niet alleen een kwestie van ‘feiten’, maar ook van percepties en

daarmee verbonden menselijke afwegingen. Peilverhoging in een veengebied beperkt de productie van sommige broeikasgassen – kooldioxide en waarschijnlijk ook lachgas – maar doet de productie van andere gassen toenemen (methaan = moerasgas). De afweging kan ogenschijnlijk worden geobjectiveerd door een beroep te doen op in officiële verdragen vastgestelde gewichten van broeikasgassen (Kyoto).

Het argument dat het verhogen van waterpeilen het verdwijnen van de veenbodem kan afremmen, wint maatschappelijk aan kracht door de bezorgdheid over het houden van ‘droge voeten’ in West-Nederland vanwege een verwachte stijging van de zeespiegel en de wassende aanvoer van water in de rivieren door grotere neerslaghoeveelheden bovenstrooms. Ook dit klinkt basaal, zonder te willen suggereren dat sociale constructies – zorg voor ‘droge voeten’ in de Randstad en rentmeesterschap voor de ‘planeet aarde’ – niet basaal kunnen zijn.

Van een gelaagde benadering naar een driehoeksmeting van ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid zijn beide containerbegrippen die staan voor alles wat goed is aan een ruimtelijke eenheid. Rieder (1997) gaf voor een enigszins vergelijkbare geval (bergweiden) de volgende definitie van duurzaamheid: een toestand waarin een verbetering op de ene as (component, subsysteem¹⁹) op andere assen niet leidt tot een verslechtering. Hij schrijft dit bij een driehoek met drie naar buitengerichte pijlen (overeenkomstig figuur 3.4): 1) Ökonomische Komponente, 2) Ökologische Komponente, 3) Soziale Komponente.

De definitie van Rieder is *niet* de meest ambitieuze definitie die denkbaar is voor het begrip duurzaamheid. Ambitieuzer zou zijn: een situatie waarin kwaliteitsverbetering van het ene subsysteem samen gaat met het verhogen van de kwaliteit van elk van de andere subsystemen. Maar afgezet tegen de realiteit van ons studiegebied (veenweidegebied bij de Randstad) is de definitie van Rieder wèl uitermate ambitieus. Dit heeft meerdere redenen.

De eerste reden is dat de economische component – subsysteem veenweidebedrijf –, zonder voortdurende aanpassingen aan doorgaande technologieontwikkeling en dynamische marktverhoudingen in kwaliteit (economisch resultaat) achteruit gaat. De schaarbeweging van oplopende kosten en dalende financiële marges per eenheid product is al eerder genoemd. De definitie van Rieder in een voor ons studiegebied ‘realistische’ versie kan luiden: duurzaamheid is een toestand waarin het lukt om de kwaliteit van het ene subsysteem constant te houden zonder de kwaliteit van andere subsystemen te schaden. Voor het studiegebied veenweiden bij de Randstad is dit een uitermate ambitieuze maatstaf, aannemende dat de landbouw blijft opereren binnen het krachtenveld van wereldmarktlandbouw. Voldoen aan deze maatstaf zou hier betekenen dat de landbouw zijn locatie respecteert als een waterrijk veenweidegebied, en toch niet inboet aan concurrentiekracht in vergelijking met melkveehouderij op de steviger gronden.

De realistische versie is ook ingegeven door het inherente gebrek aan duurzaamheid van het beoefenen van landbouw in een veengebied. Het in cultuur brengen van veengrond impliceert namelijk ontwatering, met als afgeleide dat deze specifieke bodemsoort verteert (oxideert) en dat de daarmee verbonden waarden van natuur en landschap langzamerhand verdwijnen.

Wanneer de landbouw zich weet te manoeuvreren naar een context voor agrarische verbreding (met instituties voor het vermarkten van omgevingskwaliteiten) kan de realistische omschrijving van duurzaamheid voor het studiegebied als volgt worden aangepast: **een toestand waarin het inherente gebrek aan duurzaamheid van een veenweidegebied tot het uiterste wordt beperkt, en waarin voor het overige de kwaliteiten van alle subsystemen bij tijd van leven gelijktijdig worden verhoogd.** Voor het bepalen van een tijdshorizon

¹⁹ Rieder gebruikt niet het woord subsysteem, wel component en as.

voor het veenweidegebied valt het volgende in gedachten te nemen. De venen zijn in veel gevallen ongeveer 1000 jaar geleden in cultuur gebracht en bij een spaarzaam verder gebruik als veenweidegebied is er veelal nog eens maximaal 1000 jaar te gaan.

Driehoeksmetingen van ruimtelijke kwaliteit

Onderzoek naar ruimtelijke kwaliteit heeft vaak het karakter van een getrapte driehoeksmeting. Er is een hoofdindeling in drieën, gevolgd door een uitsplitsing voor veldwaarnemingen in één of twee trappen.

Voorbeelden van de hoofdindeling:

<i>Auteur</i>	<i>Studie</i>	<i>Drie kwaliteiten</i>		
Eck van W. et al 1996	Koeien en Koersen: ruimtelijke kwaliteit melkveehouderij 2025	Gebruikswaarde	Belevingswaarde	Toekomstwaarde
Hoogeveen Y et al 2000	Proef op de Zon Monitoring Kwaliteit Groene Ruimte	Doelmatigheid (Ruimtegebruik)	Beleving	Vitaliteit
Anonymus ²⁰ (1998)	Metten met drie maten	Economische-Kwaliteit (Economisch Rendement)	Sociale Kwaliteit (Maatschappelijk Rendement)	Ecologische Kwaliteit (Beheer Onvervangbare Voorraden)
Rieder P. (1997)	Nachhaltige (...) Alpenraum	Ökonomische Komponente	Soziale Komponente	Ökologische Komponente
in gremia ingeburgerd jargon	Maatschappelijk ondernemerschap	P rofit	P eople	P lanet

Het omzetten van ons onderscheid in vier subsystemen (met eigen kwaliteiten + totaalkwaliteit) voor het studiegebied veenweiden bij de Randstad naar een driehoek vergroot de hanterbaarheid (zie figuur 3.4), maar geeft wel een drastische versimpeling van de complexe werkelijkheid van het veenweidegebied bij de Randstad. Het subsysteem bodem en water wordt namelijk samengevoegd met het subsysteem veenweidewaarden (natuur en landschap), terwijl een koppeling van dit laatste subsysteem aan het subsysteem landbouweconomie evenzeer voor de hand ligt²¹. Het zijn tenslotte veenweidewaarden.

Deze uitsplitsende benadering spoort met wat Röling (2000) in *The Global Garden* een *reductionistische* benadering noemt. Hij pleit er voor om zo'n abstraherende insteek systematisch te combineren met meer *holistische* benaderingen. Boven en onderin attendeert figuur 3.4 op een dergelijke meer *holistische* benadering. Dit gebeurt ten eerste door de drie kwaliteitspijlen in het bovendeel als een samenhangend geheel af te beelden gelijk de wieden van een molen. Alsof dit nog niet genoeg is, werd centraal in de figuur als een aparte hoofd-dimensie nog het trefwoord *samenhang* opgeschreven.

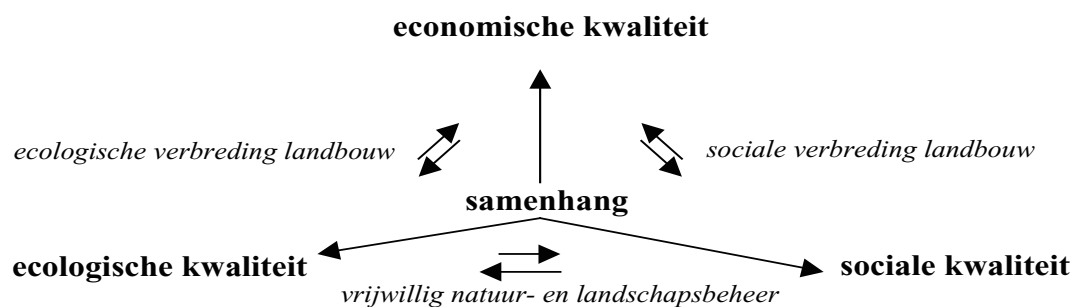
²⁰ Uitgevoerd in opdracht van de Provincie Noord-Brabant door: DLO (LEI en Staring Centrum), Global Business Network, Dauvellier Planadvies, uitgave: provincie Noord-Brabant

²¹ De invalshoek van drie te onderscheiden Subsystemen/ Kwaliteiten is op te vatten als een uitnodiging om gedifferentieerd naar de werkelijkheid te kijken. Feitelijk gebeurt echter gemakkelijk wat Michaël Zeeman naar aanleiding van *traveling theory* (E. Saïd) beschrijft in de boekenbijlage van Volkskrant 9-3-2001. "Het begint meestal met een origineel inzicht, en het eindigt als een cliché. (...) Vindt de zogenaamde reïficatie - of plastischer gezegd - Verdinglichung plaats. Eerst een goed idee, wordt het tot steeds botter gereedschap". Het concept Triple P (Profit, People, Planet) lijkt inmiddels dit lot te hebben getroffen (BvdP).

Holistisch is ook het opnemen van kleine interactiepijlen tussen elk van de ‘wieken’, met de volgende trefwoorden:

- a) ecologische verbreding landbouw;
win-win-constructie tussen ecologische en economische kwaliteit,
natuur en landschap worden door de boer gecultiveerd en benut als economische hulpbron,
- b) sociale verbreding landbouw;
win-win-constructie tussen economische en sociale kwaliteit,
- c) vrijwillig natuur- en landschapsbeheer;
win-win-constructie tussen ecologische en sociale kwaliteit,
publiek dat niet slechts geniet van het landelijk gebied maar er zich ook voor inzet.

Figuur 3.4 Ruimtelijke kwaliteit in drie hoofddimensies en de onderlinge samenhang

aspecten van ruimtelijke kwaliteit				
ecologische kwaliteit	economische kwaliteit		sociale kwaliteit	samenhang
	agrarisch	niet-agrarisch		
a- biodiversiteit	a- voer (KVEM) / ha	a- rendement verbrede lb	a- woonfunctie	a- polderidentiteit
b- milieu (emissies)	b- saldo (ff) / ha	b- groen als locatiefactor	b- recreatiefunctie	b- ruraal contrast stad
c- levensduur veengebied	c- inkomen/ bedrijf	c- groen als besparing ¹⁾	c- zorgfunctie	c- contrast t.o.v. andere landelijke gebieden
	d- concurrentiekracht			

¹⁾ besparing = (in dit geval) vooral besparing op toekomstig waterbeheer (droge voeten in West-Nederland) door actuele verhoging van waterpeilen in agrarisch gebied

Het onderste deel van figuur 3.4 heeft eigen trefwoorden om te attenderen op de *samenhang* in dit woud van vertakkingen. Deze samenhang is te zoeken op verschillende niveaus van geografische schaal:

- 1) polderidentiteit, het eigen gezicht van een polder b.v. de Krimpenerwaard,
- 2) stad-land contrast, veenweidegebied als tegenhanger (Groene Hart) van de Randstad en
- 3) typerend landbouwgebied, veenweidegebied als tegenhanger van andere agrarische streken waar b.v. melkkoeien in de toekomst als regel jaarrond binnen blijven, terwijl zij in het Groene Hart – dankzij agrarische verbreding – in de weiden blijven grazen.

Agrarische verbreding als samenbindend mechanisme

Ook bij de ecologische, sociale en economische kwaliteit afzonderlijk blijft het steeds zaak te blijven letten op samenbindende elementen. Een integrale benadering lijkt wezenlijk voor agrarische verbreding. Het brengt zaken weer bijeen die in de periode van industriële modernisering uit elkaar waren getrokken (functionele differentiatie).

Bijvoorbeeld, de reductionistische benadering leidde hierboven onder ecologische kwaliteit tot de aanduiding biodiversiteit als een optelsom van aantallen in soorten, iets wat er toe kan leiden dat men door de bomen het bos niet meer ziet. Het meer holistische trefwoord Ecosysteem zou er aan herinneren vooral te letten op het grotere geheel. Een gelukkige omstandigheid is dat boeren ondanks alles in hun beroep uitvoerig zijn getraind in een integrale

benadering van zaken. Jaren voor het huidige project *schoonwatersloten* sprak een boer in Waterland in een interview al over zijn praktijk van *ecologisch baggeren* (o.a. dieper baggeren op de kruispunten van sloten om zo in strenge winters de zeven legendarische kikkertjes meer kans op overleven te geven).

Denkend aan sociale kwaliteit komt het woord *verhaal* (zie Beekman 2001) op waarbij enerzijds valt te denken aan het grote verhaal over het Groene Hart (de mate waarin dit leeft, niet alleen bij planologen maar ook bij het publiek, is een element van ruimtelijke kwaliteit), en anderzijds de kleine verhalen, met name het rustieke beeld dat individuele boeren in agrarische verbreding bij herhaling oproepen bij bezoekers van het platteland. Röling (2000) pleit er in *The Global Garden* voor om het systematisch combineren van reductionistische met holistische invalshoeken uit te breiden met paradigmawisselingen van *objectivistisch* (de werkelijkheid is er ook onafhankelijk van de waarnemer) naar *subjectivistisch* (de werkelijkheid is een sociale constructie). Het woord *verhaal* attendeert op het belang van deze subjectivistische invalshoek.

Dit belang van aandacht voor de subjectivistische kant beperkt zich niet tot sociale kwaliteit. Dit bleek in hoofdstuk 3 toen daar de term natuurbeeld werd gebruikt. Deze term brengt in herinnering dat ecologische kwaliteit nooit helemaal los van *the eye of the beholder* is vast te stellen.

Verhalen zijn evenzeer een onderdeel van economische kwaliteit. Het woord bedrijfsstijl (par. 3.4) wijst op sociale constructies bij ondernemers (hun persoonlijke verhalen over hoe het beroep aan te pakken) die vastigheid geven in hun bedrijfsbeleid.

3.4 Aanbodskant agrarische verbreding²²

Framing

Boeren met vergelijkbare bedrijven en locaties in het Groene Hart kunnen de eigen positie binnen de wereldmarktlandbouw en de beleveniseconomie heel verschillend zien. Hier is het klassieke sociologische concept *definition of situation* van W.I. Thomas van toepassing: “If men define situations as real, they are real in their consequences” (Thomas en Znaniecki 1918-1920). De eigen zienswijze (persoons- en/of groepgebonden) kan in vergaande mate een eigen leven gaan leiden. Nieuwe informatie krijgt een plaats in bestaande denkrampen, of glijdt er als het ware vanaf (omdat het te ver afdijkt van wat iemand op voorhand belangrijk vindt). De laatste decennia wordt de term *framing* gebruikt voor menselijke eigenaardigheden die overeenkomen met wat Thomas (minder dynamisch) verstond onder *definition of situation*.

Framing bij Lindenberg

In het denkraam van economen speelt het begrip ‘schaarste’ een grote rol. Hierin is plaats voor de gedachte van Simon (1957) uit *Models of Man* dat de capaciteit van mensen om zich te oriënteren beperkt is (*bounded rationality*). Lindenberg (1990) ziet deze beperking als de reden voor het bestaan van framing (en niet b.v. de positieve capaciteit van mensen om lerend onderscheid te maken en tot patroonvorming te komen). Hij omschrijft framing als “only some situational aspects will have our full attention while others operate peripherally” (Lindenberg 1998 p 78). Lindenberg maakt een verhelderend onderscheid tussen framing vanuit

²² Deze paragraaf is in eerste instantie geschreven na afloop van de empirische analyse (hoofdstuk 4) onder de titel *Van productieboer naar plattelandsondernemer* als bijdrage aan het Liber Amicorum bij het afscheid van Ad Nooij: *het precaire evenwicht tussen distantie en betrokkenheid*. (H. de Haan, T. Mol en G. Spaargaren Eds 2001 Wageningen Landbouwniversiteit)

een bepaalde constellatie van doeleinden en vanuit *definition of situation*. Volgens zijn inschatting (Lindenberg 1990) is de mens een *Homo Socio-Economicus* met uiteenlopende doelen (niet slechts financieel gewin) die als het ware om voorrang strijden. Hij geeft voorbeelden hoe het ene doel voorrang verkrijgt boven het andere vanuit een specifieke definitie van de situatie en hoe dit in de loop van de tijd leidt tot een patroon van individueel gedrag of interactie. Voor een bankier maakt het bijvoorbeeld veel uit of hij iemand opvat als een klant met behoefte aan krediet dan wel als een vriend in financiële moeilijkheden. Een bijzondere situatie doet zich voor wanneer mensen een situatie definiëren als ‘we zijn voor wezenlijke behoeftes op elkaar aangewezen omdat dit niet anders kan’ (markt en overheid kunnen dit niet). Lindenberg noemt sociale arrangementen die zo ontstaan *sharing groups*. Een voorbeeld hiervan in het veenweidegebied is het samenwerken van boeren met georganiseerde vogelvrienden die nesten voor hen opsporen en markeren om deze bij het grasmaaien te kunnen ontzien.

Hij geeft ook illustraties hoe omgekeerd het naar voren halen van bepaalde doeleinden een stempel zet op hoe situaties worden gedefinieerd en hoe dit dan kan leiden tot specifieke patronen van individueel gedrag of interactie. Een bankier die zelf in financiële moeilijkheden verkeert zal wellicht geneigd zijn om een geldvragende vriend in die hoedanigheid af te schrijven. Dit heet re-framing. Voor agrarische verbreding lijkt re-framing in omgekeerde richting relevanter, namelijk het doorbrekende besef dat ‘vrienden’ ook economisch van belang kunnen zijn. Flink wat boeren waren altijd al ‘vrienden’ van weidevogels, maar het economisch aspect ontbrak, anders dan bij melkkoeien (een andere liefde). Re-framing gaat niet zonder weerstand. Diverse boeren die wel aan betaald weidevogelbeheer doen, maakten opmerkingen in de geest van: “Het zou eigenlijk niet nodig moeten zijn dat je er geld voor krijgt”. Aan het eind van deze studie komt overigens naar voren dat een ware plattelandsondernemer wellicht omgekeerd redeneert. “Wanneer ik pal sta voor natuur en landschap moet de samenleving niet zeuren over (hieraan te besteden) geld”.

De tegenhanger van re-framing is het stabiliseren van frames. Lindenberg besteedt hier uitgebreid aandacht aan. Een rol spelen bijvoorbeeld *relational signaling* (b.v. we hebben elkaar nodig) en *self-signaling* (b.v. ik ben op de goede weg). Daarnaast is ook de sociale inbedding van frames van belang, informeel (m.n. sociale controle) en formeel (m.n. wetgeving die beschadigen van publieke goederen tegengaat). Agrarische natuurverenigingen lijken een belangrijke rol te spelen in dit *relational signaling*.

Bedrijfsstijl door mij opgevat als een vorm van framing

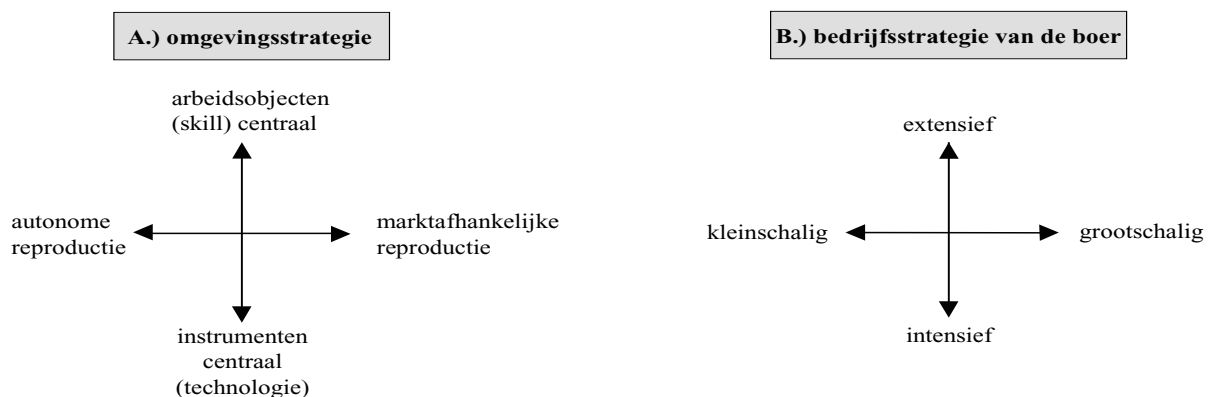
Ik gebruik hier het woord framing als een paraplu-begrip in welke zin het b.v. in interactieve of participatieve planvorming wordt gebruikt om aan te geven dat deelnemers aan planvorming soms starten vanuit sterk verschillende denkbare kaders, waaruit maar weer blijkt dat er nooit één direct kenbare werkelijkheid is maar even zovele social *constructions of reality* (Berger en Luckman 1967) als er menselijke denkwerelden zijn.

Als boer je beroep structuren vanuit een eigen *bedrijfsstijl* is een vorm van framing. Dit start niet zoals bij Lindenberg vanuit de notie van schaarste, maar vanuit het idee van ontplooiingsmogelijkheden bij wilsbekwame (*knowledgeable*) actoren. Dit is niet een model van exogene ontwikkeling waarin ondernemers keuzes maken in wel of niet te onderzoeken informatie en in het wel of niet oppakken van onderzochte gedragsalternatieven, maar het is wel het model van endogene ontwikkeling waarin ondernemers creatief zijn in het scheppen van gedragmogelijkheden. Aan dit creatieve scheppen gaan wel strategische keuzes (van ordenende principes) vooraf. “Iedere bedrijfsstijl kent drie onderling nauw samenhangende niveaus, te weten: een geheel aan gedeelde opvattingen over hoe te boeren, een daarop geënte,

specifieke landbouwpraktijk en een specifieke ordening van de interrelatie tussen het boerenbedrijf, markten, technologie en instituties” (Hebinck en van der Ploeg 1997)

Mijn algemene indruk over het opstarten van agrarische verbreding zou in termen van bedrijfsstijl als volgt kunnen luiden. Boeren die beginnen aan zaken als slootkantenbeheer, blijven in het algemeen binnen dezelfde *bedrijfsstijl*. Zij hebben in het kader van endogene ontwikkeling (*born from within*) de vernieuwing wellicht zelf in de praktijk uitgevonden, eventueel samen met collega's. Het is dus geen adoptie van wat experts uitvonden. Als er al sprake is van re-framing, switchen naar een andere bedrijfsstijl, dan ligt dit waarschijnlijk in het ontstaan van een nieuwe ontwikkelingsdynamiek (aanstaande re-framing) in de interactie met een nieuwe institutionele ‘omgeving’, wanneer men actief lid wordt van de agrarische natuurvereniging.

Figuur 3.5 Twee conceptuele modellen, als heuristisch instrument populair in bedrijfsstijlen onderzoek

J.D. van der Ploeg 1999 *De virtuele boer* blz.114 en 127

Van der Ploeg en Roep 1990 *Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse veenweide gebieden*, blz 1
(en diverse andere studies over bedrijfsstijlen bij melkveehouders)

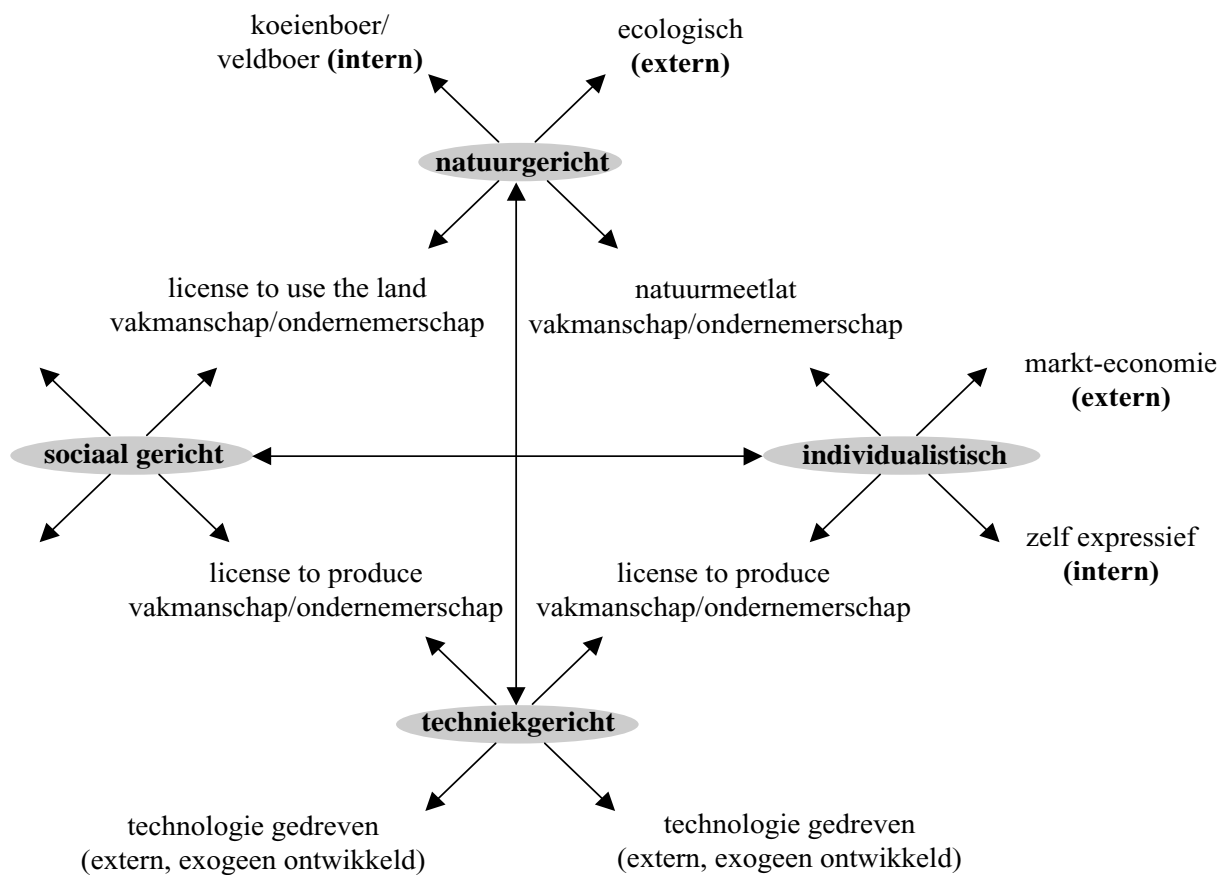
Overwegende oriëntaties van boeren op schaalvergroting of verbreding zijn met enige creativiteit te interpreteren als een combinatie van de modellen A en B in figuur 3.5. De oriëntatie schaalvergroting komt overeen met de horizontale dimensie in model A (marktafhankelijk versus autonoom), en ook met de factor entrepreneur uit onderzoek in Schotland (Austin et al 1996). Het plaatsen van de oriëntatie verbreding ten opzichte van bovenstaande modellen vereist meer moeite. Deze oriëntatie komt overeen met de verticale dimensie in model B mits ‘intensiteit’ hier vertaald kan worden op een voor agrarische verbreding essentiële manier. Intensief is dan niet slechts het agrarisch gebied economisch benutten als productieruimte, maar ook, en bij pure plattelandsondernemers vooral, als te vermarkten belevingsruimte. De crux van het geheel kan zelfs zijn dat economische meerwaarde wordt ontleend aan het in fysieke zin extensief benutten van het landelijk gebied. Overigens lijkt de factor verbreding veel op *Adherence to alternative versus conventional agricultural paradigms* van Beus en Dunlap (1991), maar dan zonder associatie van *alternative* met *agriculture in the city's countryside* (zie Bryant en Johnston 1992).

Vakmanschap en ondernemerschap, aangrijpingspunten voor verbreding

Ondernemerschap en vakmanschap fungeren elk vaak als gulzige begrippen die alles omvatten wat zweemt naar beroeps capaciteit. Samen gebruikt kunnen deze begrippen dienen om

het brede onderwerp beroeps capaciteit enigszins te ordenen. Ondernemerschap staat veelal voor de capaciteit tot strategisch handelen. Dit omvat omgevingsstrategieën en bedrijfsstrategieën (zie figuur 3.5). Vakmanschap als met ondernemerschap contrasterende beroeps capaciteit staat voor tactische en operationele capaciteiten, d.w.z. voor het vermogen om strategieën uit te werken en in praktijk te brengen. Vakmanschap en ondernemerschap zullen altijd in combinatie werkzaam zijn, maar binnen sommige handelingsdomeinen kan het accent meer bij het een dan bij het ander liggen. Zo wijst Commandeur (1998) vakmanschap en ondernemerschap elk toe aan een bepaalde dimensie binnen een door haar geschetst assenstelsel. In onze figuur (zie hieronder) beweegt ondernemerschap zich op de horizontale lijn (sociaal versus individualistisch ondernemerschap). Vakmanschap zit op de verticale lijn: natuurgericht versus techniekgericht vakmanschap. In verbrede landbouw komen de accenten bij ondernemerschap en vakmanschap anders te liggen dan in niet-verbrede landbouw (zie figuur 3.6).

Figuur 3.6 Totaalbeeld van mogelijke zwaartepunten in de beroepsoriëntatie van boeren en hoe ondernemerschap/ vakmanschap op vier 'knooppunten van oriëntaties' wordt ingezet voor verbreding

toelichting:

Ondernemerschap = capaciteit tot strategisch handelen, kaderstellend met name onderkennen van 'domein' en doelstellingen

Vakmanschap = capaciteit tot operationeel/ tactisch handelen, m.n. invullen vanuit een kader en 'zich weten te bewegen op een domein'. nb: in par. 4.5 worden vakmanschap en ondernemerschap anders gedefinieerd, zodanig dat deze begrippen, gelijk spreekwoordelijke appels en peren, niet met elkaar vergeleken kunnen worden.

De naamgeving van beide dimensies in fig. 3.6 zoekt aansluiting bij terminologie van Geert Hofstede (1998) in landenvergelijkend onderzoek naar dimensies in de beroepsoriëntaties. De dimensie ‘technologie’ is hier benoemd als natuur- versus techniekgericht. Hofstede gebruikt de woorden femininiteit (zorgzaamheid die hij o.a. associeert met arbeidsintensieve land- en tuinbouw) en masculiniteit (overheersend). De dimensie ‘markt’ heet hier sociaalgericht versus individualistisch (hedonistisch): bij Hofstede collectivisme versus individualisme.

Figuur 3.6 is een mixture van *bedrijfsstrategie* en *omgevingsstrategie* omdat er op elke eindpool van het assenstelsel een uitsplitsing is naar intern (bedrijf) en extern (omgeving). Onder natuurgericht is er een uitsplitsing in de bedrijfsoriëntatie van b.v. de koeienboer en de ruimere natuuropvatting van de boer die zich richt op ecologische verbreding. Onder sociaal gericht is er de uitsplitsing in de oriëntatie van de boer die de eenheid belijdt van gezin en bedrijf, en de ruimere maatschappelijke oriëntatie van de boer die aan sociale verbreding doet. Ook nu is er de valkuil van het te schematisch tegenover elkaar plaatsen: echte gezinsbedrijfboeren kunnen in sociale verbreding goed overkomen bij ‘verscheurde stedelingen’ die hopen dat op het platteland alles nog bij elkaar is. Onder techniekgericht is er de endogene variant (praktische boer) versus de exogene variant (technologie gedreven). Waak ook hier voor genoemde valkuil: technologie kan in endogene ontwikkeling worden gebruikt. Onder individualistisch is er tenslotte het onderscheid tussen ondernemerschap dat externe prijsverhoudingen als richtsnoer neemt (markt) en ondernemerschap dat op zich al veel voldoening ontleent aan het najagen van een zo hoog mogelijk bedrijfsresultaat (intern).

Meest dynamische ondernemers laten niet alles los

In de periode van industriële ontwikkeling in de landbouw was er een uitgesproken dominantie van:

- a) de techniekgerichte oriëntatie in de externe variant en
- b) de individualistische oriëntatie eveneens in de externe variant.

Het woord ‘uitgesproken’ valt letterlijk te nemen. Het beeld van de zakelijk rekenende ondernemer die de ontwikkeling van nieuwe technologie goed bijhoudt, werd de boer als norm voorgehouden (Nooij 1997). In meer afstandelijke analyses bleek er tevens een zwaartepunt te liggen bij:

- c) sociaal gericht in de interne variant (gezinsbedrijf).

Economen berekenden dat een gezinsbedrijf met een veel lagere rentabiliteit dan 100% (= volledige vergoeding van alle ingezette productiemiddelen, inclusief eigen arbeid en kapitaal) ook op langere termijn kon blijven bestaan. De socioloog Constandse (1963) beschreef polderboeren als moderne ondernemers die gretig zochten naar bedrijfsveranderingen die helpen om deze bedrijven in essentie constant (zelfstandig) te houden. Dit waarschuwt nog eens tegen het al te schematisch zaken tegenover elkaar te stellen. De kwestie is waar het zwaartepunt in structureren ligt, niet wat de verdeling is van een beperkte hoeveelheid oriëntatie b.v. ‘sociaal’ ten koste van ‘individualistisch’. (Hiermee neem ik dus afstand van Lindenberg.) De sociale oriëntatie van een sterk levende liefde voor het gezinsbedrijf kan een prikkel zijn om marktontwikkelingen extra intensief te volgen, want de bestaansbasis voor het gezin hangt hier immers vanaf, vooral wanneer het aanvaarden van een externe baan *nicht im Frage* is.

Agrarische verbreding veronderstelt in sommige opzichten een versterkte externe oriëntatie

Agrarische verbreding veronderstelt – linkerkant figuur 3.6 – een versterkte externe oriëntatie in het ondernemerschap van boeren (maatschappelijk ondernemerschap). Dit is echter betrekkelijk: individuele boeren liften soms mee met maatschappelijk ondernemerschap op groepsniveau (agrarische natuurverenigingen, nieuwe ketens). Agrarische verbreding veronderstelt

verder – bovenkant figuur 3.6 – een versterkte externe oriëntatie met name het openstaan voor andere natuurbeelden dan dat van boerenatuur. De mogelijkheden om externe oriëntatie uit te besteden aan agrarische natuurverenigingen en nieuwe ketens lijken voor vakmanschap geringer te zijn dan voor ondernemerschap. Overigens zal de mentale afstand tot ‘vrije natuur’ – geen boerenatuur – wellicht voor sterk koe- of veldgerichte boeren kleiner zijn dan voor techniekgerichte boeren die meer zijn ingesteld op onderwerpen dan op dienen van de natuur.

Agrarische verbreding veronderstelt in andere opzichten een versterkte interne oriëntatie

Agrarische verbreding veronderstelt – zie rechts in figuur 3.6 – in ondernemerschap een versterkte interne oriëntatie. In deze interpretatie staat het calculerend ondernemerschap van de homo economicus voor extern (want afstandelijk). Zelfexpressief ondernemerschap dat zich richt op het ontwikkelen van het bedrijf als een uitgebalanceerd geheel (en hieraan voldoening ontleent) staat dan voor intern. Dit is waarschijnlijk moeilijk los te zien van de versterkte interne oriëntatie in vakmanschap (aan de onderkant van figuur 3.6). Agrarische verbreding staat in het teken van een toenemende nadruk op *local knowledge* als tegenhanger van het ‘varen op’ extern ontwikkelde technologie.

3.5 Vraagkant agrarische verbreding

*Natuur in verstedelijkt land: concurrerende natuurbeelden, gebiedsontwerp en draagvlak*²³

Nederland is dat kleine stukje grond waarop zestien miljoen mensen wonen, werken en recreëren. De mensen in dit dichtbevolkte land dromen van ongerepte natuur. Zij ontvluchten daarmee de werkelijkheid, in plaats van iets voor de natuur te doen.

Er is ook een ruimere opvatting over natuur met een volwaardige plaats voor: stukjes vrije natuur, overhoeken met struinnatuur, gebruiksnatuur, vooral natuurvriendelijke landbouw en een fijnmazige ontsluiting van het platteland, zoals bijvoorbeeld *te voet door de velden*. Mensen in een dichtbevolkt land hebben zo meer aan natuur, en zijn ook eerder bereid iets voor natuur te doen: zie ook Luttik et (1999) over natuur als een duurzaam consumptiegoed. Agrarische natuurverenigingen die met burgers samenwerken, zijn belangrijk om dit voor elkaar te krijgen.

In een sterk verstedelijkt land als het onze zijn de opvattingen over natuur nogal divers. Aarts (1998) behandelt b.v. het verschil in natuuropvattingen van boeren en natuurbeschermers. We beschrijven hier hoe in regionaal verband, een specifiek (breed) natuurbeeld kan opkomen met een daarbij behorend maatschappelijk draagvlak. Het onderwerp maatschappelijk draagvlak voor natuur benader ik globaal/ integraal als een bijdrage aan komende Natuurverkenningen van RIVM, Alterra en LEI die samen voor het ministerie van LNV de zogeheten Natuur Plan Bureau Functie vervullen.

De informatie is in dit geval gebaseerd op een explorerende enquête onder boeren, burgers en beleidsmakers op Walcheren als model van Nederland in het klein (Van der Ploeg 2000b). Dat natuurbeelden van mensen sterk samenhangen met hun persoonlijke voorgeschiedenis bleek het sterkst uit gesprekken met enkele mensen in Middelburg en Vlissingen die van buitenlandse origine waren (van rond de Middellandse Zee). Het agrarisch platteland in de kom van Walcheren was voor hen vrijwel een blinde vlek tussen enerzijds parken in/ bij de stad en anderzijds het kust- en duingebied aan de zee. Autochtone Zeeuwen vertelden vaak met plezier over een rondje Walcheren op de fiets (liefst voor en na het drukke

²³ Onderdeel ‘natuur in verstedelijkt land’ is aangepaste versie van artikel in Vakblad Groen, van der Ploeg 2000

toeristenseizoen) op de afwisselende overgangszone van kuststrook en agrarisch gebied in de kom van Walcheren.

Natuurbegrip

Natuur is contextgebonden. De contextgebondenheid van natuur blijkt in de Natuurverkenning (Natuurplanbureau 1997) vooral uit het hoofdstuk 'signalering' dat de toestand van de natuur in verband brengt met: milieukwaliteiten, veranderingen in het landschap en maatschappelijk draagvlak. Het valt op dat zelfs definities van natuur contextgebonden zijn. In de Natuurverkenning staat de term natuur in algemene zin voor 'natuur, bos en landschap', terwijl dit woord elders refereert aan de 'levende have'.

Een basisschema in Natuurverkenning plaatst natuur binnen contexten van ruimte/milieu en maatschappij. Rond natuur liggen hier drie contextuele ringen:

- (a) binnenste ring met de abiotische omgeving van natuur (ruimte, milieu, water) + één sociaal element (natuurbeheer);
- (b) tussening met menselijke activiteiten/ functies zoals landbouw, wonen en waterwinning die inwerken op natuur of die daarvan gebruik maken en
- (c) buitenste ring met sociale omstandigheden (demografie, macro-economie, normen en waarden) die inwerken op (b) of (a).

Dit is één kant van de medaille: het wel of niet floreren van de natuur trachten te verklaren vanuit de maatschappelijke context. Op de keerzijde van deze medaille staat: maatschappelijk welzijn verklaren uit de aanwezige of mankerende context van natuur. Een alternatief schema zou 'maatschappij' in het midden plaatsen en natuur afbeelden als omgeving. Natuur kan dan ruim worden opgevat: als de levende + levenloze omgeving. Een beperkter natuurbeeld ziet alleen de levende (biotische) omgeving als natuur. Een eveneens beperkt natuurbeeld maakt 'de mens in het midden' klein: mens en samenleving horen niet bij de natuur. Een dubbelbeperkt natuurbegrip verwijst naar 'de biotische, zichzelf regulerende natuur, waar mensen eigenlijk niet bij horen' (Margadant 1994). Margadant zegt dat het beperkte natuurbegrip mensen weinig aanzet tot natuurvriendelijker gedrag. Het idee van een zelfregulerende natuur (waar de mens buiten staat) is wereldvreemd, vooral in een dichtbevolkt land als Nederland. Een vergelijkbare opvatting is te lezen in *Landschap en Herinnering* van Simon Schama (1998): "Objectief gezien opereren de verschillende ecosystemen die het leven op de planeet schragen natuurlijk onafhankelijk van menselijke inmenging (...). Maar het is ook waar dat het moeilijk is één natuurlijk systeem te bedenken dat niet, ten goede of ten kwade, ingrijpend is veranderd door de menselijke cultuur".

Natuurbeelden

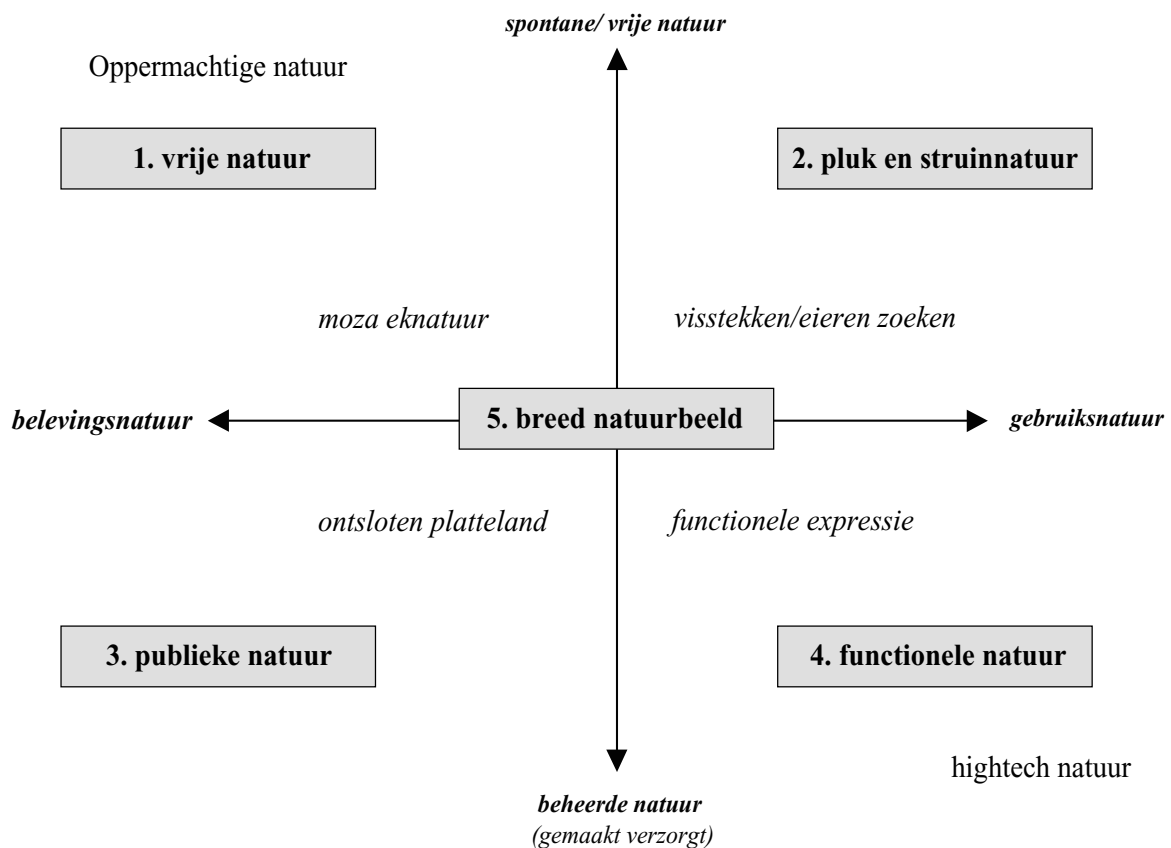
Figuur 3.7 is de schematische weergave van vier ideaaltypische natuurbeelden, vanuit twee dimensies, die respectievelijk variëren volgens: wat natuur mensen doet (horizontaal) en wat mensen doen met de natuur (verticaal). Dit dient hier om kort te kunnen schetsen hoe agrarische verbreding het landelijk gebied kan verrijken, welk oordeel (verrijken) overigens wel afhankelijk is van het hebben van een breed natuurbeeld (zie hieronder).

De vier ideaaltypische opties zijn:

- 1 spontaan + beleven (vrije natuur);
- 2 spontaan + gebruik (pluk- en struinnatuur);
- 3 beheer + beleven (publieke natuur);
- 4 beheer + gebruik (functionele natuur).

In het midden staat als een breed natuurbeeld, een assemblage van ideaaltypische natuurbeelden.

Figuur 3.7 Vier ideaaltypische natuurbeelden en één specifiek breed natuurbeeld

Natuurbeeld 1, vrije natuur, is het genoemde dubbelbeperkte natuurbeeld. Dit is in interviews voorgelegd als: “Dit vind je in een gebied dat lang door de mens met rust is gelaten. De wereld van planten en dieren heeft zich vrij kunnen ontwikkelen. Je merkt er niets van de bewoonde wereld. Je treft er ook dode bomen en dieren aan.” Een typerende reactie: “Daarvoor moet je in het buitenland zijn”. Sommige spontane verhalen over natuurbeleving gaan niet over de 'wereld van planten en dieren' maar over de 'abiotische omgeving' (zie de toevoeging 'oppermachtige natuur' in figuur 3.7). Bijvoorbeeld: 'natuur is in de herfst wandelen op een leeg strand en voelen hoe de elementen te keer gaan'. Allochtonen brachten soms ook het oppermachtige/ bedreigende van de groene (biotische) natuur naar voren.

De tegenhanger van dit beperkte natuurbegrip (vrije natuur) is functionele natuur. Mensen beheren deze natuur om hiervan de vruchten te plukken. Het belangrijkste voorbeeld is landbouw. Concrete vormen van landbouw hebben voor het gevoel van boer en burger niet allemaal evenveel met natuur van doen. Vrije natuur is het referentiekader. Een pure melkkoe is voor een boer minder natuur dan een dubbeldoelkoe (melk en vlees), die in dit opzicht weer minder is dan een zoogkoe. Een burger heeft op dit terrein meestal een minder gedifferentieerd natuurbeeld. Bloemrijk grasland ziet hij wel als natuurlijker dan een weide met uitsluitend productiegras. Grazend vee lijkt meer natuur dan machines die gras maaien voor zomerstalvoeding. Landbouw schiet begripsmatig door naar beslist niet-natuur in geval van 'industriële landbouw'. De indrukken zijn tegenstrijdig wanneer menselijk ingrijpen zich richt op condities voor 'zelfregulatie', wanneer bijvoorbeeld biologische bestrijding – zoals het uitzetten van sluipwespen – niet in het open veld maar wel in tuinbouwkassen functioneert (zie de toevoeging 'hightech natuur' in de figuur). Dit is een economische variant op de door Van Koppen (1997) genoemde ingenieurskijk op natuur: abiotische omgevingen ontwerpen waarin (nieuwe) natuur gedijt.

Naast de tegenpolen vrije en functionele natuur zijn er pluk- en struinnatuur en publieke natuur. Pluk- en struinnatuur is spontane gebruiksnatuur. Vooral allochtonen vertellen hierover, vooral garnalen zoeken aan het Sloe. Ook autochtonen verhalen verlekkerd over struinen, bramenplukken of pierensteken als het toppunt van natuurbeleving. In een geregeld land als Nederland is dit type natuur schaars. Publieke natuur is gemaakt en wordt onderhouden, niet om te gebruiken maar om te beleven. In het landelijk gebied draagt zoiets een naam zoals 'recreatiegebied', binnen de bebouwde kom ligt de naam 'park' meer voor de hand.

Assembleren van een breed natuurbeeld in agrarische verbreding

Het brede natuurbeeld (figuur 3.7) doemt op in plattelandsvernieuwing als tegenwicht voor de verschraling van plattelandskwaliteiten door natuuronvriendelijke landbouwontwikkeling. Tijdens de periode van de grote exportsuccessen van de Nederlandse landbouw was de overwegende tendens dat de landbouw vanuit het referentiepunt 'vrije natuur' onvriendelijker werd. Dit kwam door bedrijfsontwikkelingen als intensivering van het grondgebruik, maar ook door gebiedsreconstructies, bijvoorbeeld in de oudere ruilverkavelingen. Ook veel boeren gingen dit aan het hart, maar het werk gaat vóór het meisje: functionele rationaliteit won het van substantiële rationaliteit. De huidige plattelandsvernieuwing probeert dit dilemma op te lossen door belevingskwaliteiten van het platteland te economiseren, rechtstreeks middels betaald natuur- en landschapsbeheer, indirect door deze kwaliteiten als het ware te verpakken in sociale dienstverlening (b.v. agrotourisme) of in duurdere agrarische producten (bijvoorbeeld streekproducten).

Natuurbeelden botsen niet slechts in hoofden van boeren, maar ook wanneer 'gebruikers' (boeren) en 'genieters' (burgers) elkaar op het platteland ontmoeten. Beide partijen hebben een verschillende machtsbasis. Boeren zijn voor primaire behoeften aangewezen op het platteland, want hun inkomen en beroepscontinuïteit staat op het spel. Hun machtsbasis is grotendeels verankerd in eigendoms- en pachtrechten waardoor zij gezamenlijk een groot deel van Nederland als hun territorium kunnen beschouwen. Burgers, met name stedelingen, zijn voor natuurbeleving afhankelijk van het platteland. Dit zijn voor het gevoel van hardwerkende boeren soms luxe behoeften die echter bij groeiende welvaart en mobiliteit meer naar voren komen. De machtsbasis van niet-boeren ligt in het alsmare groeiende getalsmatige overwicht op de slinkende minderheid die het platteland beheert. De meerderheid heeft de mogelijkheid te bepalen hoe zaken op de maatschappelijke agenda komen, wat bijvoorbeeld blijkt wanneer vrije natuur heilig wordt verklaard.

Het botsen van natuurbeelden kan verschillend uitpakken. In het slechtste geval verhardt het natuurbeeld van boeren. Vrije natuur wordt dan vereenzelvigd met een boervrijandige partij, en deze raakt daardoor in diskrediet.

Sommige streken, bijvoorbeeld Waterland en Alblasterwaard-Vijfheerenlanden, laten zien dat de ontmoeting ook anders kan verlopen. Het resultaat is globaal aangegeven in het brede natuurbeeld. De verbreding begon met weidevogelbeheer (nestbescherming) door boeren in samenwerking met niet-agrarische vrijwilligers. Dit heeft alle aspecten van verbreding. Vogelaars krijgen in het voorjaar toegang tot het terrein van boeren (zie segment 3), niet slechts om te genieten maar vooral ook om iets te doen (segment 2). Omdat het weidevogels betreft, 'cultiveren' boeren en vrijwilligers hiermee de functionele expressie van het agrarisch gebied (segment 4), net zoals b.v. 'koeien in de wei' dat doen. Later richtte agrarisch natuurbeheer zich ook op andere dan cultuurvolgende natuur: onder meer op bijzondere plantensoorten in slootkanten. Door de afwisseling van natuurstroken en plekken

(o.a. 'plas-dras') en ook hele percelen met zwaar natuurbeheer en anderzijds productiepercelen ontstaat een patroon dat hier 'mozaïek-natuur' heet (segment 1).

3.6 Interactie van vraag en aanbod

3.6.1 Diversiteit onder boeren en 'consumenten' van het platteland

In hoofdstuk 4 is het mogelijk om op basis van empirisch materiaal gedifferentieerd te kijken naar 'het aanbod' (houding van boeren inzake verbreding). Onderstaande figuur 3.8 anticipeert hierop door op basis van kwalitatieve indrukken, maar ook van onderzoek naar consumentenbeelden (Zachariasse en Hillebrand 2000), vraag en aanbod gedifferentieerd tegenover elkaar te plaatsen. Er worden vier categorieën boeren en burgers genoemd die, vanuit het eigen perspectief (aanbod, vraag), uiteenlopende verwachtingen koesteren inzake agrarische verbreding die de pretentie heeft de huidige productieruimte Veenweiden/ Groene Hart van boeren om te zetten in een belevingsruimte voor burgers (maar verzorgd door boeren).

Categorieën die zich niet/ wel kunnen vinden in hoge aspiraties van agrarische verbreding:

<i>houding/ verwachting</i>	<i>bij boer</i>	<i>bij consument</i>
'moet er niets van hebben' bescheiden verwachtingen vrij hoge verwachtingen 'dit is het helemaal'	pure productieboer gematigde productieboer gematigde plattelandsondern. pure plattelandsondernemer	rationele consument traditionele consument verantwoordelijke consument spirituele consument

Vier beelden van producten/ diensten, tussen 'producent' en 'consument' van landelijk gebied

Figuur 3.8 vermeldt tevens indicatief welk type product of dienst door de boer wordt geleverd en door de burger wordt afgenomen:

- anonieme melk, 'bulk' die voldoet aan standardeisen ook wat betreft productiewijze;
- melk met weigevoel en agrarisch natuurbeheer op het veld en vooral in de perceelranden;
- bijzondere zuivel, biologisch en/ of streekproduct + weigevoel sub b;
- melkveehouderij in dienst van sociale en ecologische dienstverlening + sub b/ c.

Vier beelden van gebiedsfuncties, tussen 'consument' en overheid

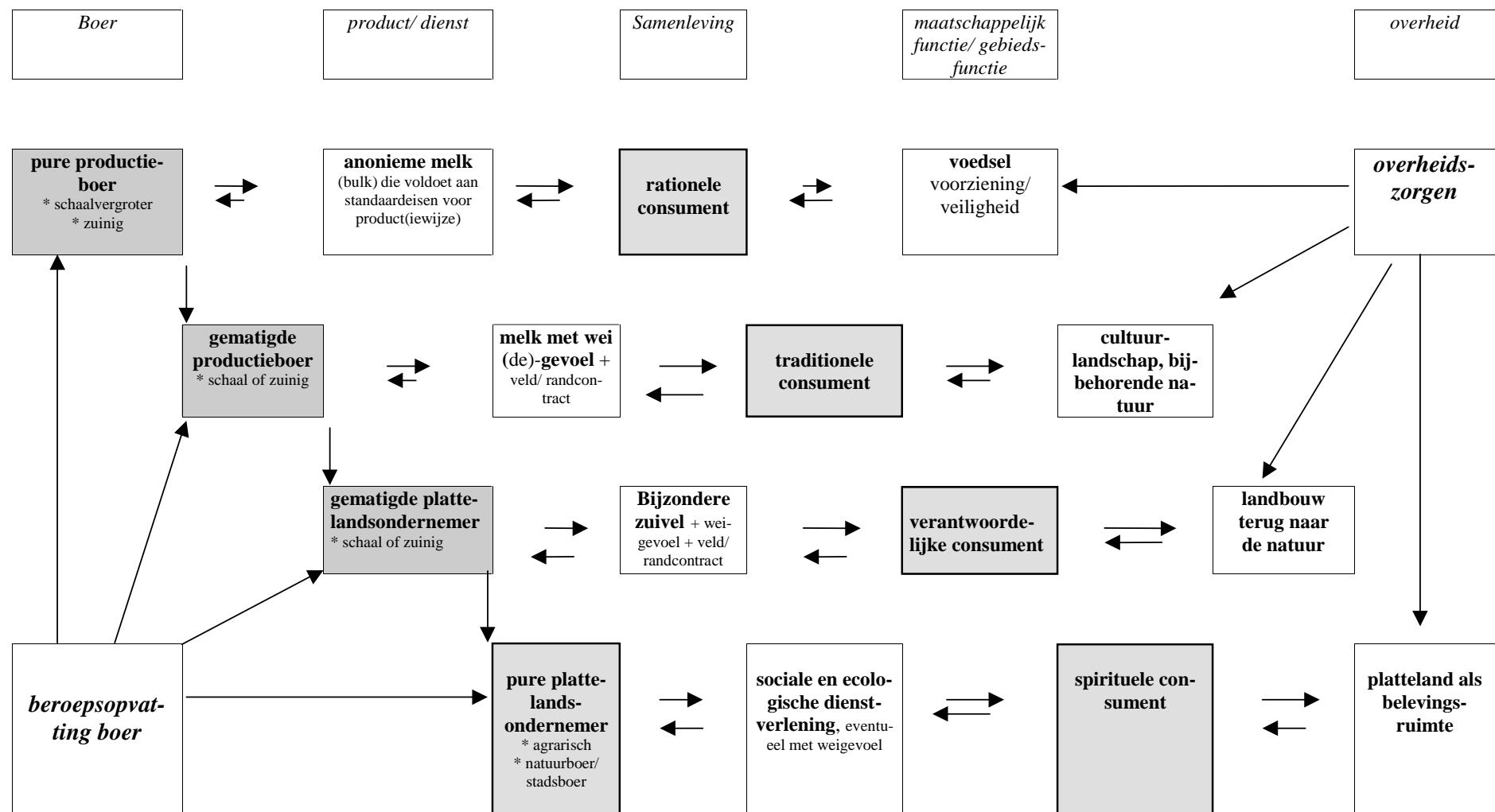
Figuur 3.8 vermeldt in welke typen door boeren geleverde producten of diensten, overheden en burgers op het niveau van 'algemeen belang' – maatschappelijke functies of gebiedsfuncties van de landbouw – geïnteresseerd kunnen zijn. Het betreft:

- voedselvoorziening en voedselveiligheid;
- cultuurlandschappen met bijbehorende natuur;
- landbouw terug naar de natuur;
- platteland als belevingsruimte binnen stedelijke samenleving.

Vier graden in agrarische verbreding

Agrarische verbreding in Veenweiden/ Groene Hart lijkt op dit moment een zwaartepunt te hebben op niveau b (bescheiden verwachtingen). Hierbij past dat het accent in de organisatie voor het vermarkten ligt bij 'overheid' (beheerslandbouw), en 'menvormen' (natuurbeheer via Natuurvereniging). Deze agrarische verbreding verlevendigt het cultuurlandschap, maar het leidt niet direct tot een omvangrijke aanvullende inkomensstroom – boven op natuurbetaling – rechtstreeks van burger naar boer. Medegebruikers van het platteland zijn vooral men-

Figuur 3.8 Vier ontwikkelingsporen van het perspectief van boeren (linksonder) samenleving (midden) en overheid (rechtsboven)

sen zonder buitensporige wensen; zij waarderen het landelijk gebied (als een gratis goed) voor wat het is. Zij accepteren boeren die gewoon doen en praktisch met hun bedrijven bezig zijn. Het begrip ‘traditionele consument’ zal vaak ook de inhoud hebben dat jeugdherinneringen aan het leven op platteland of boerderij (thuis of bij familie of kennissen) een belangrijke rol spelen. Het deel van de bevolking dat dergelijke herinneringen heeft, zal sterk afnemen en dat kan inhouden dat de aanhang voor het gewone boerenland afneemt. Dit wordt eventueel versterkt door de indruk dat allochtonen in Nederland een opkomende groep ‘traditionele consumenten’ vormen die heel weinig zien in typisch Nederlandse cultuurlandschappen.

Op het zwaardere niveau c (vrij hoge verwachtingen) beperkt agrarische verbreding zich niet langer tot gewone landbouw met daarbij passende (en gemakkelijk inpasbare) elementen van natuur en landschap, door ‘medegebruikers’ gewaardeerd als een Publiek Goed. Het landbouwbedrijf stelt zich op niveau c in op het voortbrengen van bijzondere landbouwproducten die het predikaat natuurvriendelijk verdienen. Het extra inkomen bereikt boeren vooral via de private markt waar ‘verantwoordelijke consumenten’ wat meer over hebben voor producten uit bijvoorbeeld de biologische landbouw. Voor boeren is dit een ingrijpende omschakeling van de bedrijfsvoering, echter in de veenweiden in iets mindere mate dan elders in de melkveehouderij vanwege de ‘natuurlijke stikstof’ uit verterend veen. Soms is een ingrijpende omschakeling van de bedrijfsvoering verbonden met arrangementen buiten de private markt, vooral de beperkte groep melkveebedrijven die vrijwel uitsluitend land hebben liggen in een zone met hoog water en de mogelijkheid hebben om een overeenkomst voor zwaar natuurbeheer af te sluiten.

Op niveau d (‘dit is het helemaal’) ontwikkelt de boer zich tot een leverancier van belevenissen die zo bijzonder zijn dat geld voor de ‘spirituele consument’, die wil kicken op de oerbeleving van het echte platteland, geen rol mag spelen. Een voorbeeld van deze lijn is wellicht het project boerenkamers in Waterland waar de aanbieders mikken op het duurste deel van de markt voor logeeraadressen. Dit stelt hoge eisen, niet alleen aan de accommodatie, maar ook aan de (landelijke) entourage.

Dubbele gevoelens inzake agrarische verbreding

Het zal duidelijk zijn dat het zo categoriseren van boeren en burgers een rigoureuze vereenvoudiging van de werkelijkheid is. De frictie met de werkelijkheid kan structureel van aard zijn; individuele boeren of burgers hebben wel een consistente houding maar niet overeenkomstig onze beschrijving. De frictie kan echter ook zijn dat burgers zich lang niet altijd consistent gedragen. Bij sommige gelegenheden is men inzake het platteland de traditionele consument – b.v. samenhangend met agrarische achtergrond – en bij een andere gelegenheid gaat het om bijzondere belevenissen. Boeren leggen zich vaak door investeringen vast in hun bedrijfsbeleid waardoor de grilligheid in hun dagelijks handelen veel minder groot wordt. Het verschijnsel van meerdere zielen in dezelfde borst doet zich bij boeren wel duidelijk voor. Een pas omgeschakelde biologische boer kan b.v. vertellen al lang het gevoel te hebben gehad dat hij in de conventionele landbouw eigenlijk verkeerd bezig was.

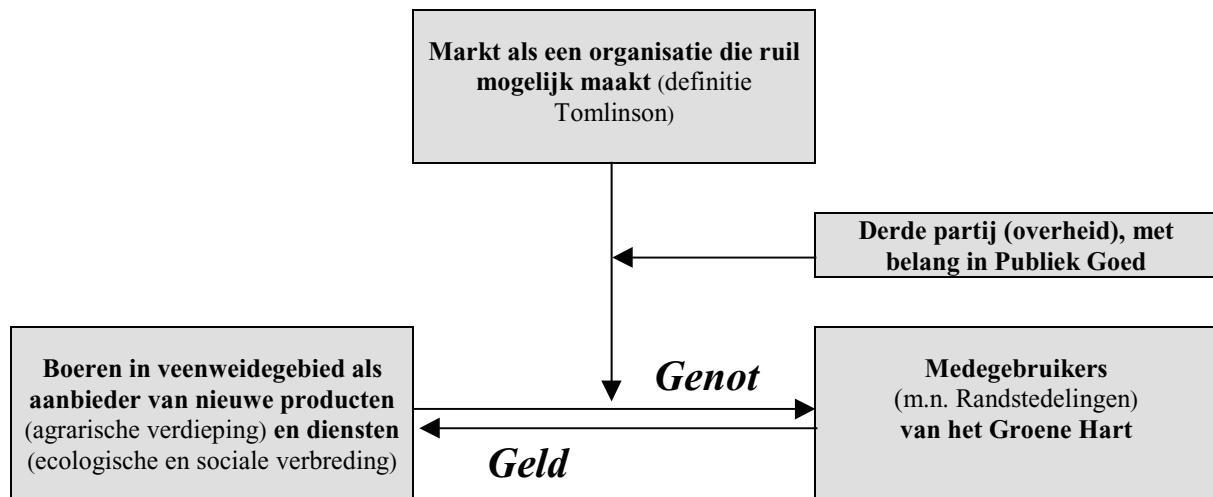
3.6.2 Voorzieningen voor een ruilverhouding tussen boeren en ‘consumenten’

Basismodel

Hieronder staat een basismodel voor het ‘economiseren’ van een (voormalig) publiek goed. Wat er nodig is, is een markt in de betekenis van een organisatie die ruil tussen mensen mogelijk maakt (definitie Tomlinson). In dit geval zou het gaan om een ruilrelatie die ontstaat tussen boeren als beheerders en anderen als medegebruikers (‘Consumenten’) van het Groene

Hart. Hiernaast voorziet het basismodel in een derde partij (overheid) die bemiddelt tussen vraag ('consument') en aanbod (boer). Deze derde stelt zich boven beide andere partijen als behartiger van een overkoepelend belang, b.v. dat ook toekomstige generaties nog boer kunnen zijn in de veenweiden respectievelijk als mede-gebruiker van veenweidewaarden kunnen genieten.

Figuur 3.9 Basismodel voor het vermarkten van (voormalige) publieke goederen

Drie hoofdvormen voor ruil

De werkelijkheid ligt genuanceerder. De overheid is niet alleen een bemiddelaar die b.v. in gebiedsgericht beleid sociale arrangementen zoals agrarische natuurverenigingen – zie Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden – helpt middels beleidsbemiddeling (Hees 2000) of zelfs mikt op condities voor lokale zelfregulering (Hees et al 1994). De overheid in een andere rol is soms niet veel anders dan een 'markt' in de zin van een organisatie die ruil mogelijk maakt. Dit is het geval waar de overheid zoals bij beheerslandbouw, zorgt voor inkomensoverdracht van burgers, die zich niet verzetten tegen het besteden van belastinggelden aan boerennatuur, naar boeren die zich binden aan natuurcontracten. In het Groene Hart doemt bovendien de mogelijkheid op dat de overheid tijdelijk 'markt' wordt, met name door bij ruimtelijke ordening geconditioneerde bestemmingsveranderingen (Rood voor Groen) ten behoeve van de uitbreiding stedelijke gebieden (Randstad) toe te passen. Een deel van de vermogenwinst door bestemmingsverandering wordt dan aangewend om fondsen te creëren voor het natuur- of stadsvriendelijk beheren van het resterende buitengebied.

Alles bijeengenomen, doemen, in relatie tot agrarische verbreding, drie hoofdvormen voor het organiseren van ruil op:

- 1) markt, exclusief overheid (die hooguit optreedt als vergunningverlener, b.v. 'bord bij de weg);
- 2) 'markt', met overheid als spil (m.n. door te zorgen voor geconditioneerde inkomensoverdracht richting boeren);
- 3) mengvormen waarin de overheid zorgt dat de private markt haar werk kan doen (m.n. overheden die aan netwerksturing doen of die tijdelijk toetreden tot de 'markt').

Het maatschappelijk belang dat overheden vertegenwoordigen kan in dit geval worden omschreven als het bemiddelen tussen verschillende opvattingen over Groene Hart kwaliteiten – boerennatuur, speelnatuur, vrije natuur – en het organiseren van solidariteit voor gekozen kwa-

liteiten. Onze studie veronderstelt dat ‘grazige weiden in typische polders’ een uitgangspunt blijft voor het op economische basis (agrarische verbreding) organiseren van solidariteit.

Het blijkt dan dat deze solidariteit op sterk verschillende geografische schalen kan worden georganiseerd, en dat dit geldt voor elk van bovengenoemde ‘marktvormen’. Het meest op afstand (grootste geografische schaal) voor lokale boeren en stedelingen zijn:

a) overheidsregelingen die over Brussel en Den Haag lopen (b.v. beheerslandbouw), maar ook
b) een eventueel te creëren streekmerk dat niches zoekt in internationale markten (b.v. van Campina-Melkunie).

Op de kleinste geografische schaal ontstaat ‘stadslandbouw’ wanneer de banden worden aangehaald tussen een stad(swijk) en het nabije platteland. Voorbeelden hiervan zijn een:

- 1) overheidsvariant zoals waterschappen of nieuw te creëren beheerschappen die met geld van burgers contracten uitzetten bij boeren, o.a. voor het openstellen van landbouwgronden voor wandelaars;
- 2) private variant waarin burgers – ook als besteders – massaal ‘de boer op gaan’ aangelokt door agrarische ondernemers die zich hierop instellen en
- 3) mengvorm wanneer b.v. de overheid bij stedelijke uitbreiding een resterend poldertje inricht voor ‘stadslandbouw’, eventueel gronden opkoopt en met een ‘negatieve pacht’ uitgeeft aan boeren die een publieke functie willen vervullen.

Elkaar aanvullen de oplossingen

Voor het doorzetten van agrarische verbreding lijkt van belang dat verschillende organisatievormen (overheid, private markt) en verschillende organisatieniveaus (geografische schaal) elkaar kunnen aanvullen. Een ‘private-markt-oplossing’ zoals een sterk biologisch streekmerk zou de herkenbaarheid en ‘aibaarheid’ van het veenweidegebied ten goede komen, iets wat de condities verbetert voor overheidsprojecten om de recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied te vergroten. Een vrij grootschalige operatie voor netwerksturing op het niveau van Delta Metropool/ Groene Hart/ Binnentuin Buitenhof (WLTO), zou in een zwaluwstaartverbinding kunnen staan met gebiedsgericht beleid voor b.v. Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden of zelfs kleinere ‘stadspolders’ (zie Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie 1998). Vanuit de landbouw fungeert In Natura (dochter van de WLTO) in feite al als een koepelorganisatie voor lokale agrarische natuurverenigingen in het gehele Groene Hart.

Individueel versus collectief in vraag en aanbod

Boeren en medegebruikers van het landelijk gebied opereren vaak individueel of in gezinsverband. Het organiseren van een ruilrelatie voor agrarische verbreding (en daarmee verbonden gebiedskwaliteiten) zal voor een deel op dit niveau plaats vinden. Abstract gezegd betreft het dan een ‘atomistische private markt’ (boeren en burgers als elementaire deeltjes), heel concreet kan het gaan om agrarische verbreding op basis van ‘een bord bij de weg om voorbijgangers te lokken’. Om agrarische verbreding economisch meer body te kunnen geven en ook beter te kunnen sturen op ruimtelijke kwaliteit, lijken ook collectieve arrangementen nodig. Daarbij vallen hier onder ‘collectieve arrangementen’ niet alleen overheidsregelingen, maar ook ‘ketens’ die vanuit boeren worden opgezet (inclusief agrarische natuurverenigingen), die zich vanuit burgers naar boeren uitstrekken (b.v. supermarkten) of die burgers en boeren omspannen (b.v. waterschappen nieuwe stijl die fungeren als platform voor stad en land). Het onderstaande overzicht vat de varianten beknopt samen.

Figuur 3.10 Vier mogelijke organisatievormen voor agrarische verbreding vanuit het perspectief ‘individueel versus collectief’.

<i>Vragers</i> (medegebruikers Groene Hart)	<i>Aanbieders (boeren)</i>	
	<i>individueel</i>	<i>collectief</i>
<i>individueel</i>	b.v. verkoop aan huis	b.v. toeristisch arrangement
<i>collectief</i>	b.v. beheerslandbouw	b.v. agrarische natuurvereniging

Verscheidenheid binnen agrarische verbreding: figuur 3.11 als aanvulling op figuur 3.1

Conventionele ontwikkeling betekent in weidegebieden dat het produceren van melk zonder meerwaarde het alleenrecht heeft. Agrarische verbreding daarentegen doet een waaier van andere economische activiteiten op boerenbedrijven opkomen. Onderstaand overzicht geeft een indruk van deze verscheidenheid, waarbij vaak verschillende contractvormen tussen landbouw en samenleving in het geding zijn. Deze verscheidenheid is groot hoewel figuur 3.11 zich beperkt tot opties waarin beheren en verzilveren als dimensies van verbreding aanwezig zijn. Het betreft derhalve additionele inkomensbronnen van boerengezinnen waarin naast ‘uitbaten’ ook ‘cultiveren’ van omgevingskwaliteiten meedoet.

Bedrijfsverdieping pas interessant wanneer dit ecologische/ sociale gebiedskwaliteit dient

De figuur brengt net als figuur 3.1 in het begin van dit hoofdstuk, in agrarische verbreding een onderscheid aan tussen ecologische verbreding, sociale verbreding en bedrijfsverdieping. Zo naast elkaar geplaatst wordt miskend dat bedrijfsverdieping voor onze studie pas echt interessant wordt wanneer ze een bijdrage levert aan sociale en/ of ecologische gebiedskwaliteiten: dus b.v. verwerken van producten op het bedrijf is hier minder interessant wanneer er een tweezijdige band: beheren en verzilveren, met gebiedskwaliteiten ontbreekt. Figuur 3.11 stelt bedrijfsverdieping dan ook niet naast ecologische en sociale dienstverlening, maar laat juist systematisch de combinatiemogelijkheden zien. Op zich laat dit opnieuw mijn (beargumenteerde) bias zien ten gunste van ‘meervoudige verbreding’.

Naast de sympathieke actieve variant is er ook de passieve variant van agrarische verbreding

Verder neemt figuur 3.11 afstand van de suggestie uit het woord ‘cultiveren’ dat agrarische verbreding altijd is gestoeld op het principe dat agrariërs iets ondernemen ten bate van omgevingskwaliteiten. De figuur toont namelijk naast een actieve variant van agrarische verbreding – iets doen voor omgevingskwaliteiten – een passieve variant: vanuit een financiële overeenkomst iets in de bedrijfsvoering achterwege laten ten bate van sociale en/ of ecologische gebiedskwaliteiten (zie beheersovereenkomsten). Het voorbeeld van biologische landbouw (o.a. geen kunstmest, en toch ingedeeld bij actieve variant) laat zien dat dit onderscheid betrekkelijk, maar wel nodig, is. Het ‘ideaaltype’ van de passieve variant is gebaseerd op de principes van terughoudendheid in de agrarische bedrijfsvoering en een hoog niveau van externe prescriptie bij deze terughoudendheid (wie betaalt, bepaalt tot in détail). Deze passieve variant heeft niet de sympathie van boeren (zo bleek uit de interviews: zie hoofdstuk 4), maar in een

verkenning van de reikwijdte van agrarische verbreding lijkt het wel nodig ook deze optie naar voren te halen (zie slotbeschouwing: hoofdstuk 6).

Figuur 3.11 Verscheidenheid binnen agrarische verbreding

	<i>ecologische verbreding</i>	<i>sociale verbreding</i>
<i>bijzondere landbouwproductie</i>		
1. <i>passieve variant</i>	a) b.v. gesubsidieerd extensief (conventioneel) vleesveebedrijf *	a) b.v. gesubsidieerde museumlandbouw (b.v. koeien niet binnen)*
2. <i>actieve variant</i>	b) b.v. biologische melkbedrijf met hogere melkprijs dan conventioneel	b) b.v. verkoop van producten aan huis
<i>dienstverlening</i>		
4 <i>passieve variant</i>	a) b.v. agrarische natuurbeheer op basis van vergoeding voor beperkingen*	a) b.v. openstelling landbouwgronden voor wandelaars*
5 <i>actieve variant</i>	b) b.v. agrarisch natuurbeheer op basis resultaatbeloning*	b) b.v. agrotourisme en zorglandbouw

* = Voorbeeld waarbij additioneel inkomen boeren uit collectieve middelen (via overheid) komt. De overige voorbeelden worden rechtstreeks door consumenten betaald

3.6.3 Andere sociale arrangementen voor agrarische verbreding

Het voorgaande kan het misverstand versterken dat de wereld vrijwel uitsluitend draait om het principe van ruil (vraag en aanbod) met geld als smeermiddel. In het vorige hoofdstuk werd met Waterland geïllustreerd dat ook ‘samenwerking’ een belangrijke rol kan spelen in het bewaren van omgevingskwaliteiten in een landbouwgebied. Het bleek dat persoonlijke betrokkenheid van boeren bij deze kwaliteiten een belangrijke rol speelt. Veel boeren en boerinnen stuit het tegen de borst om de betekenis van natuur, landschap en medegebruik te reduceren tot het financieel belang. ‘Natuurbeheer (vooral weidevogels) hoort bij het weidebedrijf, en het zou eigenlijk niet nodig moeten zijn dat je er geld voor krijgt’.

Naast positief klinkende principes als ‘samenwerking’ en ‘handelen uit persoonlijke betrokkenheid’ is er ook het minder aangenaam klinkende principe van ‘dwang en regelgeving’. Eerder in dit hoofdstuk is er al op gewezen dat het toepassen van dit principe (vooral het opleggen van hogere waterpeilen), zonder houtsnijdende agrarische verbreding, er in Veenweiden/ Groene Hart gemakkelijk toe leidt dat het kind (natuur, landschap) met het badwater (slootpeilen) wordt weggegooid.

Het Groene Hart, een Nieuwe Meent?

De naam Het Groene Hart werd volgens de overlevering in vogelvlucht geboren. De piloot Albert Plesman zag in dit verhaal nog voor de tweede wereldoorlog ineens Midden-Holland liggen als het Groene Hart voor een omliggende Randstad. Dit visioen werkte in de halve eeuw daarna als een krachtige metafoer die suggereerde dat het dichtbevolkte Westen van

Nederland nagenoeg zou sterven als het centrale middengebied zo gelijk een kransslagader zou dichtslibben.

Het wordt een dubbele metafoor wanneer het Groene Hart hier wordt benoemd als een Nieuwe Meent, een Gemeenschappelijke Weide voor de inwoners van de Randstad. Deze verdubbeling van de metafoor wordt ingegeven door de huidige behoefte om Hollands Mid-den niet slechts open te houden maar er ook voor te zorgen, middels agrarische verbreding, dat stedelingen er van nabij meer van kunnen genieten en niet alleen vanuit de lucht of vanaf de snelweg. Het gaat nu niet langer alleen om de hiervoor genoemde *existence value* (zie Blöchliger 1994) van het Groene Hart – het open gebied moet blijven – maar ook om de mogelijkheid stedelingen zogezegd in te scharen in een Gemeenschappelijke Weide (Nieuwe Meent).

Het woord ‘meent’ wordt hier gebruikt als metafoor. Het veenweidegebied bij de Randstad is letterlijk gesproken al vanaf omstreeks het jaar 1100 een opgedeelde ruimte (dus geen ‘commons’): zie wat dit betreft het vorige hoofdstuk over de periode van ontginning. De problematiek waar agrarische verbreding een antwoord op kan zijn, is juist dat het veenweidegebied bij de Randstad, zoals eerder opgemerkt, gelijktijdig een private gebruikruimte is van boeren, ieder op een eigen kavel, en een publieke belevingsruimte voor Randstedelingen. De meent als metafoor staat hier voor het wederzijds van elkaar afhankelijk zijn van meerdere actoren die in hoofdgebruik (landbouw) en medegebruik (anderen) aangewezen zijn op dezelfde ruimte. Deze afhankelijkheden spelen in kringen van gelijksoortige actoren (respectievelijk boeren en burgers onderling), maar werkt ook door in de verhouding tussen landbouw en burgerij.

Sociale dilemma's rond een 'Meent'

Het gebruiken van een gemeenschappelijke ruimte leidt gemakkelijk tot een sociaal dilemma. Aarts et al (1995: p 1) omschrijven een sociaal dilemma als: “Een keuzesituatie waarin het zeer wel mogelijk is dat alle actoren waarde hechten aan het collectieve goed (...), maar op rationele gronden van beperkt eigenbelang kiezen voor handelwijzen die (...) schade toebrengen”. Dit is heel herkenbaar in de problematiek die Hardin (1968) schetst voor de Oude Gemeenschappelijke Weiden en die hem doet spreken over *The Tragedy of the Commons*. Het eigenbelang zegt zoveel mogelijk dieren zolang mogelijk te laten grazen. Wanneer iedereen hiernaar handelt is overbegrazing het gevolg waarvan een ieder de dupe is. Individueel wordt het hoogste nut bereikt wanneer iemand zich niet matigt terwijl anderen dat wel doen. Het vraagstuk van *free riders* die een collectief goed schaden (in ernstige mate wanneer dat massaal navolging krijgt) heeft twee kanten: mateloos toe-eigenen (veel vee inscharen) en minimaal bijdragen aan eventueel noodzakelijke beheerswerkzaamheden op de meent.

Hoe verhoudt zich dit tot de Nieuwe Meent (Groene Hart)? ‘Overbegrazing’ door stedelingen van het Groene Hart zou bijvoorbeeld de volgende gedaante kunnen aannemen. Verbrede plattelandsontwikkeling gaat hypothetisch aan eigen succes ten onder, omdat bijvoorbeeld wandelroutes over tiendwegen en kaden in het polderland zo mateloos populair worden dat stedelingen die er rust, ruimte en grazige weiden zoeken in werkelijkheid een drukte aantreffen die hen eerder doet denken aan de Amsterdamse Kalverstraat dan aan een rustiek weidegebied.

In dit gezochte voorbeeld vernietigt de rustigste vorm van medegebruik door onmatigheid – niet van individuen maar van de totale populatie – datgene waar het om was begonnen (rust en ruimte). Het sociale dilemma van de meent speelt volgens Oakerson (1992: 47) niet slechts tussen identieke gebruikers (wandelaars in ons voorbeeld) maar juist ook tussen verschillende typen medegebruikers die elkaar slecht verdragen. Oakerson spreekt in dit verband over “some uses have the potential to drive other uses out”. Denk bijvoorbeeld aan een terrein

voor motorcrossers dat op instigatie van het ene Ministerie werd gerealiseerd in het Oude Land van Strijen (een klein veenweidegebied in de Hoeksewaard) zover mogelijk bij elke bebouwde kom vandaan, terwijl het andere Ministerie deze omgeving aanwees als een ideaal stilte- en natuurgebied. Beide Ministeries hadden ‘stilte’ als een collectief goed hoog in het vaandel staan.

Dit betreft sociale dilemma’s rond de Nieuwe Meent tussen niet-agrarische gebruikers. Daarnaast is voor onze studie de problematiek van onderlinge afstemming van agrarisch en niet-agrarisch gebruik van de groene ruimte van cruciaal belang. Waarbij het woord ‘gebruik’ meer van toepassing lijkt op het agrarisch belang (landbouwproductie) dan op het stedelijk belang (genieten van de groene ruimte). Sociale dilemma’s zijn er rond de Nieuwe Meent omdat deze voor boeren in het algemeen een private gebruiksruimte is – verankerd in rechten van particulier eigendom en gebruiksrechten –²⁴, terwijl zij voor de stedelingen idealiter een publieke belevingsruimte is.

De Nieuwe Meent bestaat als zodanig dus alleen vanuit een niet-agrarisch perspectief, maar is voor boeren een belangrijk gegeven, omdat het publieke belang van het landelijk gebied hoe dan ook invloed op hen heeft (b.v. via hinderwet en gemeentelijke bestemmingsplannen buitengebied), maar ook omdat het voor ondernemers die klem zitten in conventionele landbouw, een nieuwe markt kan openen voor andersoortige producten en diensten dan men gewend was aan te bieden.

Anderzijds is de dubbele werkelijkheid van het landelijk gebied ook voor niet-agrariërs een gegeven. Zelf kunnen zij het landelijk gebied wel ervaren als een *publieke* belevingsruimte, maar alleen al de oorspronkelijke gebiedsinrichting met boerenland omgeven door water en het boerenerf op het kopeinde van de kavel, herinnert hen eraan dat dit het particulier territorium is van de boer. Boeren in agrarische verbreding weten dit soms fijnzinnig te benadrukken door zich op te stellen als gastheer voor mensen uit de stad.

Beide partijen (stad, land) kunnen in de verleiding komen als *free rider* te opereren. Bij boeren is de Zakenman ten Plattelande als zodanig te typeren. Hij is een uitbater die zich verre houdt van het ‘cultiveren’ van bijzondere gebiedskwaliteiten. De tegenhanger hiervan bij niet-agrariërs zou de maatschappelijke stroming kunnen zijn die de eigen rurale droom wil opdringen aan boeren in het Groene Hart zonder de kosten hiervan te willen dragen. *Free riders* op beide fronten (stad, land) zouden bij een brede aanhang, de door hen gewaardeerde kwaliteiten van het Groene Hart kunnen vernietigen respectievelijk als economische hulpbron (boeren) en als bron van genot (burgers). Zakenlieden ten plattelande zullen bijvoorbeeld niet wars zijn van massatoerisme op hun bedrijven. De niet-agrarische meerderheid van haar kant kan boeren in een ruraal keurslijf dwingen waarna zij op termijn zal merken dat het veenweidebedrijf ook als drager van natuur- en landschap verdwijnt.

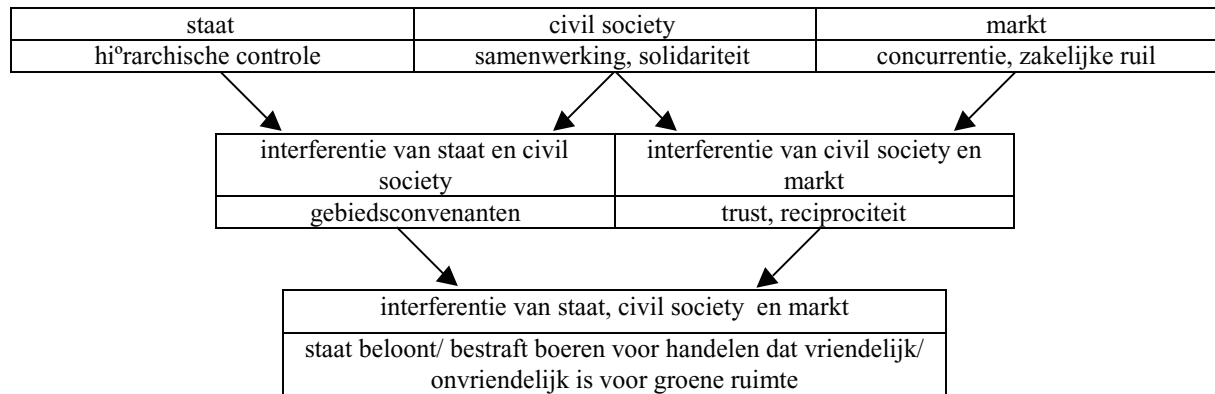
Sociale arrangementen als antwoorden op een sociaal dilemma

Oakerson (1992: p 48) legt de nadruk op het belang van ruim opgevatte wederkerigheid (reciprociteit) als voorwaarde voor het te boven komen van een sociaal dilemma rond gemene gronden. “Reciprocity among group members has an interesting structure. Individuals contribute to one another’s welfare, but without an immediate quid pro quo as in exchange relationships.” Ridley (1995) in *The Origins of Virtue* presenteert een optimistische visie op de perspectieven voor ruimopgevatte wederkerigheid. Uiteindelijk loont een terughoudende opstelling in het behartigen van direct eigenbelang, en tegen die achtergrond raakte de neiging hiertoe in de loop van de evolutie als het ware bij mensen ingebakken. Deugdzaamheid (*vir-*

²⁴ In het vorige hoofdstuk is te lezen dat dit al zo is vanaf de tijd waarin boeren zich in de veengebieden vestigden. Met andere woorden, de ‘Oude Meent’ heeft hier nooit bestaan.

due) is echter geen noodzakelijke voorwaarde om het ontstaan van sociale arrangementen als antwoord op sociale dilemma's te kunnen verklaren. De Swaan (1983) in *Halverwege de Heilstaat* schetst het tot stand komen van voorzieningen voor kansarmen als een sociale verzekering voor kansrijken die hiervoor willen betalen, omdat zij voorzien anders een nog hogere rekening gepresenteerd te krijgen, bijvoorbeeld in de vorm van criminaliteit.

Figuur 3.12 Bestuursvormen van de Nieuwe Meent

Agrarische verbreding ligt in domein van markt, echter ingebed in staat en civil society

Sociale arrangementen als antwoord op sociale dilemma's kunnen voortvloeien uit een mixtu- re van motieven en niet onafhankelijk daarvan bestaan uit een mixture van organisatievormen. Dit is ook het beeld dat Van Tatenhove (2001: p 201) oproept in zijn essay over *De meervou- dige groene ruimte*. "Als gevolg van een toenemende vervlechting tussen staat, civil society en markt is een situatie ontstaan waarin traditionele en nieuwe beleidsarrangementen naast elkaar bestaan. De gedachte van gescheiden subsystemen met ieder een eigen logica (respec- tievelijk hiërarchische controle, solidariteit en concurrentie) is niet langer houdbaar. Er is in toenemende mate sprake van vervlechtingen en zich uitbreidende (...) interferentiezones tus- sen subsystemen. Dit leidt tot vormen van reflexieve beleidsvoering (...)." Hees (2000) maakt in *Trekkers naast de trap* een onderscheid tussen (sociale) arrangementen die in de praktijk zijn aan te treffen en de beleidsbemiddeling hiervan. Wanneer het beleid wel wordt opgevat als deel van de bestuursvorm van de Nieuwe Meent – meervoudige groene ruimte – dan ont- staat het beeld van sociale arrangementen met gemeenschappelijke effecten van staat, civil society en/of markt.

Bij beleidsbemiddeling gericht op het bevorderen van een meervoudige groene ruimte lijkt het in gebieden als Waterland en Alblasterwaard-Vijfheerenlanden in de eerste plaats te gaan om het gebiedsgerichte beleid van respectievelijk de provincies Noord- en Zuid-Holland. In Wa- terland is ook het WCL-beleid van het Ministerie van LNV, grotendeels via de provincie, van belang. Hieronder zal blijken dat de overheid niet altijd op afstand blijft maar soms ook deel uitmaakt van sociale arrangementen, b.v. beheerslandbouw is op te vatten als een arrangement van staat en markt met een beloning voor boeren die zich bijzondere beperkingen voor de natuur opleggen. De agrarische natuurverenigingen Waterland en Den Hâneker zijn op te vatten als een interferentie van de staat, als subsidiërende contractpartner, en als markt, met boeren als planvormende en uitvoerende contractpartners. De agrarische natuurvereniging is zelfs een uiterst hybride sociale arrangement wanneer hierin wordt betrokken dat boeren bij nestbescherming intensief samenwerken met de civil society (vrijwilligers in vogelbescher- ming) en dat er een tendens is om ook niet-boeren lid te laten worden van de vereniging. Er blijft voorlopig een groot verschil tussen de vrij categoriale agrarische natuurverenigingen en

de zo breed mogelijk samengestelde gebiedsplatforms die worden opgericht als aanspreekpunt voor gebiedsgericht beleid van provincies om eventueel gebiedsconvenanten mee af te sluiten.

3.7 Nabeschuiving

Het vorige hoofdstuk introduceerde het begrip postindustriële professionaliteit om boeren als individuele ondernemer en beroepsgroep (in geval van de meest geslaagde vorm van agrarische verbreding) te kunnen kenmerken als mensen die goed betaald werk weten te maken van het beheren van gebiedskwaliteiten.

Het voorliggende hoofdstuk begint met een nadere verkenning van wat kwaliteit mag heten in het geval van het veenweidegebied bij de Randstad. De systeembenadering laat daar zien dat een in cultuur gebracht veengebied inherent niet duurzaam is, maar ook dat de mate waarin dit van toepassing is varieert met de zwaarte van natuurlijke handicaps – niveau van drassigheid – waarmee de landbouw economisch kan overleven. Agrarische verbreding is volgens deze systeembenadering een middel om de banden die de landbouw onderhoudt met reguliere landbouwmarkten lossen te maken en te vervangen door een ‘kortsluiting’ met de stedelijke samenleving (Randstad). De landbouw in het gebied zou zich hiermee verlossen uit de wurggreep van de steeds smallere marges in de conventionele landbouw. Het gevaar dat dit bij agrarische verbreding wordt vervangen door wurgcontracten met de stedelijke meerderheid, zou met postindustriële professionaliteit bezworen moeten worden.

Boeren verkeren met hun gebruiksrechten op het land in een strategische positie ten opzichte van anderen die van dit land willen meegenieten. Dit leidt niet rechtstreeks tot een hoge ruilwaarde van het beroep. Het is minimaal nodig voor een beroepsgroep die zich het predikaat ‘professionaliteit’ aanmeet, dat zij scherp let op kwaliteiten waarvoor de klantenkring is warm te maken en hoe de eigen beroepsgroep zich hiervoor onmisbaar kan maken. Het tweede deel van paragraaf 3.2 was een nadere verkenning van de kwaliteiten waar het om kan gaan. Agrarische verbreding komt hier naar voren als een mechanisme dat moet zorgen voor een simultane bekrachtiging van uiteenlopende ruimtelijke kwaliteiten. Boeren zijn ‘*local environmental managers*’ (Fuller 1990) die als enigen het agrarisch cultuurlandschap kunnen redden en (in modern jargon) kunnen zorgen voor kwaliteitsimpulsen.

Het tweede deel van het hoofdstuk plaatst de lezer die wellicht betoverd is door mooie vergezichten van uiterst geslaagde agrarische verbreding, weer met de voeten op de grond.

Paragraaf 3.4 geeft zicht op varianten in beroepsoriëntaties van agrariërs. Het zal duidelijk zijn dat niet elke boer warm loopt voor het idee van agrarische verbreding. Deze conceptuele verkenning laat ook zien dat het ideaalbeeld van een succesvolle agrarische verbreding als iemand met een sterke externe oriëntatie maar de helft van het verhaal is. Het cultiveren van sociale relaties met de niet-agrarische wereld en ook het openstaan voor andermans natuur- en landschapsbeeld zal zeker nodig zijn, in andere opzichten is een sterke interne oriëntatie nodig: ‘*local knowledge*’ en de bezieling voor een landbouwbedrijf in de meest complete vorm zijn evenzeer nodig.

Paragraaf 3.5 (natuurbeelden) gaat nader in op het aanbod van agrarische verbreding waarmee boeren ‘de samenleving’ wellicht kunnen betoveren. De insteek in deze paragraaf over de vraagkant behoudt een agrocentrisch tintje vanuit de verwachting dat postindustriële professionals het eigen rentmeesterschap over het agrarische cultuurlandschap als een steeds schaarser goed in een steeds flexibeler samenleving weten te brengen.

De laatste paragraaf gaat in op de interactie tussen landbouw en samenleving rond het platteland als een te koesteren pronkjuweel. De lezer komt hier met beide voeten op de zachte veengrond terecht waar een breed scala aan sociale arrangementen voor agrarische verbreding wordt gepresenteerd, terwijl bovendien de afbakening van agrarische verbreding (uit paragraaf 3.2) in discussie wordt gebracht. Naast de actieve varianten van agrarische verbreding

die postindustriële professionals naar zich toe trekken, zijn er ook vormen (met veel externe prescriptie) waarin de landbouw veel meer een passieve rol speelt. Dit hoofdstuk eindigt met een bestuursvorm voor het veenweidegebied bij de Randstad als een Nieuwe Meent waarin het op voorhand niet zeker is dat boeren een hoge ruilwaarde voor hun beroep weten te verzekeren. Gebiedskwaliteiten worden hierin beheerd vanuit een mix van beheerinstrumenten van markt (ruil), staat (regelgeving) en civil society (samenwerking). Dit conceptuele model wordt overigens aan het eind van hoofdstuk 5, na een empirische verkenning van de agrarische aanbodkant en de niet-agrarische vraagkant, meer gericht uitgewerkt.

4. Ruimte voor agrarische verbreding bij boeren en boerinnen

Empirische Analyse 1

4.1 Inleiding

In 1999 zijn twee mondelinge enquêtes op melkveebedrijven gehouden naar praktijken en houdingen inzake agrarische verbreding (zie hoofdstuk 1). Hoe de onderzoekspopulatie werd opgevat en hoe de steekproef werd getrokken, staat in hoofdstuk 1 paragraaf 1.7 (materiaal en methoden: hoofdstuk 4). De enquête in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (agrarische natuurvereniging Den Hâneker) vond plaats in het kader van twee LNV-onderzoekprogramma's, namelijk 'Stad-Land' en 'Arbeid'. Boeren en boerinnen werden hier afzonderlijk geënquêteerd. De enquête in Waterland (gelijknamige agrarische natuurvereniging) werd gedaan als onderdeel van een Monitoring van WCL-beleid voor LNV.

De interviews werden in beide gebieden afgenomen door dezelfde enquêteur²⁵. De meeste vragen waren meerkeuzevragen. De vragenlijst was grotendeels vier jaar eerder ontwikkeld en beproefd voor een Europees onderzoek waarvoor Waterland (samen met de Beemster) het Nederlandse studiegebied vormde.

In dit hoofdstuk wordt een secundaire analyse toegepast op het enquêtemateriaal om zo goed mogelijk te kunnen inschatten hoe groot de ruimte voor agrarische verbreding is bij ondernemers op melkveebedrijven.

De methode van eenmalige vraaggesprekken staat enigszins op gespannen voet met de indruk uit deze interviews dat ruimte voor agrarische verbreding geleidelijk ontstaat (zie ook 'voorgeschiedenis' in hoofdstuk 2). In dit licht moet ook de onderzoeksbeslissing gezien worden om de enquêtes uit te voeren in pioniersgebieden. Voor de interpretatie, met name voor het generaliseren van uitkomsten uit deze pioniersgebieden naar het totale veenweidegebied bij de Randstad, is het een cruciale veronderstelling dat Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden een toon zetten die uiteindelijk ook in het kerngebied wordt gevolgd (beide pioniersgebieden liggen op de flanken van het veenweidegebied). De oprichting van agrarische natuurverenigingen nu ook in de kern van het veenweidegebied bij de Randstad wijst in deze richting.

4.2 Affiniteiten en aversies in bedrijfsbeleid

Inleiding: boeren markeren eigen positie tegenover agrarische verbreding als 'beweging'

Melkveehouders in gebieden als Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn al geruime tijd doelwit van een offensief voor verbrede bedrijfsontwikkeling in de landbouw. Dit offensief komt voor melkveehouders vooral van de kant van de eigen agrarische natuurvereniging, respectievelijk Waterland en Den Hâneker. Deze agrarische natuurverenigingen vertegenwoordigen hiermee wensen van 'de samenleving' waar 'de landbouw' niet om heen kan of zelfs haar voordeel mee kan doen. Voor melkveehouders neemt 'de samenleving' soms de concrete vorm aan van burgers die langs komen op het boerenerf als consumenten met bijzondere wensen (b.v. kaas met een verhaal), als medegebruikers van het landelijk gebied ('wat is het hier mooi') of als medebeheerders van veenweidewaarden (b.v. vrijwilligers in weidevogelbeheer). Verder wordt 'de samenleving' voor belangstellende melkveehouders zichtbaar gemaakt in het gebiedsgerichte beleid van de provincie (respectievelijk Noord- en Zuid-Holland). In Waterland werd het algemeen maatschappelijk belang bij agrarische ver-

²⁵ De ruraal socioloog Anton Jansen

breeding afgelopen jaren ook vertegenwoordigd door het WCL-beleid van de rijksoverheid (ministerie van LNV).

Melkveehouders *kunnen* de belangstelling van de buitenwereld voor hun streek en bedrijf opvatten als een uitnodiging om niet langer rechttoe rechtaan te produceren maar zich (daarnaast) toe te leggen op nieuwe producten en diensten. De eigen agrarische natuurvereniging voert al jaren een pleidooi om de handschoen op deze manier op te pakken. Ook dit pleidooi verbreedt zich, namelijk van aanvankelijk alleen aandacht voor agrarisch natuurbeheer en in mindere mate, biologische landbouw, maar nu ook voor 'sociale verbreding' (agrotourisme en zorglandbouw) en streekproducten.

Echter, melkveehouders kunnen de belangstelling van de buitenwereld voor hun streek en bedrijf ook opvatten als een bedreiging. Dit geldt temeer omdat er in de jaren tachtig een voorgeschiedenis was waarin de bemoeienis van de buitenwereld met de veenweiden allesbehalve een appèl was op verbreed ondernemerschap. In aanstaande ruilverkavelingsgebieden werd als het ware gevochten om de arealen waarop natuurlijke handicaps voor de landbouw in het belang van natuur/ landschapswaarden bleven gehandhaafd of zelfs werden hersteld (b.v. terugdraaien 'onderbemalingen'), en arealen waarop landbouw de ruimte zou krijgen. Dit laatste wel met concessies aan natuur- en landschapsbelangen, met name het compromiswaterpeil van 60 centimeter beneden maaiveld, en het beperken van het uitplaatsen van boerderijen.

De vraag is in hoeverre de doorsnee melkveehouder in het gebied is meegegaan met de mentale omschakeling die werd voorgestaan door respectievelijk het Samenwerkingsverband Waterland en de Werkgroep Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Deze gepropageerde mentale omschakeling hield in werk te maken van natuur- en landschapsbeheer en daarmee ruimte voor agrarische bedrijfsontwikkeling te verdienen.

De vraag is evenzeer in hoeverre de doorsnee melkveehouder in het gebied meegang naar het volgende station in de mentale omschakeling die nu wordt voorgestaan door beide agrarische natuurverenigingen en de koepelorganisatie voor het gehele Groene Hart (In Natura). Dit volgende station in de mentale omschakeling houdt in dat verbreding meer is dan alleen het verdienen van ruimte voor agrarisch produceren, maar ook als zodanig een volwaardige bron van inkomen kan zijn.

Deze paragraaf gaat na in hoeverre verbreding (in uiteenlopende gedaanten) is 'geland' bij het gros van de jongere melkveehouders in beide studiegebieden. Daartoe wordt getracht in beeld te krijgen wat de hoofdlijnen zijn van hun beroepsopvattingen en in hoeverre daarbinnen plaats is voor verbreding.

Onderzoeksvragen:

- 1) Hoe populair is agrarische verbreding, in verschillende gedaanten, bij jongere melkveehouders/sters op het niveau van gedragsintenties (affiniteiten)?
- 2) Is er één algemene houding pro of contra verbreding?
Affiniteit voor de ene verbredingsoptie gaat dan relatief vaak samen met affiniteit voor andere verbredingsopties.
- 3) Zijn verbrede en conventionele bedrijfsontwikkeling (schaalvergroting) tegenpolen, in de beleving van melkveehouders/sters, of kan het ene heel goed samengaan met het andere?

Materiaal en analysemethode

Het materiaal voor deze paragraaf bestaat uit de reacties van melkveehouders op de vraag naar de samenstelling van het ideale bedrijf. In Waterland werd deze vraag gesteld aan één bedrijfshoofd, in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden aan de boer en boerin.

In de vraag naar het ideale bedrijf kreeg de respondent een lijst met bedrijfskenmerken voorgelegd met daaronder de aanwezigheid van verbredingsactiviteiten. Voor elk bedrijfskenmerk werd gevraagd of dit wel/ niet zou passen bij het eigen ideale bedrijf (los van feitelijke mogelijkheden). Er werden vier antwoordcategorieën voorgelegd variërend van beslist niet tot beslist wel passend bij mijn ideale bedrijf. Een vijfde antwoordmogelijkheid werd als 'neutrale uitwijkcategorie' achter de hand gehouden voor respondenten die het betreffende bedrijfskenmerk strikt pragmatisch wensten te benaderen (behoort niet bij het ideale bedrijf maar wringt daar evenmin mee).

Elke respondent wordt hieronder als het ware benaderd als een 'vat' vol affiniteiten en aversies. De animo waarmee de respondenten gewoonlijk ingingen op de vraag naar het ideale bedrijf lijkt er op te wijzen dat dit een vrij realistische benadering is.

Onderstaande paragraaf geeft eerst een beeld van de (im)populariteit van verbreding in vergelijking met die van andere bedrijfskenmerken. Vervolgens wordt met behulp van factoranalyse nagegaan in hoeverre er lijn valt te ontdekken in het geheel aan affiniteiten (ideaal) en aversies (niet ideaal). Hierbij wordt gelet op de samenhang (of het ontbreken daarvan) in het oordeel over de verschillende verbredingsopties, en hoe het oordeel over verbreding (niet) samenhangt met oordelen over andere bedrijfskenmerken.

Uitkomsten: enkelvoudige analyse, populaire en impopulaire bedrijfskenmerken

Hoe ziet het bedrijf er uit, zoals u dat het liefst zou willen hebben los van de feitelijke mogelijkheden? Passen de volgende kenmerken wel of niet bij uw ideale bedrijf? Deze vraag verleidde veel boeren om niet alleen 'kruisjes te plaatsen', maar ook nog geanimeerd te vertellen over hun bedrijfsopvattingen. Ook de meeste boerinnen konden met deze vraag goed uit de voeten, vooral degenen die zich medeonderneemster voelden.

Tabel 4.1 biedt de mogelijkheid om de populariteit van verbreding (vetgedrukt) te relateren aan de populariteit van andere bedrijfskenmerken. In het tweede deel van deze paragraaf wordt deze context nader geanalyseerd met behulp van factoranalyse. De tabel laat zien dat de populariteitsvolgorde, inclusief de positie van verbredingsopties, voor Waterland niet veel verschilt van die in Alblasterwaard-Vijfheerenlanden.

Agrarisch Natuurbeheer, door boeren opgevat als resultaatbeloning, bevindt zich qua populariteit in de subtop. Deze ecologische verbreding blijft in populariteit alleen achter bij de echte toppers (1) het hebben van een echt gezinsbedrijf en (2) het toepassen van een zuinige bedrijfsvoering.

Biologische melkveehouderij is in beide gebieden qua populariteit te vinden in de middengroep samen met bedrijfskenmerken zoals melkveehouderij op basis van dubbeldoelkoeien (melk en vlees), het hebben van een conventionele tweede tak (b.v. schapen) en een hightech bedrijfsuitrusting met een melkrobot.

Agrotoerisme als representant van sociale verbreding wordt in beide gebieden qua populariteit bij boeren aangetroffen in de staartgroep, samen met de weinig populaire bedrijfskenmerken een spannend bedrijf (met hoge winst- en verlieskansen) en mikken op topproducties (b.v. de hoogste melkproducties).

Alleen de verbredingsopties verkoop aan huis en zelfkazerij bleken in Waterland minder populair dan de optie agrotoerisme. Deze opties zijn in Alblasterwaard-Vijfheerenlanden niet voorgelegd, waar de enquêtes overigens door het interviewen van boer en boerin op andere onderdelen extra informatie opleverden. Wanneer ook in Waterland de boer zowel als de boerin waren bevraagd dan was waarschijnlijk gebleken dat in beide gebieden sociale verbreding vooral populair is bij boerinnen.

Tabel 4.1 Percentages boeren, in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden ook boerinnen¹⁾, die voorgelegde bedrijfskenmerken vinden passen bij het eigen ideale melkveebedrijf²⁾

NB: cijferkolommen 2 en 4 zijn identiek

Voorgelegde bedrijfskenmerken: (hier in volgorde populariteit bij boeren)	Boeren			Alblasserwaard-VHL		
	Water-land (n = 33)	Alblas-ser-waard VHL (n = 32)	Totaal (n = 65)	Boeren (n = 32)	Boerinnen (n = 33)	Totaal (‘gezinsopvatting’)
1- Inzetten op zuinig <i>boeren</i>	88	78	83	78	55	66
2- Echt <i>gezinsbedrijf</i> (boer, boerin, opv.)	70	69	69	69	58	63
3- Melkveebedrijf met natuurbeheer	52	65	58	65	52	58
4- Bedrijf dat <i>blijft groeien</i>	48	56	52	56	39	48
5- Melkveebedrijf met <i>dubbeldoelkoeien</i>	45	53	49	53	48	51
6- Bedrijf met <i>melkrobot</i>	42	53	48	53	45	49
7- <i>Tweede tak</i> naast melkvee, b.v. schapen	33	53	44	53	45	49
8- Biologisch melkveebedrijf	33	50	42	50	48	49
9- Melkveebedrijf met agrotourisme	12	28	20	28	39	34
10- <i>Spannend bedrijf</i> , hoge winst/ verlieskans	18	19	18	19	27	23
11- Inzetten op <i>topproducties</i>	15	22	18	22	33	28
12- Melkveebedrijf met verkoop aan huis	6
13- Melkveebedrijf met zelfkazerij	3

Bron: enquêtes in Waterland en de Alblasserwaard 1999, zie onderzoeksverslagen ook voor meer uitgebreide formulering ‘voorgehouden bedrijfskenmerken (Van der Ploeg 2000a)

¹⁾ In Waterland werd meestal de boer geënquêteerd, in één geval de boerin. In Alblasserwaard-Vijfheerenlanden werden sommige vragen, waaronder die naar het ideale bedrijf, afzonderlijk gesteld aan boer en boerin. andere vragen werden hier gesteld aan het meest betrokken bedrijfshoofd (boer of boerin)

²⁾ Het betreffende kenmerk ‘past wel, respectievelijk helemaal, bij mijn ideale bedrijf’ (2 van de 5 klassen)

Het valt verder op dat de spreiding in de populariteit van bedrijfskenmerken bij boeren in Waterland groter is dan in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. De populariteitstop is er vergeleken met het andere gebied wat hoger terwijl het populariteitsdal iets lager ligt.

Binnen dit geheel is de populariteitsscore voor elk van de drie verbredingsopties (natuurbeheer, biologische melkveehouderij en agrotourisme) in Waterland lager dan in het andere gebied. Dit is opmerkelijk omdat de feitelijke betekenis er juist relatief groot is.

Het is denkbaar dat een verschil in afbakening van de onderzoekspopulatie in beide gebieden een rol speelt: in Waterland tot 50 jaar of met opvolger, in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden tot 40 jaar. De vraag naar het ideale bedrijf mikte op het in gedachten afstand nemen van de actuele omstandigheden, maar het is denkbaar dat in Waterland vaker dan in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden de gedachte speelde ‘verbreding is niet meer aan mij besteed’ (vanwege leeftijd/ opvolgingssituatie).

Voor agrarisch natuurbeheer lijkt het verder waarschijnlijk dat een verschil in ‘zwaarte van wat men hieronder verstaat’ een rol speelde. De opties die de Natuurvereniging als agrarisch natuurbeheer naar voren brengt gaan in Waterland gemiddeld verder dan wat haar tegenhanger in de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden bij boeren neerlegt (faseverschil?): het koppel ‘gevraagde prestatie/ mogelijke beloning’ ligt er in het algemeen op een hoger peil. Een en ander kan betekenen dat de posities van deelnemers en anderen bij voortschrijden van verbreding, op gebiedsniveau, in de loop van de jaren verder uitkristalliseert.

Tabel 4.2 Uitkomsten factoranalyse

Cijfers zijn bindingspercentages van bedrijfskenmerken aan factoren

Mijn ideale bedrijf ziet er zo uit:	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden							Waterland					
	boeren			boerinnen				boeren					
	factor 1 <i>verbreding</i>	factor 2 <i>schaalvergroten</i>	factor 3 <i>gezinsbedrijf</i>	factor 1 <i>verbreden versus schaalvergroten</i>	factor 2 <i>verbreden</i>	factor 3 <i>zuinig boeren</i>	factor 4 <i>gezinsbedrijf</i>	factor 1 <i>schaalvergroten</i>	factor 2 <i>verbreden 1</i>	factor 3 <i>verbreden 2</i>	factor 4 <i>gezinsbedrijf</i>		
Blijven groeien	-18	+71	- 30	-78	-15	+14	+12	+50	+28	+2	+68		
Topproducties	-35	+ 40	- 43	-52	-30	-2	-27	+74	-21	+18	-2		
Melkrobot	-20	+ 31	- 55	-2	-3	-60	-32	+67	+36	-35	-34		
Biologisch	+74	- 22	+ 2	+28	+76	-22	-29	-2	+79	+32	-2		
Natuurbeheer	+63	- 18	+ 2	+45	+82	+14	+10	-15	+87	-2	+11		
Agrotoerisme	+88	- 2	+ 25	-2	+90	+18	+11	-2	+35	+63	-19		
Zuinig boeren	-2	- 73	+ 2	-2	-2	+85	-13	+26	-3	+74	+11		
Dubbeldoel koe	+70	- 25	+ 2	+77	-2	+24	-16	-87	+18	-2	-2		
2 ^e agrarische tak	+23	- 49	- 28	+77	+13	-2	+25	-44	+36	+62	-2		
Gezinsbedrijf	-2	+ 11	+ 77	22	-3	-2	+93	-18	-2	-2	+89		
Extractie methode: principale Componenten Analyse													
Rotatiemethode: varimax met Kaiser Normalisatie													
Verklaarde variantie, cumulatief (%)	32,0	44,0	55,0		32,4	47,2	60,2	70,5		27,5	47,2	61,5	72,6

De enquête richtte zich op de groep van jongere boeren/ boerinnen. Deze groep is het meest interessant waar het gaat om het peilen van de potentiële ruimte voor verbreding. Ook zijn zij in de betreffende gebieden intensief blootgesteld aan informatie over de ontwikkelingsopties die vallen onder de noemer verbreding. Toch kan er in de gegevens gemakkelijk een element van onderschatting zitten, vooral wanneer meedoen een olievlekwerking vertoont (zien hoe iemand ermee bezig is heeft een andere impact dan een nieuwsbrief van een natuurvereniging) of wanneer deelnemers na een voorzichtig begin de smaak te pakken krijgen. Dit laatste is door diverse deelnemers aan natuurbeheer spontaan naar voren gebracht. De keerzijde van dit voortschrijden van verbreding is hierboven evenzeer aangestipt; naarmate verbreding meer serieus wordt, kan ook het aantal bewuste afhakers toenemen.

Uitkomsten factoranalyse

Boeren blijken duidelijke gevoelens van affiniteit of aversie te hebben wanneer bepaalde bedrijfskenmerken ter sprake komen. Met behulp van factoranalyse is binnen SPSS nagegaan of er patronen zijn te herkennen binnen deze statements (affiniteiten en aversies). De belangrijkste methodische keuzes staan vermeld onder tabel 4.2.

Tabel 4.2 geeft een uitgebreid overzicht van de uitkomsten van de factoranalyse. Tabel 4.3 is een lezersvriendelijk uittreksel uit de uitgebreide tabel, waarbij de aandacht valt op de factor ‘schaalvergroter’ die voor boeren werd gevonden in beide gebieden en in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden bij boeren en boerinnen. Tabel 4.4 is een tweede uittreksel uit de grote tabel die attendeert op de factor verbreding die overal werd gevonden, soms in meer-voud.

Factor schaalvergroter: blijven groeien, inzetten op topproducties, geen tweede landbouwtak

Tabel 4.3 De factor schaalvergroter

	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden		Waterland
	boer	boerin	boer
Bedrijf dat Blijft Groeien	71	78	50
Inzetten op Topproducties	40	52	74
Bedrijf met Melkrobot	31	.	67
<i>Niet</i> inzetten op zuinig Boeren	73	.	.
<i>Geen_2^e Tak</i> naast melkvee, b.v. schapen	49	77	44
<i>Geen natuurbeheer</i> op melkveebedrijf	.	45	.
<i>Geen</i> melkveebedrijf met Dubbeldoelkoeien	.	77	82

Deze tabel is uittreksel-1 uit tabel 4.2

Cijfers zijn bindingspercentages uit deze tabel (. = kleiner dan 30)

In beide studiegebieden haalt factoranalyse een beroepsopvatting naar voren die ‘schaalvergroter’ is genoemd. In beide gebieden en bij boeren zowel als boerinnen bestaat deze factor uit: a) Bedrijf dat blijft groeien, b) Inzetten op topproducties en c) Geen tweede landbouwtak naast melkveehouderij. Deze factor had derhalve ook ‘topper’ of ‘specialist’ mogen heten in plaats van ‘schaalvergroter’. Het is in feite een patroon dat kan worden gelezen als de succesformule (of bedrijfsstijl) die sommige boeren nadrukkelijker dan anderen hanteren. In deze visie is het verstandig voor wie wil slagen als boer zich te concentreren op melken, om zo hoge producties per koe te halen wat dan weer de basis is om ‘mee te groeien’ met de ontwikkelingen in de sector of nog liever daarin voorop te lopen.

Bij de boeren in Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (niet bij de boerinnen) maakt ook het hebben van een melkrobot deel uit van deze factor. De naam ‘hightech boer’ zou wellicht niet misplaatst zijn voor deze factor.

Ook een voorkeur voor melkveehouderij op basis van dubbeldoelkoeien (melk en vlees) maakt waarschijnlijk deel uit van deze factor. Bij boeren in Waterland en bij boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden komt de specialistische voorkeur voor ‘schaalvergroters’ namelijk ook tot uitdrukking in de opvatting dat je als melkveehouder beter pure melkkoeien kunt hebben in plaats van dubbeldoelkoeien (melk en vlees). Bij boeren in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is dit niet duidelijk het geval, maar is er toch een bindingspercentage van – 25 aan de factor ‘schaalvergroter’ (zie tabel 4.2).

Een voorkeur voor zuinig boeren hangt (nog) minder consequent (negatief) samen met de factor ‘schaalvergroter’ dan een voorkeur voor Dubbeldoelkoeien deed. ‘Schaalvergroters’ in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden nemen in het algemeen wel veel meer afstand van het populaire bedrijfskenmerk zuinig boeren vergeleken met andere boeren in het gebied. Voor ‘schaalvergroters’ in Waterland geldt dit echter minder duidelijk (toch bindingspercentage van –26). Bij boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden staat een voorkeur voor zuinig boeren zelfs geheel buiten de factor ‘schaalvergroter’.

Factor verbreder: biologisch bedrijf, natuurbeheer, agrotourisme, wel tweede landbouwtak

In beide gebieden en zowel bij boer als boerin werd een factor ‘verbreder’ gevonden – zie vetgedrukte cijferkolommen – waarin de volgende bedrijfskenmerken van het ideale bedrijf samenkomen: biologisch, natuurbeheer en agrotourisme.

Tabel 4.4 De factor agrarische verbreder

	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden		Waterland	
	boer	boerin	boer	
			1	2
Biologisch melkveebedrijf	74	76	79	32
Melkveebedrijf met natuurbeheer	63	82	87	.
Melkveebedrijf met agrotourisme	88	90	35	63
Melkveebedrijf met dubbeldoelkoeien	70	.	.	.
Inzetten op zuinig boeren	.	.	.	74
2^e tak naast melkvee, b.v. schapen	.	.	36	62
<i>Geen</i> bedrijf dat blijft groeien
<i>Niet</i> inzetten op topproducties	35	30	.	.
<i>Geen</i> melkrobot	.	.	-36	35

Deze tabel is uittreksel-2 uit tabel 4.2

Cijfers zijn bindingspercentages uit deze tabel (. = kleiner dan 30)

In Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (boer en boerin) wordt deze factor mede gevormd door een aversie tegen ‘inzetten op topproducties in de melkveehouderij’. Het algemene beeld is echter dat de factor ‘verbreder’ vrij onafhankelijk is van de factor ‘schaalvergroter’. ‘Verbreder’ in Waterland oordelen zelfs positiever dan anderen in het gebied, over het hebben van een melkrobot. Hierin kan de voorbeeldwerking van het bedrijf van Spaans uit Broek in Waterland tot uitdrukking komen (groot biologisch melkveebedrijf met melkrobot).

Verbreiding binnen de landbouwproductie (dubbeldoelkoe, tweede landbouwtak) lijkt niet consequent samen te gaan met agrarische verbreiding. Er zijn uitzonderingen. Boeren die ‘verbreder’ zijn in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, zijn in het algemeen ook liefhebbers van

een dubbeldoelkoe. ‘Verbreiders’ in Waterland hebben relatief vaak het liefst een tweede landbouwtak (schapen, vleesvee) op het bedrijf.

Bij dit alles kan een rol spelen dat een hang naar verbreding, bij boeren in Waterland en bij boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, lijkt uit te splitsen in een factor ‘complete verbreder’ (zie vetgedrukte cijferkolommen) en een factor ‘partiële verbreder’.

Vooraf bij boeren in Waterland doet de aanduiding ‘partieel’ misschien onrecht aan deze oriëntatie. Dit blijkt wanneer de relatief impopulaire vormen van verbreding verkoop aan huis en zelfkazerij anders dan in tabel 4.2, wel in de factoranalyse worden meegenomen. Er is een categorie zuinige boeren die op het ideale bedrijf het liefst het soort verbreding ziet dat de arbeidsintensiteit vergroot en waarmee men een grotere bedrijfsgebondenheid op de koop toeneemt. Er is namelijk een factor waarin samenkomen: zuinig boeren, agrotourisme, tweede landbouwtak, verkoop aan huis, zelfkazerij, en op afstand ook biologische melkveehouderij en een aversie tegen een melkrobot. Natuurbeheer maakt geen deel uit van deze factor. Dit zijn wellicht vooral wat oudere ‘zuinige boeren’.

Bij boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is er een factor ‘partiële verbreding’ die wordt gedomineerd door aversie tegen ‘schaalvergroting’ – geen bedrijf dat blijft groeien, geen topproductie, wel een tweede landbouwtak, wel dubbeldoelkoeien –, maar wel een voorkeur voor natuurbeheer en vooral dubbeldoelkoeien alsmede een tweede landbouwtak. Het betreft mogelijk vooral boerinnen die op het bedrijf niet alleen ‘voor’ behartigen – huishouding, bedrijfsboekhouding, bezoekers opvangen – maar ook een eigen taak hebben in de stal en op het land (tweede tak).

Een bestuurslid van de natuurvereniging Den Hâneker, tevens biologische boer, heeft relativerend commentaar geleverd op de samenstelling inclusief dubbeldoelkoe, van de ene dimensie ‘verbreder’. Volgens hem hebben de enkele boeren die al zijn overgegaan tot biologische melkveehouderij *geen* dubbeldoelkoeien en streven zij gematigd naar hoge melkproducties. Dit is overigens goed te rijmen met de uitkomst die oprijst uit bovenstaande tabel dat ‘verbreiders’ heel goed tevens ‘schaalvergroters’ kunnen zijn.

Overige factoren

In de achterhoede van de uitkomsten van factoranalyse is in beide gebieden de dimensie ‘gezinsbedrijf boer’ aan te treffen. Dit lijkt samen te gaan met een pragmatische voorzichtige houding (beslist geen riskante bedrijfvoering in Waterland, geen robot, geen topproducties en geen tweede landbouwtak in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden). Bedenk dat het hebben van een echt gezinsbedrijf (met boer, boerin en opvolger) een bijzonder populair kenmerk is van het ideale landbouwbedrijf. De beroepsopvatting ‘gezinsbedrijf’ kan heel goed in combinatie met andere beroepsopvattingen (schaalvergroter, verbreder) voorkomen. In de volgende paragraaf (boeren en boerinnen tussen wens en werkelijkheid) wordt ingegaan op ambivalenties die maken dat de beroepsopvatting ‘gezinsbedrijf boer’ lang niet altijd een stempel zet op de bedrijfssituatie.

Evaluatie

De grotere populariteit van ecologische verbreding vergeleken met sociale verbreding en bedrijfsverdieping – zie conclusie 1 hieronder –, zal voor een deel samenhangen met een faseverschil in het ‘brengen’ op streekniveau van verbreding door agrarische natuurverenigingen (het accent verschuift van eerst alleen natuurbeheer, naar nu ook andere soorten verbreding).

Afgaand op kwalitatieve indrukken uit de interviews lijkt het waarschijnlijk dat de populariteit van agrarisch natuurbeheer ook hierop valt terug te voeren, dat dit voor melkveehouders meer dan andere verbreding onlosmakelijk verbonden is met grondgebonden land-

bouw. De uitdrukking ‘dat hoort er helemaal bij’ viel meer dan eens spontaan (vooral over weidevogels). Overigens blijft het opmerkelijk dat boeren met respectievelijk meer en minder affiniteit met verbreding (natuurbeheer) op hoofdlijnen *niet* van elkaar verschillen wat betreft opvattingen over de meest gewenste bedrijfssituatie en ontwikkeling afgezien van verbreding. Buiten deze hoofdlijn van overeenstemming doen zich toch accentverschillen voor in de landbouwopvattingen tussen verbreders en niet-verbreders. Verbreders lijken vergeleken met anderen meer te ‘trekken’ naar melkveehouderij op basis van dubbeldoelkoeien.

Terugkoppeling naar de onderzoeksvragen:

- 1) Agrarische verbreding is populair, in de zin dat een ruime meerderheid van de jongere melkveehouders/sters affiniteit heeft met één of meerdere soorten agrarische verbreding. Ecologische verbreding (m.n. agrarisch natuurbeheer) is, vooral bij boeren, veel populairder dan bedrijfsverdieping (m.n. boerenkaas en verkoop aan huis) en sociale verbreding (m.n. agrotourisme).
Biologische melkveehouderij (= bedrijfsverdieping en ecologische verbreding) neemt een tussenpositie in ten opzichte van de populaire ecologische verbreding en de minder populaire sociale verbreding en (overige) bedrijfsverdieping.
Sociale verbreding en bedrijfsverdieping exclusief biologische melkveehouderij zijn bij boerinnen meer populair dan bij boeren.
- 2) Bij boeren bestaat in het algemeen één algemene houding pro of contra verbreding. Dit ligt genuanceerd: één algemene houding pro verbreding zal veelal inhouden dat een boer die wel voelt voor agrarisch natuurbeheer, ook welwillend staat tegenover andere vormen van verbreding/verdieping of deze althans niet resoluut verwerpt.
Bij boerenechtparen (boer/boerin) is minder sprake van één algemene houding pro of contra verbreding doordat de boer en boerin lang niet altijd gelijk denken over de verschillende vormen van verbreding.
- 3) Verbrede bedrijfsontwikkeling en conventionele bedrijfsontwikkeling (‘schaalvergroting’) zijn in de beleving van boeren géén tegenpolen.
Dit houdt in dat er ruimte is voor vier combinaties van affiniteiten:

a) Schaalvergroter/verbreder,	c) schaalvergroter/niet-verbreder en
b) niet-schaalvergroter/verbreder	d) niet-schaalvergroter/niet-verbreder.

Het verschil in reactie op de diverse verbredingsopties tussen boeren en boerinnen lijkt nauw samen te hangen met een veel voorkomende seksegebonden rolverdeling²⁶. Het melken en verzorgen van melkkoeien en ook het veldwerk zijn meestal primaire verantwoordelijkheden voor de boer, terwijl algemene bedrijfstaken zoals het bijhouden van de boekhouding en het opvangen van bezoekers voor het bedrijf vooral taken zijn die de boerin combineert met het doen van de huishouding. Agrarisch natuurbeheer ligt dan in het verlengde van het veldwerk als domein van de man, terwijl sociale verbreding, inclusief verkoop aan huis, meer aansluit bij het domein van de vrouw.

4.3 Boeren en boerinnen tussen wens en werkelijkheid

Houding en gedrag

De vraag naar het ideale bedrijf stimuleerde geënquêteerde boeren en boerinnen om even afstand te nemen van de omstandigheden waardoor hun feitelijke bedrijf anders kan zijn dan

²⁶ Dit kwam vooral naar voren in Alblasterwaard-Vijfheerenlanden waar in de interviews enkele ‘sorteervragen’ werden gesteld om een deel van de vragen slechts te hoeven stellen aan degene die zich op het bedrijf voor het betreffende onderwerp de eerst verantwoordelijke voelt.

wat zij zien als hun ideale bedrijf. Hieronder worden opvattingen over het ideale bedrijf gerefereerd aan het feitelijke bedrijfsbeleid zoals dat tot uitdrukking komt in de situatie en ontwikkeling van de bedrijven alsmede de bedrijfsplannen voor de komende jaren. Het gaat hier speciaal over het wel/ niet opnemen op het bedrijf van verbreding. In de verhouding tussen ideaal en werkelijkheid zijn dan vier mogelijkheden te onderscheiden (zie tabel 4.5).

Dit soort verbreding is:

1. geen bedrijfspraktijk, geen affiniteit (wellicht zelfs aversie) ;
2. wel bedrijfspraktijk, geen affiniteit;
3. geen bedrijfspraktijk, wel affiniteit
4. wel bedrijfspraktijk, wel affiniteit.

De opties 1 en 4 zijn beiden consonant: er is overeenstemming tussen ideaal en werkelijkheid. Daarbij is de frequentie van optie 4 een positieve indicatie voor 'ruimte voor verbreding'. Het betreft ondernemers die aan agrarische verbreding doen, die dit niet snel zullen opgeven maar die, afgaand op praktijkindrukken, in veel gevallen bezig zijn hieraan geleidelijk steeds meer te gaan doen. De mate van voorkomen van optie 1, geen praktijk en geen affiniteit, daarentegen is een indicatie voor het ontbreken van ruimte voor agrarische verbreding.

De opties 2 en 3 zijn dissonant: er is een discrepantie tussen ideaal en werkelijkheid. De frequentie van optie 3 (wel affiniteit, geen praktijk) wordt hieronder opgevat als een positieve indicatie voor Ruimte voor Verbreding. Hieronder volgt een beschouwing over het krachtenveld wat kan liggen tussen droom (ideaal) en daad (bedrijfspraktijk). De frequentie van optie 2 (wel praktijk, geen affiniteit) is een indicatie voor de mate waarin agrariërs in de toekomst wellicht zullen terug komen op verbreding.

Het is allesbehalve vanzelfsprekend dat geïnterviewden discrepanties rapporteren tussen houding en gedrag. Wie goed wil overkomen bij de interviewer komt gemakkelijk in de verleiding een 'kloppend beeld' te presenteren, ook waar men in werkelijkheid allesbehalve consequent is in denken en doen²⁷. In dit geval maakte de interviewer bij de introductie van de vraag een eventuele kloof tussen willen en doen beter 'sociaal acceptabel': hoe zou uw ideale bedrijf er uit zien, los van het bedrijf dat u nu hebt en los van de mogelijkheden? De vraagstelling trok daarbij als het ware partij (ten gunste van dissonantie) binnen een bij geïnterviewden aanwezig 'veld' waarvan sommige krachten pleiten voor consonantie (een kloppend beeld) en andere voor dissonantie (boerenbedrijf in dynamische omgevingen). De strekking van de inleidende tekst hieronder zal zijn dat boeren in een marktsituatie van buitenaf onderhevig zijn aan krachten die dissonantie bevorderen, maar dat zij net als andere mensen van binnenuit een sterke behoefte hebben om voor zichzelf een kloppend beeld en in communicatie met anderen (o.a. interviewer) een kloppend verhaal te hebben. Dit onderdeel van het interview was een poging om dit laatste effect (verhaal kloppend maken) zoveel mogelijk weg te nemen.

Voorgaande paragraaf ging over de mentale inpasbaarheid van verbreding bij jongere melkveehouders (affiniteiten, aversies). Daarnaast staat de *toepasbaarheid* van verbreding in de omstandigheden van de betreffende boer. Het gaat hier om de zakelijke inpasbaarheid op het bedrijf en de beschikbaarheid van externe voorzieningen voor verbreding, b.v. van een organisatie voor het vermarkten van nieuwe producten of diensten van boeren. De tegenhanger van toepasbaarheid gedacht vanuit affiniteiten, is *onontkoombaarheid* gedacht vanuit noodzakelijkheden die een aversie kunnen overrulen. Denk hierbij aan de mate waarin blijkens hoofdstuk 2 de inkomens in het veenweidegebied onder druk staan. Denk ook aan de manier

²⁷ Ook in andere opzichten is gewaakt voor het uitlokken van sociaal wenselijke antwoorden: verbreding is niet gebracht als 'de norm' maar steeds gepresenteerd temidden van andere opties voor bedrijfsontwikkeling

waarop individuele boeren soms in ketenen (agribusiness) zijn geslagen of in een web zijn opgenomen van regelgeving dat door overheden is gesponnen.

Het realiteitsprincipe kan ondernemers ervan weerhouden bedrijfspraktijken in overeenstemming te brengen met hun persoonlijke affiniteiten of aversies. Praktische overwegingen hebben niet slechts betrekking op voorwaarden voor verbreding die er zijn of ontbreken, maar ook op verwachte zakelijke effecten van eventuele verbreding inclusief het getaxeerde risico (= subjectieve kans dat het ‘verwachte’ zakelijke effect tegenvalt). Dit betekent dat affiniteiten/ aversies als gedragsmotief niet het alleenrecht hebben. Voor een goed begrip is het nodig deze affiniteiten/ aversies te plaatsen binnen een ruimer complex van gedragsmotivaties.

Gasson (1974) geeft voor boeren de volgende motivaties: Intrinsiek en expressief²⁸, sociaal en instrumenteel. Affiniteiten en aversies vallen in de eerste categorie (intrinsiek, expressief). Bij praktische overwegingen gaat het zeker om de instrumentele motivatie: wat koop ik ervoor? Ruimer opgevat gaat het bij praktische overwegingen ook om sociale beweegredenen: hoe goed kan ik hiermee voor de dag komen? Eventueel: kan ik noodzakelijke anderen hierin mee krijgen?

Het verschil tussen ‘voorwaarde’ en ‘verwacht effect’ als gedragsmotieven is betrekkelijk. Een verwacht zwaar negatief effect van verbreding – b.v. mijn man zou er niet blij mee zijn wanneer ik aan agrotourisme begin – kan in de eigen situatie worden ervaren als een ontbrekende voorwaarde (mijn man moet er zich wel in kunnen vinden). Het is zelfs denkbaar dat positieve effecten die beneden de norm blijven, worden gezien als omstandigheden die toepassing verhinderen, b.v. ‘ik begin er niet aan zolang het te weinig oplevert’.

De dissonantie die er kan zijn tussen houding en gedrag kan in beginsel twee eerder genoemde vormen aannemen. Het is ten eerste denkbaar dat affiniteit met verbreding uit praktische overwegingen niet in bedrijfspraktijken wordt omgezet. Het is evenzeer denkbaar dat iemand met het idee geen keus te hebben met frisse tegenzin aan verbreding begint. In beide gevallen is het niet persé nodig dat een affiniteit of aversie wordt overruled door instrumentele en/ of sociale motivaties. Ook affiniteiten of aversies van een hogere orde (dan die inzake verbreding) kunnen de doorslag geven. Wat dit betreft lijkt de typering van toepassing die Constandse begin jaren zestig gaf van de mentaliteit van de toenmalige nieuwste lichte polderboeren (Noordoostpolder) als lieden die gretig op zoek zijn naar veranderingen die helpen om in essentie niet te veranderen (zelfstandig boer te kunnen blijven)²⁹. Iemand begint wellicht ook zonder gevoelens van affiniteit aan verbreding, omdat het aanvullende inkomen hem beter in staat stelt boer te blijven, of meer specifiek om melkveehouder te blijven.

Mensen hebben in het algemeen moeite om met dissonantie te leven (zie Festinger 1957, *A Theory of Cognitive Dissonance*). Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk hoeveel gevallen met een discrepantie tussen houding en gedrag uit onze enquêtes naar voren komen. Overigens hoeft dit niet per se in te houden dat de ondernemer blijft zoeken naar mogelijkheden om zijn gedrag in overstemming te brengen met de betreffende affiniteit of aversie. Een ondernemer kan het onbehaaglijke gevoel van dissonantie verminderen door er vanuit te gaan dat het geen kwestie is van *kies*en maar van *omstandigheden* die hem geen keus laten.

Probleemstelling: inzicht in mentale krachtenveld inzake agrarische verbreding

Deze paragraaf geeft een indruk hoe vaak discrepanties tussen bedrijfspraktijken en persoonlijke affiniteiten bij verschillende soorten agrarische verbreding voorkomen. Het zal de kunst

²⁸ Zij onderscheidt intrinsieke en extrinsieke motieven, maar dit onderscheid is moeilijk hanteerbaar.

²⁹ Dit is een verkorte weergave van de omschrijving die Constandse gaf van ‘een moderne boer’.

zal zijn om discrepanties dynamisch te interpreteren in termen van (ontbrekende) potentiële ruimte voor agrarische verbreding bij ondernemers.

Het woord ‘omstandigheid’ blijkt een rekbaar begrip te zijn met name waar een boer hieraan de betekenis geeft van het bedrijfsmatig wel/ niet inpasbaar zijn van verbreding. Iemand met affiniteit voor een bepaalde vorm van verbreding ziet wellicht kans hier geleidelijk in zijn of haar bedrijf naar toe te werken. Er zijn diverse boeren die – geholpen door de ‘nalevering’ van stikstof uit de veenbodem – het als een uitdaging opvatten te beproeven hoe ver zij het strooien van kunstmest kunnen verminderen, waarbij het omschakelen naar biologische melkveehouderij een steeds kleinere stap wordt.

Onderzoeksvragen:

- 1) Hoe liggen getalsmatig de verhoudingen qua verdeling van geënuquêteerde boeren/ boerinnen voor soorten agrarische verbreding, over: twee ‘consistente categorieën’ (wel bedrijfspraktijk/ wel affiniteit; geen bedrijfspraktijk/ geen affiniteit) en twee ‘inconsistente categorieën’ (wel bedrijfspraktijk/ geen affiniteit; geen bedrijfspraktijk/ wel affiniteit) ?
- 2) Geven verschillen tussen soorten agrarische verbreding aanwijzingen over het mentale krachtenveld bij ondernemers van uiteenlopende overwegingen?
- 3) Hoe groot lijken tegen deze achtergrond de kansen dat niet gerealiseerde affiniteiten t.z.t. worden omgezet in bedrijfspraktijken en boeren met verbreding maar zonder affiniteit zullen terugvallen op een ‘smalle bedrijfsvoering’.

Materiaal

Gegevens over affiniteit/ aversie en bedrijfspraktijk zijn in beide studiegebieden voor jongere ondernemers bekend voor de volgende vormen van agrarische verbreding: agrarisch natuurbeheer, biologische melkveehouderij en agrotourisme.

Deze paragraaf concentreert zich op Alblasserwaard-Vijfheerenlanden omdat hier de affiniteiten/ aversies op elk bedrijf bekend zijn voor twee personen (boer en boerin). De tekst besteedt ook aandacht aan Waterland voor zover de verhoudingen hier duidelijk anders liggen dan in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden.

Uitkomsten: vooral in biologische landbouw ideaal vaak (nog) niet in praktijk gebracht

Tabel 4.5 Boeren en boerinnen Alblasserwaard-Vijfheerenlanden tussen wens en werkelijkheid

bedrijfspraktijk ¹⁾ en persoonlijke affiniteit ²⁾	biologische melkveehouderij		agrarisch natuurbeheer		agrotourisme	
	boer	boerin	boer	boerin	boer	boerin
geen bedrijfspraktijk, geen affiniteit	55	58	24	21	64	58
wel bedrijfspraktijk, geen affiniteit	3	-	9	27	9	3
geen bedrijfspraktijk, wel affiniteit	36	33	9	12	15	21
wel bedrijfspraktijk, wel affiniteit	6	9	58	40	12	18
totaal (n = 32)	100	100	100	100	100	100

¹⁾ bedrijfspraktijk: mijn huidige praktijk *of plan*

²⁾ affiniteit: hoort bij mijn ideale bedrijf

geen affiniteit: hoort niet bij mijn ideale bedrijf of ‘neutrale mening’

Bovenstaande tabel relateert het voorgaande, de reacties op de vraag over het ideale bedrijf, aan feitelijke of voorgenomen bedrijfspraktijken. Dit geeft een indruk van overeenkomsten en discrepanties tussen ideaal en werkelijkheid bij bedrijfsontwikkeling.

Een eerste categorie met consistentie tussen ideaal en werkelijkheid is ‘geen zin, geen bedrijfspraktijk’. Iemand is in dit geval geen feitelijke verbreder en uit zijn reactie op de vraag naar het ideale bedrijf blijkt evenmin dat verbreding hem/ haar kan bekoren. Deze ‘consequente afwijzers’ van biologische landbouw en agrotourisme vormen de helft tot tweederde van de geënquêteerde boeren en boerinnen. Voor agrarisch natuurbeheer omvat deze categorie van ‘consequente afwijzers’ een minderheid (een vijfde à een kwart) van de geënquêteerden.

Een tweede categorie met consistentie tussen ideaal en werkelijkheid is: ‘wel zin, wel bedrijfspraktijk’. Deze ‘consistente categorie’ (consequent vóór verbreding) omvat voor agrarisch natuurbeheer een kleine meerderheid bij de boeren. Het lagere aantal boerinnen (toch nog 40%) in deze categorie hangt nauw samen met de gebruikelijke rolverdeling tussen boeren en boerinnen. Boeren worden meestal door boer en boerin gezien als de eerstverantwoordelijke voor melkvee, veldwerk en agrarisch natuurbeheer (in het verlengde van het veldwerk). De belangstelling van boerinnen voor het agrarisch natuurbeheer varieert van er zelf mee bezig zijn via met interesse volgen tot wel achter het natuurbeheer van de man staan. De categorie ‘consequent vóór verbreding’ omvat voor biologische melkveehouderij een vrij kleine minderheid (een twintigste à een tiende) van de geënquêteerden. Voor agrotourisme is de ‘serieuze belangstelling’ ongeveer tweemaal zo groot als voor biologische melkveehouderij: deze omvat namelijk een vijfde à een tiende van de geënquêteerden. Er is hier echter een relativering van ‘wel bedrijfspraktijk’ op zijn plaats omdat het in meer dan de helft van de gevallen niet gaat om toepassen maar om overwegen van agrotourisme door de boer of vooral door de boerin.

Een eerste categorie met discrepantie tussen ideaal en werkelijkheid is ‘geen zin, wel bedrijfspraktijk’. Dit is een weinig talrijke categorie, behalve waar het boerinnen betreft in relatie tot agrarisch natuurbeheer. De belangrijkste achtergrond hiervan is hierboven aangeduid met het kopje ‘rolverdeling boer/ boerin’. Overigens valt in het andere studiegebied (Waterland) wel een aantal boeren in deze ‘inconsistente categorie’. Het lijkt te gaan om boeren die passief meedoen aan agrarisch natuurbeheer (vrijwilligers doen het werk) omdat het *bon ton* is (sociale motivatie) en omdat je geld toch niet kunt laten liggen (instrumentele motivatie).

De tweede categorie met discrepantie tussen ideaal en werkelijkheid is: ‘wel zin, geen bedrijfspraktijk’. Deze categorie is het meest interessant waar het gaat om het peilen van de *potentiële* ruimte voor verbreding. Deze categorie is het talrijkst waar het gaat om biologische melkveehouderij, wat vooral contrasteert met agrarisch natuurbeheer waar ‘de wens’ vaak wel in praktijk wordt gebracht. De belangrijkste achtergrond van dit verschil zal zijn dat biologische melkveehouderij een kwestie is van alles of niets (een ‘beetje biologisch’ kan niet) terwijl een boer die zich begeeft in agrarisch natuurbeheer, op basis van resultaatbeloning, het in eigen hand heeft in welke mate hij meedoet, een ‘beetje agrarisch natuurbeheer’ – b.v. alleen nestbescherming – kan wel.

Agrotourisme bleef hier in de schaduw van het vergelijken van de uitersten agrarisch natuurbeheer (aspiraties i.h.a. gerealiseerd) en biologische melkveehouderij (aspiraties zelden gerealiseerd). Een op de vijf boerinnen ziet op haar ideale landbouwbedrijf een onderdeel agrotourisme zonder dat dit overeenkomt met de actuele werkelijkheid van het bedrijf. Dit aantal zou stijgen tot een op de drie wanneer de boerinnen worden toegevoegd uit de categorie ‘wel zin, wel bedrijfspraktijk’ die niet verder zijn gekomen dan ‘agrotourisme overwogen’. De houding van boeren is in het algemeen vergelijkbaar met die van boerinnen inzake agrarisch natuurbeheer, variërend van eigen interesse (b.v. om natuurexcursies te leiden) tot waarderend kijken naar een initiatief dat primair wordt getrokken door de echtgenote. Het komt ook voor dat de boer een niet te nemen drempel is voor een boerin die wel wil beginnen aan agrotourisme (zie hieronder).

Terugkoppeling naar de onderzoeksvragen:

- 1) Het talrijkst zijn, zoals viel te verwachten, categorieën waar gedrag en affiniteit overeenstemmen. In ecologische verbreding betreft het vooral nieuwe activiteiten die *wel* in praktijk worden gebracht terwijl het bij overige verbreding/verdieping vooral gaat om de nieuwe praktijken die *niet* in praktijk worden gebracht. Toch zijn er vrij veel niet-gerealiseerde affiniteiten. Dit betreft in het bijzonder biologische melkveehouderij (ongeveer eenderde van alle geënquêteerden) en wat minder sociale verbreding (ongeveer een vijfde). Ecologische verbreding lijkt qua deelname het verzadigingspunt te naderen: de tendens is om na een bescheiden begin geleidelijk uit te breiden in agrarisch natuurbeheer.
- 2) De drempel voor startende verbreders is bij biologische melkveehouderij en agrotourisme veel hoger dan in ecologische verbreding. Een 'objectief' verschil is dat agrarisch natuurbeheer bescheiden kan beginnen en zonder 'out of pocket' kosten, terwijl sociale verbreding meestal meteen aanzienlijke investeringen vergt in voorzieningen. Biologische melkveehouderij vereist het totaal omschakelen in bedrijfsvoering waarbij de kost jarenlang voor de baat uitgaat. Afhankelijk van de situatie vooraf, vergt dit zelfs forse investeringen in uitbreidingen van melkveestapel, stalruimte en grond. Toch worden ook deze 'objectieve' verschillen gekleurd door de instelling van de ondernemer met name zijn risicobeleving. Bij sociale verbreding is er de onzekerheid of het lukt om een voldoende klantenkring op te bouwen. Vrouwen die een 'eigen winkeltje' (b.v. sociale verbreding) wensen, moeten vaak wennen aan de ondernemersrol die zij voorheen aan de man overlieten. Dit kan onoverkomelijk zijn wanneer de man weigert om deze nieuwe ondernemersrol of de aard van de nieuwe activiteit, serieus te nemen. Of agrarisch natuurbeheer werkelijk dichter staat bij onverbrede melkveehouderij dan biologische melkveehouderij en sociale verbreding lijkt sterk subjectief bepaald. Verbreders ervaren omschakeling naar biologische landbouw soms als een terugkeer naar hun oorspronkelijke idee van hoe te boeren, terwijl het voor niet-verbreders een verre (vreemde) wereld is. Voor de perceptie van sociale verbreding maakt het veel uit of het een boer betreft voor wie solitair opereren de kern is van zelfstandig ondernemerschap, of een 'sociaal dier' dat zich graag omringt met mensen.
- 3) Het percentage 'niet gerealiseerde affiniteiten' wordt in paragraaf 4.3 gezien als een indicatie voor de mate waarin het aantal bedrijven met verbreding kan groeien. Dit percentage is echter vooral hoog voor biologische melkveehouderij en agrotourisme waarvoor de drempels tot toetreding relatief hoog zijn.
De schatting van de potentiële ruimte voor een groeiend percentage verbrede bedrijven is dan ook verbonden met een 'toekomstscenario' met sterke krachten richting verbreding. Deze krachten staan voor 'noodzaak' (dalende prijzen voor conventionele landbouwproducten) en 'mogelijkheid' (het gebied raakt steeds meer op verbreding ingesteld, ook qua afzetstructuren). Wanneer verbreding als een sneeuwbal groeit kan dit ook het beleven van onzekerheid temperen, vergelijkbaar met hoe ondernemers in de oude landbouwontwikkeling elkaar geruststelden door vergelijkbare grote investeringen te doen. De kans dat feitelijke verbreders (zonder affiniteit) hiermee zullen stoppen lijkt het grootst bij ecologische verbreding waar de keerzijde van de gemakkelijke start is dat het ook relatief eenvoudig is om er weer mee op te houden. In Waterland waar ecologische verbreding voor een flink deel van de boeren steeds serieuzere vormen aanneemt, zijn er aanwijzingen dat een ander (kleiner) deel van de boeren begint af te haken.

Bij het aspect risicobeleving (punt 2) zijn de volgende kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste, een ruime meerderheid van respondenten neemt in reacties op de vraag naar het ideale bedrijf

afstand van waaghalzerij: 'voor mij géén bedrijf met hoge winst en verlieskansen' (zie tabel 4.1). Ten tweede, sociale verbreding en biologische melkveehouderij gaven beide aanleiding tot opmerkingen in de trant van: 'Wat gebeurt er als iedereen eraan begint'.

Verder is er bij sociale verbreding de genoemde zorg voor het opbouwen van een voldoende klantenkring, die echter minder zwaar gaat drukken doordat marktwerking in toenemende mate voor verbreders wordt gedaan door 'nieuwe ketens' en b.v. regionale toeristenbureaus.

Bij het omschakelen naar biologische melkveehouderij wordt de risicobeleving getemperd doordat onzekerheid rond het uit handen geven van 'middelen' voor het bestrijden van ziekten en plagen hier minder speelt dan voor omschakelaars in akkerbouw en tuinbouw.

4.4 Doeleinden in het beroep in relatie tot verbreding

Voorgaande paragraaf keek vanuit bedrijfspraktijken (o.a. verbreding) naar het mentale krachtenveld bij ondernemers (o.a. taxaties van effecten en noodzakelijke voorwaarden). Hier is de invalshoek omgekeerd. Er wordt met name vanuit het subjectieve gewicht van doeleinden gekeken naar bedrijfspraktijken in het bijzonder naar verbreding.

Probleemstelling en materiaal

Deze tweede invalshoek (doeleinden voorop) past bij een rationele keuzemodel van economisch handelen. De vraag is echter hoe levensecht dit model is. Een aanwijzing dat dit rationele keuzemodel minder levensecht is dan modellen waarin doeleinden opdoemen als attributen (positieve of negatieve aspecten) van concrete gedragsalternatieven, is de 'glazige blik' die veel respondenten in eerste instantie vertoonden toen zij in de interviews een aantal doeleinden kregen voorgelegd ('die u als boer mogelijk belangrijk vindt'). Het verschil tussen deze 'glazige blik' en de veelal geanimeerde reactie op de vraag over kenmerken van het ideale landbouwbedrijf was groot.

De vraag naar het belang van diverse doeleinden is om praktische redenen alleen gesteld in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (althans in 1999). De vraagstelling was harder (realistischer) dan in een eerdere enquête in Waterland (1995/ 96) toen het fenomeen 'glazige blik' nog meer opviel. De interviewer vroeg nu niet doeleinden los van elkaar een gewicht te geven, maar om twee à drie minst/ meest belangrijke doeleinden te selecteren. Verder werd de vraagstelling minder zwevend gemaakt door voor de doeleinden 'inkomen' en 'vrije tijd' een referentieniveau te introduceren (evenveel als in de meeste beroepen).

De lezer die het geheel aan doeleinden met de daaraan gehangen globale gewichten in ogenschouw neemt, mag bedenken dat de doelstelling 'zelfstandigheid' niet is voorgelegd omdat deze, afgaand op eerdere ervaringen, toch niet zou discrimineren. Vrijwel elke boer stelt deze doelstelling aan de top.

Het resultaat van de wijzigingen ten opzichte van de enquête Waterland 1995/ 96 was dat de enquête nu, ook in dit opzicht, niet slechts afzonderlijke opvattingen naar voren haalde, maar ook 'mentale krachtenvelden' in beeld bracht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop veel boeren 'vrije tijd' als doelstelling wegschuiven ten gunste van andere doeleinden. Dit aspect fungeert dan vaak eerder als een 'randvoorwaarde op laag niveau' (je kunt het natuurlijk niet al te gek maken) dan als doelstelling die voorop wordt gesteld.

Onderzoeksvragen

- 1) Is er een aantoonbare samenhang tussen verbreding en de prioriteit die wordt toegekend aan bepaalde beroepsdoelen?
- 2) Vallen de beoordelingen van de verschillende doelstellingen in onderlinge samenhang te interpreteren in termen van wat deze ondernemers drijft?
- 3) Lijken deze drijfveren (mede) bepalend voor het oppakken of afwijzen van verbreding?

Materiaal

In de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden enquête is een lijstje voorgelegd met ‘doeleinden die voor u van belang zijn als boer/ boerin’. Er werd gevraagd deze te sorteren in drie groepjes: meest belangrijk voor u persoonlijk (twee à drie doeleinden), minst belangrijke (twee à drie) en tussengroep (rest). Deze vraag was in de eerste enquête Waterland voorgelegd zonder bij inkomen en vrije tijd een referentieniveau aan te geven en met de doelstelling ‘zelfstandigheid’ (altijd heel belangrijk).

Uitkomsten

Tabel 4.6 geeft de voorgelegde doeleinden in volgorde van populariteit bij de ondervraagde boeren. Deze volgorde is bij boerinnen vrijwel gelijk als die bij boeren, met uitzondering van ‘evenveel vrije tijd als in andere beroepen’ wat bij boerinnen niet op de laatste maar op de voorlaatste plaats staat.

Tabel 4.6 Percentages boeren en boerinnen naar oordeel over het belang van doeleinden

Voorgelegde doeleinden, hier in de volgorde van populariteit	Boer		Boerin	
	meest belang- rijk	minst belang- rijk	meest belang- rijk	minst belang- rijk
1- Dingen doen op je bedrijf waaraan je aardigheid hebt	70	-	45	-
2- Besteedbaar inkomen vergelijkbaar met meeste beroepen	54	9	45	15
3- Slagen als ondernemer	39	18	30	15
4- Als boer/ boerin midden in de natuur staan	27	6	21	9
5- Als boer/ boerin midden in de samenleving staan	30	36	15	15
6- Je bedrijf kunnen overdragen aan een opvolger	21	39	15	45
7- Vrije tijd evenveel als in meeste beroepen	3	58	9	21

Bron: enquête Alblasserwaard-Vijfheerenlanden

pm: tussengroep niet vermeld, niet bij meest belangrijke evenmin bij minst belangrijke doeleinden

Vergeleken met de reacties op de vraag naar het ideale bedrijf, valt het op dat ‘gezinsbedrijf’ (je bedrijf kunnen overdragen aan een opvolger) nu veel minder hoog scoort. Bedenk dat dit bij het ideale bedrijf iets anders werd gepresenteerd, namelijk als ‘een echt gezinsbedrijf met boer, boerin, en opvolger’. Nu dook in de beantwoording meer het realiteitsprincipe op. Wat wil en kan mijn kind? Of in een vroeger stadium: wat zal ons kind later willen of kunnen worden? Vooral boerinnen maakten nogal eens opmerkingen zoals ‘kinderen moeten worden wat het beste voor hen is’. In een later stadium van de generatie- en bedrijfsacyclus kwam het realiteitsprincipe ook op heel andere manier om de hoek kijken. Heeft dit bedrijf genoeg toekomst voor een opvolger?

Dat het eigenlijk vreemd is om naar doeleinden te vragen alsof het dingen zijn die in de lucht hangen, bleek ook bij de doelstelling ‘slagen als ondernemer’. De interviewer zag sommige respondenten denken: ‘Ben ik met mijn bedrijf bezig te slagen als ondernemer?’. De

reacties zijn niet altijd even gemakkelijk te interpreteren. Het waren waarschijnlijk schaalvergroeters – mijn ideaal is een bedrijf dat blijft groeien – die het meest volmondig zeiden ‘slagen als ondernemer’ te rekenen tot de belangrijkste doeleinden, maar een boer die hier minder op is ingesteld kan tot hetzelfde antwoord komen omdat hij ‘overleven’ met zijn bedrijf ziet als maatstaf voor ‘slagen als ondernemer’.

De moeilijkheid om doeleinden en realiseringniveaus uit elkaar te houden was ook hoorbaar aanwezig bij het doel ‘vrije tijd’. ‘Wanneer ik veel vrije tijd wilde hebben, was ik geen melkveehouder geworden’, was een opmerking die vrij regelmatig viel. Toch lijkt ook dit weinig populaire doeleinde in het onderzoek onderscheidend te werken. Vooral veel boerinnen, maar ook vrij veel boeren, wilden niet zo ver gaan om ‘vrije tijd’ in te delen bij de minst belangrijke doeleinden. Anderen (vooral boeren) hadden daar geen enkele moeite mee, terwijl zij soms verder in het interview de indruk wekten dat alles bij hen moest wijken voor het werk (één partner wees op de werkverslaafdheid van haar man).

De onderlinge verwevenheid van motivatie (doeleinde) en satisfactie (realisering) was ook merkbaar aanwezig bij de meest populaire doelstelling: dingen doen op je bedrijf waarin je aardigheid hebt. Het enthousiasme voor hun beroep straalde er bij veel geënquêteerden vanaf. De meer terughoudende houding van boerinnen bij deze doelstelling lijkt enerzijds samen te hangen met het bij hen meer dan bij boeren voorkomende idee dat er meer is op de wereld dan werk en bedrijf, en anderzijds met een sterke werkbetrokkenheid buiten het eigen bedrijf (gezin, eigen baan). Bij de minderheid van boeren die ‘aardigheid in dingen die je doet’ *niet* tot de meeste belangrijke doelstellingen rekenden, was er een enkele spijtoptant (‘ik had beter wat anders kunnen worden’) maar er vielen ook opmerkingen zoals ‘er is toch geen aardigheid meer aan, met al die regels en papieren’.

Onderschat niet de energie die boeren/ boerinnen in hun bedrijven willen stoppen

Het totaalbeeld uit bovenstaande tabel wint aan zeggingskracht wanneer het in verband wordt gebracht met het totaalbeeld van opvattingen over het ideale bedrijf (zuinig boeren, gezinsbedrijf) en over de feitelijke bedrijfsontwikkeling (zie verslag *Boeren, boerinnen en plattelandsvernieuwing*, Van der Ploeg 2000a).

Wat overheerst in het totaalbeeld is dat deze jongere agrariërs er in het algemeen gesproken bijzonder hard tegenaan gaan om hun onderneming uit te bouwen vanuit een veelal bescheiden startpositie. De centrale waarden van zelfstandigheid, werklust en spaarzaamheid zullen evenmin vreemd zijn aan jongere melkveehouders in Waterland. Toch maken Waterlandse melkveehouders in het algemeen een wat minder met het bedrijf vergroeide indruk dan hun collega’s op de zuidflank van Veenweiden/ Groene Hart. Dit kan samenhangen met een andere sociaal-culturele achtergrond, die (ook) zou samenhangen met andere vroegere agrarische bedrijfssystemen (intensief, extensief), pacht/ eigendomsverhoudingen, praktijk/ schoolse vorming, en de geneigdheid zich te organiseren in coöperaties.

Alblasserwaard-Vijfheerenlanden lijkt historisch gezien, een middenpositie in te nemen ten opzichte van de ‘wereldse extensieve boeren’ boven het Amsterdamse IJ en de ‘zwoegende intensieve boeren’ in het kerngebied van Veenweiden/ Groene Hart. Zie wat dit betreft de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk.

Uiteenlopende motieven kunnen tot zelfde gedrag leiden: het geval melkrobot

Er is *geen* aanmerkelijke samenhang aangetroffen tussen hoe zwaar boeren tillen aan bepaalde doeleinden (bovenstaande tabel) en hun opvattingen over het ideale bedrijf, inclusief affiniteit/ aversie inzake verbreding. Dit kan er op wijzen dat uiteenlopende motieven (doeleinden) gemakkelijk kunnen leiden tot hetzelfde gedrag.

Aanwijzingen dat het zo ligt, werden verkregen uit de reacties op de 'melkrobot' als mogelijk kenmerk van het ideale bedrijf (melkveehouders die hier van gruwen zijn ongeveer even talrijk als collega die er wel voor voelen). Sommige melkveehouders zouden een melkrobot willen benutten voor meer vrije tijd (minder gebonden), zij zien hierin juist een kans om extra hard aan bedrijfsontwikkeling (schaalvergroting, nevenactiviteiten) te kunnen trekken. Eerder bleek al dat zin en tegenzin ten opzichte van de melkrobot niet samenhangt met het verschil Conventionele boer versus Verbreder. Dit staat niet los van de indruk dat onder verbreders zowel Economische boeren alsook Zuinige boeren zijn aan te treffen.

Het geval biologische melkveehouderij

Affiniteit met biologische melkveehouderij maakt deel uit van een meer algemene affiniteit met verbreding. Verder lijkt de verscheidenheid onder aspirant-biologische boeren groot te zijn, met name niet-schaalvergroeters (meer traditioneel en idealistisch gemotiveerd) en schaalvergroeters (meer op expressief ondernemerschap en pure zakelijkheid gericht) lijken beiden aanwezig te zijn. Hier sluit op aan dat er geen duidelijke samenhang is gevonden met een specifieke doelstellingenstructuur.

Wie biologische boeren graag ziet als holistische heelmeesters van het door conventionele landbouw verziende platteland, zal blij zijn te vinden dat 'de dubbeldoelkoe' (melk-vlees) deel uitmaakt van de factor 'Verbreder' in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Jammer genoeg wordt deze voorkeur voor het multifunctionele rund niet gedeeld door enkele geënquêteerde melkveehouders in het gebied die al aan biologische melkveehouderij doen. Onder het kopje 'graslandbeheer' kwam eerder al naar voren dat ook biologische boeren soms denken zich niet te kunnen veroorloven om te handelen vanuit 100% duurzaamheid (hoge waterpeilen) of de meest natuurlijke staat van gewas en vee (dubbeldoelkoeien, liefst zoogkoeien).

Verbreding binnen een toekomstige context van dalende melkprijzen en oplopende kosten?

Wat gaan mensen onder de druk van omstandigheden (Agenda 2000, zie hoofdstuk 2) doen? Wat is dan nog de betekenis van voorkeuren die in een betrekkelijke luxe situatie, ten tijde van de enquête, werden uitgesproken.

Constandse tekende moderne boeren in *Boer en Toekomstbeeld* (1963) als ondernemers die gretig op zoek zijn naar veranderingen voor hun bedrijven die helpen om te behouden wat voor hen heilig is in het boerenberoep. Dit betekent dat eventueel 'zachte afkeren' opzij worden gezet om 'harde voorkeuren' te kunnen realiseren of te behouden. Wat mensen beslist (niet) willen, is niet alleen een kwestie van prioriteiten, maar ook van (niet) kunnen. Interviews waarin niet alleen werd gesproken over het ideale bedrijf en de doelstellingen van de boer/ boerin, maar ook over beroeps capaciteiten (zie hieronder), roepen soms bij de onderzoeker de associatie op 'je zult wel gelijk hebben, daar kun je inderdaad beter niet aan beginnen'. Bijvoorbeeld een boer die zegt dat agrotourisme niets voor hem is, die verder aangeeft dat omgaan met mensen niet zijn sterkste kant is en die zich in het interview manifesteert als allesbehalve een prater.

Evaluatie

Bij dit alles geldt waarschijnlijk dat er een grijze zone is, tussen uiterste affiniteiten en aversies, van opties die desnoods zijn te pruimen. Aanzienlijke verschillen in het beloningsniveau voor de ingezette eigen arbeid (soms ook kapitaal) kunnen in deze grijze zone gemakkelijk de doorslag geven. Met andere woorden, verbreding zal voor een aantal boeren(gezinnen) om voorrang moeten strijden met conventionele bedrijfsontwikkeling op basis van puur zakelijke

overwegingen. Dit maakt het verklaarbaar waarom er kennelijk geen rechte lijn loopt van beroepsdoelen en affiniteiten.

Terugkoppeling naar onderzoeksvragen

- 1) Er was geen samenhang aantoonbaar tussen prioriteit geven aan bepaalde beroepsdoelen en verbreding (affiniteit en toepassing).
- 2) De geënquêteerde boeren en boerinnen werken met uitzonderlijke inzet aan het op orde houden en verder ontwikkelen van hun bedrijf. De lage prioriteit voor het doel 'vrije tijd' wijst hierop, en dit was ook een overheersende kwalitatieve indruk uit veel van de interviews. Toch staat dit alles niet in het teken van zelfopoffering. Het doel met de hoogste prioriteit is 'dingen doen op je bedrijf waaraan je aardigheid hebt'. Dit werkt waarschijnlijk als een filter die bepaalt of verbreding (in specifieke gedaanten) wel of niet in aanmerking komt. Het moet wel iets zijn dat de boer of boerin ligt.
- 3) De energie die wordt gestoken in het behouden van een perspectiefbiedend bedrijf doet uitzien naar alles wat hierbij kan helpen (waaronder verbreding) maar de overweging dat persoonlijke affiniteit van belang is (het moet wel aardig blijven) maakt ondernemers selectief. Deze selectiviteit kan zich op verschillende fronten van bedrijfsontwikkeling afspelen. Er is ten eerste het front van wel verbreden versus niet verbreden waarbij affiniteiten en aversies een belangrijke rol spelen. Er is ten tweede, het front binnen verbreding waarbij die specifieke vorm van verbreding wordt gekozen die de persoon het beste ligt. (Dit ondanks de gevonden algemene houding pro of contra verbreding: sympathiek staan tegenover is iets anders dan zelf toepassen). Ten derde is er het front van de keuze tussen energie en geld stoppen in bedrijfsontwikkeling, verbreed of niet-verbreed, en inkomen en arbeidsplezier zien te halen in een baan buiten het eigen bedrijf.

4.5 Beroeps capaciteiten en externe oriëntatie in relatie tot verbreding

Deze paragraaf bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt gepresenteerd hoe boeren en boerinnen de eigen beroeps capaciteiten inschatten, en is er een analyse of er een samenhang is met het toepassen van verbreding. In het tweede deel wordt gekeken naar enkele gegevens over het wel/ niet actief zijn buiten het eigen bedrijf en naar de mogelijke relatie met verbreding. Het derde deel geeft een kwalitatieve indruk waarbij externe oriëntatie een integraal deel is van beroepsoriëntaties annex beroeps capaciteiten. Dit deel grijpt terug op een samenvattende figuur (3.7) uit hoofdstuk drie.

Het vraagt een afstandelijke benadering om de beroeps capaciteit van een ondernemer te bestempelen als een 'omstandigheid' die (mede) bepaalt of er wel of geen verbreding op het bedrijf komt. Bij het thema affiniteiten en aversies was er de kwalitatieve indruk dat ondernemers zelf een sterke verweving zien tussen enerzijds het taxeren van verbreding als iets aantrekkelijks of haalbaars en anderzijds het idee over hoe goed of slecht 'dit mij zou liggen' om er een succes van te maken.

Bij het in beeld krijgen van de externe oriëntatie is het een handicap dat het onderzoek in het teken staat van methodisch individualisme. Een netwerkanalyse zou bijvoorbeeld laten zien hoe inhoudelijke affiniteiten en aversies in bedrijfsontwikkeling samenhangen met positieve en negatieve referentiegroepen en personen. Nu konden wij in de analyse niet verder gaan dan enkele gegevens over het deelnemen aan bijeenkomsten buiten het eigen bedrijf in verband te brengen met opvattingen over verbreding. Overigens is er in voorgaande hoofdstukken soms wel een analyse gegeven van verbreding als een 'beweging' op streekniveau (streeknetwerken zoals agrarische natuurverenigingen). De verbindende schakel tussen beide analyseniveaus is enerzijds te laten zien hoe individuele boeren zich laten leiden door initia-

tieven tot verbreding in hun streek en anderzijds hoe deze boeren zelf hier een actieve inbreng in hebben.

Probleemstelling

De invalshoek om vanuit beroeps capaciteiten te kijken naar beroepspraktijken – die wel of niet in aanmerking komen – werkte in veel interviews bevreemdend, net als het voornoemde verzoek aan boeren om doeleinden als uitgangspunt te nemen voor het beoordelen van alternatieve bedrijfspraktijken. Toch is het ook nu de moeite waard om na te gaan of er een samenhang valt te vinden tussen enerzijds het taxeren van de eigen beroeps capaciteiten en verbreding als bedrijfspraktijk anderzijds.

Onderzoeksvragen over beroeps capaciteiten

- 1) Is er een aantoonbare samenhang tussen (zelfingeschatte) beroeps capaciteiten en verbreding als bedrijfspraktijk of persoonlijke affiniteit?
- 2) Vallen de beoordelingen van de verschillende beroeps capaciteiten in onderlinge samenhang te interpreteren in termen van wat deze ondernemers drijft?
- 3) Zijn er aanwijzingen dat ‘zelfverwerkelijking’ in termen van het ontplooiën van persoonlijke beroeps capaciteiten is aan te merken als een drijvende kracht in het entameren of afhouden van verbreding?

De mogelijkheid moet onder ogen worden gezien dat het wel of niet oppakken van verbreding meer te maken heeft met de plaats en het participeren van de betreffende ondernemer in sociale netwerken dan met zijn of haar persoonlijke affiniteiten/ aversies, doeleinden en beroeps capaciteiten. De analyse wordt gecompliceerd door de waarschijnlijkheid van interactie tussen individuele kwaliteiten en de stijl van opereren op de overgang van binnen (micro) naar buiten (meso). Ondernemerschap wordt zelfs wel omschreven als de capaciteit om de binnenwereld (bedrijf) af te stemmen op ontwikkelingen in de buitenwereld (markt en maatschappij). Ook in de formulering van de beroeps capaciteit sociale vaardigheden (kundig omgaan met mensen) uit de voorgaande paragraaf klonk al het onderhouden van contacten met de grote wereld door.

Onderzoeksvragen over externe oriëntatie

- 1) Is er een aantoonbare samenhang tussen de externe oriëntatie van ondernemers en verbreding in hun bedrijfspraktijken of persoonlijke affiniteiten?
- 2) Is er een patroon te herkennen in de externe oriëntatie in wisselwerking met interne factoren (affiniteiten, doeleinden, capaciteiten) dat onderzoekers drijft of weerhoudt inzake verbreding?
- 3) Zijn er aanwijzingen dat ‘verruimen van de sociale horizon’ is aan te merken als een drijvende kracht in het entameren of afhouden van verbreding?

Materiaal: Beroeps capaciteiten

In de enquête Alblasserwaard-Vijfheerenlanden was een beperkte ruimte beschikbaar voor een vraag naar beroeps capaciteiten. Dit leidde tot een vrij directe vraag waarin zes beroeps capaciteiten aan boeren en boerinnen werden voorgelegd met het verzoek deze in twee ronden (belang in het beroep van melkveehouder, aanwezigheid in de eigen persoon) in te delen in drie groepjes: minst, meest en resterende middengroep. Bij het formuleren van de zes beroeps groepen is gelaveerd tussen enerzijds aansluiting zoeken bij taal en denkwereld van mensen in de praktijk en anderzijds het laten corresponderen met concepten uit een voorstudie

van achter het bureau *Is het mogelijk om twee dingen goed te doen?* (Van der Ploeg en Spierings 1999).

Deze concepten om te attenderen op beroeps capaciteiten waren:

- A) Bekwaamheid binnen een bepaald kennismodel
 - a-1 Vakmanschap bekwaamheid in hanteren van een informeel kennismodel
m.n. intuïtie, ervaring, sociale vergelijking;
 - a-2 Professionaliteit bekwaamheid in het hanteren van een formeel kennismodel
m.n. data-analyse en benutten expertpersonen en systemen;
- B) Bekwaamheid binnen een bepaalde handelingshorizon
 - b-1 Managementcapaciteit bekwaamheid in operationeel en tactisch handelen
m.n. het runnen van een bedrijf;
 - b-2 Ondernemerschap bekwaamheid in strategisch handelen
m.n. bepalen van bedrijfsbeleid,
waaronder maatschappelijk ondernemerschap
(capaciteit om strategische positie van eigen bedrijf of be-
roepsgroep in de samenleving te behartigen).

Toelichting:

De term kennismodel verwijst naar wat zich bij de boer afspeelt (percepties en informatieverwerking). Het woord handelingshorizon heeft betrekking op de werkelijkheid buiten de boer met name zijn velden van aandacht in verzamelen en verwerken van informatie: de uitgestrektheid van deze velden (in termen van tijdshorizon en het landbouwbedrijf integraal versus in detail opgevat). Het onderscheid tussen de subjectiverende insteek (kennismodel) en de objectiverende ingang (handelingshorizon) is betrekkelijk: het zijn immers aandachtsvelden van de boer.

Zo gesteld, ligt het onderscheid tussen vakmanschap en professionaliteit op een ander niveau dan dat tussen management en ondernemerschap. Dit niveauverschil laat ruimte voor vier schematische combinaties:

- 1) vakmanschap samen met managementcapaciteit ingezet voor het runnen van een bedrijf, met name de vakman/manager die het bedrijf 'in de vingers heeft' ;
- 2) vakmanschap samen met ondernemerschap ingezet voor het bepalen van het bedrijfsbeleid met name de vakmanondernemer die kansen 'ruikt';
- 3) professionaliteit samen met managementcapaciteit ingezet in het runnen van een bedrijf, met name door middel van operationele en tactische bedrijfsplanning en
- 4) professionaliteit samen met ondernemerschap ingezet voor bedrijfsontwikkeling met name door middel van strategische planning.

Professionaliteit, opgevat als een sociale strategie (zie hoofdstuk 3) heeft, anders dan professionaliteit in bovenstaande betekenis, niet een 'één op één relatie' met het hanteren van een formeel kennismodel. Integendeel, met overleg of intuïtief kunnen bespelen van gevoelens bij de stedelijke samenleving over het platteland is de kern van professionaliteit als sociale strategie. Dragere van professionaliteit, als een bekwaamheid voor het toepassen van een effectieve sociale strategie, zijn individuele ondernemers alsook de beroepsgroep waartoe zij behoren. Overigens, het hanteren van een formeel kennismodel, met door wetenschap gecertificeerde informatie, was speciaal in het tijdperk van de 'verlichting' voor klassieke vrije beroepen als medisch specialisten en notarissen niet alleen inhoudelijk functioneel maar diende ook – bewust of onbewust – om het prestige van het beroep te vergroten en daarmee royale honoraria te legitimeren.

Beroeps capaciteiten werden hierboven gelokaliseerd bij individuele boeren en boerinnen. Dit is een eenzijdige voorstelling van zaken. De publicatie *Is het mogelijk om twee dingen goed te doen?* (van der Ploeg en Spierings 1999) gebruikt het concept *social capital* als een tegenwicht voor deze eenzijdigheid. Deze verruiming van de blik is zelfs op microniveau nodig: op veel boerenbedrijven is niet slechts de individuele boer drager van beroeps capaciteiten maar het boerengezin. Een opvolger of een boerin kan bijvoorbeeld sterk zijn waar de ‘boer zelf’ tekortschiet. De verruiming van de blik lijkt zeker nodig waar het gaat over agrarische verbreding. Een agrarische natuurvereniging is b.v. drager van maatschappelijk ondernemerschap, maar ook van opgebouwde ervaring en expertise in gebiedsbeheer. Verder is hier van toepassing wat zonet werd gezegd over klassieke professies: niet alleen individuele ondernemers maar ook hun organisaties treden, in verbreding, naar buiten om de buitenwereld te laten weten dat de zorg voor het landelijk gebied bij de agrarische beroepsgroep in vertrouwde handen is. Voor zover individuele boeren of boerinnen wel de dragers van beroeps capaciteiten zijn, lijkt de term *human capital* op zijn plaats. Overigens kan *human capital* wordt ge(re)produceerd vanuit het beschikbare *social capital*. De titel van een artikel door Coleman (1988) *Social capital and the creation of human capital* getuigt hiervan. Dat het zo ook in de praktijk werkt, laten cursussen agrarisch natuurbeheer zien die natuurverenigingen organiseren voor leden. Bourdieu (1984) benadrukt de wisselwerking van sociaal, economisch en cultureel kapitaal.

Materiaal: Externe oriëntatie

De boeren en boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden kregen een vraag gesteld naar het aantal keren per maand waarin zij deelnemen aan georganiseerde activiteiten op hun vakgebied, buiten het eigen bedrijf.

Daarnaast waren er uiteraard kwalitatieve indrukken over de honkvastheid van de betreffende respondent. Net zoals ook kwalitatieve indrukken werden opgedaan betreffende affiniteiten, doeleinden en beroeps capaciteiten.

Uitkomsten: beroeps capaciteiten, geen duidelijke samenhang zelfbeoordeling en verbreding

Tabel 4.7 geeft enige indruk van hoe boeren en boerinnen de eigen beroeps capaciteiten inschatten. Hieronder staat een uittreksel van deze tabel.

	<i>sterkste zelf toegedachte kwaliteiten</i>	<i>zwakste zelf toegedachte kwaliteiten</i>
<i>boer</i>	1. ondernemerschap 2. vakmanschap 3. organisatorische vaardigheden	1. administratieve vaardigheden 2. contactuele vaardigheden 3. technische vaardigheden
<i>boerin</i>	1. administratieve vaardigheden 2. organisatorische vaardigheden 3. contactuele vaardigheden	1. technische vaardigheden 2. ondernemerschap 3. vakmanschap

Hoe men de eigen persoonlijke kwaliteiten als boer/ boerin op een melkveebedrijf inschat lijkt nauw samen te hangen met de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Boeren hebben een veel hogere zelfscore voor: vakmanschap (plant en dier), ondernemerschap (bedrijfsbeleid) en technische vaardigheden (machines en apparatuur). Boerinnen waarderen zichzelf hoger voor: administratieve (gegevensbeheer) en contactuele vaardigheden (omgaan met mensen). Op het onderdeel organisatorische vaardigheden (runnen van het bedrijf) is het verschil vrij klein.

Tabel 4.7 Percentage boeren en boerinnen die voorgelegde kwalificaties rekenen tot de meest/minst sterke kanten van de eigen persoon

Voorgelegde beroepskwalificaties	Boer		Boerin	
	meest sterk	minst sterk	meest sterk	minst sterk
Vakmanschap in het werken met plant en dier	42	3	18	12
Ondernemerschap in het bepalen van bedrijfsbeleid	48	-	12	15
Organisatorische vaardigheden in het runnen van het bedrijf	42	12	33	3
Administratieve vaardigheden in beheren van gegevens	6	61	42	9
Technische vaardigheden in omgaan met machines en apparatuur	43	23	3	64
Contactuele vaardigheden in omgaan met mensen	9	24	24	9

Bron: enquête Alblasserwaard-Vijfheerenlanden 1999

pm: exclusief tussengroep, niet ingedeeld bij meest/ minst sterke kant eigen persoon

Dit beeld spoort met de eerdere indruk dat agrarisch natuurbeheer en ook biologische melkveehouderij (werken met plant en dier) vooral worden gezien als een mannenzaak terwijl sociale verbreding in het algemeen meer iets is voor vrouwen. Recente kruisingen van ecologische verbreding en sociale verbreding (b.v. het organiseren van natuurexcursies) worden overigens vooral door mannen georganiseerd.

Er is geen duidelijke samenhang gevonden tussen de zelfbeoordeling naar beroepskwaliteiten en affiniteit/ aversie tegenover verbreding. Hierbij kan een rol spelen dat een hang naar verbreding voorkomt bij zowel schaalvergroters als niet-schaalvergroters.

Er is echter nauwelijks samenhang aangetroffen tussen enerzijds de 'factor schaalvergroter' en anderzijds de zelfbeoordeling op beroepskwaliteiten. De enige uitzondering is dat deze factor negatief correleert met de zelfbeoordeling op administratieve vaardigheden. Dit zou sporen met de aanvankelijke verwachting dat niet-schaalvergroters gelijkgesteld kunnen worden aan zuinige boeren die 'toelevering' tot een minimum beperken. Dit laatste inclusief het (niet) overnemen van gestandaardiseerde methodes van bedrijfsanalyse: niet boeren volgens 'het boekje' maar handelen naar eigen directe waarneming (de eigen ogen beter geloven dan cijfers). De aanvankelijke verwachting (niet-schaalvergroter = zuinige boer) was overigens al aangetast door de factoranalyse op affiniteiten/ aversies die voor de variabele 'zuinig boeren' geen (negatieve) binding aan een factor schaalvergroter liet zien. Ook het ontbreken van een samenhang tussen de factor schaalvergroter en de beroepskwaliteit vakmanschap wijst niet direct op een patroon zuinige boer. De cijfers laten wel de ruimte voor de mogelijkheid dat schaalvergroters en niet-schaalvergroters even sterk zijn ingesteld op werken met levend materiaal (vakmanschap) maar dit op een andere manier benaderen (kengetallen versus directe waarneming).

Overigens vonden Roep et al (1991) in een selecte groep melkveehouders met een Deeladministratie Rundveehouderij dat zuinige boeren in het beoordelen van cijfers net als fanatieke boeren en Praktische Boeren, vooral letten op bedrijfseconomische kengetallen, terwijl dubbeldoelboeren en koeienboeren meer aandacht hebben voor bedrijfstechnische kengetallen.

De Rooij (1992) liet zien hoe het kan wringen op de verbinding tussen de verschillende onderdelen van een verbreed bedrijf. Zie wat dit betreft de beschrijving van het geval zelfkazerij in hoofdstuk 2. Echter, meesterschap in het beheersen van complexe verbindingen tussen verschillende bedrijfsonderdelen zou juist de kracht kunnen zijn van verbrede landbouw. Bij een proactieve benadering ligt niet alleen de nadruk op het vermijden van fouten (zie de Rooij), maar ook b.v. op hoe graslandbeheer en voederwinning/ bewaring compleet in dienst kunnen

staan van het maken van uitzonderlijke kazen en/ of het oproepen van een sterk beeldmerk. Of hiermee een hoger beloningsniveau valt te behalen zal niet alleen afhangen van 'intrinsieke kwaliteiten' (wel gerelateerd aan consumentensmaak), maar ook van zaken als publieksservice en beeldvorming rond het product. Het beeld 'biologisch' voegt al weer iets toe aan het beeld 'boerenkaas', het stempel 'streekproduct' zou een volgende verdiepingslaag zijn. Professionaliteit zit dan niet alleen in het beheersen van een moeilijk vak (complexiteit per tak en in de bedrijfssamenhang), maar ook in het 'neerzetten' van het resultaat (product/ dienst) in de samenleving als iets waarbij geld bij de aanschaf geen rol mag spelen.

Uitkomsten: externe oriëntatie:

boeren in verbreding actiever buiten het eigen bedrijf dan anderen

Tabel 4.8 Percentage verbreders dat deelneemt aan georganiseerde activiteiten buiten het eigen bedrijf (minstens 1 keer per maand), vergeleken met het percentage niet-verbreders dat participeert

	aantal	% dat participeert
Boeren met bedrijfsverdieping	7	86
Boeren met ecologische verbreding	21	71
Boeren met sociale verbreding	8	<u>88</u>
Subtotaal: alle boeren met verbreding/ verdieping	24	67
w.v. enkelvoudige verbreding/ verdieping	9	11
w.v. meervoudige verbreding/ verdieping	15	93
Alle boeren zonder verbreding	9	<u>44</u>
Totaal: alle geënquêteerde boeren	33	61

Bron: enquête Alblasserwaard-Vijfheerenlanden 1999

pm: % subtotaal (67%) is lager dan in elk der verbredingscategorieën vanwege lage externe participatie boeren met enkelvoudige verbreding

Boeren die aan verbreding doen blijken gemiddeld veel meer deel te nemen aan georganiseerde activiteiten buiten het eigen bedrijf dan boeren die zich afzijdig houden van verbreding. Dit geldt ook voor het deelnemen aan activiteiten die niets met verbreding te maken hebben.

Evaluatie

Terugkoppeling naar onderzoeksvragen over beroeps capaciteiten

- 1) Er werd *geen* samenhang gevonden tussen de zelfbeoordeling op beroepskwaliteiten en verbreding als affiniteit of bedrijfspraktijk.
- 2) Er is wel een groot verschil gevonden in de constellatie van zelfbeoordelingen bij boeren in vergelijking met die bij boerinnen. Dit verschil kan deel uitmaken van een verklaring waarom boerinnen vergeleken met boeren meer affiniteit tonen met sociale verbreding. Zij scoren in de zelfbeoordeling hoger op de kwaliteit 'omgaan met mensen'.
- 3) Beroeps capaciteiten staan niet los van doeleinden en affiniteiten. Bij doeleinden gaat het dan niet alleen over instrumentele doelen (capaciteiten verhogen bedrijfsresultaat), maar ook over sociale doelen (capaciteiten geven aanzien) en intrinsieke/ expressieve 'doelen' (capaciteiten geven zelfvoldoening). De lijn van capaciteiten naar affiniteiten loopt over intrinsieke/ expressieve 'doelen'. Affiniteiten lijken vaak verbonden met activiteiten waar men veel van weet te maken (capaciteit) en waaraan men 'daarom' aardigheid beleeft (doel). Met uitzondering van 'schaalvergroter = minst zwak in administratieve vaardigheden', is echter geen samenhang gevonden tussen de beide hoofddimensies uit affiniteiten (schaalvergroter; verbreder) en beroeps capaciteiten.

Er waren derhalve nauwelijks aanwijzingen dat ‘zelfverwerkelijking’ is aan te merken als een drijvende kracht bij bedrijfsontwikkeling (verbreed of niet-verbreed). De beschikbare gegevens over beroeps capaciteiten waren niet meer dan indicatief, en kwalitatieve praktijkindrukken lijken een andere taal te spreken dan bovenstaande ontkennende conclusie.

In de beschrijving van De Rooij van de kwaliteiten die iemand moet hebben om boerenkaas van hoogwaardige kwaliteit te maken, ligt de nadruk op de dagelijkse praktijk waarin een geoefend oog, precies zijn en volledig toegewijd werken (altijd geconcentreerd) van groot belang zijn. Een dergelijke indringende beschrijving is waarschijnlijk alleen mogelijk wanneer mensen worden geïnterviewd over het beroepsdomein dat voor hen centraal staat. Dit was in de interviews over verbrede landbouw slechts bij hoge uitzondering het geval. De meest frequente vorm van verbreding, agrarisch natuurbeheer, was vrijwel altijd iets wat ‘erbij’ werd gedaan. De invalshoek in de interviews was bovendien vrij algemeen ‘Wat zijn de sterkste/ zwakste kwaliteiten van u persoonlijk in uw beroep als boer/ boerin?’. In de uiteenlopende reacties van boeren en boerinnen valt wel op dat de gerapporteerde sterkste kanten voor een deel corresponderen met een gebruikelijke rolverdeling man/ vrouw en daarmee met domeinen waarin ervaring geleidelijk bijpassende capaciteiten oplevert.

In het huidige stadium van agrarisch natuurbeheer waarin de melkveehouderij de meest centrale plaats blijft innemen in inkomensvorming en aandacht van de ondernemer, lijkt het waarschijnlijk dat nog niet het uiterste wordt gevraagd van specifieke beroeps capaciteiten (anders dan in de aangehaalde kaas case). Kwalitatieve indrukken zeggen dat boeren met heel weinig oog voor vrije natuur of een bovengemiddelde allergie voor administreren (straks ook nog van ‘natuurresultaat’) zelden aan agrarisch natuurbeheer beginnen. Dit zijn nuances die niet boven water komen met een vraagstelling over ‘vakmanschap in het werken met plant en dier’ en ‘administratieve vaardigheden in het beheren van gegevens’.

In de vormen van verbreding waarvoor de drempel van toetreding voor agrarisch natuurbeheer hoger is (zie vorige paragraaf) zal de schiftende werking van beroeps capaciteiten waarschijnlijk niet op een dergelijk minimumniveau plaats vinden. Dat die schifting op een hoger niveau van beroeps capaciteiten niet tot uitdrukking kwam in onze kwantitatieve analyse op persoonsniveau kan te maken hebben met:

- (a) wellicht het weinig verplichtende karakter van affiniteiten (vooral biologische melkveehouderij?)
- (b) een schifting langs lijnen van man-vrouw verschillen (sociale verbreding) en
- (c) het zeer globale karakter van onze bepaling van beroeps capaciteiten (beperkte dekking van het onderwerp; elke respondent kon een ander referentieniveau voor meest/ minst sterke kwaliteit hebben). Wat punt c betreft, voor biologische melkveehouderij speelt de capaciteit tot hanteren van risico en onzekerheid – ook het vertrouwen in het zelfregulerend vermogen van de natuur – wellicht een schiftende rol. Deze capaciteit kon in het bestek van een vrij korte vraag niet worden meegenomen.

Terugkoppeling naar onderzoeksvragen over externe oriëntatie

- 1) Er is een duidelijke samenhang tussen externe oriëntatie en verbreding. De groep jongere boeren die het meest actief is in verbreding (meervoudige verbreding), heeft een veel sterkere externe oriëntatie dan de overige ondernemers.
- 2) De vier categorieën die werden genoemd bij de analyse van affiniteiten zijn waarschijnlijk als volgt te plaatsen in volgorde van afnemende externe oriëntatie:
 - a) schaalvergroter/ verbreder; b) niet-schaalvergroter/ verbreder;
 - c) schaalvergroter/ niet-verbreder; d) niet-schaalvergroter/ niet-verbreder.
- 3) Boerinnen blijken veel minder dan hun mannen deel te nemen aan bijeenkomsten die voor het bedrijf worden georganiseerd.

Onder punt 2 komt de laatste categorie (niet schaalvergroting, niet verbreding) uit kwalitatieve indrukken naar voren als een groep hard werkende ondernemers die (per definitie) niet graag investeert en die een teruggetrokken bestaan leidt (nog afgezien van het niet deelnemen aan vergaderingen e.d.). De voorlaatste categorie (schaalvergroter/ niet-verbreder) zou zich wellicht best meer willen begeven in georganiseerde activiteiten van de sector, maar nu het allemaal milieu en verbreding is wat de klok slaat, ontnemt hun dit de animo. De categorie niet-schaalvergroter/ wel verbreder is waarschijnlijk minder 'in' voor bijeenkomsten gericht op hoe scherp te boeren in de melkveehouderij (o.a. mineralenstudieclub). Omdat meervoudige verbreding juist bij hen goed aanslaat zijn bijeenkomsten over verbreding bij hen zeer in trek. Zij lijken graag niet-boeren op het bedrijf te ontvangen, vooral wanneer het afnemers van verbredingsartikelen/ diensten betreft. De categorie schaalvergroter/ verbreder lijkt niet alleen een veelgeziene gast te zijn op verbredingsbijeenkomsten, maar ook op die voor 'scherp boeren'. Hij heeft veelal een modern melkveebedrijf dat hij graag vol trots, en als reclame voor sector en streek, ook als een verbreed bedrijf aan de buitenwereld laat zien.

Met betrekking tot punt 3, hoorde de interviewer juist bij boerinnen geluiden met de strekking 'er is meer dan het bedrijf alleen'. In termen van bedrijf en inkomensbronnen kan dit verschillend tot uitdrukking komen. Boerinnen die het gezinsbedrijf bovenaan stellen, vertalen de wens tot horizonverruiming soms in sociale verbreding omdat dit het boerenerf minder stil maakt, je daarmee goed doet voor anderen, terwijl het bovendien extra inkomen oplevert. Ook is soms de trots voelbaar over de eigen nering naast het melkveebedrijf dat primair de zaak van de man is. Andere boerinnen vertalen de wens tot horizonverruiming in het opnieuw oppakken van de baan die men had voor het trouwen of krijgen van kinderen. In een enkel geval zijn zij hiermee kostwinner voor het gezin: hun baan is om van te leven, het bedrijf mag alle netto-opbrengsten opnieuw investeren. Overigens waren er in de geënquêteerde groep meer mannen dan vrouwen met een voldoende hoog extern inkomen om van te leven.

4.6 Totaalbeeld

Ruimte voor agrarische verbreding, schatting haalbare aantallen

Twee factorschalen: 'verbreder' en 'schaalvergroter'

Deze schets van een totaalbeeld steunt vooral op de uitkomsten van de op de bedrijfsopvattingen toegepaste factoranalyse (ideale bedrijf). Alle respondenten zijn geplaatst op twee schalen. De schaal die in deze studie als indicatie voor 'ruimte voor verbreding' het belangrijkste lijkt is gebaseerd op de factor verbreder uit de factoranalyse. De score die een bepaalde boer of boerin op deze schaal behaalt loopt gelijk op met hun gemiddelde score op de drie belangrijkste items uit deze factor. Op dezelfde manier is er een schaal geconstrueerd die correspondeert met de factor schaalvergroter.

Samengevat, betreft het de schalen:

- a) 'schaalvergroter'; blijven groeien, topproducties en specialiseren (geen tweede tak);
- b) 'verbreder'; natuurbeheer, agrotourisme en biologische melkveehouderij.

Score voor 'verbreder', en terugkoppeling naar vier categorieën uit hoofdstuk 3 (fig. 3.10)

Op de schaal verbreder zijn vier categorieën agrariërs onderscheiden met uiteenlopende 'ruimte voor verbreding'. De namen voor deze categorieën zijn ontleend aan figuur 3.10. Bij het duiden van deze categorieën is tevens gebruikt gemaakt van die figuur.

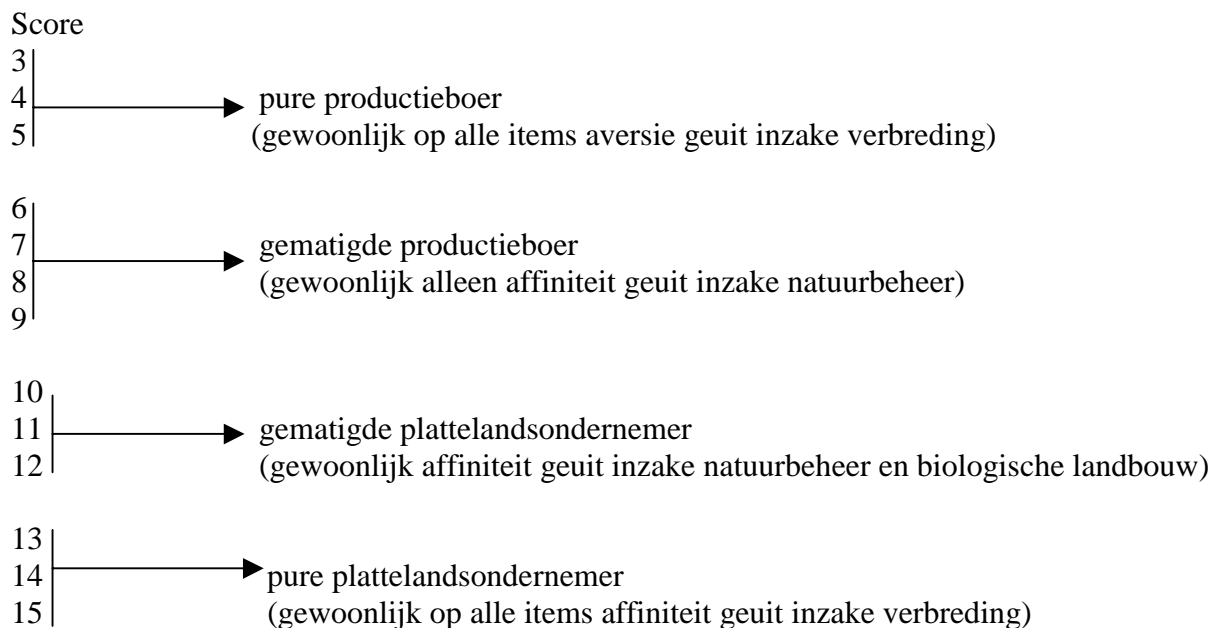
Figuur 3.10 geeft enerzijds een gestileerde weergave van de houding tegenover verbreding:

- 1) Pure productieboer, wil niets weten van verbreding;
- 2) Gematigde productieboer, wil alleen weten van agrarisch natuurbeheer;
- 3) Gematigde plattelandsondernemer, wil daarnaast ook weten van biologische landbouw;
- 4) Pure plattelandsondernemer, wil bovendien weten van dienstverlening aan publiek.

Anderzijds geeft deze figuur een duiding in termen van het soort markt waarop de agrariër zich richt:

- 1) basiskwaliteit voedsel
rationele consument;
- 2) voorgaande + agrarisch cultuurlandschap inclusief weigevoel + boerennatuur
traditionele consument (via overheid naar publiek aangeboden);
- 3) voorgaande + bijzondere zuivel
verantwoordelijke consument;
- 4) voorgaande + dienstverlening aan het publiek in een rurale setting
spirituele consument

De scores op de schaal voor verbreder werden als volgt vertaald in de bovenstaande (gestileerde) categorieën uit figuur 3.10:

Dit leverde het volgende beeld op voor boeren in Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden alsmede voor boerinnen in laatstgenoemd gebied.

De percentages voor deze categorieën variëren in onderstaande tabel als volgt:

1) Pure productieboer	19 à 37	(boeren in Waterland het hoogst)
2) Gematigde productieboer	19 à 33	(boeren in beide gebieden het hoogst)
3) Gematigde plattelandsondernemer	20 à 33	(boeren en boerinnen AVH het hoogst)
4) Pure plattelandsondernemer	<u>10 à 23</u>	(boerinnen AVH het hoogst)
Alle geënquêteerden	100	

AVH=Alblasserwaard/Vijfheerenlanden

Tabel 4.9 Affiniteiten/ aversies ten opzichte van ‘verbreding’:
 procentuele verdeling geënquêteerden over vier categorieën (score)

Score op schaal voor verbreding - biologische melkveebedrijf - melkveebedrijf met natuurbeheer - melkveebedrijf met agrotourisme	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden			Waterland (boeren)	totaal
	boeren	boerinnen	Gezins-gemiddelde		
Pure productieboer (PPB)	20	19	21	37	29
Gematigde productieboer (GPB)	33	19	24	33	28
Gematigde plattelandsondernemer (GPO)	33	39	36	20	29
Pure plattelandsondernemer (PPO)	14	23	18	10	14
Alle geënquêteerden, excl. ‘neutraal’	100	100	100	100	100
N	30	26	33	30	66
Ontbrekend (score 9)	3	7		3	

Toelichting individuele score:
 - maximale score = 15 (3 items, elk variërend in waarde van 1 t/m 5)
 - minimale score = 3 (3 items, elk vanaf waarde 1)
 - grenzen bij klassen indeling; 3,4,5 (PPB); 6,7,8,9 (GPB); 10,11,12 (GPO); 13,14,15 (PPO)

Toelichting bij gezinsscore
 - maximale en minimale score = 2 x bovenstaande individuele score (boer + boerin)
 - grenzen bij klassenindeling; 6 t/m 11 (PPB); 12 t/m 18 (GPB); 19 t/m 24 (GPO); 25 t/m 30 (PPO)

Bron: mondelinge enquêtes in 1999 in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (melkveehouders en vrouwelijke partners tot en met 40 jaar) en Waterland (melkveehouders tot en met 50 jaar of met opvolger)

De indeling in vier categorieën staat voor een inschatting van groeipotenties bij ondernemers richting verbreding (bij voldoende ruimte in de markt), en niet voor hun feitelijke oriëntatie van dit moment. Qua feitelijke bedrijfsoriëntatie bevinden de meeste geënquêteerden zich waarschijnlijk op het niveau ‘gematigde productieboer’.

Een kwalificatie als ‘plattelandsondernemer’ houdt gewoonlijk in dat de betreffende respondent minstens twee van de voorgelegde vormen van agrarische verbreding wel ziet zitten voor het eigen (ideale) bedrijf. De tegenhanger hiervan is de pure productieboer die voor elk van de voorgelegde vormen van agrarische verbreding in de vraag over het ideale bedrijf eerder neigt naar aversie dan naar affiniteit.

Voor Waterland valt op dat ook een aantal respondenten die feitelijk wel aan agrarische verbreding doen, toch in de categorie pure productieboer valt. In dit gebied waar agrarische verbreding substantieel meer betekent (in bedrijfsvoering en inkomensvorming) dan in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, lijkt zich een schifting voor te doen tussen degenen die hierin volop willen doorgaan en anderen die gewoon ‘meeden’ en vinden dat het nu wel erg serieus wordt.

Boerinnen in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn vergeleken met hun mannen, aanmerkelijk vaker ‘plattelandsondernemer’. Het grootste verschil doet zich voor bij de meest uitgesproken categorie (pure plattelandsondernemer). Op dit punt valt wel een kritische kanttekening te plaatsen bij de vergaande integratie van melkveehouderij en verbreding die onze typering suggereert. Boerinnen hebben nogal eens een ‘eigen winkeltje’ naast het melkveebedrijf van de man. Bij het enige praktiserende geval van een pure plattelandsondernemer (ster) was deze integratie er wel (boerenkaas, verkoop aan huis, natuurbeheer, rondleidingen, ook langs het vee).

Boeren in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn gemiddeld meer ‘in’ voor agrarische verbreding vergeleken met de geënquêteerde boeren in Waterland, afgaand op hun reacties op de vraag over het ideale bedrijf. Hoe dit valt te rijmen met de feitelijk zwaardere oriëntatie (in bedrijfsbeleid) op verbreding in Waterland kwam hierboven reeds aan de orde.

De gedachte dat dit verschil in populariteit van verbreding door het onderzoek zou zijn geproduceerd lijkt bij nader inzien geen hout te snijden. Er is weliswaar een verschil in afbakening, qua leeftijd, van de te enquêteren groep (in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden tot 40 jaar, in Waterland tot 50 jaar of met een opvolger), maar bij toepassing van een splithalf op de gegevens in Waterland blijkt de jongste helft van de geënquêteerden qua score voor verbreding, niet dicht bij het geschetste beeld voor Alblasserwaard-Vijfheerenlanden te komen (hoewel het leeftijdsverschil vrijwel is weggevallen) dan de oudste helft.

Tabel 4.9 laat zich als volgt samenvatten. Er zijn drie categorieën die globaal gesproken ongeveer even talrijk zijn (pure productieboer, gematigde productieboer en gematigde plattelandsondernemer). De vierde categorie (pure plattelandsondernemer) is qua aantal ongeveer de helft van de andere categorieën. Onderstaande tabel geeft om dit te onderstrepen, de gemiddelde percentages voor boeren en boerinnen voor beide studiegebieden.

Tabel 4.10 Procentuele verdeling jongere melkveehouders/ sters over vier categorieën met uiteenlopende ruimte voor agrarische verbreding in Waterland + Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, als indicatie voor Veenweiden/ Groene Hart

Categorieën in volgorde van toenemende ruimte voor agrarische verbreding:	%
1) pure productieboer: geen ruimte voor agrarische verbreding	29
3) gematigde productieboer: conventionele melkveehouderij met inpasbare agrarische verbreding	28
4) gematigde plattelandsondernemer: specifieke melkveehouderij en bijpassende agrarische verbreding	29
5) pure plattelandsondernemer: melkveehouderij in dienst van specifieke agrarische verbreding	14
Alle jongere melkveehouders	100
berekening, vanuit tabel 4.9	
- ontbrekende waarnemingen in tabel 4.9 (score 9 = neutraal), naar evenredigheid verdeeld over voorgaande en volgende categorie, respectievelijk gematigde productieboer en gematigde plattelandsondernemer	
- Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (AVH) berekend als gemiddelde van boeren en boerinnen	
- Eindgetallen berekend als gemiddelde van beide gebieden Waterland + AVH	

Bedenk hierbij dat in het kader van deze toekomstverkenning jongere melkveehouders (of met een opvolger) zijn geënquêteerd. Bedenk verder dat het boeren en boerinnen betreft uit twee gebieden die voorlopen in agrarische verbreding.

Het veenweidegebied/ Groene Hart wijkt overigens als kern van een oud intensive-ringsgebied voor de veehouderij (melkvee, kaas, varkens) qua voorgeschiedenis af van beide koplopergebieden op de flanken (zie vorige hoofdstuk, en vooral hoofdstuk 5). Ook in dit centrale deel van Veenweiden/ Groene Hart zijn nu agrarische natuurverenigingen opgericht, en in bedrijfsverdieping (boerenkaas) is men wellicht beide gebieden op de flanken zelfs vooruit.

Score voor 'schaalvergroting

Tegenover 'schaalvergroter' staat hier 'conventionele verbreder' omdat aversie inzake het hebben van een tweede productietak zoals schapenhouderij of vleesvee naast melkveehouderij deel uitmaakt van de factor 'schaalvergroter'. Eerder is opgemerkt dat ook aversies inzake de beroepskenmerken 'zuinige boer' en 'dubbeldoelkoeienhouderij' bijdraagt (maar minder consequent) aan de factor 'schaalvergroter'. Het verschil op deze score tussen boeren in Waterland en hun collega's uit Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is klein (in beide gebieden ongeveer 40% 'schaalvergroter' versus 60% 'conventionele verbreders').

Tabel 4.11 Affiniteiten/ aversies ten opzichte van ‘schaalvergroting’:
procentuele verdeling geënquêteerden over vier categorieën (score)

Score op schaal met volgende items (affiniteiten): - Bedrijf dat blijft groeien - Inzetten op topproductie - Geen 2 ^e landbouwtak op melkveebedrijf	Ablasserwaard- Vijfheerenlanden		Waterland (boeren)
	Boeren	Boerinnen	
Pure conventionele verbreder (zuinige boer, dubbeldoel)	27	28	13
Gematigde conventionele verbreder	35	32	47
Gematigde schaalvergroter	23	24	31
Pure schaalvergroter	15	16	9
Alle geënquêteerden, exclusief ‘neutraal’ (score 9)	100	100	100
N	26	25	32
Ontbrekend (score 9)	7	8	1

Bron: mondelinge enquêtes in 1999 in Ablasserwaard-Vijfheerenlanden (melkveehouders en vrouwelijke partners tot en met 40 jaar) en Waterland (melkveehouders tot en met 50 jaar of met opvolger)
pm: toelichting: analoog aan 3.9

Beide scores gecombineerd: verbreding in relatie tot schaalvergroting

Tabel 4.12 Affiniteiten/ aversies ten opzichte van verbreding en schaalvergroting
gecombineerd: procentuele verdeling geënquêteerden over vier categorieën

Geneigdheid tot verbreden ¹⁾ en/ of schaalvergroten ¹⁾	Ablasserwaard- Vijfheerenlanden		Waterland (boeren)
	Boeren	Boerinnen	
Niet verbreden, niet schaalvergroten	21	6	37
Niet verbreden, wel schaalvergroten	27	24	27
Wel verbreden, niet schaalvergroten	27	40	18
Wel verbreden, wel schaalvergroten	25	30	18
Totaal	100	100	100
	33	33	33

Bron: mondelinge enquêtes in 1999 in Ablasserwaard-Vijfheerenlanden (melkveehouders en vrouwelijke partners tot en met 40 jaar) en Waterland (melkveehouders tot en met 50 jaar of met opvolger)

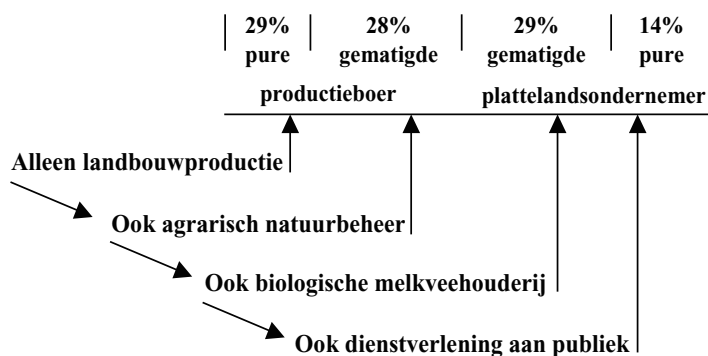
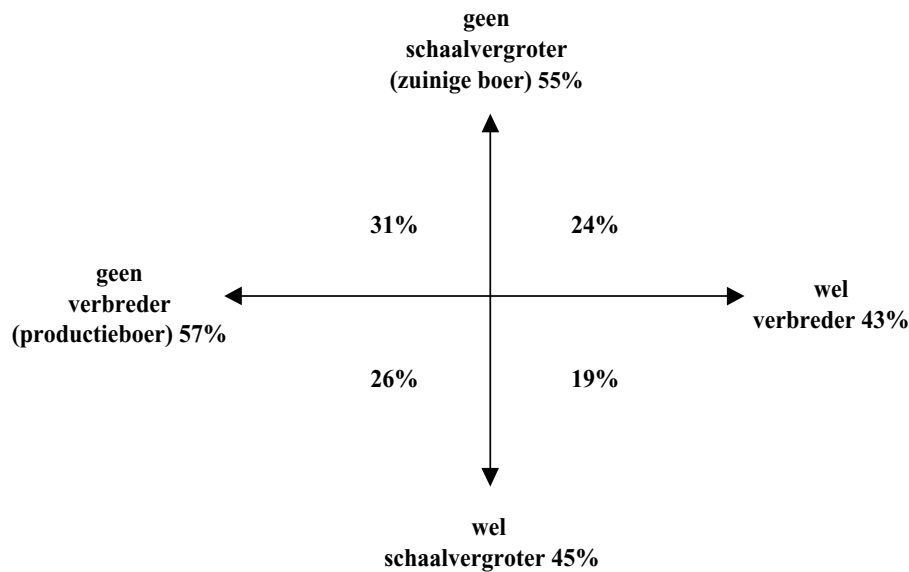
¹⁾ Score ‘9’ (neutraal) die ontbrak in voorgaande tabellen, ingedeeld bij wel verbreden/ schaalvergroten

Er is bij boeren slechts een geringe samenhang tussen ‘schaalvergroting’ en ‘verbreding’. Deze conclusie kon al worden getrokken uit het vinden van twee (per definitie) onafhankelijke factoren schaalvergroter en verbreder in plaats van b.v. één factor verbreder versus schaalvergroter. Dit wordt ook nog eens bevestigd in onderstaande figuur waarin elk van de kwadranten, ook die van ‘verbreding’ en ‘schaalvergroting’ met een naam is ingevuld.

Bij boerinnen in Ablasserwaard-Vijfheerenlanden lijken ‘schaalvergroting’ en ‘verbreding’ elkaar wel te bijten. Voor hen gaat het kennelijk meer dan bij boeren om een keus tussen verbreding dan wel schaalvergroten.

Figuur 4.1 brengt tweedelingen op de dimensies ‘verbreder’ en ‘schaalvergroter’ met elkaar in verband. Dit geeft vier typen ondernemers. Onder de figuur staat als een nadere detaillering een vierdeling op de dimensie ‘verbreder’ met weer daaronder een gestileerde indruk van waar dit voor staat volgens figuur 3.10 (het stapelen van verbredingsactiviteiten).

Figuur 4.1 Agrariërs binnen het assenstelsel Schaalvergroter/ Verbreder.
Vermelde percentages zijn indicatief (zie tabel 4.12)

Toelichting bij figuur 4.1

1. De indicatieve percentages in het assenstelsel: deze zijn afgeleid uit de aantallen in tabel 2.14.
2. Er zijn twee schalen gemaakt waarbij de score van iemand overeen komt met zijn gemiddelde waardering van bedrijfskenmerken die deel uitmaken van respectievelijk de factoren verbreder en schaalvergroter.
3. Het beeld hierboven bevestigt de uitkomst van de factoranalyse dat er niet één factor schaalvergroter versus verbreder is, maar dat dit twee onafhankelijke dimensies zijn.
4. De indicatieve percentages bij de horizontale lijn: deze zijn afgeleid uit de aantallen in tabel 2.15. De vierdeling is een nuancering van de tweedeling op de dimensie verbreder in het assenstelsel.
5. Aanduidingen helemaal onderaan: Deze komen uit figuur 3.10. Het idee is dat een pure productieboer niet aan verbreding doet, en dat elke volgende categorie steeds een stap verder gaat in het 'stapelen' van verbredingsactiviteiten. Dit stileert de werkelijkheid.

Dit laat zien dat expansief ingestelde ondernemers evengoed voorkomen bij 'verbreder' als bij 'productieboeren'. Dit is b.v. herkenbaar bij biologische boeren in beide studiegebieden die flink investeren in bedrijfsuitbreiding en vernieuwing van de bedrijfsuitrusting, en die in de fokkerij kiezen voor de pure melkkoe en niet voor melk en vlees. Toch komt uit de factoranalyse de indruk naar voren dat agrarische verbreding beter klikt met een dubbeldoeloriëntatie (conventionele verbreding) in landbouwproductie dan met een specialistische oriëntatie op

topproductie en uitbreiden (schaalvergroting). Dat dit ‘aan de oppervlakte’ minder tot uitdrukking komt, in nieuwe initiatieven en bedrijfsvernieuwing, kan eigen zijn aan ambitieuze ondernemers die met hun nieuwe stallen, melkrobot etc. meer opvallen dan b.v. een dubbeldoelboer die meer geleidelijk werkt aan de ontwikkeling van zijn bedrijf. Overigens valt op dat zuinig boeren als succesformule niet alleen populair is bij boeren met een dubbeldoeloriëntatie, maar ook bij specialistische schaalvergroters (zij het minder nadrukkelijk). Zuinig boeren is vrij algemeen populair. Zuinig boeren wordt ook geassocieerd (misschien in de eerste plaats) met hard werken om kosten te besparen en je bedrijf vooruit te helpen. Sommige boeren die in de interviews de indruk wekten keihard te werken (soms aangegeven door de boerin) waren duidelijk van het type schaalvergroter voor wie ‘het meer’ (ofwel het melkquotum) nooit vol genoeg is.

Hierboven is als naam voor de tegenhanger van schaalvergroter gekozen voor conventionele verbreder, omdat ‘afkeer van een tweede landbouwtak’ steeds deel uitmaakte van de factor schaalvergroter (in beide gebieden en bij boer en boerin). Bij het benoemen van vier typen boeren binnen het assenstelsel is schaalvergroter vertaald in ‘expansief’, en conventionele verbreder (geen tweede landbouwtak) in consolideren. Beide lijken voor discussie vatbaar, met name wanneer dit wordt doorgetrokken naar het benoemen van vier typen ondernemers. Bij het type expansieve verbreder valt te bedenken dat de betreffende interviewvragen betrekking hadden op schaalvergroter, hoge opbrengsten en specialiseren binnen de melkveehouderij. Het is de vraag of dit mag worden gegeneraliseerd naar de houding binnen verbreding. Bij het type consoliderende productieboer is te herinneren aan sterke indrukken uit de interviews dat veel zuinige boeren veelal gestaag expansief zijn ingesteld (wat iets anders is dan consolideren). Er is overigens in de interviews alleen gevraagd naar de houding tegenover bedrijfsexpansie in het algemeen – in relatie tot het ideale melkveebedrijf – en niet naar opvattingen over doorgroeien meer specifiek is in verbredingsactiviteiten.

Relevantie voor toekomstige ontwikkelingen

De inschatting dat een belangrijk deel van de melkveehouders (ruim 40%) zich zal ontwikkelen tot plattelandsondernemer, is gebaseerd op de veronderstelling van een voldoende koopkrachtige vraag bij particulieren en overheden naar nieuwe producten en diensten van boeren in het Groene Hart. In de werkelijkheid van b.v. Agenda 2000 zal niet slechts aan agrarische verbreding worden ‘getrokken’ (uitnodigende markten) maar speelt ook ‘aandrang’ (b.v. dalende inkomens) een rol. Een complicerende omstandigheden in de veenweiden is bovendien de onzekerheid over het toekomstige beleid voor slootwaterpeilen. Dit alles (Agenda 2000 en ‘waterpeilen’) compliceert het begrip ‘ruimte bij boeren en boerinnen’ voor agrarische verbreding.

Eigen aan veenweiden is dat boeren sterk afhankelijk zijn van het door de overheid gevoerde waterbeleid. Hoogwater kan hen dwingen om op een specifieke manier aan grondgebonden landbouw te doen, iets wat op zich publieke functies (natuur, landschap, bodembehoud) ten goede komt. Hoogwater betekent in de landbouw noodgedwongen extensief boeren, met als positieve bijwerking – niet voor de boer maar wel voor publieke goederen – hoge natuur- en landschapswaarden. Bij het inschatten van ‘ruimte voor verbreding’ waarin de markt voor verbreding niet de beperkende factor is, zou dit impliceren dat een dergelijke verhoging van waterpeilen wordt geflankeerd door een structurele financiering van inkomensvoorzieningen om te voorkomen dat weidebouw verdwijnt.

Bij het doordenken van welke boeren het best uit de voeten kunnen met een dergelijke situatie (en dus ruimte hebben voor verbreding, gelet op de publieke functie), is het onderscheid tussen schaalvergroeters en conventionele verbreders van belang.

Het ligt voor de hand dat schaalvergroeters zullen proberen op hightech basis oplossingen voor de nieuwe situatie te vinden: minder afhankelijk van het drassige land door de koeien binnen te houden en vernuftige apparatuur voor maaien en transport van voer die weinig rijtschade oplevert (wellicht nieuw vaarbedrijven?). Het ligt ook in de rede dat consoliderende verbreders het meer in de richting van een aangepaste voerverzorging voor sobere melkkoeien zullen zoeken (dubbeldoel).

De kansen voor verschillende bedrijfssystemen zouden niet alleen afhankelijk zijn van technische mogelijkheden (inclusief leercapaciteit van boeren), maar ook van wat eraan 'ruimte in de markt' is voor verbreding (hoofdstuk 5). In een scenario waarin agrarische verbreding een grote vlucht neemt, zou waarschijnlijk melk van consoliderende verbreders meer opbrengen (uit de markt of via inkomenstoeslagen) vanwege de haalbaarheid van 'koeien in de wei'.

Dit alles zou gelden voor schaalvergroeters en verbreders die geen pure productieboeren zijn die slechts willen boeren zoals melkveehouders elders. Peilverhoging zou ook bij gebiedspecifieke inkomenstoeslagen waarschijnlijk inhouden dat een deel van de boeren (pure productieboeren) kiest voor vertrek naar elders of *Innere Emigration* (wel blijven maar met weezin, desnoods als nevenberoepsboer zonder melkvee). Peilverhoging, of plannen hiertoe, zonder zicht op een structurele financiering van oplopende inkomenstekorten zou mogelijk ook bij gematigde productieboeren werken als een boemerang die initiatieven voor agrarische verbreding treft.

4.7 Nabeschuwing

Dit hoofdstuk peilde de ruimte voor agrarische verbreding bij jongere boeren en boerinnen op melkveebedrijven in pioniersgebieden waar relatief veel aan verbreding wordt gedaan. De uitkomsten zijn verschillend te beoordelen.

Een rooskleurige blik op de enquêteresultaten zegt dat er bij agrariërs ruimte is voor aanzienlijk meer verbreding dan wat er nu al is. Vooral agrarisch natuurbeheer is populair bij boeren, gevolgd door biologische melkveehouderij en tenslotte dienstverlening aan mensen die op verhaal willen komen in agrarische dreven. Bij boerinnen ligt vergeleken met boeren het accent meer bij dienstverlening en minder bij agrarisch natuurbeheer.

Binnen de beroepsopvattingen van boeren en boerinnen is een dimensie gevonden die staat voor een algemene houding pro of contra verbreding. Dit gegeven wordt gecombineerd met de kwalitatieve indruk uit de interviews dat verbreding een beweging is waarin veel boeren en boerinnen gaandeweg steeds meer de smaak te pakken krijgen. Samen leidt dit tot de conclusie dat er een aanzienlijke ruimte is bij agrariërs voor verdergaande verbreding.

Er zijn echter aanwijzingen voor het bestaan van een tegenbeweging bij een deel van de boeren, die in eerste instantie niet 'te beroerd zijn' om mee te doen aan streekinitiatieven maar die afhaken wanneer verbreding voor hen te serieuze vormen aanneemt.

Goodwill voor doorgaan in agrarische verbreding is echter de hoofdtendens uit het onderzoek, mits hier voldoende markt voor is. Dit laatste voorbehoud werd in de enquête het duidelijkst gemaakt ten aanzien van eventueel omschakelen naar biologische melkveehouderij. Na de enquête is waarschijnlijk ook het voorbehoud inzake 'markt' voor agrarisch natuurbeheer toegenomen nu actueel – mei 2001 – veel betalingen voor over 2000 gecontracteerd agrarisch natuurbeheer nog zijn opgeschort.

Het ging erom vast te stellen wat de ruimte bij agrariërs is voor verbreding wanneer ruimte in de markt geen beperking is. Om boeren op dit spoor te krijgen werd in de interviews gevraagd naar het ideale melkveebedrijf los van wat feitelijk mogelijk is en dat sloeg aan.

Een nadere analyse op de factor verbreding, die werd gedestilleerd uit een serie meningen over het ideale bedrijf, leidde tot de volgende inschatting van de ruimte voor agrarische verbreding: drie groepen zijn ongeveer even talrijk (pure productieboeren, gematigde productieboeren en gematigde plattelandsondernemers), een vierde groep is ongeveer de helft kleiner (pure plattelandsondernemers).

Bij pure productieboeren ontbreekt ruimte voor agrarische verbreding. Gematigde productieboeren stellen conventionele melkveehouderij centraal, maar vinden het een verrijking van hun beroep wanneer (inpasbaar) agrarisch natuurbeheer hieraan wordt toegevoegd. Gematigde plattelandsondernemers willen naar een ander soort melkveehouderij met economische en ecologische meerwaarde, meestal biologische melkveehouderij. Pure plattelandsondernemers hebben de meeste ruimte voor agrarische verbreding: zij structureren de melkveehouderij vanuit de bijzondere dienstverlening waarop zij zich toelagen.

Een minder rooskleurige blik op de enquêteresultaten leert dat agrarische verbreding vanuit de beroepsopvattingen van agrariërs weliswaar relatief sterk kan toenemen, maar dat het allemaal te weinig is in het licht van de probleemstelling van hoofdstuk 1. Voor het merendeel van de boeren blijft gewone melkveehouderij de hoofdzaak en die zou onder de regionale condities (veenweiden, stedelijke nabijheid) weinig toekomst hebben. Ook verbreding als een schil rondom gewone melkveehouderij kan helpen de economische basis wat te verstevigen. Hoofdstuk 3 liet voorts zien dat er variatie is in de zwaarte van de handicap van boer te zijn in een veenweidegebied, in samenhang met het collectieve beleid voor waterpeilen. De slotbeschouwing komt hierop terug.

5. Ruimte voor agrarische verbreding in de samenleving

Empirische analyse 2

5.1 Inleiding

Ontwikkeling bedrijven en inkomens zonder extra verbreding

Dit hoofdstuk geeft een *kwantitatieve* verkenning van de ruimte in de markt voor nieuwe producten en diensten van boeren. Dit is een secundaire analyse van de uitkomsten van het Alterra-deel van de Randstadstudie (Van Everdingen et al 1999) van LEI en Alterra, waar schrijver dezes als projectleider nauw bij betrokken was. Deze Randstadstudie omvat naast de marktverkenning voor verbreding een landbouwverkenning, over hoe de agrarische structuur en de landbouwinkomens zich zullen ontwikkelen zonder extra verbreding.

Paragraaf 2 ontleent aan de marktverkenning van de Randstadstudie hoeveel additioneel inkomen met verbreding maximaal valt te genereren. Paragraaf 3 ontleent aan de landbouwverkenning de daling van landbouwinkomens onder Agenda 2000 – mede gelet op de te verwachten bedrijfsontwikkeling in de landbouw – en confronteert deze met de maximaal haalbare groei van het inkomen uit verbreding. De vraag is in dit verband: kan verbreding de daling van landbouwinkomens compenseren? Paragraaf 4 vertaalt het additioneel inkomen uit verbreding in maximale aantallen bedrijven in de categorieën met verbreding uit hoofdstuk 4. Deze plaatsbare aantallen worden vergeleken met de plaatsbare aantallen uit hoofdstuk 4 afgaand op de beroepsopvattingen van boeren en boerinnen. Deze vergelijking beantwoordt de vraag: wat is het meest beperkend, de ruimte vanuit de markt of de ruimte bij agrariërs?

Inkomensdaling zonder extra verbreding

Tabel 5.1 Prognose van de inkomensontwikkeling zonder extra verbreding op grondgebonden landbouwbedrijven (vanaf 16 NGE) in Veenweiden/ Groene Hart

	Uitgangssituatie (1996)	Prognose van ontwikkeling (in 11 jaar) onder Agenda 2000	
		prognose 1	prognose 2
<i>Aantal bedrijven</i>	6.870	4.640	4.140
<i>Gezinsinkomen uit eigen bedrijf (ff):</i>			
- Alle huidige bedrijven	38.800	.	.
- Waarvan bedrijven die doorgaan prognose 1, historisch uitvalpercentage (3.5% p.j.)	44.600	25.700	.
- prognose 2, verwacht uitvalpercentage (4.5%p.j.)	45.800	.	37.800
<i>Inkomensontwikkeling</i>			
- reële guldens (waarde 1996)	.	-18.900	-8.000
- % t.o.v. uitgangssituatie	.	-42	-17

Bron: Van Everdingen et al (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* (LEI en Alterra)

Tabel 5.1 geeft een overzicht van de te verwachten inkomensontwikkeling onder invloed van enerzijds bedrijfsontwikkeling en anderzijds veranderingen in de omgevingen van markt en milieubeleid. De conclusie luidt dat de inkomens waarschijnlijk sterk gaan dalen vanwege

omgevingsinvloeden in weerwil van een steeds hoger opgevoerde efficiency in de melkveehouderij. Deze laatste tegenkracht is in prognosevariant 2 aanmerkelijk sterker (meer uitval van bedrijven, meer ruimte voor schaalvergroting op doorgaande bedrijven) dan in prognosevariant 1 waarin de jaarlijkse uitval van bedrijven en de schaalvergroting bij doorgaande bedrijven 'slechts' even snel gaat als in het recente verleden. Dat er een tempoversnelling komt in de herstructurering van de melkveehouderij in het veenweidegebied (meer nog dan elders) werd door het team van onderzoekers vrij waarschijnlijk geacht, gelet op de sterke inkomensdaling (- f 19.000.-) in prognosevariant 1. Bedenk dat de inkomens op melkveehouderijbedrijven hier in de Ausgangssituatie gemiddeld reeds ongeveer f 5.000.- lager waren dan op het gemiddelde melkbedrijf in Nederland (bij een grote arbeidsinzet op het eigen bedrijf).

Hoe hard is deze prognose?

De vraag is hoe hard een dergelijke prognose is, gelet op: (a) de veronderstelde veranderingen in omgevingen van markt en beleid en (b) het ingecalculerde reactiepatroon van de sector (doorgaande of zelfs versnelde herstructurering melkveehouderij)?

De uitgangspunten qua veronderstelde omgevingsinvloeden lijken onderzoeksmatig vrij hard, en inhoudelijk voor de betreffende ondernemers zelfs bikkelhard. De modelberekening verdisconteerde namelijk vooral beleid dat onder de naam Agenda 2000 voor de komende jaren is uitgekristalliseerd voor een verdergaande liberalisering van landbouwmarkten en het stellen van hogere milieueisen (gedeeltelijk te compenseren met inkomstenstoelagen). Een indruk van de impact hiervan geeft het volgende. Wanneer de melkprijs onder Agenda 2000 met 15 cent per kilo onderuit gaat, heeft dit bij een quotum van 3,5 ton melk een neerwaartse invloed op het bedrijfsinkomen van f 42.500.-.

Schaalvergroting in discussie

Het in de landbouwverkenning ingecalculerde reactiepatroon op economisch zwaar weer (Agenda 2000) anticipeert op de uitkomsten van de marktverkenning voor verbreding (zie paragraaf 5.3). Verbreding blijkt als uitweg bij lage inkomens slechts van beperkte betekenis te zijn. In het team van onderzoekers, en ook in de begeleidingscommissie van de Randstadstudie, is intensief gediscussieerd over de vraag of 'schaalvergroting' een begaanbare weg is om de schade aan inkomens te beperken. De belangrijkste bedenking hiertegen is de relatief hoge grondprijs in een sterk verstedelijkt landsdeel. De prognosevariant die met extra schaalvergroting de schade aan inkomens beperkt tot 'slechts' f 8.000.- is echter gebaseerd op een berekening waarin de grondkosten (uiteraard) wel zijn meegenomen, maar waarbij is gerekend met die van 1996, aan de vooravond van een zeer sterke stijging van de agrarische grondprijzen!

Alternatieve scenario's?

Een prognose is nooit hetzelfde als 'de toekomstige ontwikkeling'. Het verhaal over niet ondenkbare trendbreuken in de landbouw van Veeneklaas en Van der Ploeg (2000) geeft een toekomstschets waarin mondiaal de koopkrachtige vraag naar dierlijke producten (waaronder zuivel) zo sterk toeneemt dat de toenemende productiecapaciteit in de landbouw dit moeilijk kan bijbenen. Dit is geen context waarin de zuivelprijzen zo sterk onderuitgaan als in de Randstadstudie is aangenomen.

Verder is er naast schaalvergroting en bedrijfsverbreding nog een derde strategie om op dalende inkomens te reageren (zie paragraaf 3.2). Dit reactiepatroon zou bij economisch zwaar weer zelfs de overhand kunnen krijgen. Het zou voor Nederland een trendbreuk zijn

wanneer onder de druk van de omstandigheden er nauwelijks nog ontwikkelingsbedrijven blijven die bij voortduring bedrijven uitkopen die in ontwikkeling achterblijven. Veeneklaas en Van der Ploeg (2000) beschreven deze optie als een niet ondenkbare trendbreuk in sommige landsdelen, met het veenweidegebied bij de Randstad als eerste kandidaat. Landbouw is dan voor de meeste boeren niet langer primair een economische activiteit: hun gezinnen hebben een externe baan (soms meerdere) om van te leven; boer te zijn en buiten kunnen wonen is dan meer een *way of life*. Sedert de Randstadstudie lijkt dit scenario waarin nevenberoepslandbouw de toon zet, een hoger realiteitsgehalte te hebben gekregen mede door de gestegen grondprijzen en een toenemende moedeloosheid in de landbouw. Paragraaf 2.5 gaf overigens al het signaal dat het veenweidegebied bij de Randstad relatief weinig ontwikkelingsbedrijven telt. De verschillen met andere landsdelen zijn niet schokkend groot.

De Randstadstudie betrok in de kwantitatieve analyse alleen de ontwikkelingsstrategieën schaalvergroting en verbreding, en besteedde slechts in kwalitatieve zin (vanuit de ooghoeken) aandacht aan de strategie van boeren en boerinnen die landbouw als bijzaak beschouwen voor de inkomensvorming van hun gezinnen.

5.2 Additioneel inkomen maximaal uit verbreding te halen

De marktverkenning

Waar keert de wal (markt) het schip van de verbreding? Dit was de strekking van de vraag die de opdrachtgever voor dit deel van de Randstadstudie stelde. De marktverkenning bleef dan ook inhoudelijk en qua organisatievorm van verbreding dicht bij wat er nu al is in het studiegebied. Het eindproduct van de verkenning is primair een inschatting van de mate waarin verbreding kan uitbreiden, speciaal gelet op de belangstelling bij consument en beleid voor de betreffende nieuwe producten en diensten van boeren. In deze inschattingen zijn ook aanbodsfactoren verdisconteerd (zie hieronder). De marktverkenning had het karakter van een trendanalyse die antwoord diende te geven op de vraag of additioneel inkomen uit verbreding de inkomensdaling onder Agenda 2000 kan wegwerken. In onze secundaire analyse gaat het om de vraag hoe groot de ruimte in de markt is vergeleken met de ruimte bij agrariërs.

Gedifferentieerde prognose, verschillende typen verbreding

Voor agrarisch natuurbeheer betekent dit vooral hoeveel geld voor dit doel en dit gebied (inclusief Groene Hartgelden) in de beleidsmatige pijplijn naar beheerslandbouw (DLG) en natuurproductie (natuurverenigingen) zit. De informatie berustte op gegevens uit beleidsdocumenten of inschattingen van sleutelinformanten binnen het beleidscircuit.

Voor biologische landbouw is de informatie vooral ontleend aan bestaande studies, waarin trends in bevolkingssamenstelling en consumentenvoorkeuren zijn verdisconteerd. Verder is gebruik gemaakt van inschattingen van sleutelinformanten in circuits voor grootwinkelbedrijven en afzetorganisaties voor biologische producten. Bij dit onderdeel blijkt het duidelijkst dat ruimte in de afzetmarkt mede afhankelijk kan zijn van aanbodsfactoren. De relatief sterke groei van biologische landbouw die wordt voorzien, is in belangrijke mate gebaseerd op de verwachting dat biologische boeren net als hun conventionele collega's een sterke productiviteitsstijging zullen realiseren die volgens de logica van agrarische markten uiteindelijk wordt doorgegeven aan de consument. De berekeningen houden er zelfs rekening mee dat de prijzen van biologische en conventionele producten wat dichterbij elkaar komen te liggen dan momenteel het geval is. In de biologische melkveehouderij is naar verhouding meer efficiencywinst te boeken, en net als in de conventionele melkveehouderij wordt dit op

termijn doorgegeven aan andere schakels in de productiekolom en uiteindelijk aan de consument.

Een andere factor op het grensvlak van vraag (markt) en aanbod (boerenbedrijf) is specifiek voor het veenweidegebied. Bij het beoordelen van de vrij sterke uitbreiding van biologische melkveehouderij in het veenweidegebied is te bedenken dat deze sector hier een comparatief voordeel (kosten/ opbrengsten) heeft, omdat het achterwege laten van kunstmestgiften hier vergeleken met biologische melkveehouderij op andere grondsoorten minder verlies aan voeropbrengsten met zich meebrengt, met name wanneer in het veengebied (minder duurzame) verlaagde slootwaterpeilen worden aangehouden.

Terreingesteldheid kan voor agrotourisme nog moeilijker dan voor biologische landbouw buiten beschouwing blijven als een aanbodsfactor. Voor agrarisch natuurbeheer is deze 'aanbodsfactor' – terreingesteldheid – reeds verdisconteerd in beleidsvoornemens waarin veel belangstelling is voor natte veenweiden. Er zal in de drassige veenweiden veel minder belangstelling zijn voor kamperen bij de boer dan in landsdelen met een stevige/ droge bodem (Maar ook het studiegebied kent sporadisch stevige/ droge plekken zoals op de donken in de Alblasserwaard). Ook andere ruimtelijke factoren, met name de nabijheid van steden en toeristische attractiepunten, o.a. molengangen en veenplassen, zijn in de marktverkenning meegenomen. De raming van ruimte in de markt voor extra agrotourisme leunde zwaar op de inschatting van sleutelinformanten van een toenemende trek naar buiten in delen van het Groene Hart (vooral werkgebieden van agrarische natuurverenigingen). In de raming is onderscheid gemaakt tussen dagrecreatie (o.a. kanoverhuur) en verblijfsrecreatie (o.a. kamers bij de boer). Recreatief medegebruik van het agrarisch buitengebied zonder bestedingen-bij-de-boer blijft buiten de raming: dit is wel een 'reservoir' voor boeren om klanten naar hun terrasje te lokken etc.

De verkenning van de marktruimte voor 'zelf verwerkte agrarische producten' spitte zich toe op het maken van boerenkaas (zelfkazen). Het verzoek van de opdrachtgever om 'met beide benen op de grond te blijven' heeft hier het sterkst doorgewerkt in het onderzoek. De inschatting dat er weinig ruimte is voor groei van het zelfkazen berust vooral op het ontbreken van belangstelling bij agrariërs. De publicatie (Van Everdingen et al 1999) zegt hierover het volgende: "Zelfkazen levert gemiddeld per bedrijf wel veel op (26.000 gulden), maar de belangstelling ervoor neemt af onder melkveehouders, onder andere doordat een baan buitenshuis meer kan opleveren en geen investeringen vergt".

De marktverkenning gaf *geen* aandacht aan de marktperspectieven voor streekproducten uit veenweidegebied/ Groene Hart. Dit heeft te maken met de onderzoekopdracht om vooral realistisch te blijven en het werd ook ingegeven door het mislukken van het streekproduct veenweidekaas. Andere streekproducten zoals Waterlands vlees zijn vrij jong en genereren voorlopig vrij weinig toegevoegde waarde. Onze kwalitatieve analyse (hoofdstuk 3) besteedde echter aandacht aan het belang van 'dubbele bedrijfsverdieping' met name denkend aan een toekomst waarin de biologische melkveehouderij in deze streek aanzienlijk zou zijn gegroeid (biologische zuivel als streekproduct, al of niet op de boerderij verwerkt).

Ook een 'ambitieuze taakstellende prognose'

Het voorgaande heeft betrekking op de 'voorzichtige (realistische) prognose' van ruimte in de markt. Het onderzoeksteam beoordeelde die als de meest realistische benadering in de zin van 'de markt waar boeren op kunnen reageren'. In de loop van het onderzoek ontstond steeds meer de behoefte aan een peiling die minder in het teken staat van een reactieve opstelling van boeren. Denkend vanuit een proactieve opstelling van boeren wordt dan de vraag hoe groot de marktruimte is die boeren zich weten te creëren door innoverend nieuwe producten en diensten voort te brengen en dit de stadslui in hun flats, rijtjeshuizen en villa's op een aan-

sprekende manier onder de aandacht te brengen. Een element in de ambitieuze marktprognose was de veronderstelling dat er een impuls uitgaat van de recreatieve infrastructuur die de overheid aanlegt in het landelijke gebied tot uitbreiding van agrarische verbreding, evenals van een ruimhartig beleid voor het afgeven van vergunningen voor agrarische verbreding.

Dit leidde tot een extra slag in het onderzoek met als resultaat een 'ambitieuze prognose' (variant). Het resultaat was voor alle verbrede activiteiten samen ruim een verdubbeling ten opzichte van de 'voorzichtige prognose'. Deze uitkomst was gebaseerd op overleg in teamverband, een extra ronde langs documenten en sleutelinformanten en vooral gewetensonderzoek bij de hoofdonderzoekster (op dit onderdeel) betreffende de vraag 'wat is het uiterste wat boeren aan markten kunnen veroveren?' Dit neemt niet weg dat hoofdstuk 6 kijkt naar mogelijkheden om verbreding uit te breiden tot voorbij de 'ambitieuze prognose'. Overigens was in het onderzoek voor de marktverkenning slechts beperkte capaciteit beschikbaar. Een consequentie hiervan was dat in een vrij vroeg stadium onderscheid werd gemaakt tussen de meer en minder perspectiefbiedende vormen van verbreding/verdieping. De meest perspectiefbiedende zijn daarna veel uitvoeriger nagetrokken dan de andere.

Kerngegeven: additioneel boereninkomen door extra verbreding (inclusief verdieping)

De ruimte in de markt werd afgemeten aan het additionele inkomen dat (boven het inkomen uit conventionele landbouw) kan worden ontleend aan te verwachten uitbreidingen van verbrede activiteiten, gesteld dat 'ruimte bij agrariërs' niet de beperkende factor is.

De zinsnede 'additioneel boereninkomen' betekent dat de toegevoegde waarde van verbreding wordt geraamd en niet de omzet of de bruto toegevoegde waarde (alleen directe kosten in mindering). Met andere woorden, alle kosten, uitgezonderd die van eigen arbeid, worden op de inkomsten van verbreding in mindering gebracht. Voor perceelsgebonden verbreding, vooral natuurbeheer, wordt een eventueel verlies aan landbouwincome hierdoor tot de kosten gerekend. In agrarisch natuurbeheer wordt het additioneel inkomen gesteld op 15% van het bedrag dat de boer bruto voor dit doel ontvangt.

Secundaire analyse: van sector- en gebiedsniveau naar bedrijfsniveau

De landbouwverkenning en de marktverkenning in de Randstadstudie bewogen zich op het regionale sectorniveau (grondgebonden landbouw). Analyses op bedrijfsniveau waren slechts een hulpmiddel om uitspraken te kunnen doen op sectorniveau: hoeveel gaat het inkomen onder Agenda 2000 achteruit en kan verbreding dit repareren?

In onze secundaire analyse wordt de ruimte in de bedrijfsoriëntatie van boeren voor verbreding (hoofdstuk 4) geconfronteerd met de ruimte die de markt biedt voor verbreding (hoofdstuk 5). Dit betekent dat een vertaalslag naar bedrijfsniveau nodig is: hoe groot kan het aantal bedrijven met verbreding worden, en op hoeveel bedrijven kan verbreding tot hoofdzaak worden? Het beeld dat dit oplevert wordt dan gelegd naast de aantallen boeren/boerinnen met uiteenlopende bedrijfsoriëntaties: pure plattelandsondernemers, gematigde plattelandsondernemers, gematigde productieboer en pure productieboer.

Om deze vergelijking te kunnen maken is het nodig in te schatten wat het aandeel is van verbreding in het bedrijfsinkomen. Deze schatting is indicatief. Bovendien is 'additioneel inkomen' een betrekkelijke maatstaf voor het stempel dat verbreding op een bedrijf zet. Op biologische landbouwbedrijven bedraagt de toevoeging aan het inkomen ongeveer 20%, op bedrijven met zwaar natuurbeheer over het gehele bedrijf is dit nog iets minder (15%). Toch staat het grondgebruik in beide gevallen compleet in het teken van verbreding. Deze boeren

verkeren anderzijds wanneer zij het in verbreding hierbij laten, nog volop in de deprimerende werkingssfeer van de markten voor de producten van conventionele landbouw³⁰.

Omvang van de vraag naar verbreding

De prognose leverde de volgende uitkomst op: netto kan er de komende jaren uit verbreding maximaal 6 à 14 miljoen gulden aan extra inkomen beschikbaar komen voor boeren in Veenweiden/ Groene Hart (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 Additioneel inkomen (ff x milj.) door extra verbreding in Veenweiden/ Groene Hart (prognose)

	Prognose van extra (koopkrachtige) vraag in 11 jaar	
	Voorzichtig	Ambitieuus
Additioneel inkomen door <u>extra</u> verbreding (ff x milj.)		
Biologische landbouw	3.9	6.9
Zelfkazen	0*	1.1*
Verkoop aan huis	0.7	1.4
Natuurbeheer/ productie (zie voetnoot bij tabel 5.4)	1.2	3.7
Agrotoerisme	0.2	0.9
Zorgtaken	<u>0.2</u>	<u>0.4</u>
Verbreding, totaal	<u>6.0</u>	<u>14.2</u>

Bron: Van Everdingen et al (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* (LEI en Alterra)

Deze inkomensstroom is voor ongeveer de helft verbonden met het omschakelen van conventionele naar biologische melkveehouderij in het gebied. Voor het overige is natuurbeheer/ productie de belangrijkste bron waaruit additioneel inkomen komt.

De andere inkomensbronnen, vooral sociale verbreding, blijven hier in betekenis ver bij achter. Dit geldt vooral voor de voorzichtige prognose: het aandeel voor de andere takken van verbreding dan biologische landbouw en natuurbeheer, bedraagt slechts 18% (ambitieuze prognose 26%). Het relatief grote verschil tussen de voorzichtige en de ambitieuze prognose roept de indruk op dat boeren/ boerinnen juist in de 'overige takken van verbreding' een deel van de markt laten liggen. In de ambitieuze prognose is niet slechts verondersteld dat boeren/ boerinnen 'alles uit de kast halen' om agrarische verbreding te laten slagen, maar dat dit ook geldt voor overheidsbeleid. Stimulerend beleid voor het ontsluiten van het landelijk gebied en het afgeven van vergunningen voor agrarische verbreding zijn hiervoor al genoemd. Voor zorglandbouw is ook van belang dat bureaucratische belemmeringen voor het financieren van kleinschalige zorg worden weggenomen. Voor de uitbreiding van de zelfkazerij ligt er een knelpunt op de grens van vraag en aanbod in de vorm van de relatief hoge kosten voor het maken van reclame gerelateerd aan de omzet. Dit is in de ambitieuze prognose in iets minder mate het geval doordat de zelfkazerij meelift met andere groeiende vormen van agrarische verbreding doordat er (voor verkoop aan huis) meer passanten op zoek naar bijzondere ge-

³⁰ Conventionele markten werken langs twee wegen door in meer specifieke markten, aan de afzetkant (via een koppeling van uitbetaalde prijzen) en aan de aanbodskant (toestroom nieuwe aanbieders wanneer het slecht gaat in conventionele landbouw). Via de uitbetaalde prijzen werkt het ongeveer als volgt. Bij toenemende prijsverschillen (door goedkopere conventionele producten) valt een deel van de vraag naar biologische producten uit. Ook in beheerslandbouw kunnen lagere landbouwprijzen doorwerken, met name wanneer de vergoeding is gekoppeld aan de waarde van de agrarische productie die de betreffende boer misloopt. Via de toetreding loopt de koppeling kort gezegd als volgt. Wanneer biologische landbouw relatief rendabeler wordt doordat de rentabiliteit van conventionele landbouw verslechtert, ligt het voor de hand dat een toenemend aantal boeren overstapt hetgeen de prijzen onder druk zet.

neugten langs komen, en doordat het landelijk gebied door agrarische verbreding meer in de (gratis) publiciteit raakt en boerenkaas daarbij een dankbaar onderwerp is.

De raming van de marktruimte bleek overigens hiervoor bij ‘overige verbreding’ het meest te zijn besmet met factoren uit de sfeer van het aanbod. Vanuit onze probleemstelling – ruimte bij agrariërs versus ruimte in de markt – lijkt dit voor agrotourisme minder erg, omdat het hier vooral om locatiefactoren gaat, dan voor de tweede tak zelfkazen, hier zijn vooral factoren bij de boer/boerin van belang. Overwegingen om de uitbreidingsmogelijkheden voor zelfkazerij als nogal beperkt in schatten lagen vooral aan de aanbodskant: het is een zeer veel-eisend vak waar velen voor terugschrikken. Wanneer de Randstadstudie was opgezet vanuit de probleemstelling de ruimte in de markt peilen zonder eerst te letten op interesse bij agrariërs, dan zou wat nu de ambitieuze prognose heet wellicht zijn benoemd tot voorzichtige (realistische) prognose. Dit zou bij 1.1 miljoen additioneel inkomen inhouden dat er ruimte zou zijn voor 20 à 30 extra bedrijven met zelfkazerij (zie * in tabel 5.2).

Aan de hand van het zelfkazen laat het discussiepunt beloningsniveau zich illustreren. Tussen vraag en aanbod bevinden zich ook prijzen en de daarmee verbonden niveaus van kosten (vraag) en beloning (aanbod). De verdiensten per arbeidsuur in het zelfkazen zijn relatief goed vergeleken met wat op andere manieren in de landbouw wordt verdiend, maar blijven achter in vergelijking met wat buiten de landbouw is te verdienen. Bovendien, kaasmaken is een moeilijk beroep (wat pleit voor een hoge beloning) en het vraagt meer van de persoon dan in arbeidsuren is uit te drukken. Kaasmaken neemt iemand helemaal in beslag vanwege de ‘gebondenheid aan de kaastobbe’ (zeven dagen in de week) en vanwege de hoge concentratie die het voorkomen van onvolkomenheden in het productieproces vereist. Bovendien verhoogt een tak kaasmakerij de complexiteit van melkveebedrijven aanzienlijk.

Meesterschap in het beheersen van complexe verbindingen tussen verschillende bedrijfsonderdelen zou juist de kracht kunnen zijn van verbrede landbouw. Bij een proactieve benadering ligt de nadruk niet alleen op het vermijden van fouten, maar b.v. ook op hoe graslandbeheer en voederwinning/ bewaring compleet in dienst kunnen staan van het maken van uitzonderlijke kazen. Of hiermee een hoger beloningsniveau valt te behalen zal niet alleen afhangen van ‘intrinsieke kwaliteiten’ (wel gerelateerd aan consumentensmaak), maar ook van zaken als publieksservice en beeldvorming rond het product. Het beeld ‘biologisch’ voegt al weer iets toe aan het beeld ‘boerenkaas’, het stempel ‘streekproduct’ zou een volgende verdieping slaag zijn. Professionaliteit zit dan niet alleen in het beheersen van een moeilijk vak (complexiteit per tak en in de bedrijfssamenhang), maar ook in het ‘neerzetten’ van het resultaat (product/ dienst) in de samenleving als iets waarbij geld bij de aanschaf geen rol mag spelen.

Dit alles wordt gezegd om aan te geven dat een trendanalyse moeilijk in kaart kan brengen wat de vraag zal zijn naar uitzonderlijke producten/ diensten die nog ontwikkeld moeten worden. Het grotendeels mislukken van het project *veenweidekaas* zegt waarschijnlijk meer over de aanpak van dit project – goedkoop afzetkanaal (HEMA) voor exclusief product, geen keus voor een bepaalde bedrijfsstijl met name voor graslandbeheer en voerregime in dienst van de zelfkazerij – dan over potenties van deze ontwikkelingsrichting.

5.3 Toets 1: Compenseert verbreding daling landbouwinkomens?

Onderstaande tabel 5.3 laat zien in welke mate het gemiddeld inkomen van boerengezinnen na Agenda 2000 verandert onder invloed van inkomsten uit verbreding. De eerste cijferkolom geeft het gemiddelde inkomen in de uitgangssituatie (1996). De tweede cijferkolom vermeldt het inkomen na Agenda 2000 wanneer verbreding de huidige omvang blijft houden (zie tabel 5.1).

De beide laatste cijferkolommen laten zien wat er met de inkomens gebeurt wanneer de mogelijkheden in de markt voor verbreding worden benut. Deze twee kolommen bevatten drie blokjes met ieder vier getallen omdat steeds twee landbouwprognoses worden gecombineerd met twee marktprognoses (varianten).

Deze blokjes betreffen achtereenvolgens:

- 1) gemiddelde inkomen inclusief verbreding na Agenda 2000 (te vergelijken met inkomen in de uitgangssituatie, zie eerste kolom); (idem met inkomen na Agenda 2000 zonder extra verbreding, zie tweede kolom)
- 2) procentuele verhoging van het (gedaalde) landbouwinkomen door extra verbreding;
- 3) procentuele opheffing van de inkomensdaling (verschil kolommen 1 en 2) door extra verbreding: compenseert verbreding daling landbouwinkomen?

Tabel 5.3 Verwachte inkomensontwikkeling zonder/ met extra verbreding op grondgebonden landbouwbedrijven (vanaf 16 NGE) in Veenweiden/ Groene Hart (inkomen in uitgangssituatie op bedrijven die doorgaan)

	Uitgangssituatie (1996)	Inkomen na Agenda 2000		
		Geen extra verbreding	Wel extra verbreding	
			Markt progn. 1	Markt progn. 2
<i>Gemiddeld bedrijfsinkomen (ff)</i>				
- Landbouwprognose-1 (3.5% uitval p.j.)	ff 44.600	ff 25.700	ff 27.000	ff 28.760
- Landbouwprognose-1 (4.5% uitval p.j.)	ff 45.800	ff 37.800	ff 39.250	ff 41.230
<i>Effect van extra verbreding (%) voor:</i>				
A) <i>verhogen inkomen</i> (100% = cijferkolom 2)				
- Landbouwprognose-1 (3.5% uitval p.j.)			+ 5 %	+ 12 %
- Landbouwprognose-2 (4.5% uitval p.j.)			+ 4 %	+ 9 %
B) <i>compenseren inkomensdaling</i> (100% = cijferkolommen 1 minus 2)				
- Landbouwprognose-1 (3.5% uitval p.j.)			7 %	16 %
- Landbouwprognose-2 (4.5% uitval p.j.)			20 %	43 %

Bron: Van Everdingen et al (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* (LEI en Alterra)

De mate waarin verbreding naar schatting de daling van het landbouwinkomen compenseert, varieert van 5 tot 43%. Deze schattingen lopen zo sterk uiteen omdat tabel 5.3 twee vrij brede varianten in de landbouwprognose combineert met twee niet minder brede varianten in de marktprognose. Dit neemt niet weg dat verbreding in geen van de gevallen een afdoende soelaas lijkt te bieden voor inkomensproblemen op landbouwbedrijven.

Deze uitkomsten zijn zo ongunstig dat dit nauwelijks een stabiele situatie kan zijn. Dit is in feite de reden waarom in de modelberekening het aantal bedrijven dat jaarlijks het veld ruimt voor vergrotende bedrijven in landbouwprognose-2 is verhoogd ten opzichte van landbouwprognose-1. De 'landhonger' van blijvende bedrijven wordt in de hand gewerkt door de doorgaande technologische ontwikkeling – waardoor de bewerkingscapaciteit van het boerengezin toeneemt – en ook doordat milieubeleid zorgt voor een versterking van de grondgebondenheid van de melkveehouderij. De grote druk op de inkomens in landbouwprognose-1 leidt tot een toenemende uitval van boerenbedrijven vooral bij oudere ondernemers (zonder opvol-

ger), tot het geschatte maximaal haalbare³¹ tempo van 4.5% per jaar. De druk op de inkomens is ook de reden waarom in het voorgaande uitgebreid aandacht is besteed aan de vraag of de ambitieuze vraagprognose werkelijk de minst realistische is: wanneer conventionele bedrijfsontwikkeling onvoldoende soelaas biedt om inkomensproblemen op te lossen, neemt de aan drang om de mogelijkheden van verbreding te beproeven toe. Er is ook gewezen op de mogelijkheid dat steeds meer boeren gaan afzien van bedrijfsontwikkeling (conventioneel en verbreding), en evenmin het veld ruimen maar als nevenberoepsboer, waarschijnlijk zonder melkvee, doorgaan.

Overigens is bij het beoordelen van de cijfers rekening te houden met de grote spreiding in de bedrijfsinkomens, waarbij verbreding wellicht eerder een versterkende dan een dempende werking heeft. Verder is van belang te weten dat er een groot verschil kan zijn tussen het bedrijfseconomische inkomen en het verteerbaar inkomen van het gezin. Het percentage eigen vermogen speelt in dit verband een grote rol. Tenslotte maakt het veel uit in welk perspectief de betrokkenen een laag verteerbaar inkomen of een aanzienlijk bedrijfsvermogen plaatsen. Dit werd duidelijk toen in beide enquêtes Waterland tegen het eind van de interviews de hoogte en samenstelling van het inkomen ter sprake kwam. Er is een groot verschil tussen boeren of boerinnen op bedrijven met achterstallig onderhoud die gebukt gaan onder het idee het bedrijf op te eten (ook al is het percentage geleend geld nog laag) en optimistische agrariërs die bezig zijn een bedrijf op te bouwen en die daarom ‘zwaar’ zitten. Het meest droevige interview was op een bijzonder mooie plek in de veenweiden waarbij de interviewer bij het verlaten van het erf dacht: “Over een paar jaar zit hier een medisch specialist uit de stad”. De geïnterviewde had de voorzet gegeven met de opmerking: “Ik zit hier op goud, maar ik voel me er niet minder rot om”.

5.4 Maximale groei aantal bedrijven in categorieën met verbreding

De Randstadstudie vertaalde voor elke verbredingsactiviteit de omvang van de ‘netto-geldstroom’ in een aantal bedrijven dat hieraan extra kan beginnen. Onderstaande tabel voegt hieraan een raming toe van het percentage bedrijven met enige tak van verbreding. Dit gebeurt in twee varianten. De eerste variant houdt de kans op verdubbeling (verbreding trekt verbreding aan) gelijk aan wat die volgens de enquêtes in Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is. De tweede variant veronderstelt dat de kans op dubblures aanzienlijk toeneemt.

De gedachtegang achter dit laatste is tweeledig. Uit de enquêtes bleek dat boeren vaak veel/ weinig voelen voor verbreding in het algemeen. Liefde voor een bepaalde tak van verbreding heeft een hoge waarde voor het voorspellen van het houden van een andere tak van verbreding. De tweede reden is dat het combineren van meerdere vormen van verbreding voordelen kan hebben (zie passages over meervoudige verbreding) hoewel het de bedrijfsvoering kan compliceren.

Het percentage biologische bedrijven zou in het gebied kunnen toenemen van een kleine 2% naar 15 à 25% van alle bedrijven, mede door een daling van het totaal aantal bedrijven maar vooral door een toename van het aantal biologische bedrijven (+430 à 780%).

³¹ Met het woord ‘haalbaar’ wil ik geen waardeoordeel uitspreken. Wie alle heil verwacht van schaalvergroting, zal vinden dat er veel boeren tussenuit moeten waarschijnlijk aannemende dat de boeren met de meeste ondernemerszin blijven (en niet als boer afhaken of verhuizen naar een bedrijf elders b.v. Denemarken). Wie vindt dat het al te leeg wordt in het agrarisch gebied kan vinden dat gezocht moet worden naar mogelijkheden om met verbreding zoveel mogelijk boerenbedrijven voor het Groene Hart te behouden.

Tabel 5.4 Toenemend aantal verbrede landbouwbedrijven in Veenweiden/ Groene Hart met verbreding (grondgebonden landbouwbedrijven vanaf 16 NGE, landbouwprognose: uitval 4.5% p.j.)

	% bedrijven met verbreding/ % toename aantal bedr. met verbreding		
	1996	Marktprognose (2007)	
		Voorzichtig	Ambitueus
<i>% bedrijven met verbreding³²:</i>			
Biologische landbouw	1.7	14.9	24.8
Verwerking/ verkoop aan huis	5.3	8.7	10.0
Natuurbeheer/ productie ³³	12.7	28.3	39.7
Agrotoerisme	4.5	8.2	9.7
Zorgtaken	<u>0.4</u>	<u>0.9</u>	<u>1.1</u>
Verbreding, totaal-1 i.g.v. dubbeltellingen als in uitgangssituatie	18.8	46.6	65.2
Verbreding, totaal-2 i.g.v. concentratie: verbreding trekt verbreding aan ³⁴)		37.7	50.5
<i>% toename aantal bedrijven met verbreding:</i>			
Biologische landbouw	.	430	780
Zelfkazen	.	0	10
Verkoop aan huis	.	9	19
Natuurbeheer/ productie (zie voetnoot)	.	68	127
Agrotoerisme	.	9	30
Zorgtaken	.	<u>35</u>	<u>59</u>
Verbreding, totaal-1	.	69	129
Verbreding, totaal-2 (zie voetnoot)	.	56	100

Bron: Van Everdingen et al (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* (LEI en Alterra)

De meest talrijke verbredingsactiviteit zou natuurbeheer/ productie blijven. Dit kan toenemen van 13% naar 29 à 40% van de bedrijven. Het aantal kan ongeveer verdubbelen (+68 à 127%). Het toekomstig aantal bedrijven met natuurbeheer was niet bekend in de Randstadstudie. Dit aantal is hier geschat door te veronderstellen dat dit zich op dezelfde manier ontwikkelt als het areaal natuurbeheer uitgedrukt als percentage van het totale areaal cultuurgrond. Dit impliceert ook een toename van het natuurbeheer op de bedrijven die hier nu reeds aan doen. Overigens is het voor de prognose om het even of de toenemende geldstroom voor natuurbeheer wordt besteed aan areaalsuitbreiding van natuurbeheer dan wel aan een intensivering hiervan op het bestaande areaal: b.v. boeren die het 'gewone' weidevogel of slootkantent-

³² Totaal aantal bedrijven na Agenda 2000 (na 11 jaar) is 60.3% van aantal in 1996 (landbouwprognose-2)

³³ Geschat na afloop van de studie. Percentage bedrijven met natuurbeheer ontwikkelt zich (volgens schatting) recht evenredig aan percentage cultuurgrond op percelen met natuurbeheer. Verantwoording areaalsbasis:

Agrarisch natuurbeheer	Uitgangssituatie (1996)	Voorzichtige prognose	Ambitieuze prognose
Areaal (HA, ook 1996 is schatting)	7.800	15.591	24.423
% toename	.	100	210
areaal als % van alle cultuurgrond	6	12	19

³⁴ Berekening veronderstelt in prognose-2 voor bedrijven met verbreding dubbele kans - t.o.v. statische kans - op tweede tak van verbreding (echter max. 50% kans). Prognose-1: zelfde verhouding tussen de aantallen enkele en dubbele verbreders als in uitgangssituatie.

beheer gaan combineren met botanisch graslandbeheer en met het ecologisch beheren van sloten.

Het percentage bedrijven met verwerking/ verkoop aan huis (inclusief zelfkazen) kan ongeveer verdubbelen (van 5 naar 9 à 10%). Bij een scherpere benadering van het begrip 'vraag' zou deze toename waarschijnlijk groter moeten zijn (zie het voorgaande).

Bij agrotourisme zijn de ingeschatte mogelijkheden, vanuit de markt gezien, qua niveau en ontwikkeling ongeveer gelijk aan die van 'verwerking/ verkoop aan huis'. Ook in dit geval lijkt de omvang van de vraag te zijn omgeven door een relatief grote onzekerheidsmarge. Agrotourisme is in de meeste delen van Veenweiden/ Groene Hart een jong opkomend fenomeen, wat een trendanalyse moeilijk maakt.

De onzekerheid rond het inschatten van de groeimogelijkheden van een pril verschijnsel geldt nog meer voor zorglandbouw. Een extra bron van onzekerheid is dat de groei van andere vormen van verbreding (b.v. biologische landbouw) de entourage voor zorglandbouw aanzienlijk kan veranderen (m.n. verbeteren). Dit geldt overigens ook voor agrotourisme: b.v. mogelijkheden voor educatief toerisme in gebieden met agrarisch natuurbeheer.

Aandeel van verbreding in inkomensvorming landbouwbedrijven

Tabel 5.5 Ontwikkeling aandeel verbreding in bedrijfsinkomen (grondgebonden landbouwbedrijven vanaf 16 NGE, landbouwprognose: uitval 4,5%p.j.)

	Uitgangssituatie (1996)	Prognose ontwikkeling (in 11 jaar)	
		Voorzichtig	Ambitieuw
<i>Additioneel inkomen uit (aanwezige en extra) verbreding (ff x milj.)</i>			
Biologische landbouw	0.9	4.8	7.8
Zelfkazen	4.5	4.5	5.6
Verkoop aan huis	0.6	1.3	2.0
Natuurbeheer/ productie (zie voetnoot bij tabel 5.3)	2.0	5.2	5.7
Agrotourisme	2.7	2.9	3.6
Zorgtaken	<u>0.3</u>	<u>0.5</u>	<u>0.7</u>
Verbreding, totaal	11.0	17.0	25.2
<i>Aandeel in gezinsinkomen uit eigen bedrijf (%)</i>			
Biologische landbouw	0.3	3.1	5.0
Zelfkazen	1.6	2.9	3.6
Verkoop aan huis	0.2	0.8	1.3
Natuurbeheer/ productie (zie voetnoot bij tabel 5.4)	0.7	3.3	3.6
Agrotourisme	1.0	1.9	2.3
Zorgtaken	<u>0.1</u>	<u>0.3</u>	<u>0.4</u>
Verbreding, totaal (op alle bedrijven, zonder/ met verbreding)	4.0	10.9	16.2
Verbreding, totaal op bedrijven met verbreding	13.8	19.0	19.9
Idem, indien concentratie verbreding op minder bedrijven	13.8	21.7	24.2
beide laatste gevallen veronderstellen dat naast verbreding ook extra schaalvergroting plaats vindt			
<i>Idem, voor landbouwprognose 1 (- 3.5% uitval p.j.)</i>			
Verbreding, totaal (op alle bedrijven, zonder/ met verbreding)	4.0	14.3	21.1
Verbreding, totaal op bedrijven met verbreding	13.8	27.3	28.8
Idem, indien verbreding geconcentreerd op minder bedrijven	13.8	33.8	37.2
Beide regels veronderstellen: verbreding komt i.p.v. schaalvergroting, dus bedrijfsinkomen op bedrijven zonder/ met verbreding gemiddeld gelijk.			

Bron: Van Everdingen et al (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* (LEI en Alterra)

Het aandeel van verbreding in de (geaggregeerde) bedrijfsinkomens in Veenweiden/ Groene Hart kan afgaand op de ruimte in de markt, toenemen van 4% (1996) naar 11 à 21%. Dit aandeel zou in de groep bedrijven met verbreding toenemen van 14% (1996) naar 19 à 37%.

Dit is in alle gevallen een relatief sterke toeneming van de betekenis van verbreding binnen het bedrijfsinkomen van boerengezinnen. De laagste en de hoogste schatting liggen echter ver uit elkaar. Hieronder volgt in het kort 'het verhaal' achter deze uiteenlopende schattingen. Dit verhaal wordt gegeven vanuit de methodiek van de berekening maar, in samenhang daarmee ook vanuit praktijkindrukken. Overigens zal blijken dat de laagste schatting is te beschouwen als de meest realistische, met een lichte opwaardering (van 19 naar 22%) voor het toekomstige aandeel van verbreding binnen de groep bedrijven met verbreding. Vanuit de laagste schatting wordt een korte schets gegeven hoe vooral de vraag naar ecologische verbreding/ verdieping als het ware neerdaalt in de hiervoor ontvankelijke wereld van boeren. De hoogste schatting is aanleiding voor de kanttekening dat de 'omvang van de vraag' niet is los te zien van prijsvorming en dat de ernstige inkomenssituatie (landbouwprognose-1) de ambitieuze prognose voor verbreding daarom waarschijnlijker maakt. Goedkoop aanbod van boeren kan de vraag ruimer maken. Daarbij komt in het ontwikkelingsverhaal naast ecologische verbreding/ verdieping de nadruk meer te liggen bij sociale verbreding en andere vormen van verbreding waarvoor de vorige paragraaf een grote onzekerheidsmarge aangaf (o.a. zelfkazen).

Laagste schatting van aandelen

In de laagste schattingen van het aandeel van verbreding in het inkomen komen de landbouwprognose met veel afvloeiing en de voorzichtige vraagprognose samen. Ook deze laagste schattingen wijzen op een relatief sterke toename van de betekenis die verbreding heeft voor agrarische inkomens.

In het gebied verdrievoudigt bij de laagste schatting het percentage inkomen uit verbreding bijna (van 4 naar bijna 11%). De toename in de (groeierende) groep met verbreding is echter vrij klein: van 14 naar bijna 19%. De varianten in de tabel vertellen over deze beperkte toename het volgende verhaal.

Ontwikkelingsbedrijven in de grondgebonden landbouw krijgen in het scenario met de snelste vermindering van het aantal bedrijven, naar verhouding veel lucht doordat er in versneld tempo grond vrij komt door het uitvallen van andere agrarische bedrijven (vertrek naar elders, en vooral bedrijfsbeëindiging). Dit maakt het gemakkelijker om de verslechtering van inkomens onder Agenda 2000 te ondervangen. Toch resteert er voor veel boeren een inkomensprobleem. Bedrijfsverbreding (inclusief verdieping) is daarom een welkome aanvulling op schaalvergroting.

Het inkomen op de bedrijven die meer aan verbreding doen, ontwikkelt zich in genoemd scenario gunstiger dan op de andere bedrijven. Het additioneel inkomen uit verbreding komt als extra boven op het additioneel uit schaalvergroting. Doordat het totale inkomen beter op peil blijft dan bij alle boeren, stijgt het aandeel van verbreding (in dit hogere totaal) vrij gematigd.

Dit roept het beeld op dat boeren die omschakelen van conventionele naar biologische melkveehouderij in eerste instantie streven naar oppervlaktevergroting teneinde het bestaande melkquotum met meer koeien volledig te benutten. Om na verloop van tijd in veel gevallen over te gaan tot het geleidelijk opvoeren van de melkproductie om het bedrijf vanwege de doorgaande (bio) technologische ontwikkeling – o.a. automatisering in het melken, stijgende productie per koe – en omdat de smallere marges per liter melk in conventionele melkveehouderij ook doorwerken in de prijsvorming voor biologische producten.

Verbreiding staat hier dus nadrukkelijk niet tegenover schaalvergroting. Wel ligt het voor de hand (zie de enquêtes, hoofdstuk 5) dat veel van deze biologische boeren gemakkelijk inpasbare vormen van ecologische verbreding (natuurbeheer) zullen opnemen in hun bedrijven, omdat dit past bij hun 'complete bedrijven' en omdat het inkomen mooi is meegenomen.

Dit laatste maakt dat de prognosevariant met een versterkte tendens tot het combineren van diverse vormen van verbreding realistischer lijkt dan genoemde laagste variant (met weinig dubbeltellingen in verbreding): de laagste schatting van het aandeel van verbreding, op bedrijven met verbreding, wordt dan opgetrokken van 19 naar 22%.

Hoogste schattingen

In de hoogste schattingen komen de landbouwprognose-1 (- 3.5 bedrijven per jaar) en de ambitieuze vraagprognose samen. Het verschil met de laagste schattingen is groot: op gebiedsniveau zou er 21% inkomen uit verbreding komen, i.p.v. 11% en op het niveau van de groep bedrijven met verbreding zou het inkomensaandeel naar 37% gaan, i.p.v. 19 (22) %.

Het verschil is zo groot omdat 'het mes aan twee kanten snijdt', wanneer de landbouwprognose-1 gecombineerd met de ambitieuze vraagprognose werkelijkheid zou worden. De landbouwprognose-1 voorziet namelijk in een spectaculaire daling van het inkomen uit conventionele landbouw (zie tabel 5.1), terwijl de ambitieuze vraagprognose zegt dat verbreding vergeleken met de voorzichtige prognose ruim tweemaal zo hard kan toenemen.

Een andere aanname die het inkomensaandeel van verbreding – in de groep met verbreding – verhoogt, is dat verbreding in de plaats komt van schaalvergroting. De economische omvang van bedrijven met verbreding is in deze berekening derhalve niet groter dan die van alle bedrijven. Verder is er de gesignaleerde tendens dat nieuwe verbreding of uitbreiding van bestaande verbreding relatief vaak voorkomt op bedrijven waar al verbreding is. Ook deze aanname verhoogt het aandeel van verbreding in de inkomensvorming van bedrijven.

Vergeleken met het eerdere scenario is er nu meer sprake van een bipolaire ontwikkeling. Enerzijds is er onder de ontwikkelaars een groep boeren die het vooral zoekt in verbreding/verdieping en nauwelijks in schaalvergroting, en anderzijds is er een groep die zich vooral richt op schaalvergroting en nauwelijks op verbreding. In het meer realistische scenario (laagste schatting) bestaat de meest prominente groep ontwikkelaars juist uit boeren die schaalvergroting en verbreding combineren. Voorlopig komt de laatste situatie het meest herkenbaar in de praktijk voor, met name in veenweidegebieden met relatief gunstige productieomstandigheden.

De onzekerheid over hoe groot bij benadering de vraag is naar verbreding kan in drie onbekenden worden uiteengelegd:

- a) hoe elastisch reageert de vraag op goedkoop aanbod (bij lage agrarische inkomens?);
- b) is er een omvangrijke markt voor een (nog te ontwikkelen) hoger geprijsd assortiment?;
- c) is er een andere organisatorische en institutionele context nodig voor het articuleren van een nog niet zichtbare vraag?

5.5 Toets 2: Wat is meest beperkend, ruimte vanuit markt of ruimte bij agrariërs?

Markt meest beperkend in uitbreiding agrarische verbreding

Deze paragraaf confronteert het aanbod bij boeren aan verbreding (hoofdstuk 4) met de gevonden vraag, bij burger en beleid, naar nieuwe producten en diensten van boeren. Onderstaande tabel (met toelichting), geeft de uitkomst van deze confrontatie.

Tabel 5.6 Procentuele verdeling van bedrijven over categorieën met uiteenlopende ruimte voor agrarische verbreding

categorieën boeren (gezinnen) met een uiteenlopende ruimte voor agrarische verbreding	uitgangssituatie		prognose		
	veenweiden	pioniersgebieden	ruimte vanuit markt (veenweiden)		ruimte vanuit agrariër (uitkomst h 4)
			voorzichtig	ambitieuw	
1 Pure productie boer	81	30	48	43	29
2 Gematigde productieboer	13	49	36	24	28
3 Gematigde plattelandsondernemer	4	14	11	23	29
4 Pure plattelandsondernemer	2	7	5	10	14
Totaal	100	100	100	100	100

Toelichting:
De vier categorieën (Productieboer/ Plattelandsondernemer) komen voort uit hoofdstuk 3.
Deze zijn voor de uitgangssituatie in beide koplopergebieden samen als volgt geoperationaliseerd:
1, 2, 3, 4 is respectievelijk zonder, met enkelvoudige, met tweevoudige en met meervoudige agrarische verbreding.
Uitgangssituatie en prognose
gebiedsafbakening: als weidegebied in Randstadstudie 1997,
onderzoekspopulatie: voltijd-bedrijven met grondgebonden rundveehouderij, overwegend melkveebedrijven
tijdshorizon prognose: na Agenda 2000 (richtjaar 2007)
Uitgangssituatie
‘gebiedsafbakening’ voor enquêtes 1999: pioniersgebieden Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden
onderzoekspopulatie: jongere melkveehouders,
in Waterland boeren tot 50 jaar of met opvolger,
in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden boeren en boerinnen tot 40 jaar
Prognose
‘ruimte vanuit agrariërs’: inschatting groeipotentie in pioniersgebieden gegeneraliseerd naar veenweidegebied
voorzichtige en ambitieuze vraagprognose: zie voorgaande paragrafen
beide vraagprognoses zijn gecombineerd met landbouwprognose-2 (- 4,5 % bedrijven p.j.)
bij voorzichtige vraagprognose, zelfde verdeling bedrijven met agrarische verbreding aangehouden over
bovenstaande categorieën 2, 3, en 4 als in uitgangssituatie, volgens ambitieuze vraagprognose verdubbelt de
kans op tweevoudige en meervoudige agrarische verbreding.

Ruimte in de markt voor nieuwe producten en diensten van boeren is eerder de beperkende factor voor uitbreiding van agrarische verbreding dan ruimte bij agrariërs om zich hierop toe te leggen. Het is een inschatting die met vrij veel onzekerheid is omgeven, vooral omdat agrarische verbreding een opkomend verschijnsel is waarbij nog veel kan veranderen in ‘het aanbod’ – boeren die creatief werken aan nieuwe producten en diensten –, en wellicht ook in het ontstaan van nieuwe marktmechanismen die ruil mogelijk maken tussen Randstedelingen met hart voor hun Groene Hart en boeren die werk willen maken van het hoogwaardig beheren van voormalige publieke goederen. De inschatting is ook ‘hard’ voorzover dit mogelijk is, omdat bovenstaande schatting van het aantal landbouwbedrijven dat, vanuit ruimte in de markt, aan agrarische verbreding kan gaan doen vooral niet als een krappe benadering is opgevat. Ten eerste is de vraagprognose gecombineerd met de landbouwprognose-2 uit de Randstadstudie. Deze landbouwprognose geeft het laagste aantal landbouwbedrijven (2007), en derhalve het hoogste percentage bedrijven met agrarische verbreding. Ten tweede is de ambitieuze vraagprognose gecombineerd met de veronderstelling dat, gegeven een toekomstig aantal bedrijven met agrarische verbreding, de kans op tweevoudige en meervoudige verbreding tweemaal zo groot is vergeleken met de verhoudingen in de uitgangssituatie.

Dat deze kans op meervoudige verbreding bij de ambitieuze vraagprognose toeneemt, houdt ook verband met het soort extra agrarische verbreding dat er zou komen vergeleken met de voorzichtige vraagprognose (vooral meer sociale verbreding en bijzondere landbouwproducten zoals biologische boerenkaas van een streekmerk).

Overigens herinneren we hier aan de veronderstelde potentie van meervoudige verbreding om een kwaliteitssprong in het aanbod van agrarische verbreding te realiseren (wat extra vraag uitlokt) vanwege de synergetische effecten die kunnen optreden wanneer diverse activiteiten van verbreding worden gecombineerd binnen streek en/ of bedrijf (activiteit A geeft een meer aantrekkelijke entourage voor activiteit B).

5.6 Nabeschuiving

Dit hoofdstuk peilde de ruimte in de samenleving (publiek en overheden) voor agrarische verbreding. Verbreding is een economische activiteit van boeren en daarom valt 'ruimte in de samenleving' hier samen met de omvang van de potentiële markt ofwel met de bereidheid van publiek en overheden te betalen voor diensten – ecologische en sociale verbreding – dan wel voor bijzondere producten van boeren (bedrijfsverdieping).

Dit hoofdstuk relateert uitkomsten uit de Randstadstudie (Van Everdingen et al 1999) aan gegevens uit hoofdstuk 4 hiervoor. Uit de Randstadstudie kwamen de marktverkenning van Jókövi (Alterra), de analyse door Voskuilen (LEI) op de inkomenseffecten van specifieke vormen van verbreding en tenslotte de analyse + modelberekening door Van Everdingen, Helming en Venema (LEI) op de inkomensontwikkeling in de landbouw onder invloed van Agenda 2000 en de toekomstige bedrijfsontwikkeling (Van Everdingen et al 1999).

Het inkomen dat boerengezinnen volgens de marktprognose uit verbreding halen zou volgens de meest realistische prognose ongeveer kunnen verdubbelen. Deze toename wordt vooral behaald door uitbreiding van biologische melkveehouderij (hoewel afzetprijzen samen met die in conventionele melkveehouderij omlaag gaan) en agrarisch natuurbeheer. Een ambitieuze prognose die de grenzen aftast van het maximaal haalbare, laat het aan verbreding gerelateerde inkomen ongeveer verviervoudigen in vergelijking met nu. Het verschil tussen realistische en ambitieuze prognose is het grootst voor sociale verbreding (dienstverlening aan het publiek) en andere bedrijfsverdieping naast biologische melkveehouderij (vooral zelfkazerij).

De marktkundig haalbare uitbreiding van verbreding werd vergeleken met twee opgeworpen taakstellingen: compensatie te bieden voor de verwachte daling van landbouwinkomens en tegemoet te komen aan de animo bij agrariërs om over te gaan tot verbreding. Agrarische verbreding lijkt geen van beide taakstellingen te kunnen vervullen.

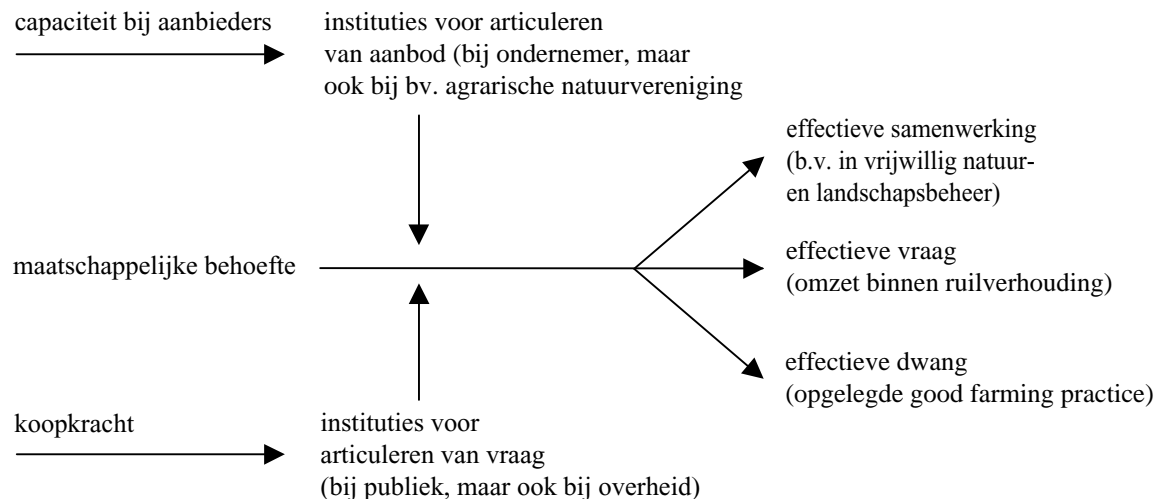
Volgens de meest realistische marktprognose is de prestatie slechts een fractie van de taak. De inkomens van boerengezinnen in het veenweidegebied dalen in dat geval dramatisch (terwijl deze nu al lager zijn dan elders in de melkveehouderij). De animo van boeren en boerinnen om agrarische verbreding te starten of uit te breiden kan slechts zeer ten dele worden waargemaakt. Hierbij is aan te tekenen dat geen rekening werd gehouden met een eventuele toename van inkomens uit een externe baan van boer, boerin of opvolger. Dit zou in beide opzichten de kloof tussen taak en mogelijkheden kunnen verkleinen: extern inkomen kan het gezinsinkomen opkrikken en zo de behoefte aan inkomsten uit agrarische verbreding kleiner maken.

Zelfs een uitbreiding volgens de ambitieuze vraagprognose zou geen volledige compensatie bieden voor de daling van landbouwinkomens. Bovendien houdt ook dan de conclusie stand dat de uitbreiding van verbreding eerder vastloopt op ruimte in de markt dan op ruimte bij agrariërs.

Reflectie op marktverkenning

De realistische marktverkenning van Jókövi ging uit van bestaande producten en diensten uit agrarische verbreding en bestaande instituties voor vermarkten hiervan. Later gaven Jókövi et al (2001: p 16) een aanzet tot het problematiseren van de verhouding tussen maatschappelijke behoefte en effectieve vraag. Dit wordt hieronder iets verder uitgewerkt.

Figuur 5.1 Vertaling van maatschappelijke behoefte aan een hoogwaardig landelijk gebied in een effectieve vraag die bij boeren terecht komt, maar ook in alternatieve mechanismen (samenwerking, dwang)

Er zijn maatschappelijke behoeften die in verband staan met de Groene Ruimte, in dit geval het veenweidegebied bij de Randstad. Agrarische verbreding veronderstelt dat een eventuele bevrediging van deze behoeften binnen een ruilverhouding tussen boeren en samenleving (publiek, overheid) wordt gerealiseerd. In werkelijkheid zijn er ook andere wegen om hierin te voorzien. Onze probleemstelling (hoofdstuk 1) wijst er echter op dat de mogelijkheid om dwang op boeren aan te wenden ten bate van het landelijk gebied als publiek goed beperkt is. De slotbeschouwing behandelt echter de reikwijdte van een mixture van dwang (hogere waterpeilen) en nieuwe ruilverhoudingen. Een onderbelicht punt blijft welke rol de derde weg (samenwerking) kan vervullen.

Voor de ontwikkeling van de vraag geldt waarschijnlijk wat ook voor de ontwikkeling van het aanbod naar voren kwam: ontwikkeling komt geleidelijk in wisselwerking met ervaringen tot stand. Bovenstaande figuur laat zien dat het daarbij niet alleen gaat om individuele actoren (aanbieders, vragers) maar ook om instituties. Voorlopig lijkt in agrarische verbreding een vrij sterk gearticuleerd aanbod (vooral door agrarische natuurverenigingen) te staan tegenover een weinig gearticuleerde vraag (ondanks Delta Metropool Dialoog). De slotbeschouwing verlegt daarom vergeleken met het voorgaande het zwaartepunt in de benadering enigszins van de aanbodskant naar de vraagzijde.

6. Conclusies en slotbeschouwing

6.1 Conclusies

Probleemstelling teruggehaald

De centrale onderzoeksvraag in hoofdstuk 1 is: kan agrarische verbreding van bijzaak tot hoofdzaak worden in de ontwikkeling van weidebedrijven in het Groene Hart? Het doorbreken van agrarische verbreding is eventueel af te lezen aan:

- (a) het economisch effect, wat zou inhouden dat boeren met agrarische verbreding, zich weten los te maken uit de concurrentieslag in de internationale (conventionele) melkveehouderij waaraan zij onder veenweidecondities hooguit gehandicapt kunnen deelnemen en
- (b) het effect voor de leefomgeving, wat zou inhouden dat boeren met agrarische verbreding, de kwaliteit van het Groene Hart zodanig versterken dat zij hiermee het grote ruimtebeslag van grondgebonden landbouw dicht bij de Randstad blijvend legitimeren.

De studie maakte onderscheid tussen drie hoofdvormen van agrarische verbreding:

- (1) ecologische verbreding wanneer agrarische verbreding economisch rendeert doordat 'de samenleving', meestal de overheid, boeren rechtstreeks beloont voor hun bijzondere bijdragen aan Groene Hart Kwaliteiten (agrarisch natuur- en landschapsbeheer);
- (2) sociale verbreding wanneer agrarische verbreding economisch rendeert doordat 'de samenleving', meestal het publiek, boeren betaalt voor het openstellen van bedrijven en/ of diensten die zij verlenen aan plattelandsgasten (agrotourisme, zorglandbouw). Daarbij bestaat indirect een relatie tussen beloning en Groene Hart Kwaliteit voor zover deze kwaliteit gasten aantrekt, dus niet uitsluitend de relatief lage prijzen die boeren veelal berekenen, en vooral wanneer een bijzondere locatie/ bedrijfsentourage (inclusief het door boeren opgeroepen sfeertje) een 'opslag' op de tarieven rechtvaardigt;
- (3) bedrijfsverdieping wanneer agrarische verbreding economisch rendeert doordat 'de samenleving', meestal de consument die op het platteland 'shopt' of die in de supermarkt, extra wil betalen voor producten die op de boerderij zijn verwerkt en/ of op omgevingsvriendelijke manier zijn voortgebracht (b.v. zelfkazerij en biologische melkveehouderij).

Conclusies

Conclusie 1

Bij agrariërs (boeren en boerinnen) bestaat gewoonlijk een algemene houding pro of contra agrarische verbreding. Dit betekent dat agrariërs die veel voelen voor de ene vorm van agrarische verbreding relatief vaak ook wel iets 'zien' in andere vormen van agrarische verbreding. Complementair hieraan is dat aversies tegen afzonderlijke vormen van agrarische verbreding relatief vaak voorkomen bij dezelfde agrariërs.

Deze conclusie staat in een harmonieuze verhouding tot conclusie 5: meervoudige verbreding biedt de beste kansen voor simultane bekrachtiging van Landbouweconomie en Leefomgeving. Immers, een algemene houding pro agrarische verbreding bij een flink deel van de agrariërs vergroot de kans dat meervoudige verbreding tot stand komt. Bedenk hierbij dat er niet altijd een rechte lijn loopt van houding naar gedrag. Dit bleek het duidelijkst voor biologische melkveehouderij waar eenderde tot de helft van de jongere agrariërs in het veenweidegebied wel voor voelt, terwijl het aantal melkveehouders dat is omgeschakeld nog zeer beperkt is.

Het in feitelijk gedrag volgen van voor- of afkeer lijkt nog het gemakkelijkst te zijn bij agrarisch natuurbeheer, omdat het mogelijk is hieraan op kleine schaal en zonder investeringen te beginnen en dan eventueel geleidelijk uit te breiden. In de onderzochte koplopergebieden met de toonaangevende agrarische natuurverenigingen Waterland en Den Hâneker lijkt bovendien eerder sprake te zijn van ‘sociale druk’ dan van een ‘sociale drempel’ om te beginnen aan agrarisch natuurbeheer.

Agrarische verbreding bevond zich ten tijde van de enquêtes onder jongere agrariërs in beide studiegebieden, hoewel pioniergebieden in agrarische verbreding, in een vrij pril stadium van ontwikkeling. De voordelen van synergie tussen afzonderlijke vormen van agrarische verbreding zullen zich vooral voordoen wanneer agrarische verbreding op de betreffende bedrijven serieuzere vormen aanneemt. Dan zal het vaak blijken dat meervoudige verbreding veel inzet en bedrijfsgebondenheid vraagt van de betreffende boeren, boerinnen of zelfs het gehele boerengezin. Dit gebiedt onderzoekers tot extra voorzichtigheid waar het gaat om de voorspellende waarde van in interviews geuite gedragsaffiniteiten. Anderzijds was een totaalindruk dat agrariërs die aan agrarische verbreding doen, vaak gaandeweg steeds meer de smaak te pakken kregen.

Conclusie 2

Bij agrariërs bestaat gewoonlijk een algemene houding pro of contra schaalvergroting in de zin van het liefst een gespecialiseerd melkveebedrijf te willen hebben, dat blijft groeien en waarop de boer voortdurend mikt op het behalen van topproducties.
--

De tegenhanger van een houding pro schaalvergroting is een voorkeur voor een melkveebedrijf met een tweede productietak, en (minder algemeen) ook een gerichtheid op ‘zuinig boeren’ en het ideaal van melkveehouderij op basis van dubbeldoelkoeien (melk en vlees) in plaats van pure melkkoeien. De tegenhanger van een relatief sterke gerichtheid op schaalvergroting is *niet* een meer dan gemiddelde gezindheid ten gunste van agrarische verbreding. Onder de aanhangers van agrarische verbreding bevinden zich wel ‘zuinige boeren’ – algemene houding contra schaalvergroting – maar hun aantal is niet uitzonderlijk groot. Met factoranalyse gevonden hoofddimensies in de basale beroepshouding van agrariërs, ‘verbreding’ en ‘schaalvergroting’, zijn per definitie (vanwege uitgangspunten factoranalyse) onafhankelijk van elkaar. Dat deze factoren werden gevonden – en niet één factor verbreding versus schaalvergroting – is echter belangrijke informatie. Dit neemt niet weg dat er ook boeren zijn die veel voelen voor schaalvergroting en niets willen weten van verbreding. Zelfs boeren die ingesteld zijn op schaalvergroting en niet op verbreding, kunnen met hun bedrijven als bijwerking toch een Groene Hart Functie vervullen, vooral wanneer daarin de nadruk ligt op ruimte en het gewone grasgroen. Boeren die zijn ingesteld op schaalvergroting en verbreding hebben in *license to produce* een hoofd- of bijkomend motief om aan agrarisch natuurbeheer te doen.

Conclusie 3

Ruimte voor afzet (bij overheden en publiek) van nieuwe producten en diensten van boeren is meer beperkend voor de uitbreiding van agrarische verbreding dan ruimte (bereidheid) bij boeren en boerinnen.

Bij de beoordeling van deze uitkomst is het zaak oog te hebben voor de verschillende dimensies van agrarische verbreding:

- (a-1) ‘cultiveren’ van leefomgeving (Groene Hart) door boeren;
- (a-2) exploiteren hiervan ofwel benutten van leefomgeving als inkomensbron;
- (b-1) genieten van leefomgeving (eventueel op afstand) door niet-boeren;
- (b-2) betalen door niet-boeren voor het ‘cultiveren’ door boeren.

Agrarische verbreding houdt het economiseren in van voorheen latente functies (natuur en landschap als positieve bijwerking) van landbouw in het veenweidegebied. Het ligt voor de hand dat de neiging tot economiseren bij boeren als de financieel ontvangende partij groter is dan bij 'de samenleving' die het Groene Hart het liefst als (gratis) publiek goed wil behouden.

Conclusie 4

De maximaal haalbare ontwikkeling voor agrarische verbreding lijkt, vooral door beperkingen aan de afzetkant, onvoldoende te zijn om de al weinig florissante inkomens van melkveehouders in het gebied op peil te houden, zelfs niet wanneer verbreding wordt gecombineerd met een maximaal haalbare schaalvergroting. Hiermee dreigt op termijn de economische drager van het Weigevoel in het Groene Hart van de Randstad weg te vallen. Zelfs in de meest ambitieuze prognose kan de uitbreiding van verbreding niet helemaal de daling van de landbouwincomens onder Agenda 2000 compenseren.

Ook hierbij is het zaak de uitgangspunten van de studie in het oog te houden. De belangrijkste uitgangspunten zijn ten eerste dat wordt voorzien dat de economische marges in de melkveehouderij sterk zullen versmallen (Agenda 2000) en ten tweede dat er geen rekening wordt gehouden met een mogelijke toename van bedrijfsexterne inkomens voor boerengezinnen.

In werkelijkheid is er een tendens naar meer tweede banen in boerengezinnen wat onder meer een weerspiegeling is van de algemeen maatschappelijke ontwikkeling dat nederlandse vrouwen – 'dus' ook boerinnen – veel vaker dan voorheen buitenshuis werken. Dalende boereninkomens zullen boeren, boerinnen en opvolgers extra aanzetten uit te zien naar (ook) betaald werk buiten het eigen bedrijf. De noodzaak hiertoe zal anderzijds geringer zijn naarmate het eigen landbouwbedrijf – middels (verbrede) ontwikkeling – meer mogelijkheden biedt om aan huis renderend en zingevende werkgelegenheid te creëren.

Samen met Frank Veeneklaas schets ik in het rapport *Trendbreuken in de landbouw* (Veeneklaas en Van der Ploeg 2000) een scenario deeltijdlandbouw waarin de landbouw twee typen allianties met externe arbeidsmarkten aangaat. Bij de eerste alliantie bepalen voltijdbedrijven ook in de toekomst het gezicht van de landbouw: het zijn echter overwegend pure eenpersoonsbedrijven waar een gezinspartner buiten het bedrijf voldoende verdient om voor gezinsbestedingen niet afhankelijk te zijn van wat het landbouwbedrijf opbrengt (alles wat het bedrijf opbrengt, blijft in het bedrijf). In de tweede alliantie wordt het algemene beeld bepaald door deeltijdbedrijven die voor het plezier worden aangehouden en omdat het mooi wonen is op een boerderij die nog in bedrijf is. Als kandidaat voor deze trendbreuk binnen Nederland – in b.v. Baden-Württemberg al het gewone beeld – noemen wij het veenweidegebied bij de Randstad vanwege de vrij marginale agrarische productieomstandigheden en de nabijheid van stedelijke arbeidsmarkten. Wanneer 'Agenda 2000' niet alleen de boereninkomens sterk onder druk zet maar ook doorwerkt in een daling van de agrarische grondprijzen – mede afhankelijk van het beleid voor ruimtelijke ordening en het opkopen van grond voor natuur met overheidsgeld –, dan is het goed voorstelbaar dat er een instroom komt van nieuwe boeren (in deeltijd) met een urbane achtergrond. Waar nieuwbouw in het buitengebied sterk aan banden wordt gelegd, is het opkopen van een boerderij met enige grond nog een mogelijkheid om zich in het agrarische buitengebied te vestigen. Een dergelijke ontwikkeling met overwegend nevenbedrijven kan vanuit het oogpunt van ruimtelijke kwaliteit van het veenweidegebied negatief worden beoordeeld: verrommeling, landschappelijk (b.v. allerwegen 'paardenbakken') maar ook sociaal gezien (b.v. agrarische natuurverenigingen die nu drijven op voltijdboeren krijgen het moeilijk). Er kunnen ook positieve kanten voor ruimtelijke kwaliteit aan zijn verbonden: b.v. monumentale boerderijen die door kapitaalkrachtige stedelingen worden opgeknapt, extensief grondgebruik met hoge natuurwaarden op deeltijdbedrijven en onver-

wachte nieuwe expertise voor agrarische verbreding zoals die van biologen die de kans zien behalve onderzoeker of leraar ook nog boer te zijn.

Dit zou een heel andere ontwikkeling zijn dan de meest waarschijnlijk geachte ontwikkeling onder Agenda 2000 en het benutten van de (beperkte) ruimte in de markt voor agrarische verbreding. Een tweede trendbreuk die volgens de studie van Veeneklaas en Van der Ploeg (2000) denkbaar is zou eveneens sterk afwijken van de meest waarschijnlijke ontwikkeling, echter in een andere richting dan de ontwikkeling waarin deeltijdlandbouw zou domineren. In de trendbreuk 'specialisatie op zuivel' valt het met het versmallen van de marges in de landbouw uitgerekend bij een versterkte mondialisering van de wereldhandel best mee. Bij deze trendbreuk kan de doorgaande verhoging van de hectareopbrengsten geen gelijke tred houden met een sterke toename van de wereldvraag naar zuivelproducten en vlees (b.v. in China). Voor het voeden van veel vlees etende mensen te voeden is veel meer landbouwgrond nodig dan voor het voeden van een bevolking die overwegend leeft op een vegetarisch menu. Schaarste aan landbouwgrond en relatief hoge prijzen voor landbouwproducten kunnen maken dat er ook, zonder agrarische verbreding, ruimte is voor het voortbestaan van een minder bevoordeelde productielocatie zoals het veenweidegebied. Ook deze denkbare trendbreuk kan reden zijn de verwachtingen inzake uitbreiding van agrarische verbreding te temperen. Zij lijkt wel gunstig voor het vergroten van het marktaandeel dat het veenweidegebied heeft in biologische melkveehouderij doordat elders de relatief hoge opbrengstprijzen boeren aanzetten te investeren in hightech landbouwsystemen met hoge hectare-opbrengsten (waarvoor het veenweidegebied zich minder goed leent: zie echter het verhaal over een 'graasrobot' voor de veenweiden in de slotbeschouwing).

Conclusie 5

Een voorwaarde voor boeren om meer geld uit de markt voor verbreding te kunnen halen – dan bij de meest realistische prognose – is dat zij exclusieve combinaties maken van ecologische verbreding (1), sociale verbreding (2) en bedrijfsverdieping (3).

Voorbeelden van dergelijke combinaties:

- (a) Ecotoerisme (combinatie 1 en 2);
- (b) Natuurproducten 'en scène' verkopen (combinatie 1, 2, 3) en
- (c) Biologisch streekproduct (combinatie binnen 3).

Afzonderlijke vormen van agrarische verbreding missen in het algemeen het vermogen, tot kort gezegd, een simultane bekrachtiging van landbouweconomie (veenweidebedrijf) en leefomgeving (Groene Hart).

Agrarisch natuurbeheer en biologische melkveehouderij hebben in het veenweidegebied van alle vormen van agrarische verbreding waarschijnlijk de beste groeiomgankelijkheden, maar in beide gevallen lijkt het onwaarschijnlijk dat boeren zich hiermee grotendeels weten los te maken van de concurrentieslag in de wereldmarktlandbouw. Beloningen voor agrarisch natuurbeheer worden (op aandrang van 'Brussel') vastgesteld als niet meer dan een vergoeding voor gedeelde inkomsten in vergelijking met wanneer de betreffende productiemiddelen zonder bijzondere beperkingen zouden zijn ingezet in productielandbouw. Dit betekent dat de smalle marges die zijn te verwachten in conventionele landbouw ook zullen doorwerken in de vergoedingen voor natuurbeheer. In de biologische melkveehouderij is het moeilijk te ontkomen aan een koppeling (op afstand) tussen de prijzen van biologische en conventionele melk. Er is een koppelmechanisme via de winkelschappen: dalende prijzen bij conventionele melk maken het prijsverschil ten opzichte van biologische melk groter waardoor een deel van de vraag uitvalt. Er is ook een koppelmechanisme via boereninkomens: wanneer de inkomens in conventionele melkveehouderij sterker dalen, stapt een groter aantal boeren over naar biologische melkveehouderij waarna een sterk groeiend aanbod prijsdrukkend werkt.

Andere vormen van agrarische verbreding dan agrarisch natuurbeheer en biologische landbouw missen meestal een economisch mechanisme dat boeren aanzet om het Groene Hart (leefomgeving) op een hoger peil te brengen. Dit neemt niet weg dat sommige sociale verbreders zich ontpoppen als oprechte plattelandsondernemers die, anders dan handige zakenmensen ten plattelande, niet slechts profiteren van een mooie locatie maar deze ook ‘cultiveren’. Het tekent echter een situatie waarin zelfs oprechte plattelandsondernemers in omstandigheden kunnen komen waarin zij bijna gedwongen worden het ‘cultiveren’ van de leefomgeving te zien als een luxe die zij zich even niet kunnen veroorloven. Een vergelijkbaar dilemma speelt waar biologische melkveehouders vergeleken met hun conventionele collega’s nog duidelijker nadelen ondervinden in het rondzetten van hun bedrijven, inclusief mineralenbalans, wanneer waterpeilen zouden worden verhoogd uit overwegingen van duurzaamheid van het veengebied (zie slotbeschouwing).

Combinaties kunnen vergeleken met enkelvoudige verbreding beter zorgen voor de genoemde simultane versterking van landbouweconomie en leefomgeving. Economisch gezien bieden combinaties het voordeel dat Verbreding X kan zorgen voor een meer bijzondere entourage voor Verbreding Y waardoor hierin binnen politieke circuits en vooral in reguliere markten een hogere prijs is te bedingen. Bijvoorbeeld, de holistische aanpak en presentatie van biologische landbouw doet het vaak goed bij sociale verbreding (ook zorglandbouw). Vanuit de leefomgeving gezien bieden combinaties betere garanties tegen het ‘los zingen’ van succesvolle agrarische verbreding ten opzichte van weidebouw als kern van de Groene Hart Kwaliteit. Een plattelandsondernemer die b.v. in een rurale setting goed lopende meerdaagse activiteiten verzorgt voor managers, heeft minder reden weidebouw te beschouwen als een blok aan het been, wanneer hij tevens een biologische melkveehouder is en dit tegenover managers étaleert, dan wanneer hij ‘slechts’ conventioneel boert.

6.2 Slotbeschouwing:

Van graasrobot tot rurale idylle

De empirische marktverkenning in hoofdstuk 5 – niet de conceptuele verkenning in hoofdstuk 3 – beperkte zich tot de bestaande organisatievormen voor het vermarkten van een door boeren ‘gecultiveerde’ leefomgeving (Groene Hart). De slotbeschouwing verruimt het perspectief met de bedoeling in paragraaf 6.3 (afronding) een inschatting te maken of de teleurstellende conclusie uit het voorgaande – ‘het komt niet goed met het weidebedrijf en het daardoor gedragen Groene Hart’ – in gunstige zin is te ontcrachten.

De slotbeschouwing is ingebracht als een voorverkenning in een nu (mei 2001) lopend onderzoek van LEI en Alterra naar het toekomstperspectief van landbouw en Groene Hart wanneer wordt besloten waterpeilen generiek te verhogen. Het onderdeel bedrijfsconcepten en gebiedsconcepten is mede het resultaat van een brainstormsessie samen met Klaas de Poel met een kaart op tafel van het meest centrale deel van het weidegebied (Meije/ Zegveld).. In het vervolg van dit onderzoek zullen toekomstschetsen voor dit gebied op de kaart gezet en met betrokken partijen worden doorgesproken. Voortschrijdend inzicht wordt op de valreep in deze slotbeschouwing verwerkt, met eventueel een verwijzing in een voetnoot als verantwoording van het geestelijk eigendom op een bepaalde gedachte van iemand anders dan ondergetekende (BvdP).

6.2.1 Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?

‘Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?’ is de dubbelzinnige titel van een nu (mei 2001) lopend onderzoek van LEI en Alterra voor het Ministerie van LNV als een bijdrage aan

de voorbereiding van Structuurschema Groene Ruimte II. De titel is dubbelzinnig omdat het onderzoek gaat over het eventueel verhogen van waterpeilen in het veenweidegebied en over de vraag of het binnen die context mogelijk is om de ruimtelijke kwaliteit van het Groene Hart te verhogen.

Het ziet ernaar uit dat de drassige bodem in het eerste kwart van deze eeuw boeren in de veenweiden voor ernstiger problemen in hun bedrijfsvoering zal plaatsen dan nu reeds het geval is (zie hoofdstukken 2 en 3). Dit zal ook gelden wanneer waterschappen het huidige beleid voortzetten om waterpeilen periodiek de dalende bodem te laten volgen, zodat de afstand tot het maaiveld ongeveer gelijk blijft. Een reden waarom drassigheid een groter probleem wordt is de doorgaande tendens tot schaalvergroting die zich in de melkveehouderij aftekent. Grotere koppels melkkoeien in de wei die aan huis worden gemolken, geven grotere voerverliezen op het land en beschadigingen aan de zode. Een andere oorzaak waardoor het probleem van drassige grond meer gaat spelen, kan de verwachte klimaatsverandering zijn. De verwachte grotere hoeveelheden neerslag rond het begin en het einde van het weideseizoen maken de bedrijfsvoering ongewisser en de voerverliezen op het land groter³⁵.

Dit zal in versterkte mate gelden wanneer wordt besloten om de huidige waterpeilen van veelal 60 centimeter beneden maaiveld te verhogen naar 40 of 30 centimeter bmv. Het toekomstperspectief van de melkveehouderij in het veenweidegebied zou bij peilverhoging verder verslechteren wanneer het inkomen van de betreffende boerengezinnen hoofdzakelijk komt uit de afzet van conventionele melk. Voor wie bij peilverhoging daarom zou willen omschakelen naar biologische melkveehouderij is er een weinig opwekkend bericht. In de conventionele melkveehouderij nemen bij peilverhoging de voerverliezen op het land toe maar voor biologische melkveehouderij komt daar bij dat tevens de brutovoeropbrengst (grasgroei) aanmerkelijk omlaag zou gaan (omdat er minder stikstof uit bodemmineralisatie vrij komt). Op conventionele bedrijven gaat de grasgroei bij een hoger waterpeil, met wat extra kunstmest, volop door maar wordt het steeds moeilijker om dit om te zetten in melk van voldoende hoeveelheid en mooie percentages aan vet en eiwit. Op biologische bedrijven veroorzaakt peilverhoging niet alleen een achteruitgang in voeropname door koeien in de wei en indirect in het winnen van wintervoer, maar leidt het ook tot minder voederwaarde van 'gras op stam'.

De impact van peilverhoging op weidebedrijven wordt in het lopende onderzoek gedifferentieerd bekeken. Dit gebeurt aan de hand van de vier bedrijfsconcepten in figuur 6.1. Het gaat daarbij om de eerste orde effecten van peilverhoging voor bedrijfsuitkomsten, wanneer boeren bij een verhoogd peil hun bedrijven toch net zo willen voeren als bij het huidige waterpeil. Daarnaast is gekeken naar tweede en derde orde effecten.

Bij tweede orde effecten gaat het om de resterende (negatieve) invloed van peilverhoging op de landbouwuitkomsten, wanneer boeren opzet en uitvoering van hun landbouwbedrijf optimaal afstemmen op de gewijzigde situatie van waterhuishouding. Veel van deze aanpassingen zijn kostprijsverhogend, zoals het creëren van een grotere overcapaciteit in voer- en mestopslag (vanwege de ongewisse bedrijfsplanning) en vooral wanneer er grond bijgekocht moet worden om het quotum met voer van eigen land te kunnen blijven volmelken. Ook de bewerkingskosten nemen bij gedwongen extensivering toe, alleen al omdat bij dezelfde omvang van de melkveestapel een grotere lengte aan watergangen moet worden bijgehouden. De gedwongen extensivering bij peilverhoging, met een geringere efficiency in het omzetten van gras in voer, slaat het hevigst toe op biologische bedrijven.

In het kader van tweede orde effecten zullen boeren wellicht ook zoeken naar een ander type melkkoe (dubbeldoel i.p.v. pure melkkoe?), en eveneens naar een ander type voederwinning. In dit laatste opzicht gaat het bedrijfsconcept hightech melkveehouderij in een

³⁵ In de hoogzomer lijkt het weer juist droger te gaan worden.

heel andere richting dan andere bedrijfsconcepten die in het teken staan van het geleidelijk opbouwen van ervaring met hoe te boeren bij een verhoogd peil (endogene ontwikkeling). In het bedrijfsconcept hightech melkveehouderij wordt gezocht naar oplossingen voor het probleem van toenemende drassigheid met inschakeling van de nieuwste extern ontwikkelde basistechnologie (exogene ontwikkeling) en deze creatief toe te passen in de eigen specifieke situatie (endogeen trekje). Het resultaat kan zijn dat bij dit bedrijfsconcept de voerverliezen per saldo niet toe- maar juist afnemen, dankzij de zwartbonte graasrobots die over het land gaan. Dit bedrijfsconcept kent ongetwijfeld een hoge kapitaalsintensiteit, niet alleen omdat investeringen nodig zijn in het systeem van zomerstalvoeding, maar ook omdat dit vraagt om een sterk vergrote melkveestapel (b.v. 120 dieren) en de bouwkosten van een nieuwe stal (in dit geval met twee eenheden voor automatisch melken) in het veenweidegebied relatief hoog zijn vanwege de noodzaak tot onderheien. In ongesubsidieerde vorm lijkt dit alles op voorhand economisch niet levensvatbaar binnen een context van naar mondiale concurrentie neigende melkveehouderij. De hightech oplossing kan voor het veenweidegebied wel de minst dure oplossing blijken te zijn. In een kosten/ baten-analyse voor het Groene Hart moet ook worden meegenomen hoe het hieraan gerelateerde gebiedsconcept valt te waarderen in vergelijking met eventueel duurdere oplossingen waarin andere concepten van bedrijf, gebied en instituties in het geding zijn (natuurpacht, stadspacht, conventionele melkveehouderij).

Dit anticipeerde op de derde orde effecten van peilverhoging. In dit geval gaat het om de effecten van het verhogen van waterpeilen, wanneer boeren, in interactie met omgevingen van stedelijk publiek en overheid, zich optimaal aanpassen aan de gewijzigde situatie door in te spelen op mogelijkheden van nieuwe institutionele concepten en bedrijfsconcepten. Voor biologische melkveehouderij zou het voordelige verschil met het tweede orde effect bijzonder groot kunnen zijn. Hierbij wordt wel verondersteld dat in stadslandbouw met biologische landbouw veel meer valt aan te vangen en te verdienen dan met conventionele landbouw.

Een eventuele peilverhoging wordt misschien geflankeerd door een soort bergboerenregeling voor het gehele veenweidegebied met een basisuitkering waarop andere inkomsten uit landbouw en verbredingsactiviteiten niet in mindering worden gebracht. Dit is op te vatten als een sociaal contract waarbij 'bergboerenregeling', peilverhoging en de behoefte het veenweidebedrijf te behouden, belangrijke elementen zijn. Om een dergelijk beleid maatschappelijk te verantwoorden lijkt het nodig een systematisch overzicht te hebben van het waarom en de bijwerkingen van peilverhoging.

6.2.2 Toch een doorbraak in agrarische verbreding?

Een rode draad in deze studie is de dubbele sympathie in de onderzoeksbenadering, sympathie met het economisch ondernemerschap van boeren en sympathie met het Groene Hart als (een deel van) de leefomgeving van de Randstad. Agrarische verbreding verbindt beide sympathieën met als belangrijkste voorwaarden dat: boeren de omslag willen/ kunnen maken van productieboer naar plattelandsondernemer; niet-boeren in brede kring een Weigevoel voor het Groene Hart (gaan) koesteren en er nieuwe ruilverhoudingen ontstaan tussen de agrarische en stedelijke wereld met als gevolg dat boeren betaald werk kunnen maken van het 'cultiveren' van leefomgeving (Groene Hart) en dat niet-boeren zich hiermee solidair betonen (in geldelijke bijdragen, maar ook in b.v. vrijwillig natuur- en landschapsbeheer).

De conclusies uit vorige paragraaf zijn, gemeten aan deze dubbele sympathie, teleurstellend te noemen. Het ziet er namelijk naar uit dat het niet goed komt met het veenweidebedrijf en het hierdoor geschraagde Groene Hart. Deze slotbeschouwing is hier een laatste poging om met kritisch-positief denken (gericht op het ontdekken van kansen) een fundament te vinden voor een doorbraak in agrarische verbreding. Deze doorbraak moet economisch ro-

buust zijn om het veenweidebedrijf veilig te stellen en tegelijkertijd ecologisch aantrekkelijk om het Groene Hart te redden als een multifunctioneel gebruikt agrarisch cultuurlandschap.

Het *Weigevoel voor het Groene Hart* is uitgangspunt ook in deze slotbeschouwing. Het is de moeite waard tot het uiterste na te gaan of een toekomstperspectief is te bewerkstelligen voor het veenweidebedrijf en de daarmee verbonden veenweidewaarden (typerende natuur, landschap en cultuurhistorie). Landschappelijke en ecologische redenen staan hierbij voorop: het economisch belang van het veenweidebedrijf is binnen het geheel van de Randstadeconomie niet meer dan een schilfertje. Maar hoe sterk is dan voor het Groene Hart het Weigevoel dat hier staat voor de maatschappelijke erkenning dat veenweidenatuur en –landschap er echt toe doen en dat deze onlosmakelijk zijn verbonden met weidebedrijven als economische entiteiten? Reneman et al (1999) zijn hier op te voeren als onze advocaten voor de duivel in de zaak Pro Weigevoel. Dit vanwege hun bevindingen in de studie *Mensenwensen* voor het Ministerie van LNV over de wensen die Nederlanders koesteren ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving. Grootschalig weideland (en dat zijn de veenweiden) is bij het grote publiek weinig favoriet als verschijningsvorm, zowel in de eigen leefomgeving als op vakantie. Dit type landschap waarmee onze studie het Weigevoel associeert, komt op beide favorietenlijsten pas op de tiende plaats, nog net voor grootschalig akkerland. De meest favoriete verschijningsvormen zijn: 1) bossen en 2) zee, strand en duinen.

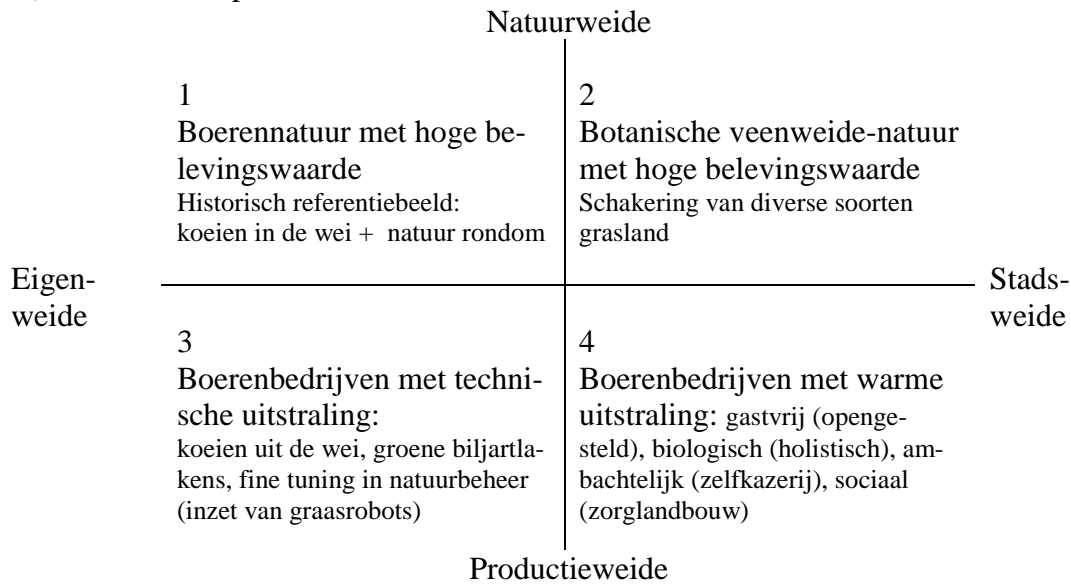
Er zijn ook gezaghebbende pleitredes ten gunste van het Weigevoel voor het Groene Hart, bijvoorbeeld de nota Belvédère van het Ministerie van OC&W (1999). Diverse Belvédèregebieden (meest waardevolle cultuurhistorische landschappen in Nederland) beslaan samen grotendeels het veenweidegebied bij de Randstad. Nog onthullender zijn de bevindingen van Farjon et al (2001, concept) in *De kwaliteit van het Nederlandse landschap op de kaart. De kaart over huidige landschapskwaliteiten* (voorpublicatie in: Milieu- en Natuurplanbureau 2001 p 42) rekt veel van de deelgebieden binnen het veenweidegebied bij de Randstad tot de landschappelijke toppers van Nederland. Het grootste bosgebied van ons land, de Veluwe, valt daarentegen voor een groot deel in de voorlaatste klasse qua landschappelijke kwaliteit.

Het oordeel van leken over landschapskwaliteiten (volgens publieksenquêtes) valt derhalve veel minder positief uit voor weidegebieden vergeleken met het oordeel van mensen die op landschappen hebben gestudeerd (kwaliteitskaart Alterra). Bij het zien van dit diametrale verschil in beoordeling tussen leken en experts van landschappen (b.v. veenweiden versus Veluwe) lijkt het volgende van belang. Bossen en strand zijn veelal openbare ruimten waar iemand van elders 'iets heeft te zoeken'. Landbouwgebieden daarentegen hebben, zoals eerder opgemerkt, gelijktijdig het karakter van een private gebruiksruimte van boeren (territorium van zelfstandige ondernemers) en een publieke belevingsruimte (op afstand vanaf doorgaande wegen) van niet-boeren. De gevoelsmatige reactie 'hier heb ik niets te zoeken' bij laatstgenoemden ligt voor de hand.

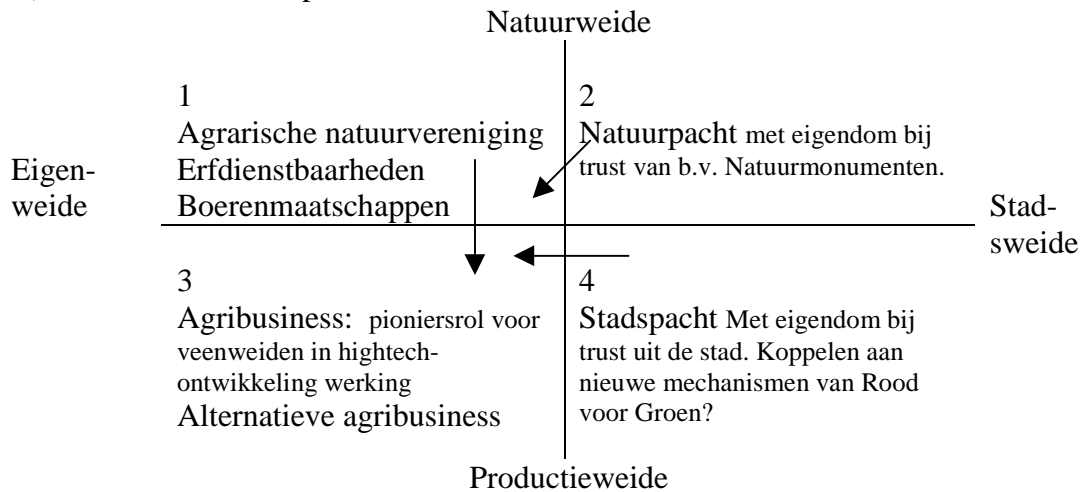
Dit laatste kan meer de huidige dan de toekomstige situatie zijn. Het afgesloten territorium van boeren wordt meer in de sfeer van de openbare ruimte getrokken, wanneer agrarische verbreding onverwacht toch hoofdzaak wordt in de ontwikkeling van het weidebedrijf van het Groene Hart. Het accent kan bij doorzettende verbreding ook anders liggen. Boeren zouden zich nog beter dan nu, moeten profileren als de hoeders van waardevol erfgoed en kwetsbare natuur waarvan de samenleving met geld de bestaanswaarde mag erkennen. Uitverkorenen uit de stad (b.v. natuurbeschermers) komen hier rechtstreeks mee in contact, de grote massa kan dit meer op afstand volgen via de publiciteit, ook in de nieuwe media (websites over hoe het 'de Grutto' dit jaar vergaat?).

Figuur 6.1 Divergerende ontwerpen voor de toekomst op drie niveaus

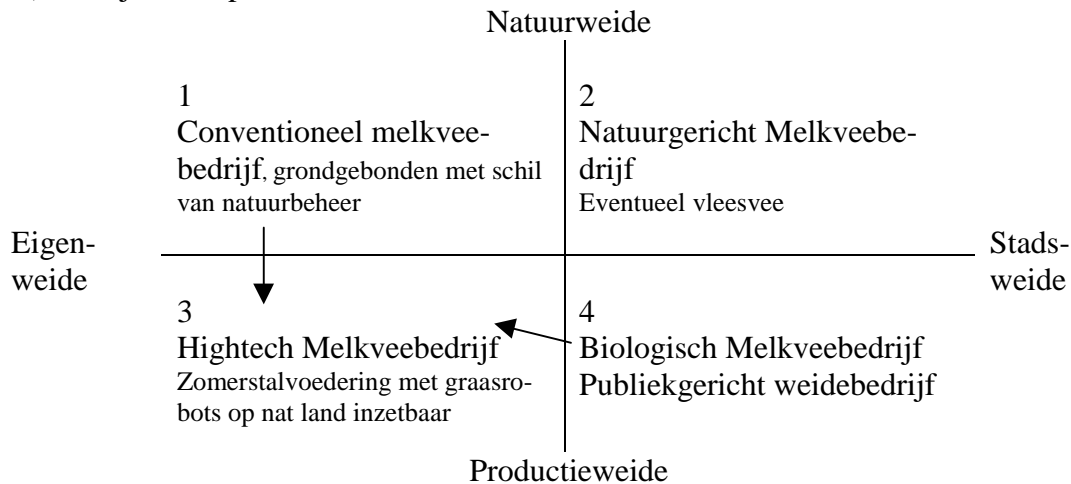
A) Gebiedsconcepten

B) Institutionele concepten

C) Bedrijfsconcepten

Toekomstontwerpen, een drietal kwartetten

Figuur 6.1 geeft een beeld hoe een doorbraak in agrarische verbreding er misschien kan uitzien. Dit gebeurt aan de hand van:

vier gebiedsconcepten:	streefbeeld en voor ruimtelijke kwaliteit
vier institutionele concepten:	marktorderingsconcepten die solidariteit organiseren voor ruimtelijke kwaliteit bij boeren (als beherende partij) en niet-boeren (als betalende partij)
vier bedrijfsconcepten:	typen (verbrede) weidebedrijven

Het betreft derhalve een ontwerp voor de toekomst op drie niveaus (gebied, institutie en boerenbedrijf). De ideeën zijn ten dele ontleend aan lopende initiatieven in het veenweidegebied, b.v. het rondetafeloverleg in het stadhuis van Woerden van verontruste burgers die zich afvragen wat te doen om boeren in staat te stellen door te gaan met hun weidebedrijven in het Groene Hart.

Deze toekomstontwerpen zijn indicatief opgesteld vanachter het bureau. Om ingang te vinden is het waarschijnlijk beter wanneer dergelijke concepten in of met de praktijk worden ontwikkeld en beproefd. Bij het ontwikkelen van bedrijfsconcepten zal het voortouw liggen bij agrarische ondernemers, maar ook voor niet-agrariërs, als medegebruikers van het landelijk gebied, staat er het een en ander op het spel. Bij het ontwikkelen van gebiedsconcepten ligt het voor de hand dat ook niet-agrariërs initiatief naar zich toetrekken. Zij hebben, niet minder dan ruimdenkende boeren, er alle belang bij dat het landelijk gebied wordt omgevormd van een mono-functionele agrarische productieruimte in een multi-functionele gebruiks- en belevingsruimte. Bij het ontwikkelen van institutionele concepten ligt het nog meer voor de hand dat initiatieven van twee kanten komen, liefst uitmondend in netwerken van agrariërs en stedelingen die zoeken naar nieuwe regelingen om, tot wederzijds voordeel, economische en ecologische duurzaamheid in het landelijk gebied te laten samengaan.

Eelke Wielinga (2001) is optimistisch over het creatief vermogen van dergelijke netwerken die hij vergelijkt met levend weefsel. Hij geeft echter ook aan dat er een moment kan komen waarop een leidende gedachte is uitgewerkt. Van Hees et al (1994) zijn net als Wielinga optimistisch over de mogelijkheden van netwerken wanneer zij 'samenwerkingsverbanden voor de integratie van landbouw, milieu en landschap' bestuderen en in dat verband zelfs de titel *Naar lokale zelfregulering* kiezen. Roep (2000) vermijdt het woord netwerken. Hij legt de nadruk op de samenhang van praktijken en daaraan gerelateerde opvattingen wanneer hij spreekt over 'een werkend geheel'. In zijn studie over de teleurstellende ervaringen met het project veenweidekaas is er uitgebreid aandacht voor weerstand vanuit de gevestigde orde, het residu van een oud werkend geheel (dat wil zeggen de voorheen toonzettende succesformule in de Nederlandse landbouw). In figuur 6.1 wil ik ook dit 'afgeschreven' oude model een maximale kans geven zich onder gewijzigde omstandigheden te vernieuwen. Symbool hiervoor is de hypothetische graasrobot die op drassige veenweiden beter uit de voeten kan dan melkkoeien.

In een discussie binnen de begeleidingscommissie voor de lopende studie *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* –over het drietal kwartetten in figuur 6.1 – kwam naar voren dat het vrij dodelijk is voor de gedachtevorming wanneer concepten in eenzelfde kwadrant respectievelijk voor gebied, institutie en bedrijf, muurvast worden vastgepind. Er is met andere woorden, naast een verticale denkwijze – over concepten op verschillende niveaus (gebied, institutie, bedrijf) die goed bij elkaar passen – ook een benadering nodig die schuift met concepten binnen hetzelfde niveau. De belangrijkste verschuivingen tussen kwadranten heb ik

daarom in figuur 6.1, voor institutionele concepten en bedrijfsconcepten, met pijlen aangegeven. Dit wordt verderop bij de betreffende concepten nader toegelicht.

Instituties tussen stad en land als draaipunt voor ‘doorbraak’ (institutionele concepten)

De term ‘institutionele concepten’ spreekt lang niet iedereen aan. De genoemde begeleidingscommissie voor *Het Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* noemt als alternatieven ‘instrumenteel concept’ en ‘organisatorisch concept’. Dit gebeurt vanuit de pragmatische behoefte om oplossingen te zoeken voor een problematiek die ontstaat in het veenweidegebied bij de Randstad, wanneer waterpeilen generiek en zonder flankerende maatregelen worden verhoogd. Men zoekt een offensieve strategie waarin boeren met hun bedrijven een kwaliteitsimpuls geven aan het Groene Hart en hieraan een economische basis voor hun bedrijven ontlenen. Het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit in het Groene Hart door boeren is één kant van de medaille, hieraan een economische basis te ontlenen is de keerzijde hiervan.

Deze economische keerzijde houdt in dat mechanismen voor inkomensoverdracht van burger naar boer, gerelateerd aan agrarische verdiensten voor ruimtelijke kwaliteit, in ieder geval deel moeten uitmaken van sociale arrangementen tussen landbouwbedrijfseconomie en gebiedskwaliteiten. Er is echter meer. In paragraaf 3.6.3 kwam naar voren dat er voor agrarische verbreding niet slechts condities nodig zijn voor het vestigen van nieuwe ruilverhoudingen tussen burgers en boeren, maar dat ook andere mechanismen voor verantwoord gebiedsbeheer van belang zijn. Daarbij gaat het zowel om autonome maatschappelijke condities – met name een goede verstandhouding en samenwerking tussen burger en boer – alsook om bestuurlijk ingrijpen (regelgeving) ten behoeve van gebiedskwaliteiten.

Onder de paraplu van ‘institutionele concepten’ zou derhalve een drietal deelconcepten kunnen schuilen: ruilconcepten (voor inkomensoverdracht en daaraan gekoppelde inspraak in gebiedsbeheer), samenwerkingsconcepten (voor onbetaald gebiedsbeheer en immateriële beloning) en bestuursconcepten (om *environmental baselines* te bepalen en om zicht te krijgen op een faciliterende overheidsrol). Dit is veelomvattend, maar het raakt slechts zijdelings wat volgens een aangescherpte definitie wezenlijk is aan instituties (Zijderveld 1999). De drie deelconcepten scheren namelijk langs het thema van visie en betrokkenheid, als een belangrijk aspect dat is te onderscheiden van uit functionele rationaliteit zakelijk opgezette regelingen voor ruil, samenwerking en bestuur. Substantiële of aangeklede rationaliteit bestaande uit met overtuiging en inzet opgetuigde visies op veenweidebedrijf en veenweidegebied – inclusief de relatie tot de Randstad – maakt evenzeer deel uit van sociale arrangementen voor agrarische verbreding als het genoemde drieluik voor functionele of uitgekledede rationaliteit. Dit alles — voorzieningen voor uit- en aangeklede rationaliteit — zou in figuur 6.1 vallen onder de term ‘institutionele concepten’.

Het zal duidelijk zijn dat het begrip ‘institutie’, zoals door Zijderveld gebruikt, hiermee wordt opgerekt. Het omvat hier immers niet alleen substantiële rationaliteit maar ook functionele rationaliteit in drie gedaanten. De voorstellen van de begeleidingscommissie (instrumentele of organisatorische concepten) lijken echter het belangrijke aspect ‘substantiële rationaliteit’ — weigevool bij burger en boer — over boord te zetten. Een suggestie van Roep bij dit manuscript helpt wellicht deze terminologische impasse te doorbreken. Hij suggereerde om voor het middenveld in figuur 6.1 de term marktordeningsconcepten te gebruiken. Deze formulering is omgeven met een geur van functionele rationaliteit, maar dit is te repareren door naar voren te halen welke inhoud sommige institutionele economen geven aan het begrip ‘institutie’. Institutionele economen (o.a. Arjo Klamer) benadrukken net als de socioloog Zijderveld dat het belangrijk is ‘hardware’ (zakelijke voorzieningen, hier meer specifiek ‘markten’), te voorzien van ‘software’ (soft systems), ofwel instituties, die het geheel bij elkaar en in beweging houden.

Het gebruik van de term marktordeningsconcepten zou recht doen aan de omstandigheid dat hier wordt gezocht naar een oplossing voor het dreigende wegvallen van het weidebedrijf als **economische** drager van het Groene Hart zodra tot verdere verhoging van waterpeilen wordt over gegaan. Het gaat derhalve niet alleen om het vinden van oplossingen die emotioneel aanspreken (op zijn minst acceptabel zijn), maar die bovendien zakelijk gezien kunnen leiden tot een gezonde economische basis voor het veenweidebedrijf onder condities van hoog water.

De varianten in figuur 6.1 (institutionele/ marktordeningsconcepten) hebben ingrijpende zakelijke en gevoelsmatige implicaties met name voor boeren.

Op de verticale as gaat het om de variant productieweide versus natuurweide. In het geval van productieweide daalt de productiewaarde van het weiland bij peilverhoging weliswaar belangrijk, maar blijven de boer en zijn institutionele omgeving ingesteld op zo hoog mogelijke opbrengsten. In het geval van natuurweide zijn boer en institutionele omgeving minstens even sterk ingesteld op natuurresultaat als op agrarische productiewaarde. Sommige boeren zullen er weinig moeite mee hebben wanneer natuurresultaat zich voldoende vertaalt in financieel resultaat. Voor anderen zal dit een onverteerbare zaak zijn omdat dit al te zeer indruist tegen hun beroepsopvatting als boer. Bij een verhoogd peil gaat het voor uitgesproken productieboeren vooral wringen op de sterk verminderde controle over bedrijfsprocessen vanwege de grotere weersgevoeligheid van het bedrijfssysteem.

Op de horizontale as gaat het zo mogelijk om consequenties die zakelijk en gevoelsmatig voor boeren nog dieper ingrijpen. Het gaat hier om de variant eigenweide versus stadswaide. De optie stadswaide pleegt enerzijds een gevoelige inbreuk op de beroepsidentiteit van eigengeërfde boeren maar verlost hen van de noodzaak om zwaar te investeren in grond die in verhouding tot de agrarische productiewaarde veel te duur is. Dit laatste is in het bijzonder van belang voor beginnende boeren en anderen die de bedrijfsoppervlakte willen vergroten, bijvoorbeeld omdat bij een generieke peilverhoging de lagere delen van het bedrijf als landbouwkundig uiterst marginaal vrijwel wegvallen. De instituties onder stadspacht zorgen er voor dat de grondkosten laag blijven: in het uiterste geval komt er een negatieve pacht, afhankelijk van de mate van natuur- of stadsvriendelijkheid van het pachtcontract. De instituties onder eigenweide zorgen er voor dat de marktwaarde van de eigen grond niet achteruitgaat ondanks de dalende agrarische productiewaarde bij peilverhoging. Als vermogensaspect kan dit prettig zijn voor boeren, maar het maakt de problematiek van bedrijfsovername en oppervlaktevergroting er niet minder om.

De varianten op beide assen gecombineerd leveren vier kwadranten op met daarbij passende institutionele concepten.

Het drukst bezet is het kwadrant eigenweide tevens natuurweide. De institutionele concepten die hier worden genoemd zijn: agrarische natuurvereniging, erfdiensbaarheden en boerenmaatschappen. Het concept van de agrarische natuurvereniging sluit het meest aan bij de huidige context van agrarische verbreding in het gebied. De inkomensstroom die hiermee bij een verhoogd waterpeil is te genereren om de waarde van de grond op peil te houden zal echter het vijf à tienvoudige moeten zijn van de huidige inkomensstroom in pioniersgebieden. De institutie van erfdiensbaarheden (Stortelder et al 2001), waarbij het verlies aan agrarische productiewaarde als gevolg van het accepteren van uitzonderlijke beperkingen (zoals hoog water) wordt gekapitaliseerd in een fonds voor jaarlijkse inkomensstoeslagen, zou een stabiele bron van financiering kunnen zijn. In een omgeving met stadsuitbreiding zou dit een fonds binnen een boerenmaatschap kunnen worden waarbij boeren zorgen dat de waardevermeerdering van de grond bij bestemmingsverandering in de sector blijft.

Het kwadrant eigenweide tevens productieweide geeft op het eerste gezicht geen verandering ten opzichte van de huidige situatie. De institutionele omgeving van de weidebedrijven bestaat als vanouds zeer overwegend uit ketens van bedrijven voor landbouwproductie, toelevering/dienstverlening en verwerking/afzet. Om zich staande te houden bij een verhoogd waterpeil zullen deze bedrijven wel een uitzonderlijke prestatie moeten leveren, hetzij door efficiënt produceren dan wel door specialiteiten te leveren. Efficiënt produceren bij een hoog waterpeil zal heel moeilijk worden. De studie *Groene hart met landbouw naar een hoger peil?* (Van der Ploeg et al 2001b) speelt echter met de gedachte dat zich in het veenweidegebied de wet van de stimulerende achterstand zal openbaren. Boeren in het gebied worden door de extreme drassigheid zo geprikkeld apparatuur uit te vinden, en in de praktijk te beproeven, die bij elke gesteldheid van het terrein aan het werk kan gaan (graasrobots), zodat zij pioniers worden in de mainstream landbouw wat betreft technologische ontwikkeling. Binnen het circuit van speciaal-producten valt op te merken dat de toelevering naar ketens binnen de ‘alternatieve agribusiness’ niet kan volstaan met reguliere biologische zuivel, omdat de kostprijs hiervan bij peilverhoging nog belangrijk meer stijgt dan die van conventionele bulkzuivel.

Het belangrijkste verschil tussen de kwadranten stadspacht en natuurlandpacht is dat bij stadspacht het betalende publiek wordt binnengehaald, terwijl dat bij natuurlandpacht op afstand moet blijven. Een consequentie hiervan is dat bij stadspacht naar verhouding veel meer van het additionele inkomen, nodig om het verlies aan agrarische productiewaarde te compenseren, uit private markten kan komen, met name uit dienstverlening aan het publiek en huisverkoop van bijzondere producten. Stadspacht zal bovendien meer in de stedelijke nabijheid plaatsvinden, wat de kans groter maakt om fondsen te vormen door geld af te tappen van de waardevermeerdering van landbouwgronden wanneer deze voor een deel een stedelijke bestemming krijgen.

Pijlen binnen het middendeel van figuur 6.1 laten zien dat de institutie natuurlandpacht er toe neigt binnen te dringen in het kwadrant eigenweide tevens natuurlandweide. Dit sluit aan bij de huidige praktijk waarin terreinbeherende organisaties een deel van hun grond onder condities van natuurbescherming verhuren aan boeren. De institutie stadspacht zou ertoe neigen binnen te dringen in kwadrant eigenweide tevens productieweide. Vanuit het gebied met stadspacht zouden recreatieve ontsluitingen kunnen doorlopen over de kavelpaden van de hightech bedrijven, met openingstijden afgestemd op de rijtijden van graasrobots en transportkarren voor zomerstalvoeding. Hightech bedrijven zijn niet alleen relatief goed toegankelijk, maar zij hebben ook behoefte aan een *license to produce* (ook vanwege het binnenhouden van het vee) en aanvullend inkomen (want het is een kapitaalsintensief en dus duur systeem). Het binnendringen van agrarische natuurverenigingen in dit kwadrant heeft een vergelijkbare achtergrond. Hightech bedrijven verwerven een aanvullend inkomen en maatschappelijke *goodwill* door graasrobots heel precies en consequent in te zetten voor natuurbeheer, vooral op de achterste percelen in zogeheten mozaïekbeheer, maar ook elders op laag gelegen plekken.

De meest voor de hand liggende systeeminnovatie bij een generieke verhoging van waterpeilen, terwijl het veenweidegebied moet blijven, is het toepassen van het instituut van efdienstbaarheden. Dit veronderstelt een eenmalige investering van globaal 20 x f 1.000.- per hectare in een gebiedsfonds voor jaarlijkse inkomenstoeslagen aan veenweideboeren. Eén en ander wordt verder uitgewerkt in mijn slotopmerkingen (toekomstbeeld)

Een andere interessante maar voor boeren veel schokkendere systeeminnovatie die de tussenlaag van figuur 6.1 suggereert, is het ontstaan van de instituties natuurlandpacht en stadspacht. Beide verlossen aantredende boeren van de last zwaar te moeten investeren in grond die onder invloed van stedelijke nabijheid te duur is voor landbouwkundig gebruik. Dit is speciaal van belang voor jonge boeren die een bedrijf willen overnemen en voor anderen die

denken een groter bedrijf aan te kunnen dan zij nu hebben (misschien omdat er nieuwe arbeidsbesparende technologie beschikbaar komt). Lage grondkosten zouden het ook gemakkelijker maken nieuwe boeren te rekruteren uit kringen zonder boerenachtergrond. (Echter, een veenweidebedrijf te voeren blijft een vak apart: zie hoofdstuk 3) Beide instituties verschillen van elkaar in hoe zij het landelijk gebied zien, respectievelijk als deel van de openbare ruimte (stadspacht) en als een af te schermen gebied voor massaal menselijk medegebruik (natuurpacht). Bij het instituut natuurpacht is de rol van grondeigenaar/ verpachter weggelegd voor een trust waarin organisaties voor natuurbescherming participeren. Het geld kan vrij anoniem zijn: subsidie van overheden aan natuurorganisaties, minder anoniem: bijdragen van leden, of worden opgebracht door mensen die dicht bij een opgekochte veenweidepolder wonen: het Naardermeermodel, wanneer mensen in een nabije stad natuur ongerept willen houden. De financiële condities waaronder bedrijven worden verpacht kunnen sterk wisselen, want dit is onderwerp van onderhandeling waarbij de resterende vrijheid van ondernemen voor de pachter een belangrijk punt is. Bij contracten met veel beperkingen zou een negatieve pacht horen. De boer krijgt dan op het pachtcontract geld toe. Innovatief ondernemerschap wordt het meest geprikkeld wanneer boeren zonder korting commerciële activiteiten kunnen ontplooiën die passen binnen de natuurdoelstelling (b.v. Nieuwe Eendenkooien³⁶ met afzet naar poeliers?).

Bij het instituut stadspacht wordt gedacht aan een trust met aandeelhouders uit een stedelijk gebied die er belang bij hebben dat een nabije veenweidepolder gaat fungeren als 'buitenstedelijk groen' en dus in de sfeer van de openbare ruimte wordt getrokken. Dit laatste gebeurt niet wanneer het Naardermeermodel op veenweidenatuur wordt toegepast: alles wat naar menselijke drukte en dus openbare ruimte neigt wordt dan op afstand gehouden. Stadspacht wil dat stedelingen meer van het resterende Groene Hart kunnen genieten. Maar de doelstelling om verstedelijking weg te houden uit het onbedorven landelijk gebied zal nooit ver weg zijn. Het opkopen van een polder voor stadspacht zal vaak in een ambivalente verhouding staan tot stadsuitbreiding. De meest voor de hand liggende financieringswijze is een gedeelte van de vermogenwinst die ontstaat bij verandering van de bestemmingstitel op gronden van agrarisch naar stedelijk af te tappen. Op zich is dit een vrij anonieme wijze van financiering: kopers van kavels betalen een opslag voor buitenstedelijk groen. De betrokkenheid vanuit de stadswijk bij het landelijk gebied zou vooral afhankelijk zijn van welke voorzieningen met pachters worden overeengekomen voor openstelling (paden door het land?), en hoe actief pachters de hun aangeboden rol van stadsboer oppakken. De tussenlaag met institutionele concepten bevat naast stadspacht en natuurpacht twee meer traditionele organisatievormen rond agrarische verbreding. In beide gevallen blijft de situatie van elke boer op zijn eigen kavel, die in de gebieden met Cope-ontginningen al ongeveer 1000 jaar bestaat, onaangetast. Dit instituut van individueel grondeigendom is bij boeren zo stevig verankerd dat stadspacht of natuurpacht duidelijke voordelen moet bieden wil zij op een welwillende ontvangst kunnen rekenen. Beide 'traditionele' organisatievormen verschillen van elkaar op de dimensie natuurweide versus productieweide wat niet alleen aan de kant van eigenweide (eigen kavel) differentieert, maar ook aan die van de eerder behandelde stadswide (stadspacht en natuurpacht). Nu zal het begrip Natuurweide toegepast op boeren met een eigen weidebedrijf, gewoonlijk betrekkelijk van inhoud zijn. Het zijn overwegend gematigde *productieboeren* die best bereid zijn gemakkelijk inpasbare vormen van natuurbeheer (liefst boerenatuur) in hun bedrijven op te nemen, want het geld is mooi meegenomen en het geeft vaak ook nog voldoening. Het heet hier 'Natuurweide' omdat boeren hun landerijen met wat er omheen zit aan randen en watergangen, niet uitsluitend zien als productieruimte maar bijkomend ook als ruimte voor natuur. De hierbij passende institutie is de vertrouwde agrarische natuurvereniging. Het zou een systeeminnovatie zijn die onze prognose uit vorige hoofdstukken omver

³⁶ Idee van Leo Van den Berg

kan werpen, wanneer deze agrarische natuurverenigingen ook buiten het Programma Beheer (met geld uit Brussel en den Haag)³⁷ een stevige financiering voor agrarisch natuurbeheer zouden weten te vinden. Ecologisch beheer van watergangen in samenhang met het beheer van percelen en perceelsranden (zie Waterland), met financiering door waterschappen of een op te richten beheerschap zou een dergelijke systeeminnovatie kunnen zijn. De kosten van het beheer door boeren van het buitengebied kunnen zo worden omgeslagen over de inwoners van het stedelijk gebied. Voor alle waterschappen samen gaat het dan om meer dan vijf miljoen inwoners. Agrarische natuurverenigingen kunnen wanneer dit aan de orde komt, ook proberen de behoefte aan het creëren van trusts voor stadspacht of natuurpacht weg te nemen door zelf te komen met verrekende voorstellen tot natuur- of stadslandbouw, geadresseerd aan kapitaalcrachtige stedelijke initiatieven voor buitenstedelijk groen of natuur.

In de tussenlaag met institutionele concepten voor agrarische verbreding wordt in deze slotbeschouwing even teruggekomen van het idee dat mainstream-melkveehouderij geen toekomst heeft in het Groene Hart. We spelen hier met de gedachte dat de ‘wet’ van de remmende voorsprong (Romein) hier de omgekeerde strekking heeft van de ‘wet’ van de stimulerende achterstand. Een belangrijke mainstream-ontwikkeling in de melkveehouderij zal zijn dat koeien steeds meer jaarrond op stal worden gehouden, vooral door de volgende combinatie van veranderingen: automatisch melken, hogere producties per koe en toename van het aantal dieren per bedrijf (wat loopafstanden naar de weide vergroot). Dit gaat in de mainstream-melkveehouderij gepaard met zomerstalvoeding en het verbouwen van hoogproductieve voedergewassen waarbij het ontbreken van een zode – anders dan bij blijvend grasland – of de aanwezigheid van een holle zode – zoals bij gras-klover-mengsels – gemakkelijk kan leiden tot kwetsbaarheid van het systeem voor rijschade. Een ander probleem is de hoge arbeidsintensiteit van zomerstalvoeding omdat dit werk dagelijks terugkeert, wat als het ware vraagt om automatisering. De kwetsbaarheid van het systeem bij nat weer zou zich in extreme mate voordoen onder de condities van een laagveengebied. De systeeminnovatie die hier wordt opgeworpen voor productieboeren in het veenweidegebied is, dat deze handicap hen extra vindingrijk maakt om samen met oude partners uit de landbouwwereld (b.v. AOC Zegveld en IMAG Wageningen) of met onvermoede nieuwe partners (b.v. natuurorganisatie die machines ontwikkelen voor moerasgronden) naar oplossingen te zoeken. Voor het bepalen van de gedachte wordt hier een te ontwikkelen graasrobot genoemd met een wioldruk die veel minder is dan de 6 kilo per vierkante centimeter die de gemiddelde koe uitoefent op de slappe veengrond. Productieboeren in het veenweidegebied zouden zich ontwikkelen van ‘volgers met een handicap’ tot voortrekkers binnen de mainstream-melkveehouderij. Een centrale overweging bij dit alles is dat veengrond een hoge productiviteit heeft voor weidebouw, maar dat het probleem zit in de grote voerverliezen op het land bij weidegang, het winnen van stalvoer en in de grote ongewisheid van bedrijfsprocessen in verband met de weersgesteldheid. Het is niet helemaal uitgesloten dat mainstream-technologie kan worden benut om dit grote probleem op te heffen.

Terug naar het Groene Hart (gebiedsconcepten)

De studie vertrok in het empirische deel over agrarische verbreding vanuit het aanbod van de landbouw (hoofdstuk 4) en behandelde daarna de vraag van de samenleving (hoofdstuk 5). Deze volgorde kan agrocentrisch worden genoemd, ook omdat producten en diensten uit de huidige verbreding als uitgangspunt voor de marktverkenning werden genomen.

³⁷ Veel boeren twijfelen sterk aan de stevigheid van de financiering uit het Programma Beheer nu (mei 2001) door gekrakeel tussen Den Haag en Brussel, beheersvergoedingen over het jaar 2000 nog niet zijn uitbetaald.

In deze slotbeschouwing behandel ik nu, na institutionele concepten, eerst het thema gebiedsconcepten en dan pas het thema bedrijfsconcepten. Deze verandering van de volgorde komt overeen met de verandering in de benaderingswijze van boeren die zich ontwikkelen tot professionele plattelandsondernemers. Deze ondernemers hebben een antenne voor het Weigevoel in de samenleving en weten hiermee hun zakelijk voordeel te doen, wat misschien het best lukt wanneer zij niet slechts het wellicht irreële Weigevoel van stedelingen herkennen, maar zelf eveneens worden gedreven door liefde voor het landschap en de natuur van het veenweidegebied. Figuur 2.1 geeft vier gebiedsconcepten waarbij steeds de vraag is: hoe vallen deze in de randstedelijke wereld, en hoe kunnen boeren hiervoor zorgen vanuit hun institutionele omgeving?

Vanuit de institutie natuurpacht zal de nadruk waarschijnlijk liggen bij botanische veenweidenatuur met een hoge belevingswaarde voor stedelingen, maar wel op afstand genomen. Maatschappelijk gezien functioneert eerder het beeld of het verhaal dan de werkelijkheid. In dit opzicht is voor het veenweidegebied nog niet de evenknie gevonden van de korenwolf in Zuid-Limburg, zelfs niet van wat de grutto in het veenweidegebied is voor boerennatuur. Bij het beschrijven van de dragende instituties heb ik zijdelings gepleit voor het laten van handelingsvrijheid in contracten van natuurpacht waarin grensverleggend ondernemerschap kan gedijen (nieuwe eendenkooien werden genoemd). De sterkste verhalen worden misschien ontwikkeld door stadspachters die weten wat hun publiek wil horen, en die een bedrijf hebben in de nabijheid van natuurpachters. De werkelijkheid zal meer door elkaar lopen dan het hier wordt voorgesteld. Overigens kan de grootste landschappelijke betekenis van natuurpacht via ondernemers met verschillende opvattingen zijn dat gebieden een brede schakering krijgen van verschillende soorten grasland. Hier het verhaal bij te brengen, lijkt een uitdaging op zich.

De institutie stadspacht zou een polder opleveren die primair gekenmerkt wordt door een warme uitstraling van het boerenbedrijf. Agrarische bedrijvigheid wordt zo 'leesbaar' mogelijk geëtaleerd voor stedelingen. Stedelingen worden uitgenodigd stukjes boerennatuur of dieren in een veestapel te adopteren, en via websites kunnen zij het dagelijks wel en wee volgen. Anders dan bij natuurpacht ligt er ook een voortdurende uitnodiging om het landbouwbedrijf daadwerkelijk te bezoeken. Er lopen wandelpaden door het boerenland, waarbij nieuwe communicatiemiddelen het de boer mogelijk maken om met openstelling te spelen (afhankelijk van werkzaamheden en b.v. veeziekten) en het publiek om hiervan op de hoogte te zijn. Stadspacht kent een landbouw die wordt gekenmerkt door een mengeling van ecologische verbreding (natuurbeheer), sociale verbreding (o.a. zorglandbouw) en bedrijfsverdieping (biologische landbouw en zelf verwerken van producten). Veel producten worden rechtstreeks aan de consument verkocht. Het platteland presenteert zich als een oord waar veel van wat in de stad uit elkaar is getrokken (wonen/ werken, produceren/ consumeren) nog bij elkaar is. In *Agrarisch Ondernemerschap in de Groene Ruimte* (Jókövi et al 2001) beschrijf ik hoe kwaliteitsprongen zijn te maken in agrarische verbreding wanneer uiteenlopende soorten verbreding samen voorkomen binnen hetzelfde bedrijf of landbouwgebied. Dit past goed bij de holistische denkwijze van idealistisch gemotiveerde biologische boeren. In de melkveehouderij geldt vergeleken met de akkerbouw veel minder de complicatie dat de betreffende boeren de handen al zo vol hebben aan hun biologische bedrijfsvoering (onkruid buiten de perken houden) dat zij moeilijk aan andere activiteiten dan landbouwproductie toekomen.

Het gebiedsconcept dat bij de institutie Agrarische Natuurvereniging hoort, staat in het teken van een breed natuurbeeld. Conventionele, grondgebonden melkveebedrijven bepalen het beeld. Elementen uit de gebiedsconcepten behorend bij stadspacht en natuurpacht zijn meer verspreid in de polder aanwezig. Er zijn fietsroutes en langere afstandsroutes voor wandelaars langs bedrijven met voorzieningen om aan te steken of waar bijzondere boerderijactiviteiten te bezichtigen zijn (b.v. demonstraties kaasmaken). Het alom aanwezige agrarische natuurbeheer wordt zo zichtbaar mogelijk gemaakt, met name bij paden langs perceelsranden. Het

aankleden van het landschap met natuurelementen zoals rietkragen past goed in dit gebiedsconcept van ‘landbouw met een schil van natuur rondom’.

Het gebiedsconcept dat past bij mainstream-landbouw verbergt veel minder dan de andere gebiedsconcepten de technologische kant van agrarische bedrijvigheid. Deze zijde van de landbouw wordt zelfs nadrukkelijk geëtaleerd. Er is echter een aanvulling met elementen die moeten zorgen voor maatschappelijke acceptatie van de graasrobot in plaats van koeien in de wei en van ‘weilanden als biljartlakens’. De graasrobot wordt ook ingezet in aangepast agrarisch natuurbeheer bijvoorbeeld door op de achterste minst intensieve percelen te grazen volgens een uitgekiend systeem van mozaïekbeheer (kleine vluchtgebiedjes voor plant en dier). De kavelpaden waarop de zelfrijdende transportwagens staan waarin de graasrobot zich regelmatig van zijn lading ontdoet, worden fietsvriendelijk aangelegd met achter op de kavel een aansluiting op een tiendweg of kade. ICT biedt ook hier de mogelijkheid tot een flexibel systeem van openen en afsluiten van rurale routes door boeren en voor het op de hoogte houden van belangstellenden.

Terug naar het boerenbedrijf

Het soort boerenbedrijven dat past bij het genoemde type instituties en gebiedsconcepten werd al ‘en passant’ beschreven. In de volgende subparagraaf wordt aangegeven hoe deze bedrijfsconcepten ook zijn op te vatten als een antwoord op de centrale problematiek van het veenweidebedrijf, namelijk hoe om te gaan met drassige grond. In dat verband komt ook de landbouwkundige logica van het koppelen van bedrijfsconcepten aan specifieke instituties en gebiedsconcepten aan bod. Deze landbouwkundige logica speelt een rol naast ‘de logica vanuit de markt’ (d.w.z. met welk bedrijfsconcept de landbouw binnen de stedelijke samenleving het best kan scoren). Het zal bijvoorbeeld blijken dat biologische melkveehouderij meer de economische nadelen ondervindt van een eventuele verhoging van waterpeilen, wat kan inhouden dat dit bedrijfsconcept in het Groene Hart slechts kan overleven door een verbond aan te gaan met ‘stadslandbouw’ met hogere prijzen dan in ‘gewone biologische’ landbouwmarkten. Verder is er uiteraard een logica vanuit de markt die zegt dat stedelingen vaak meer gecharmeerd zijn van een biologische dan van een conventionele bedrijfsvoering.

Schaalvergroting in de grondgebonden melkveehouderij vergroot in een veenweidegebied de problemen van een drassige bodem. Wanneer verbredingsactiviteiten een goede beloning per arbeidsuur geven (wat nu vaak niet het geval is), dan lijkt een bedrijf met 60 à 70 melkkoeien ook over een jaar of vijftien een aardige technische en economische eenheid te kunnen zijn. Dit is voldoende om een melkrobot volledig te benutten, en de vrijkomende arbeid is mooi in te zetten in andere bedrijfsactiviteiten (verbreding). Dit roept het beeld op van eenmansbedrijven waar de boer in de buurt van zijn beesten blijft, maar waar hij wel hoofd en handen vrij heeft voor andere activiteiten. De bedrijfsgebondenheid is te verminderen wanneer boeren in een overeenkomstige situatie ‘kringen’ vormen om als achterwacht voor elkaars bedrijven op te treden. ICT zorgt voor het signaleren en doorgeven van onraad.

Voor het hightech bedrijf ligt het wel voor de hand dat er grotere melkveebedrijven ontstaan (120 à 140 melkkoeien) vanwege de grote kapitaalsinvesteringen, en omdat agrarische verbreding minder past. Het probleem van de drassigheid speelt hier minder omdat de weidegang van de koeien vervalt, aannemende dat machines die met weinig schade over natte veengronden kunnen rijden, werkelijk beschikbaar komen.

Over de plaatsing van die bedrijfsconcepten – als voorkeurskoppeling – binnen figuur 6.1 is weinig discussie mogelijk. Het hightech melkveebedrijf hoort thuis in het kwadrant eigenweide tevens productieweide (institutie: conventionele agribusiness). De tegenpool hiervan, het natuurgerichte weidebedrijf, hoort thuis in het kwadrant stadspacht. Het publieksgerichte wei-

debedrijf is het best op zijn plaats in het kwadrant stadspacht. Het instituut stadspacht heeft ook de mogelijkheid te voorkomen dat het beheren van het weidegebied bij de ondernemer geheel op de achtergrond raakt. Het zou zelfs mogelijk zijn er voor te zorgen dat het luidruchtige recreatiedeel van het bedrijf, om overlast voor andere boeren te voorkomen, wordt omgeven met een verplichte schil met extensieve vleesveehouderij.

Meer discussie over plaatsing binnen figuur 6.1 is er mogelijk voor het conventionele melkveebedrijf (eigenweide tevens natuurweide) en het biologische melkveebedrijf (stadspacht). Een deel van de conventionele melkveehouders zal niet gelukkig zijn in de hoek van natuurweide: zij zijn daarvoor te sterk productiegericht. Dit zou ook kunnen gelden voor conventionele melkveehouders die niet erg specialistisch zijn ingesteld maar juist veel oog hebben voor het weidebedrijf als een uitgebalanceerd systeem. Zij proberen dit systeem dan uitgebalanceerd af te stemmen op het behalen van zo hoog mogelijke producties (zie Eshuis et al 2001). Het verschil tussen deze ‘intensieve boeren’ en biologische boeren kan zeer betrekkelijk zijn. Op intensivering ingestelde biologische boeren zouden er op hun beurt soms weinig voor voelen zich te laten afleiden door dienstverlening aan het stedelijke publiek. Dit was reden om ook voor het biologische bedrijf een pijl te trekken naar het kwadrant eigenweide tevens productieweide. De ‘alternatieve agribusiness’ zou dan de hoge kostprijs bij een verhoogd waterpeil moeten goedmaken door exclusieve producten af te zetten, met name biologische streekproducten.

Toekomstbeelden voor het veenweidegebied bij een verhoogd waterpeil

Landbouw in de veenweiden ontkomt in mijn toekomstverwachting niet aan hogere waterpeilen rond weilanden. Landbouwkundige overwegingen leggen het in het maatschappelijk debat af tegen de wens bodemdaling tegen te gaan, om zo het meest stedelijke deel van Nederland boven water te houden. Peilverhoging helpt ook te voldoen aan internationale verdragen over met name het beperken van de uitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen. Landbouw werkt mee om te voorkomen dat wordt gekozen voor waterpeilen die zo hoog zijn dat weidegebieden ‘verworden’ tot moeras, althans in de ogen van boeren en burgers met weigevuel.

Om een beeld te krijgen van wat peilverhoging inhoudt, is het nodig te bedenken dat er ook in het ogenschijnlijk vlakke Groene Hart verschillen in hoogteligging zijn. Een plek die 20 centimeter lager ligt dan de maaiveldhoogte aangehouden voor peilbesluiten in het betreffende bemalingsblok, kent bij een officieel peil van 60 centimeter beneden maaiveld (bmv) een reëel peil van 40 centimeter bmv. Bij een officieel peil van 35 centimeter bmv is het reële peil slechts 15 centimeter bmv (bijna plas-dras). Anderzijds zijn er ook bij een verhoogd peil landerijen met een landbouwkundig gunstig peil, meestal vooraan op de kavel.

Weidebedrijven die alleen gewone zuivelproducten voortbrengen, overleven een verhoogd waterpeil in dit scenario niet. De resterende weidebedrijven ontwikkelen zich langs twee hoofdsporen. In het eerste ontwikkelingsspoor staat landbouwproductie centraal met een neveninkomen en een *license to produce*, ontleend aan prestaties voor de kwaliteit van de leefomgeving voor mens en natuur. Dienstverlening voor de kwaliteit van de leefomgeving staat centraal in het tweede ontwikkelingsspoor: het weidebedrijf levert een aanvullend inkomen en, vooral, een basis voor bijzondere kwaliteiten van natuur- en landschap en rechtvaardigt bij sommigen een *license to use the land* voor lucratieve dienstverlening aan het publiek.

Maatschappelijk ondernemerschap gecombineerd met ambachtelijke professionaliteit lijkt in beide ontwikkelingssporen van cruciaal belang. Maatschappelijk ondernemerschap houdt vooral in dat er een sociale antenne is voor opkomende standaarden in de samenleving voor de kwaliteit van de leefomgeving in het landelijk gebied. Daarbij is het voor een postin-

dustriële ondernemer een uitdaging dat zijn persoonlijke uitstraling als boer, met hart voor het weidebedrijf, voor buitenstaanders deel uitmaakt van de kwaliteit van de leefomgeving.

Het belang van ambachtelijke professionaliteit wordt groter naarmate hogere waterpeilen ervoor zorgen dat verschillen in de gesteldheid van het terrein meer betekenis krijgen voor landbouwproductie, natuurbeheer en niet-agrarisch medegebruik. Ambachtelijke professionaliteit gaat gepaard met het vermogen in te spelen op omstandigheden die sterk wisselen: naar plaats (terrein), in de tijd – de bedrijfsvoering wordt weersgevoeliger bij een hoger waterpeil – en, bij persoonlijke dienstverlening, naar wensen van het publiek.

Beide ontwikkelingsporen kennen een variant waarin een relatief groot deel van het inkomen komt uit private markten en een andere variant die meer beslag legt op publieke middelen. De variatie is veruit het grootst in het tweede ontwikkelingsspoor waarin landbouwproductie niet langer centraal staat. Dit beweegt zich tussen de uitersten van een bijdrage uit de publieke middelen van ongeveer f 2.000.- per hectare bij natuurgerichte weidebouw tot nihil bij publieksgerichte plattelandsondernemingen. In het eerste ontwikkelingsspoor (landbouw centraal) kan de bijdrage uit de publieke middelen worden gebaseerd op het verlies aan agrarische gebruikswaarde door peilverhoging. Of peilverhoging in het algemeen recht geeft op het vergoeden van de hierdoor gedaalde agrarische gebruikswaarde is hier niet aan de orde, omdat veenweidebedrijven zonder peilverhoging onder 'Agenda 2000' al een zieltogend bestaan zullen leiden terwijl zij als drager van het Groene Hart onmisbaar zijn.

Het instellen van een, landbouwkundig gezien, buitensporig hoog waterpeil is in dit verband op te vatten als het vestigen van een erfdiensbaarheid waarin het weidebedrijf het dienende, en het Groene Hart het heersende erf is. Bij het vestigen van een erfdiensbaarheid kan de tegenwaarde van de daling in agrarische gebruikswaarde in een rentedragend fonds worden gestoken (Stortelder et al 2001). De rente uit het fonds is te gebruiken om jaarlijkse uitkeringen te doen aan boeren in de hoop hun weidebedrijven als drager van het Groene Hart te behouden. De inkomenstoelagen zullen veel lager zijn dan de genoemde indicatie van f 2.000. - per hectare voor het natuurgerichte bedrijf omdat de agrarische gebruikswaarde daar vrijwel naar het nulpunt daalt, terwijl deze op productiegerichte bedrijven alleen op lagere percelen sterk onderuit gaat en op hogere percelen vrijwel gelijk blijft. Over het gehele bedrijf berekend voor een reeks van jaren – met gunstig en ongunstig weer voor weidebouw op natte veengrond –, zou de daling van de agrarische gebruikswaarde in de orde van grootte liggen van f 500.- per hectare (voorlopig cijfer, Van der Ploeg et al 2001b) op jaarbasis. Dit bedrag verschilt van bedrijf tot bedrijf afhankelijk van de gesteldheid van het terrein en het soort bedrijfsvoering.

De meest economische bedrijfsaanpassing op wat langere termijn is waarschijnlijk een melkkoe te zoeken – via gerichte fokkerij of vervanging – die minder gevoelig is voor jaarlijkse fluctuaties in de kwaliteit van het eigen ruwvoer – met een lagere gemiddelde productie – dan het huidige type koe. Binnen dit beeld van economische bedrijfsaanpassing verdwijnt ook een deel van de melkveestapel om plaats te maken voor robuust vleesvee dat 'weg weet met' ruwvoer van onvoldoende kwaliteit waarvan de hoeveelheid in natte jaren sterk toeneemt. De meest economische bedrijfsaanpassing spoort slecht met de instelling van veel melkveehouders. Een melkveehouder wil bijna per definitie melken. Dit geldt het meest nadrukkelijk voor boeren die zijn toegerust met specialistische professionaliteit: zij gaan een dreigende terugval in de melkproductie primair te lijf met extra aankopen van energie- en eiwitrijk krachtvoer. Het geldt in mindere mate voor melkveehouders die zijn toegerust met ambachtelijke professionaliteit. Van den Ham et al (1998) spreken in verband met de reactie van boeren op peilverhoging over integratiegerichte boeren. Deze ambachtelijke boeren denken eerder over een ander type melkkoe maar ook over met mate meer krachtvoer aankopen, en – het belangrijkste in dit verband – zij zoeken naar mogelijkheden om de productiviteit van de hogere percelen te verbeteren. Er zijn aanwijzingen dat nog veel is te winnen in hoeveel-

heden kwalitatief hoogwaardig voer, wanneer boeren hun bedrijven meer gaan opvatten als een uitgebalanceerd systeem van voeding, melkproductie, mest**bereiding**, bodem/ graslandverzorging, voederwinning, en diergezondheid (Eshuis et al 2001). Bij deze ambachtelijke beroepsopvatting hoort in het veenweidegebied ook het benutten van slootbagger als meststof en zorgen voor slootwater van de best denkbare kwaliteit als drinkwater voor het melkvee.

Wie de kwaliteit van de leefomgeving ter harte gaat zal gemengde indrukken overhouden aan deze intensivering van het grondgebruik in het minst natte deel van het veenweidegebied. Wat goed is voor boer en melkvee is veelal ook goed voor de natuur, zoals het schone slootwater en het actieve bodemleven waar ambachtelijke boeren oog voor hebben. Het belangrijkste breekpunt tussen boeren en, van economische belangen vrijgestelde, behartigers van omgevingskwaliteiten zal zijn dat de intensieve melkveehouderij van ambachtelijke boeren 'drijft op' het versnellen van de kringloop van organisch materiaal, wat in een veenweidegebied tevens een versnelde bodemafbraak inhoudt. Deze boeren en beschermers van de leefomgeving kunnen elkaar vinden in het zoeken naar praktijken die emissies naar water en lucht, ook bij een intensieve bedrijfsvoering, beperken. Omgevingsmensen koesteren vooral tegenstrijdige gedachten wanneer zij te maken krijgen met ambachtelijke boeren met een biologisch bedrijf. Zij willen het liefst overal peilverhoging, dus 'bovenbemaling' voor hogere delen van kavels, maar dit zou, zonder compensatie, de economische doodsteek zijn voor biologische bedrijven die ook zonder deze extra aanslag belangrijk meer agrarische productiewaarde verliezen door peilverhoging dan conventionele melkveebedrijven (ongeveer f 250.- per hectare extra: voorlopig cijfer, Van der Ploeg et al 2001b). Dit sympathieke bedrijf moet het op veengrond, meer nog dan andere weidebedrijven, hebben van verterend humus.

Een economische reactie van boeren op peilverhoging zou zijn te zoeken naar mogelijkheden tot natuurontwikkeling op stukken land die door peilverhoging landbouwkundig marginaal zijn geworden, voorzover daar overheden of andere sponsors voor zijn te vinden. Het beheer zou ambachtelijk ingestelde boeren goed liggen, en wanneer zij ook nog behept zijn met maatschappelijke ondernemerschap, zou de subtitel van een recente publicatie – de slechtste grond (voor landbouwproductie) is de beste (voor betaald natuurbeheer) – hun sterk aanspreken. Boeren die als aanvulling op de basistoelage op hun inkomen, gerelateerd aan peilverhoging, uitgebreid aanvullende contracten weten te sluiten voor bijzondere natuur- en milieuwaarden op gronden met een lage agrarische productiewaarde of in watergangen (schoonwatersloten), vertegenwoordigen binnen het eerste ontwikkelingsspoor de variant met een relatief grote bijdrage uit de publieke middelen. Het hiervoor benodigde maatschappelijk ondernemerschap zal naar verhouding meer berusten bij enkele voormannen/ vrouwen binnen agrarische natuurverenigingen in vergelijking met het evenzeer noodzakelijke ambachtelijke vakmanschap dat naar verhouding meer berust bij alle deelnemende boeren.

6.3 Conclusies herbelicht

De conclusies uit de studie zijn:

- 1) Bij boeren en boerinnen bestaat een algemene houding pro of contra verbreding;
- 2) Deze houding inzake verbreding is onafhankelijk van houdingen bij boeren pro of contra 'schaalvergroting' in de melkveehouderij;
- 3) Uitbreiding van agrarische verbreding stuit eerder op een beperkte effectieve vraag naar nieuwe producten en diensten van agrariërs dan op beperkingen in de bereidheid van boeren en boerinnen tot verbreding;
- 4) Agrarische verbreding kan belangrijk toenemen, maar niet dusdanig sterk dat dit samen met conventionele agrarische bedrijfsontwikkeling het inkomen van boerengezinnen onder Agenda 2000 enigszins op peil kan houden;

- 5) Het principe van meervoudige verbreding dient waarschijnlijk boereninkomens en de kwaliteit van het Groene Hart het meest, maar zelfs een hierop gestoelde ambitieuze prognose voorziet dat de wankel agrarische inkomens in het veenweidegebied verder verslechteren.

Gemeten aan de dubbele sympathie in dit onderzoek (pro Groene Hart en pro Veenweidebedrijf) zijn de bevindingen in paragraaf 6.1 teleurstellend. De probleemstelling uit hoofdstuk 1 (figuur 1.1) vermeldt bondig: ontwikkelingslijn 3 (agrarische verbreding) is wel duurzaam (agrarisch inkomen +, Groene hart +) mits haalbaar. De bevindingen uit de empirische hoofdstukken tenderen naar de algemene conclusie dat agrarische verbreding een mooi maar minder realistisch toekomstperspectief is. Omdat twee andere ontwikkelingslijnen (lage kostprijs ten koste van Groene Hart; hoge kostprijs ten koste van concurrentiekracht) voor het veenweidegebied bij de Randstad in hoofdstuk 1 werden afgeschreven, lijkt een consequentie te zijn dat weidebouw het Groene Hart waarschijnlijk niet kan blijven dragen.

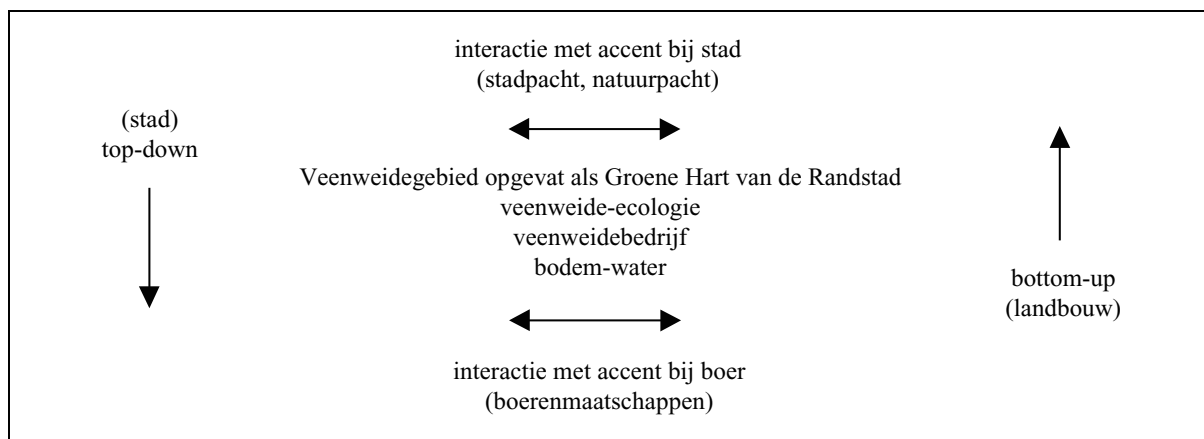
De conceptuele analyse uit hoofdstuk 3 maakte een onderscheid tussen ontwikkelingsfactoren voor agrarische verbreding: bij agrariërs, bij de samenleving (publiek en overheden) en bij de interactie van agrariërs en samenleving.

Het empirische materiaal beperkte zich tot de onderdelen agrariërs en samenleving, waarbij alleen voor het onderdeel 'agrariërs' rechtstreeks bij betrokkenen informatie is verzameld, gericht op het peilen van de 'speelruimte' voor agrarische verbreding (affiniteiten en aversies in bedrijfsontwikkeling). De ambitieuze prognose voor uitbreiding van agrarische verbreding is vooral hierop geënt: boeren maken gebruik van het principe van meervoudige verbreding (binnen bedrijven en/ of streek) om een aantrekkelijker aanbod bij de samenleving neer te leggen. Zij komen tot een betere articulatie van het aanbod, terwijl dit momenteel al veel beter is (bij individuele boeren en agrarische natuurverenigingen) vergeleken met de articulatie van de vraag vanuit 'de samenleving' (de Randstad).

De slotbeschouwing gaf indicaties hoe de articulatie van de vraag wellicht is te versterken, waarbij dit verder ging dan wensbeelden (gebiedsconcepten) doordat deze werden verbonden met mechanismen om wensbeelden van een economische basis te voorzien (institutionele concepten). Er werden twee vormen van systeeminnovatie genoemd met als titels: Stadspacht (voor belevingswaarden) en Natuurpacht (voor bestaanswaarden). Beide systeeminnovaties impliceren interactie tussen 'samenleving' (trust) en agrariërs (die dan lang niet altijd van boerenkomaf hoeven te zijn) met name rond onderhandelingen over pachtcontracten (financiële aspecten en ondernemingsplannen).

Andere toekomstscenario's met een doorbraak in agrarische verbreding (anders dan in onze empirische prognoses) laten het initiatief meer bij de boeren. Dit kan deel uitmaken van een aangescherpte articulatie van de vraag. De aanwezigheid van 'echte boeren' die zich verbonden voelen met het eigen weidebedrijf en de gemeenschappelijke weidestreek, zou in de perceptie van 'stadjers' voor een wezenlijk deel de charme uit kunnen maken van het Groene Hart als tegenhanger van de Randstad. Postindustriële professionaliteit bij boeren zou inhouden dat zij zich individueel en als groep weten te presenteren als hoeders bij uitstek van gebiedskwaliteiten, waarmee zij niet slechts collectieve belangen dienen, maar ook de ruilwaarde van het eigen beroep weten op te vijzelen. Dit laat zich moeilijk rijmen met nieuwe constructies van stadspacht en natuurpacht waarin 'de stad' eigenaar wordt van bepaalde veenweidepolders. Dit toekomstscenario pleit eerder voor constructies waarin geld uit 'rood voor groen' bij boeren terecht komt, die gezamenlijk een geloofwaardig aanbod op tafel leggen voor stadsgericht of natuurgericht beheer van het resterende buitengebied bij stadsuitbreiding.

Figuur 6.2 Vier modellen voor sturen van agrarische verbreding

In een agrocentrische benadering, staan boeren van alle tijden voor de opgave op de bodem toegevoegde waarde te realiseren. De studie liet zien dat dit binnen de productielandbouw in de tweede laag – veenweidebedrijf – onder de condities van een laagveengebied niet meevalt. Agrarische verbreding biedt echter de mogelijkheid om in de derde laag ecologische toegevoegde waarde te realiseren en dit vervolgens te economiseren waarbij cruciaal is dat er in de vierde laag (belevingswaarde: Weigefoel in het Groene Hart) waardering is voor de ecologische kwaliteiten.

De tegenhanger van een agrocentrische aansturing van agrarische verbreding heet in bovenstaande figuur een opdoen aansturing: vanuit ruimtelijke kwaliteiten die door de meerderheid, de stad, worden bepaald. Dit is het model van stadspacht voor de boer. De waardering voor het veenweidegebied als kern van het Groene Hart alsmede de behoefte het landelijk gebied toegankelijker te maken voor zachte vormen van stedelijk medegebruik in de randstedelijke samenleving zijn uitgangspunten. In de slotbeschouwing stonden ‘gebiedsconcepten’ daarom bovenaan, gevolgd door ‘institutionele concepten’ (o.a. stadspacht en natuurpacht) en uiteindelijk ‘bedrijfsconcepten’ (van boeren). Een opdoen benadering (de stad betaalt en bepaalt) zou agrarische verbreding wellicht doen uitmonden in een andere vorm van verstedelijking. Wie het landelijk gebied wil koesteren als tegenhanger van de stad, kan er voor kiezen agrariers te blijven zien als de belangrijkste initiators in agrarische verbreding.

In een uiterst flexibele samenleving zijn boeren in hun verbondenheid met eigen grond en polder een stabiel element in het behouden van het Groene Hart. Opdoen (stad bepaalt) en bottom-up (van de bodem uit opbouwen) komen bij elkaar wanneer boeren zich een beroeps-houding eigen maken die eerder in deze publicatie postindustriële professionaliteit is genoemd.

Binnen dit plaatje van postindustriële professionaliteit past een contract over het verhogen van waterpeilen, waarbij boeren zich in de eerste laag (bodem, water) op lange termijn opwerpen als hoeders van natuur en landschap. Vanaf het begin maken zij duidelijk dat dit slechts kan, wanneer er een stevig groenfonds wordt gevormd dat hen in staat stelt om in lengte van dagen door te gaan met (verbrede) weidebedrijven.

Literatuur

- Aarts K., K. Pelikaan en R.J. van der Veen (1995) *sociale dilemma's in het milieubeleid: een perspectief op de motieven, voorkeuren, intenties en het gedrag van burgers* Amsterdam Het Spinhuis
- Aarts N. (1998) *Een kwestie van natuur: een studie naar de aard en het verloop van de communicatie over natuur en natuurbeleid*. Wageningen Landbouwniversiteit
- Austin, E. J., I.J. Deary, G.J. Gibson, M.J. Mc Gregor and J.B. Dent (1996) *Attitudes and Values of Scottish Farmers: Yeoman and Entrepreneur as Factors, not Distinct Types*. *Rural Sociology* 61 (3) pp 464-474
- Ban A.W. van den (1963) *Boeren en landbouwvoorlichting: de communicatie van nieuwe landbouwmethoden (The communication of new farm practices in the Netherlands)* 1963 Proefschrift Landbouwhogeschool, Van Gorcum Assen
- Ban A.W. van den en A.G.L. Bauwens (1988) *Small Farmer Development: Experiences in the Netherlands* *Quarterly Journal of International Agriculture* Vol. 27 pp 215-227
- Beekman V. (2001) *A Green Third Way? Philosophical Reflections on Government Intervention in Non-Sustainable Lifestyles* Thesis Wageningen University
- Benvenuti B (1975) *General system theory and entrepreneurial autonomy in farming: towards a new feudalism or towards democratic planning?* In: *Sociologia Ruralis* 1975 p 46-56
- Berger P.L. and Th. Luckman (1967) *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge* Anchor Books. Garden City. Doubleday and Middlesex.
- Beus, C.E. Dunlap and R.E. Dunlap (1991) *Measuring Adherence to Alternative versus Conventional Agricultural Paradigms: a Proposed Scale*. *Rural Sociology* 56 pp 432-460
- Bieleman J. (1992) *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950: veranderingen en verscheidenheid* Amsterdam Boom Meppel
- Blöchliger H-J (1994) *The contribution of amenities to rural development (Chapter 1: explorative Framework)* Paris Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)
- Boserup E. (1965) *The Conditions of Agricultural Growth* London
- Bourdieu P. (1984) *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste* Harvard University Press, Cambridge MA
- Boxem Tj, en A.W.F. Leusing (1978) *Ontwatering van veengrasland* Lelystad Proefstation voor de Rundveehouderij (Publicatie)
- Bruchem C. van (2000) *Economie en Maatschappij* in: Douw L. En J. Post (eds) *Kracht door verandering: de ontwikkeling van de agrosector, achtergronden en perspectief* Den Haag LEI (uitgave t.g.v. 60-jarig bestaan)
- Bureau Regio Randstad: projectgroep Randstadinbreng Vijfde Nota (2001) *Naar een Blauw-groene Deltametropool: referentiekaders voor randstedelijke keuzes* Utrecht Bureau Regio Randstad

- Bryant C.R. and and T.R.R. Johnston (1992) *Agriculture in the City's Countryside* London Belhaven Press
- Buijs J. (2000) *Veehouderij in veenweidegebieden: een verkennend onderzoek naar het toekomstperspectief van de veehouderij in de veenweidegebieden van de regio Noord-Hollands Midden* Jan Buijs Agro-Advies
- Coleman J. (1988) *Social Capital and the creation of Human Capital* In: *American Journal of Sociology* 94 pp 95-120
- Commandeur M. (1998) *Gesloten bedrijven: verscheidenheid in de zeugenhoudery* Wageningen Landbouwniversiteit
- Constandse A.K. (1963) *Boer en Toekomstbeeld* Wageningen Landbouwhogeschool
- Dijk G. van, L.F.M. Klep en A.J. Merx (1999) *De corrosie van de ijzeren driehoek: over de omslag in de landbouw* Assen van Gorcum
- Dorenbosch M.M. (1983) *Landbouwkundige aspecten van de ontwatering in veenweidegebieden* Leiden Rijksuniversiteit Vakgroep Milieubiologie
- Douw L. (2000) *De organisatie van de bedrijven (o.a. waarom het gezinsbedrijf?)* in: Douw L. en J. Post (eds.) *Kracht door verandering* Den Haag LEI (uitgave bij 60 jarig bestaan)
- Drenth M. (2000) *Een pruik van paardenhaar & over het lezen van een boek: Amartya Sen en de onmogelijkheid van de Paretiaanse liberaal* Proefschrift KUB, Amsterdam Querido
- Eck, W. van en M.Q. van der Veen (1989) *Peilverlaging in veenweidegebieden: een studie naar de invloed van peilverlaging op de variatie in arbeidsopbrengst ten gevolge van weersomstandigheden* Wageningen Doctoraalscriptie Landbouwhogeschool
- Eck W. van, B. van der Ploeg, K.R. de Poel en B.W. Zaalmink (1996) *Koeien en Koersen: ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025* LEI en Alterra Staring Centrum Rapport 431.2
- Eshuis J., M. Stuiver, F. Verhoeven, J.D. van der Ploeg (2001) *Goede mest stinkt niet: een studie over drijfmest, ervaringskennis en het terugdringen van mineralenverliezen in de melkveehouderij* Wageningen Universiteit
- Everdingen, W.H. van, J.F.M. Helming, E.M. Jókövi, B. van der Ploeg, G.S. Venema en M.J. Voskuilen (1999) *Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied* Den Haag LEI en Alterra, LEI rapport 4.99.16
- Everdingen W.H. van en J.H. Jager (2001, concept) *Inkomenspositie van melkveebedrijven* LEI
- Farjon J.M.J., J. Dirx, A. Koomen, G.W. Lammers en J. Klijn (2001, concept) *De kwaliteit van het Nederlandse landschap op kaart* Wageningen Alterra Rapport.
- Festinger (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance* Stanford University Press
- Frieling D. H. (2001) *Landbouw in de deltametropool* in: *Toekomst van de landbouw en de open ruimte in het Groene Hart: verslag dialoog 22 september 2000* Woerden, Bestuurlijk Platform Groene Hart

- Fuller A. (1990): *From part-time farming to pluriactivity: a decade of change in rural Europe*. Journal of Rural Studies 6, pp 361-371
- Gasson R. (1974) *Socio-economic status and orientation to work: the case of farmers* Sociologia Ruralis 1974 p 127-142
- Graeff J.J. de (2001) *Waterbeheer en landbouw in het Groene Hart* in: *Toekomst van de landbouw en de open ruimte in het Groene Hart: verslag dialoog 22 september 2000* Woerden, Bestuurlijk Platform Groene Hart
- Guldmond A. (2000) *Handen ineenslaan om Grutto te redden* In: agrarisch Dagblad 9-8-2000
- Ham H. van den en M.E. Ypma (2000) *Verbreiding op landbouwbedrijven: met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes* Den Haag LEI Rapport 7.00.02
- Ham A. van den, T. de Haan en H. Prins (1998) *melkveehouderij tussen te nat en te droog* Den Haag LEI Publicatie 3.169
- Harbers G.H. (1963) *Het Oude Spoelingsdistrict* Wageningen Landbouwhogeschool (scriptie)
- Hardin G. (1968) *The Tragedy of the Commons* in Science 162: 1243-48
- Hebinck P. and J.D. van der Ploeg (1997) *Dynamics of Agricultural Production: an analysis of micro-macro linkages* in: de Haan H. En N. Long (eds) *Images and realities of rural life* Assen Van Gorcum, The Netherlands
- Hees E. (2000) *Trekkers naast de trap: een zoektocht naar de dynamiek in de relatie tussen boer en overheid* Wageningen Landbouwniversiteit
- Hees, E., H. Renting en S. De Rooij (1994) *Naar lokale zelf-regulering: samenwerkingsverbanden voor integratie van landbouw, milieu en landschap* Wageningen Landbouwniversiteit
- Hendriks R.F.A (1992) *Afbraak en mineralisatie van veen* Wageningen DLO Staring Centrum (Alterra) rapport 199
- Hofstede G. (1998) *Allemaal Andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen* Amsterdam Uitgeverij Contact
- Hofstee E.W. (1946) *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden* Groningen/ Wageningen (inauguratierede Landbouwhogeschool)
- Hofstee E.W. (1957) *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands* Den Haag Ministerie van Landbouw
- Hoogeveen Y, H. van der Beek, A. van den Berg, M. van Eupen, H. Farjon, M. Goosen, F. Langers, J. van Os, J. Steenvoorden en J. Vreke (2000) *Proef op de Zon: indicatoren voor de kwaliteit van de Groene Ruimte* LEI en Alterra, Alterra rapport
- Horlings I. (1996) *Duurzaam boeren met beleid: innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw* Wageningen Landbouwniversiteit
- Jókövi E.M. m.m.v. F. Bethe, H. Dagevos en B. van der Ploeg (2001) *Agrarisch Ondernemerschap in de Groene ruimte in 2015/ 2020: een inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijkheden van agrariërs* Wageningen Alterra Rapport 225

- Kooten G.C. van (1993) *Land resource Economics and Sustainable Development: Economic Policies and the Common Good*. Vancouver UBC Press
- Kooy G.A. (1956) *De zelfkazerij in Midden-Nederland: een onderzoek naar haar voortbestaan* Assen van Gorcum
- Koppen C. van (1997) *Claims of Culture: Social Representations of Nature and their Consequences for Agriculture* In: Haan H. de en N. Long (eds.) *Images and realities of rural life* Assen Van Gorcum
- Koskamp G.J., P. Terwan, J.C. Buys en J. van Miltenburg (1998) *Perspectieven voor duurzame melkveehouderij in het Groene Hart?* Utrecht Centrum voor Landbouw en Milieu
- Kroes J.G. en F.J.E. van der Bolt, P. Groenendijk, I.E. Hoving, M.H.A. de Haan (2000) *Beperking van lachgasemissie door waterbeheer: een systeemanalyse* Wageningen (Alterra samen met Praktijkonderzoek Veehouderij) Alterra-rapport 114-6
- Krogt Th.P.W.M. van der (1981) *Professionalisering en collectieve macht: een conceptueel kader* Den Haag VUGA
- Linden H. van der (1956) *De Cope: bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* Assen Van Gorcum
- Lindenberg S. (1990) *Homo Socio-Oeconomicus: the Emergence of a general Model of Man in the Social Sciences* In: Journal of Institutional and Theoretical Economics 146 727-748
- Lindenberg S. (1998) *Solidarity: its microfoundations and macrodependence. A framing approach* In: Doreian O. and T. Farao (eds) *The problem of solidarity: theory and models* Gordon and Breach Publishers
- Luttik J., F.R. Veeneklaas, A.E. Buijs en J.A. Klijn (1999) *Natuur als Consumptiegoed: natuur als bron van fascinatie, ontspanning, rust, vrijheid en andere immateriële behoeften* Wageningen Alterra Rapport 673
- Margadant-van Arcken, M. (1994) *Natuur- en milieu uit de eerste hand*. Sdu Uitgeverij Den Haag
- Maso B. (1986) *Rood en Zwart: bedrijfsstrategieën en kennismodellen in de Nederlandse melkveehouderij* Wageningen Landbouwniversiteit
- Milieu- en Natuurplanbureau (2001) *Who is not afraid of red, green and blue? Toets van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening op ecologische effecten* Bilthoven Milieu- en Natuurplanbureau
- Ministerie van OC&W (1999) *Nota Belvédère, Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* Den Haag, Ministerie van OC&W
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (2000) *Palet van het Platteland: een visie van de regionale beleidsdirecties van LNV op de ontwikkeling van het platteland* Den Haag
- Natuurplanbureau; IKC natuurbeheer, IBN-DLO, SC-DLO, RIVM (1997) *Natuurverkenning 97* Alphen aan de Rijn Samson H.D. Tjeenk Willink bv
- Nooij A.T.J. (1969) *De Boerenpartij: desoriëntatie en radicalisme onder de boeren* Meppel Boom

- Nooij A.T.J. (1997) *Modern and Endogenous Development: Civilisation and Empowerment*.
In: Haan H. De, and N. Long. (ed.). *Images and realities of Rural Life: Wageningen Perspectives on Rural Transformations*; Van Gorcum, The Netherlands, pp. 107-120.
- Oakerson R.J. (1992) *Analyzing the Commons: a Framework* In: Bromley D.W. (ed.) *Making the Commons Work* (pp 3-16) San Fransisco ICS Press
- Organisation for Economic Coöperation and Development (1994) *The contribution of amenities to rural development* Paris OECD Publication
- Ploeg B. van der (1984) *Een aparte bedrijfsstijl voor de stedelijke nabijheid?* Den Haag LEI Mededeling 317
- Ploeg B. van der (1986) *Het opleidingsniveau van tuinders in het Zuidhollands Glasdistrict*. Den Haag LEI
- Ploeg B. van der en C.J.M. Spierings (1999) *Is het mogelijk om twee dingen goed te doen?: verkenning van sociale factoren in verbrede bedrijfsontwikkeling* Den Haag LEI Rapport 4.99.16
- Ploeg B. van der (1999) *Sustainable Land Use from a Farmers' Perspective: Contribution to an international research focussing at Waterland as an exemplary case for Wider Farm Development* Wageningen Alterra Report 170
- Ploeg B. van der (2000a) *Boeren, boerinnen en plattelandsvernieuwing : pioniersgebied Alblasserwaard-Vijfheerlanden* Den Haag LEI Rapport 4.00.07
- Ploeg B. van der (2000b) *Natuur in een verstedelijkt land: concurrerende natuurbeelden* Groen Vakblad 56^e jaar jg juli/augustus blz.44-49
- Ploeg B. van der, H.C. Hofsink en C. Teeuwen (2000c) *Te Voet door de Velden: openstelling landbouwgronden* Den Haag LEI rapport 4.00.
- Ploeg. B. van der (2001) *Toekomstperspectief grondgebonden landbouw in het Groene Hart*. In: *toekomst van de landbouw en de open ruimte in het Groene Hart: verslag dialoog 22 september 2000* Woerden Bestuurlijk Platform Groene Hart
- Ploeg B. van der, K. de Hoog, G. Venema en J. Vervloet (2001a: forthcoming) *Agriculture related poverty in the Dutch countryside 1950-2000* In: BELGEO (Edition on poverty in the European countryside)
- Ploeg B. van der, L.M.J. van den Berg, M.H. Borgstein, A. van den Ham, R. Leopold, K.R. de Poel, R.A.M. Schrijver (2001b, nog te verschijnen) *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil? Studie van kwaliteiten in het veenweidegebied in relatie tot eventueel hogere waterpeilen*. LEI en Alterra in opdracht van het ministerie van LNV, Den Haag LEI rapport
- Ploeg J.D. van der (1999) *De virtuele boer* Assen Van Gorcum
- Ploeg J.D. van der en D. Roep (1990) *Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse veenweidegebieden* Wageningen Landbouwniversiteit
- Nussbaum, Martha and Martyea Sen (ed.) (1993) *The quality of life* Oxford, Clarendon Press

- Reneman D, M. Visser, E. Edelman en B. Mors (1999) *Mensenwensen: de wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur- en groen in de leefomgeving*. Reeks Operatie Boomhut nummer 6 Intomart, Hilversum, Den Haag Ministerie van LNV
- Ridley M. (1995) *The Origins of Virtue* Harmondsworth (Middlesex) Penguin Books
- Rijk J. de en P.J. Rijk (1985) *Roelofarendsveen: sociaal-economische verkenning van de land- en tuinbouw in het reconstructiegebied* Den Haag LEI Mededeling 321
- Rieder P. (1997) *Nachhaltige Primärproduktion im Alpenraum: interdisziplinäre Forschungsätze* in: Sibyl Anwander Phan-huy, Hans Karl Wyrzens *EU-Agrarpolitik und Berggebiete* Wissenschaftsverlag Vauk Kiel KG
- Roep D. (2000) *Vernieuwend werken: sporen van vermogen en onvermogen* Wageningen Landbouwniversiteit
- Roep, D., J.D. van der Ploeg en C. Leeuwis (1991) *Zicht op duurzaamheid: bedrijfsstijlen in de Achterhoek* Wageningen Landbouwniversiteit
- Rogers E.M. and F.F. Shoemaker (1971) *The Communication of Innovations: a cross-cultural approach* New York The Free Press
- Röling N.G.(1997) *The Soft Side of Land: Socio-economic Sustainability of Land Use Systems*. In: TC Journal Vol. 1997 numbers 3-4 pp 248-262
- Röling N.G. (2000) *Gateway to the Global Garden: Beta/ Gamma Science for Dealing with Ecological Rationality: Eight Annual Hopper Lecture* University of Guelph Canada
- Rooij S. De (1992) *Werk van de tweede soort: boerinnen in de melkveehouderij* Assen Van Gorcum
- Rommers J.M. (1985) *Hennepackers in de Krimpenerwaard* in: Historische Encyclopedie Krimpenerwaard 10^e jaargang nr. 1 pp 1-27
- Schama, Simon (1998) *Landschap en herinnering*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen
- Sen, Martya and Bernard Williams (ed.) (1982) *Utilitarianism and Beyond* Cambridge University Press
- Sennett R. (1998) *The Corrosion of Character: the Personal Consequences of Work in the New Capitalism* New York London W.W. Norton & Company
- Simon H. (1957) *Models of Man* New York Wiley
- Shanin T. Eds (1971) *Peasants and Peasant Societies* Middlesex Penguin Books
- Smith A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*
- Stortelder A.H.F., R.A.M. Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminée, I.M. van den Top en P.A.M. Visschedijk (2001), *Boeren voor natuur: de slechtste grond is de beste* Wageningen Alterra-rapport 312
- Swaan A. de (1983) *Halverwege de Heilstaat: essays* Amsterdam Meulenhof
- Tatenhove van J. (2001) *De meervoudige groene ruimte* in: H. de Haan, T. Mol en G. Spaargaren *Het precaire evenwicht tussen distantie en betrokkenheid: opstellen aangeboden aan*

- A.T.J. Nooij *ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar van Wageningen Universiteit Wageningen Landbouwniversiteit*
- TeBrake W.H. (1985) *Medieval frontier; culture and ecology in Rijnland*. Texas A&M University Press
- Thomas W.I. and F. Znaniecki (1918-1920) *The Polish peasant in Europe and America* Chicago: Chicago University Press
- Tomlinson (1996) *Markets are institutions that enable exchange to take place*. In: Kuper A. and J.Kuper, *The Social Science Encyclopedia*, Routledge London
- Tosseram B.G.L.M. (1936) *Het Melkwinningsgebied van Amsterdam: een Sociografische studie over consumptiemelkers* Purmerend J. Muusses
- Veeneklaas F.R., B. van der Ploeg (2000) *Trendbreuken in de landbouw: Achtergrondrapport t.b.v. Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening* Alterra rapport 113
- Veeneklaas F.R., J.M.J. Farjon, B. van der Ploeg, C.J.M. Wijnen en K.W. Ypma 2000 *Scenario's voor land- en tuinbouw en natuur: vooruitzichten voor 2030 met een doorkijkje naar de rest van de 21^e eeuw*, Wageningen Alterra- rapport 123 (coproductie met LEI)
- Veer J. de, J.W. de Vries, J.H. Post en P.B. de Boer (1970) *De landbouw in de Randstad Holland: enige sociaal-economische en bedrijfseconomische aspecten van de landbouw in de veenweidegebieden in het westen des lands* Den Haag, landbouw Economisch Instituut Publicatie 2.21
- Ven (eds.) G.P. van der (1993) *Leefbaar laagland: Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* Utrecht Matrijs
- Verrips J. (1981) *En boven de polder de hemel: een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* Groningen Wolters-Noordhof
- Vervloet J.A.J. (1998) *Landsheerlijke venen: het cope-ontginningslandschap* In: Historisch Geografisch Tijdschrift 89.3 themanummer *Landschappen van wereldformaat* pp 150-163
- Vijverberg A.J. (1996) *Glastuinbouw in ontwikkeling: Beschouwingen over de sector en de beïnvloeding ervan door de wetenschap* Delft Uitgeverij Eburon
- Vries J. de (1974) *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* New Haven and London, Yale University Press
- Vries J. de and A. van der Woude (1997) *The first Modern Economy: success, failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* Cambridge University Press
- Vries W. de (1995) *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw* Wageningen Landbouwniversiteit
- Weber M. (1920, 1969) *Die Protestantische Ethik und die Geist des Kapitalismus* Munchen & Hamburg Siebenstern Taschenbuch Verlag
- Wichers A.J. (1965) *De Oude Plattelandsbeschaving: een Sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* Assen Van Gorcum

Wielinga E. (2001) *Netwerken als levend weefsel: een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945* Uitgeverij Uilenreef

Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (1998) *Binnentuin & Buitenhof: naar nieuwe relaties tussen Landschap, Groen Ondernemerschap en Randstadmetropool* Haarlem WLTO

Woud A. van der (1998) *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* Amsterdam Uitgeverij Contact

Zachariasse V. en H. Hillebrand (2000) *Stad en Ommeland: een Dynamisch Organische Eenheid* In: Spil 165-166 blz.11-15

Zijderveld A. C. (1999) *The Institutional Imperative: the interface of institutions and networks* Amsterdam University Press

Register op auteursnamen

<p>A Aarts et al 1995.....99 N. Aarts 199888 Austin et al 199685</p> <p>B Van den Ban 196346 Van den Ban & Bauwens 1998.46 Beekman 2001.....83 Benvenuti 197556 Berger & Luckman 196784 Beus & Dunlap 1991 85 Bieleman 199231, 33,36 Blöchlcher 199410, 99, 199 Boserup 196534 Bourdieu 1984126 Boxem en Leusing 197861 Van Bruchem 200063 Bryant & Johnston 1992 ..85, 202 Buijs 200066</p> <p>C Coleman 1988126 Commandeur 199886 Constandse 1963122, 87</p> <p>D Van Dijk et al 199937 Dorenbosch 198361 Douw 200037 Drenth 200057</p> <p>E Van Eck & van der Veen 198560, 61, 62 Van Eck et al 199616, 81 Eshuis et al 2001172, 174 Van Everdingen & Jager 200129, 63 Van Everdingen et al 1999...16, 17, 19, 51, 60, 64, 142, 144, 146, 148, 149, 139, 151, 188, 194</p> <p>F Farjon et al 2001162 Festinger 1957115 Fuller 1990102, 191, 199</p> <p>G Gasson 1974115 De Graeff 200127</p> <p>H Van den Ham et al 1998 46, 62, 63,173 Harbers 196342 Hardin 196899 Hebinck & Van der Ploeg 199758, 84</p>	<p>Hofstee E.W. 1946 11 Hofstee E.W. 195739, 67 Hofstede 199887 Horlings 199652 Hoogeveen et al 200081, 212 Hees 200095, 101 Hees et al 199495, 164 Hendriks 199226</p> <p>J Jókövi et al 2001 ...153, 154, 170</p> <p>K Van Kooten 1993201 Kooy 195640, 41 Van Koppen 199790 Koskamp et al 199862, 67 Kroes et al 200026, 211 Van der Krogt 198152</p> <p>L Van der Linden 195633, 34 Lindenberg 199083, 84 Lindenberg 199883 Luttik et al 199988</p> <p>M Margadant 199453, 89 Maso 198645 Milieu en Natuurplanbureau 20012, 162 Ministerie van OC&W 1999 ..162 Ministerie van LNV 20006</p> <p>N Natuurplanbureau 199789 Nooij 196940 Nooij 199787 Nussbaum & Sen 199357</p> <p>O Oakserson 1992.....99, 100</p> <p>P B. van der Ploeg 198442 B. van der Ploeg & Spierings 1999 125, 126 B. van der Ploeg 1999 17, 48, 49, 200 B. van der Ploeg 2000a ..108, 121 B. van der Ploeg 2000b88 B. van der Ploeg 2000 et al .5, 19 B. van der Ploeg et al 2001a ..39 B. van der Ploeg et al 2001b19, 167, 173, 174 J.D. van der Ploeg & Roep 199085 J.D. van der Ploeg 199985</p>	<p>R Reneman et al 1999 162 Ridley 1995 100 de Rijk & Rijk 1985 13 Rieder 199780, 81 Roep 200040, 164 Roep et al 1991127 Rogers & Shoemaker 1971.....46 Röling 199748 Röling 200081, 83 de Rooij 199240,127, 129 Rommers 198541</p> <p>S Schama 199889 Sen & Williams 198257 Sennett 199851 Simon 195783 Shanin 197135 Smith 177635 Stortelder et al 2001 166, 173 de Swaan 1983100</p> <p>T Van Tatenhove 2001101 TeBrake 198531, 33 Thomans & Znaniecki 1918 ... 83 Tomlinson 199694, 95, 201 Tosseram 193643</p> <p>V Veeneklaas & Van der Ploeg 2000 140, 141, 157, 158 Veeneklaas et al 200026, 210 De Veer et al 197019, 45, 54, 55 Van der Ven 199330, 32, 211 Verrips 198141 Vervloet 199831 Vijverberg199638, 46 J. de Vries 197433, 34, 35, 41, 67, 189 De Vries en Van der Woude 199733, 41 W. de Vries 199570, 74, 75</p> <p>W Weber 192040 Wichers 196539, 40, 42 Wielinga 2001164 Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie 1998 96 Van der Woud 1998 31, 35</p> <p>Z Zachariasse & Hillebrand 200092 Zijderveld 1999165</p>
--	--	--

Afkortingen

AMS (Unit)	Automatisch Melk Systeem (Melkrobot)
AJE	Arbeidsjaareenheid (werkenden en meewerkenden op landbouwbedrijf gewogen opgeteld)
AOC	Agrarisch Onderzoek Centrum (Zegveld)
BIN	Bedrijven Informatie Net (LEI)
BMV	Beneden Maaiveld (waterpeil)
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek (voor o.a. landbouwtellingen)
CLM	Centrum voor Landbouw en Milieu
DLG	Dienst Landelijk Gebied (van Ministerie van LNV)
DRAM	Dutch Regionalised Agricultural Model (LEI)
HA	Hectare (hier meestal cultuurgrond gemeten maat)
ICT	Informatie en Communicatie Technologie
KVEM	Eenheid voor voederwaarde in rundveehouderij (Verteerbaar Eiwit)
LEI	Landbouw Economisch Instituut (bestrijkt nu breder onderzoeksveld dan oude naam suggereert)
LNV	Landbouw Natuur en Visserij (Ministerie)
NAP	Nieuw Amsterdams Peil (waterpeil)
NGE	Nederlandse Grootte Eenheid (vervangt SBE als maatstaf voor omvang landbouwbedrijf in termen van economische toegevoegde waarde)
MINAS	Mineralen Administratie (wettelijk verplicht systeem voor boeren en tuinders om aanvoer/ afvoer van mineralen bij te houden)
OVO (Drieluik)	Onderzoek Voorlichting en Onderwijs (supportstelsel voor boer en tuinder ten tijde van agrarische expansie in Nederland)
RIVM	Rijks Instituut Voor Milieubeheer
ROM	Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (integraal gebiedsbeleid)
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences (pakket voor dataverwerking)
WCL	Waardevol Cultuur Landschappen (integraal gebiedsbeleid)
WLTO	Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie

Samenvatting

Het veenweidegebied bij de Randstad staat economisch en planologisch onder druk. De economische druk vloeit voort uit de bijzondere productieomstandigheden van een laagveengebied en de relatief hoge grondprijzen bij de Randstad die beide kostprijsverhogend werken. Deze economische druk zal bij de verwachte sectorale ontwikkelingen in markt en beleid (Agenda 2000) eerder toe- dan afnemen. De planologische druk is enerzijds aanwezig in opdringende steden en stedelijke infrastructuur en anderzijds in het uitbreiden van natuurterreinen waarin voor boeren geen plaats is.

Planologische tegendruk ligt vooral in een breed gedragen besef dat het veenweidegebied moet worden gekoesterd als een agrarisch cultuurlandschap dat de kern is van het Groene Hart van de Randstad. Deze planologische tegendruk zal sterker zijn naarmate boeren met hun weidebedrijven in het Groene Hart een hogere ruimtelijke kwaliteit realiseren, omdat zij hiermee meer 'weigevoel' in de Randstad bewerkstelligen. Verhogen van de ruimtelijke kwaliteit zou echter de economische druk op het veenweidegebied kunnen vergroten, met name wanneer dit leidt tot een verdere verhoging van de kostprijs. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer boeren wordt opgelegd om, ten behoeve van het behouden van veenweidenatuur en -landschap voor volgende generaties, waterpeilen te verhogen. Dit kan een averechts effect hebben: de landbouw als economische activiteit marginaliseert verder, verdwijnt uiteindelijk of 'verrommelt' wat tevens het einde betekent van de waarden waar het om was begonnen.

Agrarische verbreding is een mooi toekomstbeeld waarin ruimtelijke kwaliteit wordt omgevormd van een economisch bijproduct van de landbouw of zelfs kostenpost, in een economische hulpbron. Langs deze weg zou agrarische verbreding zorgen voor meer planologische en economische tegendruk in een weidegebied dat gelijktijdig kampt met een opdringende Randstad en een concurrentieslag in de landbouw.

Agrarische verbreding is een vrij heterogene verzameling praktijken die zorgen voor een aanvullend inkomen op landbouwbedrijven. Deze praktijken zijn in alle gevallen gerelateerd aan het 'uitbaten' (exploiteren) en/ of 'cultiveren' (beheren) van bijzondere kwaliteiten van het landelijk gebied. Een driedeling die in de studie regelmatig terugkeert is die tussen ecologische verbreding (betaald plattelandbeheer), sociale verbreding (betaalde dienstverlening aan plattelandsgasten) en bedrijfsverdieping (landbouwproducten met een toeslag op de prijs vanwege de bijzondere locatie en/ of productiewijze).

De uitdrukking 'meervoudige verbreding' betreft combinaties van uiteenlopende typen verbreding of verdieping. Dit combineren van typen verbreding gaat soms gepaard met fricties maar in andere gevallen zal 'het geheel' in de combinatie meer zijn dan 'de som der delen': meervoudige verbreding opent in dit laatste geval mogelijkheden tot een kwaliteitsprong in wat agrarische verbreding heeft te bieden. In het uiterste geval ontstaat er een hoogwaardige combinatie van bedrijfsverdieping, ecologische verbreding en sociale verbreding, bijvoorbeeld in het denkbare geval van een holistisch ingestelde biologische boer die zijn gasten in zorglandbouw niet alleen, op therapeutische basis, betreft bij het werk op de boerderij maar ook bij dat in agrarisch natuurbeheer.

De heterogeniteit van het studieonderwerp agrarische verbreding is ook een gevolg van het meenemen van uiteenlopende financiële mechanismen om – in verband met nieuwe producten of diensten van agrariërs – geld vanuit 'de samenleving' naar boeren over te hevelen. Soms besteedt een overheid, namens burgers, een deel van het belastinggeld aan bijvoorbeeld agrarisch natuurbeheer, terwijl in andere gevallen, zoals verkoop van producten aan huis en agrotourisme, private markten zorgen voor een inkomensoverdracht van burger naar boer.

Probleemstelling

De probleemstelling van dit onderzoek luidt:

Agrarische verbreding als win-win oplossing voor landbouweconomie en groene-hart-ecologie is een mooi toekomstbeeld, maar is het ook een realistisch toekomstbeeld?

In dit verband zijn er in de studie drie probleemvelden:

- a) de mate waarin agrariërs zich op economische basis willen en kunnen toeleggen op het voortbrengen van ruimtelijke kwaliteit;
- b) de mate waarin de samenleving (publiek en overheden) deze kwaliteit waardeert en instemt met het economiseren hiervan door boeren (dus het Groene Hart niet langer ziet als een gratis openbare ruimte);
- c) instituties, bestaand of potentieel, voor een ruilverhouding tussen boeren die zich toeleggen op gebiedsbeheer en de stedelijke samenleving die dit ook letterlijk op prijs stelt.

Deze studie in hoofdlijnen

De voorliggende studie berust op praktijkindrukken uit jarenlang onderzoek in het Groene Hart en heeft verder het karakter van een secundaire analyse van enquêtegegevens of andere gegevens uit recent onderzoek.

De studie begint in hoofdstuk 2 met een nadere verkenning van het studiegebied. De huidige situatie wordt afgezet tegen de ontwikkeling van dit weidegebied die de auteur vanaf 1971 vanuit zijn baan bij het LEI van nabij kon meemaken. Dit wordt gecombineerd met inzichten uit de literatuur over historische achtergronden van het veenweidegebied bij de Randstad.

De studie gaat in hoofdstuk 3 verder met een conceptuele analyse van het studiegebied – een complex ruimtelijk systeem –, en van het thema agrarische verbreding (vanuit drie gezichtspunten). Dit reflecteert op recente studies naar hoe landbouw kan inspelen op nieuwe maatschappelijke behoeften, en daaraan wellicht een nieuwe sociaal-economische basis kan ontlenen.

Hoofdstuk 4 – ruimte voor verbreding bij agrariërs – is een secundaire analyse van twee enquêtes uit 1999 in pioniersgebieden in agrarische verbreding, respectievelijk Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden.

Hoofdstuk 5 – ruimte in de markt – is een secundaire analyse van de marktverkenning voor agrarische verbreding uit de Randstadstudie (Van Everdingen et al 1999). Het tweede deel van dit hoofdstuk confronteert de geschatte ruimte in de markt met de in hoofdstuk 4 gevonden ruimte bij agrariërs.

Hoofdstuk 6 formuleert conclusies en geeft een slotbeschouwing over hoe de teleurstellende hoofdconclusie – agrarische verbreding kan het veenweidegebied in het Groene Hart niet redden – wellicht door de maatschappelijke werkelijkheid kan worden ontkracht. De vraag zal zijn of, en hoe, alsnog een doorbraak in agrarische verbreding is te bewerkstelligen.

Hoofdstuk 2: veenweidegebied bij de Randstad

Dit hoofdstuk gaat terug in de tijd naar het begin van dit landbouwgebied dat pas later door bodemdalingen en integratie in bovenlokale handel, een veenweidegebied werd. De periode van grootschalig ontginnen van het veen was ongeveer 1000 jaar geleden. De oude structuur van verkaveling en bewoning is op veel plaatsen nog te herkennen in het landschap. In cultuur gebracht veen heeft een inherent gebrek aan duurzaamheid – omdat ontwaterd veen oxideert – maar de resterende veenlaag is in het centrum zo dik dat zij bij verstandig beheer nog ongeveer 1000 jaar mee kan. Boeren in de huidige agrarische verbreding besteden weinig aandacht

aan het lange termijn perspectief want zij zijn huiverig voor discussies over verdere peilverhogingen.

De Amerikaan De Vries (1974) keek scherp naar de geschiedenis van het land van zijn voorouders en zag *the first modern economy*, met in de late middeleeuwen al landbouw als een integraal bestanddeel van de opkomende moderne economie. De pas ontgonnen veengebieden lagen volgens hem als het ware gereed om deel te nemen aan de individualistische markteconomie, vanwege de juridische verhoudingen – relatief vrije boeren – en de typerende structuur van verkaveling en bewoning: naast elkaar en iedereen een eigen kavel.

De geschiedenis van het veenweidegebied toont constanten, echter in perioden verschillend ingekleurd. Constanten zijn: integratie in markteconomie, boeren die worstelen met moeilijke productieomstandigheden en bedrijfsstijlen waaraan de invloed van stedelijke nabijheid is af te lezen. Het stempel van stedelijke nabijheid bleef bestaan in de 20^e eeuw omdat de industrialisering van de landbouw, met een agribusiness die functioneert als een industriële onderneming inclusief het dirigeren van zo uniform mogelijke productie-eenheden bij boeren, hier relatief laat toesloeg. Toen de grote gelijkschakeling in de melkveehouderij eindelijk doorzette, gesymboliseerd door het afstoten van varkenshouderij en het bouwen van ligboxenstallen – maar geen snijmaïs op natte veengrond –, waren er al de eerste aanzetten tot agrarische verbreding in de Alblasserwaard en Waterland. We spreken over begin jaren tachtig van de 20^e eeuw. Dit beeld verdient nuancering. Waterland en de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden liggen buiten het kerngebied waar oude stadsgerichte bedrijfsstijlen zich het langst handhaafden, met name de combinatie melkvee, varkens en zelfkazerij.

Een andere constante bij boeren is het mengsel van gretigheid en weerbarstigheid ten opzichte van tijdsgebonden modernisering. De boeren ten tijde van de *first modern economy* waren voor die tijd sterk marktgericht, maar voor de toeschouwer uit het jaar 2000 lijken zij op *peasants* die zich behalve met landbouw met een heel scala andere activiteiten zoals vissen en riet snijden bezig hielden. Later ontstond een ambachtelijke bedrijfsvorm – melkvee, kaas en varkens – waarin niet alleen het realiseren van kwaliteit in het hoofdproduct (kaas) nauw luisterde, maar ook de onderlinge afstemming van verschillende bedrijfsonderdelen. Er waren overigens ook rauwe bedrijfsvormen zoals consumptiemelkers die aangekochte koeien afmolken en/ of afmestten.

De weerbarstigheid in het deelnemen aan de markteconomie zat in zuinigheid aan de toevoerkant van het landbouwbedrijf, voortkomend uit een sterk arbeidsethos om alles zelf te doen. De gretigheid zat in het volgen van trends in voort te brengen producten.

De combinatie van weerbarstigheid en gretigheid was er ook ten tijde van de industriële modernisering in de landbouw. Opgaan in de agribusiness om zo de positie van het eigen zelfstandig bedrijf te kunnen versterken was een leidmotief.

Iets vergelijkbaars geldt in het huidige stadium van postindustriële modernisering waarin het grote geld zou zijn te verdienen met het exploiteren van belevingskwaliteiten. Het belangrijkste motief om hieraan te beginnen was aanvankelijk bij boeren in het Veenweidegebied de behoefte een *license to produce* te verwerven: aandacht voor **belevingskwaliteiten** van het platteland is dan wisselgeld voor het mogen verhogen van de **productiekwaliteit** van het gebied, bijvoorbeeld in landbouwvriendelijke landinrichtingen met als compromis een waterpeil van 60 centimeter beneden maaiveld.

Boeren van alle tijden proberen toegevoegde waarde te realiseren op de grond waarover zij beschikken. De opgetekende jaarkalender van een veenweideboer schetst in dit hoofdstuk hoe moeilijk dit in de praktijk kan zijn. De moeilijkheden zijn het grootst rond de overgang van stal- naar weideseizoen wanneer de grasgroei door de natte grond relatief laat op gang komt en de draagkracht van de bodem minimaal is. De jaarkalender laat ook zien dat **grasproductie** geen probleem is in vergelijking met andere melkveehouderijgebieden – nog het minst

voor biologische bedrijven vanwege de stikstof die vrijkomt uit verterend veen – maar dat gras**benutting** in weidegang en winnen van wintervoer wel grote moeilijkheden oplevert. Het blijkt dat de moeilijkheden om toegevoegde waarde te realiseren in landbouwproductie exponentieel toenemen naarmate waterschappen hogere waterpeilen voorschrijven (nog het meest voor biologische bedrijven). Er is hier een tegenstelling tussen het belang van agrarisch produceren en dat van het zoveel mogelijk beperken van bodemdalingen.

Agrarische verbreding vestigt de aandacht op een andere route voor een boer om toegevoegde waarde te realiseren. Vanwege de moeilijkheden waarvoor de gesteldheid van het terrein een boer plaatst in landbouwproductie, zou hij zijn doel kunnen verleggen naar het verhogen van natuur- en landschapswaarden in de hoop dat de stedelijke samenleving hieraan niet slechts waarde hecht maar dit ook letterlijk op prijs stelt. Ideaal gezien zou dit leiden tot bedrijfssystemen die in fysieke zin – benutte grasopbrengsten – extensief zijn, maar die toch intensief zijn te noemen gelet op de hoge economische toegevoegde waarde die per hectare wordt verkregen door het economiseren van bijzondere rurale kwaliteiten. Dit kan in de praktijk behoorlijk gecompliceerd liggen. Er is bijvoorbeeld de complicatie dat waterpeilverhogingen die gunstig zijn voor veenweidewaarden – bodembehoud, natuur- en landschapswaarden – extra moeilijkheden opleveren voor uitgerekend boeren die omschakelen van conventionele naar biologische melkveehouderij.

Hoofdstuk 3: conceptuele analyse

Dit hoofdstuk is een conceptuele analyse van inhoudelijke en sociale aspecten van agrarische verbreding in het veenweidegebied bij de Randstad.

De inhoudelijke analyse begint met een plaatsbepaling van agrarische verbreding te midden van andere bedrijfs- en inkomensstrategieën (par. 3.2). Deze inhoudelijke analyse behandelt vervolgens het veenweidegebied bij de Randstad als een complex ruimtelijk systeem (par. 3.3.1) met daaraan verbonden kwaliteiten die echter veelal niet duurzaam zijn. Agrarische verbreding krijgt in dit verband de taak toegedacht te zorgen voor duurzame *win-win* oplossingen tussen kwaliteiten die binnen de conventionele landbouwontwikkeling moeilijk met elkaar zijn te verzoenen (par.3.3.2).

De sociale analyse van agrarische verbreding gaat over de complicaties op de ontwikkelingsroute om toegevoegde waarde door boeren primair te laten ontlenen aan *non-portable products*. Hoe kun je als individuele boer, en als streek, een sociaal-economische basis vinden in het onderhouden van een *non-portable product* – je mooie streek – in plaats van, onder de beperkende omstandigheden van een laagveengebied, *portable products* (gangbare zuivel) voort te brengen waarmee je moet concurreren met vergelijkbare producten uit alle windstreken? De studie houdt hier de drie genoemde categorieën ontwikkelingsfactoren aan: factoren bij agrariërs (aanbod), in de niet-agrarische samenleving (vraag) en in de interactie tussen agrariër en samenleving.

In de plaatsbepaling van agrarische verbreding, te midden van andere bedrijfs- en inkomensstrategieën, komt naar voren dat agrarische verbreding in het veenweidegebied relatief weinig concurrentie heeft te duchten van ‘conventionele verbreding’ (tweede landbouwtak), laat staan van een volledige omschakeling vanuit de melkveehouderij naar een andere tak van landbouw. De bodem leent zich alleen voor weidebouw en de stedelijke nabijheid – met bijbehorende relatief hoge grondprijzen – maakt hierbinnen het uitwijken vanuit de melkveehouderij naar extensieve rundveehouderij (grondgebonden vleesveehouderij) tot een minder voor de hand liggende optie.

Extensieve rundveehouderij komt als ontwikkelingsoptie echter wel meer in beeld wanneer het boerenbedrijf in de toekomst veel sterker dan nu allianties zou aangaan met ex-

terne arbeidsmarkten – het hoofdkomen in gezinnen komt dan van buiten de landbouw – of anderzijds wanneer het inkomen van boerengezinnen, na een doorbraak in agrarische verbreding, primair is te zien als een beloning voor door boeren geleverde prestaties voor ruimtelijke kwaliteit.

De concurrentie van agrarische verbreding met bedrijfsexterne pluri-activiteit is wellicht het meest onderbelichte punt in deze studie. Bedrijfsexterne pluri-activiteit stelt in de melkveehouderij momenteel vrij weinig voor, maar het is ook in deze agrarische sector een opkomend fenomeen.

Agrarische verbreding komt in de systeembenadering (par. 3.3) naar voren als een manier om de banden die de landbouw onderhoudt met ‘wereldmarkten’ lossen te maken en te vervangen door een kortsluiting met ‘locale markten’, speciaal de nabije Randstad. De landbouw in het gebied zou zich hiermee verlossen uit de wurggreep van de steeds smallere marges in de conventionele landbouw. Het gevaar dat dit in agrarische verbreding wordt vervangen door wurgcontracten met de stedelijke meerderheid zou met postindustriële professionaliteit bezworen moeten worden.

Boeren verkeren met hun gebruiksrechten op het land in een strategische positie ten opzichte van anderen die van dit land willen meegenieten. Dit leidt echter niet rechtstreeks tot een hoge ruilwaarde van het beroep. Het is minimaal nodig voor een beroepsgroep die zich ‘professioneel’ wil noemen dat er een scherp oog is voor kwaliteiten waarvoor de klantenkring is warm te maken en voor strategieën om de eigen beroepsgroep onmisbaar te maken – of te doen schijnen – in het beheren van deze kwaliteiten.

De systeembenadering geeft een meer afstandelijke visie op kwaliteiten, en de rol van boeren bij het ontwikkelen en behouden hiervan.

Er is de volgende hoofdlijn in afhankelijkheidsrelaties tussen subsystemen:

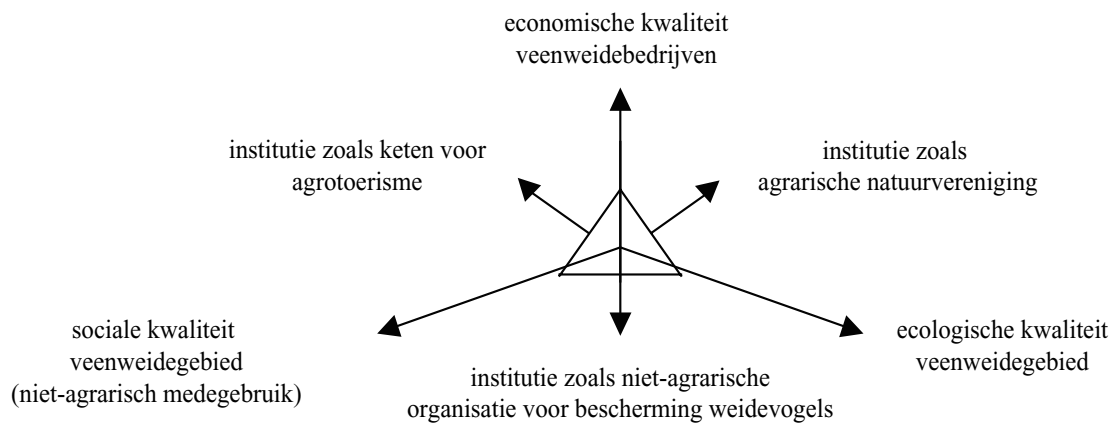
bodem en water → veenweidebedrijf → veenweidenatuur/ -landschap → Groene Hart.

Bij conventionele landbouwontwikkeling zal vanuit ‘het weidebedrijf’ al het mogelijke worden gedaan om de locatie aan te passen vanuit de behoefte om hoogwaardig voer voor de melkveehouderij te winnen. Het duidelijkste voorbeeld is ‘onderbemaling’ – peilverlaging binnen een landbouwbedrijf – wat een omkering zou betekenen van de eerste afhankelijkheidspijl. De rentabiliteit van het veenweidebedrijf verbetert dan, echter ten koste van de duurzaamheid van de veenbodem annex typerende natuur en landschappen die de kern vormen van het Groene Hart.

Wanneer agrarische verbreding de toon zet in landbouwontwikkeling dan lijkt het antwoord in de analyse terug te gaan van vier naar drie subsystemen met bijbehorende kwaliteiten. Het inkomen van het veenweidebedrijf loopt dan gelijk op met haar prestaties voor natuur, landschap, milieu (met name bodem en water) en randstedelijk medegebruik, en minder met het niveau van de voederwaarde van de weilanden. Agrarische verbreding laat zich dan plaatsen als een systematische verbinding tussen enerzijds economische kwaliteit en anderzijds ecologische en sociale gebiedskwaliteit, wanneer de lokale kennis en de grote inzet van boeren voor hun bedrijven hiervoor worden gemobiliseerd en ondersteund door instituties – zoals agrarische natuurverenigingen – die financieel en informatief bemiddelen met de buitenwereld.

Agrarische verbreding komt hier, in het midden van het onderstaande assenstelsel, naar voren als een verbindend mechanisme dat zorgt voor een simultane bekrachtiging van drie ruimtelijke kwaliteiten: inkomen, ecologie en medegebruik. Boeren zijn *local environmental managers* (Fuller 1990) die als enigen het agrarisch cultuurlandschap kunnen redden en (in modern jargon) kunnen zorgen voor kwaliteitsimpulsen.

Figuur S.1 Agrarische verbreding als het systematisch met elkaar verbinden door boeren (zie kleine driehoek) van drie ruimtelijke kwaliteiten, met steun van instituties die zorgen voor een koppeling met de niet-agrarische samenleving

Het tweede deel van het hoofdstuk kijkt naar sociale voorwaarden voor agrarische verbreding.

Paragraaf 3.4 geeft zicht op varianten in beroepsoriëntaties van agrariërs. Het zal duidelijk zijn dat niet elke boer warm loopt voor het idee van agrarische verbreding. Deze conceptuele verkenning laat ook zien dat het beeld van succesvolle agrarische verbreders als mensen met een sterke externe oriëntatie maar de helft van het verhaal is. Het cultiveren van sociale relaties met de niet-agrarische wereld inclusief het inspelen op andermans natuur- en landschapsbeeld zal zeker nodig zijn, maar in andere opzichten is er een sterke interne oriëntatie nodig: *local knowledge* bij de boer en zijn bezieling voor een landbouwbedrijf in de meest complete vorm lijken evenzeer nodig te zijn.

Paragraaf 3.5 (natuurbeelden) gaat in op de vraag met welk aanbod agrarische verbreding ‘de samenleving’ wellicht kan betoveren. Dit is een insteek vanuit de vraagkant van agrarische verbreding, maar wel met behoud van een agrocentrisch tintje omdat boeren geacht worden in agrarische verbreding goede sier te kunnen maken met hun Rentmeesterschap over het agrarische cultuurlandschap in een flexibele samenleving waar anderen vaak heftige maar kortstondige bindingen hebben met de streek waar zij — niet hun hele leven — wonen of werken.

De laatste paragraaf behandelt de interactie tussen landbouw en samenleving rond het platteland als een te koesteren pronkjuweel. De lezer komt hier met beide voeten op de zachte veengrond terecht waar een breed scala aan sociale arrangementen voor agrarische verbreding wordt gepresenteerd. Naast de actieve varianten van agrarische verbreding, geïnitieerd door boeren als postindustriële professionals, zijn er ook passieve varianten — met veel externe prescriptie — waarin de landbouw veel meer een passieve rol speelt. Dit hoofdstuk eindigt met een bestuursvorm voor het veenweidegebied bij de Randstad als een nieuwe ‘meent’, nu met het gevaar van ‘overbegrazing’ door niet-agrarisch medegebruik wanneer elke boer zoveel mogelijk klanten zou willen trekken, desnoods ten koste van publieke goederen zoals rust en ruimte. Gevoel voor rentmeesterschap bij boeren, ook als sociale strategie voor het verhogen van de ruilwaarde van het eigen beroep, zou tegenwicht moeten bieden. Overigens schetst het slot van dit hoofdstuk het Groene Hart als ‘een nieuwe meent’ die wordt beheerd met een mix instrumenten van markt (ruil), staat (regelgeving) en civil society (samenwerking)..

Hoofdstuk 4: ruimte voor agrarische verbreding bij boeren en boerinnen

In 1999 werden twee mondelinge enquêtes, naar praktijken en houdingen inzake agrarische verbreding, op melkveebedrijven gehouden. De enquête in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden (agrarische natuurvereniging Den Hâneker) vond plaats in het kader van twee LNV-onderzoekprogramma's, namelijk Stad-Land en Arbeid. Boeren en boerinnen werden hier afzonderlijk geënquêteerd. De enquête in Waterland (gelijknamige agrarische natuurvereniging) werd gedaan als onderdeel van een monitoring van WCL-beleid voor LNV.

De interviews werden in beide gebieden afgenomen door dezelfde enquêteur. De meeste vragen waren meerkeuzevragen. De vragenlijst was grotendeels vier jaar eerder ontwikkeld en beproefd in een Europees onderzoek waarvoor Waterland (samen met de Beemster) het Nederlandse studiegebied vormde.

In dit hoofdstuk wordt een secundaire analyse toegepast op het enquêtemateriaal om zo goed mogelijk te kunnen inschatten hoe groot de ruimte voor agrarische verbreding is bij ondernemers op melkveebedrijven. De methode van eenmalige vraaggesprekken staat enigszins op gespannen voet met de indruk uit de interviews dat ruimte voor agrarische verbreding geleidelijk ontstaat. In dit licht valt de onderzoeksbeslissing te bezien om de enquêtes uit te voeren in pioniersgebieden. Voor de interpretatie, met name voor het generaliseren van uitkomsten uit deze pioniersgebieden naar het totale veenweidegebied bij de Randstad, is het een cruciale veronderstelling dat Waterland en Alblasserwaard-Vijfheerenlanden een toon zetten die uiteindelijk ook in het kerngebied van het veenweidegebied wordt gevolgd: beide pioniersgebieden liggen op de flanken van het veenweidegebied. De oprichting van agrarische natuurverenigingen nu ook in de kern van het veenweidegebied bij de Randstad wijst in deze richting.

Een rooskleurige blik op de enquêteresultaten zegt dat er bij agrariërs ruimte is voor aanzienlijk meer verbreding dan er nu al is. Vooral agrarisch natuurbeheer is populair bij boeren, gevolgd door biologische melkveehouderij en tenslotte dienstverlening aan mensen die op verhaal willen komen in agrarische dreven. Bij boerinnen ligt, vergeleken met boeren, het accent meer bij dienstverlening en minder bij agrarisch natuurbeheer.

In de beroepsopvattingen van boeren en boerinnen is een dimensie gevonden die staat voor een algemene houding pro of contra verbreding. Dit gegeven wordt gecombineerd met de kwalitatieve indruk uit interviews dat verbreding een beweging is waarin veel boeren en boerinnen gaandeweg steeds meer de smaak te pakken krijgen. Samen leidt dit tot de conclusie dat er een aanzienlijke ruimte is bij agrariërs voor verdergaande verbreding.

Er zijn echter aanwijzingen voor het bestaan van een tegenbeweging bij een deel van de boeren die in eerste instantie niet 'te beroerd zijn' om mee te doen aan streekinitiatieven, maar die afhaken wanneer verbreding voor hen te serieuze vormen aanneemt.

Goodwill voor doorgaan in agrarische verbreding is echter de hoofdtendens uit het onderzoek, mits hier voldoende markt voor is. Dit laatste voorbehoud werd in de enquête het duidelijkst gemaakt ten aanzien van eventueel omschakelen naar biologische melkveehouderij. Na de enquête is waarschijnlijk ook het voorbehoud inzake 'markt' voor agrarisch natuurbeheer toegenomen, nu actueel (mei 2001) veel betalingen voor over 2000 gecontracteerd agrarisch natuurbeheer nog zijn opgeschort.

Het gaat erom vast te stellen wat de ruimte bij agrariërs is voor verbreding wanneer ruimte in de markt geen beperking is. Om boeren in de interviews op dit spoor te krijgen werd gevraagd naar het ideale melkveebedrijf los van wat feitelijk mogelijk is.

Een nadere analyse op de factor verbreding, gedestilleerd uit een serie meningen over het ideale bedrijf, leidde tot de volgende inschatting van de ruimte voor agrarische verbreding: drie groepen zijn ongeveer even talrijk (pure productieboeren, gematigde productieboe-

ren en gematigde plattelandsondernemers), een vierde groep is ongeveer de helft kleiner (pure plattelandsondernemers).

Bij pure productieboeren ontbreekt ruimte voor agrarische verbreding. Gematigde productieboeren stellen conventionele melkveehouderij centraal, maar vinden het een verrijking van hun beroep wanneer (inpasbaar) agrarisch natuurbeheer hieraan wordt toegevoegd. Gematigde plattelandsondernemers willen naar een ander soort melkveehouderij met economische en ecologische meerwaarde, dit is meestal biologische melkveehouderij. Pure plattelandsondernemers hebben de meeste ruimte voor agrarische verbreding: zij structureren de melkveehouderij vanuit de bijzondere dienstverlening waarop zij zich toelagen.

Een minder rooskleurige blik op de enquêteresultaten leert dat agrarische verbreding vanuit de beroepsopvattingen van agrariërs weliswaar relatief sterk kan toenemen, maar dat het allemaal te weinig is in het licht van de in hoofdstuk 1 geschetste problematiek. Voor het merendeel van de boeren blijft gewone melkveehouderij de hoofdzaak en die zou onder de regionale condities (veenweiden, stedelijke nabijheid) weinig toekomst hebben. Ook verbreding als een schil rondom gewone melkveehouderij kan echter helpen de economische basis wat te verstevigen.

Hoofdstuk 5: ruimte voor agrarische verbreding in de samenleving

Dit hoofdstuk geeft een *kwantitatieve* verkenning van de ruimte in de markt voor nieuwe producten en diensten van boeren. Dit is een secundaire analyse op de uitkomsten van het Alterra-deel van de Randstadstudie (Van Everdingen et al 1999) van LEI en Alterra, waar schrijver dezes als projectleider nauw bij was betrokken. Deze Randstadstudie omvatte naast de marktverkenning voor verbreding een landbouwverkenning met name van hoe de agrarische structuur en de landbouwinkomens zich zullen ontwikkelen zonder extra verbreding.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Paragraaf 2 haalt uit de marktverkenning van de Randstadstudie hoeveel additioneel inkomen maximaal valt te genereren met uitbreiding van verbredingsactiviteiten. Paragraaf 3 haalt uit de landbouwverkenning de daling van landbouwinkomens onder Agenda 2000 – in weerwil van de te verwachten bedrijfsaanpassingen –, en confronteert dit met de maximaal haalbare groei van het inkomen uit verbreding. De vraag is dan: kan verbreding de daling van landbouwinkomens compenseren? Paragraaf 4 vertaalt het additioneel inkomen uit verbreding in maximale aantallen bedrijven die een plek kunnen vinden in de categorieën met verbreding uit hoofdstuk 4 (gematigde productieboer, gematigde plattelandsondernemer en pure plattelandsondernemer). Deze plaatsbare aantallen worden vergeleken met de aantallen uit hoofdstuk 4 afgaand op de beroepsopvattingen van boeren en boerinnen. Deze vergelijking beantwoordt de vraag: wat is meest beperkend, ruimte vanuit de markt of ruimte bij agrariërs?

Dit hoofdstuk peilt de ruimte in de samenleving (publiek en overheden) voor agrarische verbreding. Verbreding is hier een **economische** activiteit van boeren en daarom valt 'ruimte in de samenleving' hier samen met de omvang van de effectieve vraag ofwel met de bereidheid van publiek en overheden om te betalen voor diensten (ecologische en sociale verbreding) dan wel voor bijzondere producten van boeren (bedrijfsverdieping).

Het inkomen voor boerengezinnen uit verbreding zou volgens de meest realistische prognose ongeveer kunnen verdubbelen. Deze toename wordt vooral behaald met een uitbreiding van biologische melkveehouderij – hoewel afzetprijzen omlaag gaan samen met die in conventionele melkveehouderij –, en verder vooral met een uitbreiding van agrarisch natuurbeheer. Een ambitieuze prognose die de grenzen aftast van het maximaal haalbare, laat het aan verbreding gerelateerde inkomen ongeveer verviervoudigen in vergelijking met nu. Het

verschil tussen de realistische en de ambitieuze prognose is het grootst voor sociale verbreding – dienstverlening aan het publiek – en andere bedrijfsverdieping naast biologische melkveehouderij (vooral zelfkazerij).

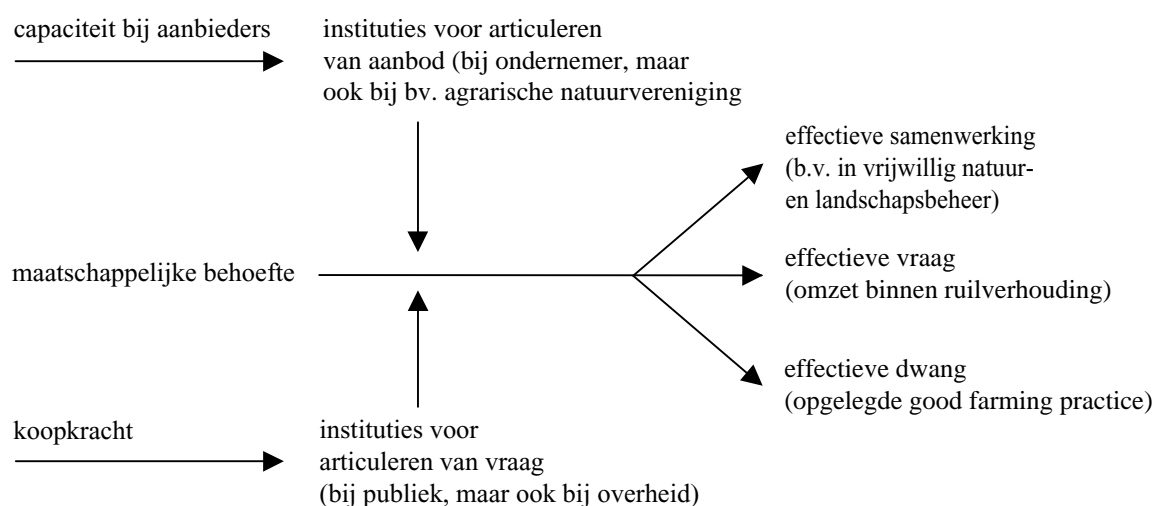
De uitbreiding van verbreding die vanuit de markt maximaal haalbaar lijkt, is geconfronteerd met twee opgeworpen taakstellingen (a) compensatie te bieden voor de verwachte daling van landbouwinkomens en (b) tegemoet te komen aan de animo bij agrariërs om in verbreding te stappen en hierin uit te breiden. Agrarische verbreding lijkt geen van beide taakstellingen te kunnen vervullen.

Volgens de meest realistische marktprognose is de prestatie slechts een fractie van de taak. De inkomens van boeregezinnen in het veenweidegebied dalen in dat geval dramatisch, terwijl deze nu al lager zijn dan elders in de melkveehouderij. De animo van boeren en boerinnen om aan agrarische verbreding te doen kan slechts zeer ten dele worden ingevuld. Hierbij past de aantekening dat geen rekening is gehouden met een eventuele toename van inkomens uit eventuele nieuwe externe banen van boer, boerin of opvolger. Dit zou in beide opzichten de kloof tussen taak en mogelijkheden kunnen verkleinen: extern inkomen kan het gezinsinkomen opkrikken en zo de behoefte aan inkomsten uit agrarische verbreding kleiner maken. Dit zou wellicht voor agrariërs een inkomensprobleem oplossen, maar niet het gevoelde tekort aan ‘buitenstedelijk groen’ in de samenleving.

Zelfs een uitbreiding volgens de ambitieuze vraagprognose zou geen volledige compensatie bieden voor de daling van landbouwinkomens. Bovendien houdt ook dan de conclusie stand dat de uitbreiding van verbreding eerder vastloopt op ruimte in de markt dan op ruimte bij agrariërs.

De realistische marktverkenning ging uit van bestaande producten en diensten uit agrarische verbreding bij bestaande instituties voor het vermarkten hiervan. De verhouding tussen maatschappelijke behoefte en effectieve vraag ligt echter gecompliceerd. Onderstaande figuur geeft hiervan een indruk.

Figuur S.2 Vertaling van maatschappelijke behoefte aan een hoogwaardig landelijk gebied in een effectieve vraag die bij boeren terecht komt, maar ook in alternatieve mechanismen (samenwerking, dwang)

Vertrekpunt hier is de maatschappelijke behoefte aan een duurzaam en multifunctioneel gebruik van de groene ruimte, in dit geval een veenweidegebied dat tevens het Groene Hart van de Randstad is. Agrarische verbreding veronderstelt dat een bevrediging van deze behoefte

binnen een ruilverhouding tussen boeren en samenleving (publiek, overheid) wordt gerealiseerd. In werkelijkheid zijn er ook andere wegen om hierin te voorzien. Onze probleemstelling (hoofdstuk 1) wijst echter op de beperkte mogelijkheden om dwang op boeren aan te wenden ten bate van publieke belangen in het landelijk gebied. De slotbeschouwing behandelt de reikwijdte van een mixture van dwang (hogere waterpeilen) en nieuwe ruilverhoudingen.

Hoofdstuk 6: conclusies en slotbeschouwing

Recapitulatie conclusies:

- 1) Bij boeren en boerinnen bestaat een algemene houding pro of contra verbreding;
- 2) Deze houding inzake verbreding is onafhankelijk van houdingen bij boeren pro of contra 'schaalvergroting' in de melkveehouderij;
- 3) Uitbreiding van agrarische verbreding stuit eerder op een beperkte effectieve vraag naar nieuwe producten en diensten van agrariërs dan op beperkingen in de bereidheid van boeren en boerinnen tot verbreding;
- 4) Agrarisch verbreding kan belangrijk toenemen maar niet dusdanig sterk dat dit samen met conventionele agrarische bedrijfsontwikkeling het inkomen van boerengezinnen onder Agenda 2000 enigszins op peil kan houden;
- 5) Het principe van meervoudige verbreding dient waarschijnlijk boereninkomens en de kwaliteit van het Groene Hart het meest, maar zelfs een hierop gestoelde ambitieuze prognose voorziet dat agrarische inkomens in het veenweidegebied verder verslechteren.

De slotbeschouwing neemt de titel van een lopend onderzoek als leidraad: *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* Dit is een dubbelzinnige titel die te denken geeft. De studie stelt aan de orde of het mogelijk zal zijn waterpeilen te verhogen en tegelijkertijd ook de ruimtelijke kwaliteit van het veenweidegebied als kern van het Groene Hart op een hoger plan te brengen. Een sterke verhoging van de ruimtelijke kwaliteit door het veenweidebedrijf en het creëren van instituties waardoor dit bedrijf hiervoor kan worden beloond, lijkt een absolute must voor het slagen van een dergelijke operatie. Het ziet er namelijk sterk naar uit dat het conventionele en vooral het biologische melkveebedrijf, financieel veel schade zal lijden wanneer het verhogen van waterpeilen zonder meer wordt doorgevoerd.

Zelfs in jaren met het gunstigste weer – zacht en vooral weinig neerslag in voorjaar, voorzomer en najaar –, zal de benutte voederwaarde van het gras lager zijn dan momenteel het geval is. Bij de hogere waterstand – bij een generiek peil van 40 centimeter door verschillen in hoogteligging feitelijk variërend van ongeveer 20 tot 60 centimeter beneden maaiveld – komt de grasgroei later in het voorjaar op gang, vooral in de lagere stukken. Later in het groeiseizoen is het een nadeel dat de botanische samenstelling van het weiland bij een hoger peil verandert ten nadele van raagrassen die voor koeien het meest smaakvol zijn en voor melkproductie de hoogste voederwaarde bezitten.

In jaren met ongunstig weer nemen de nadelige effecten van peilverhoging voor de melkveehouderij zelfs dramatische vormen aan. Het verlies aan voederwaarde per hectare kan bij een verhoogd peil ten opzichte van de opbrengst bij gunstig weer ongeveer halveren. Iemand die zijn koeien 'aan de melk wil houden' en daarom eiwitrijk voer (b.v. soja) en energierijk voer (b.v. maïs) aankoopt, krijgt te maken met hoge kosten, niet alleen vanwege voeraankoop maar – in het uiterste geval³⁸ – ook een forse heffing vanwege een te groot mineralenoverschot en wellicht zelfs om grote hoeveelheden gras van minderwaardige kwaliteit als 'organisch afval' af te voeren.

³⁸ Veehouders worden minder snel met een MINAS-heffing geconfronteerd dan collega's elders omdat de aanzienlijke nalevering van stikstof uit de bodem – echter minder bij een hoger peil – buiten de registratie blijft.

De slotbeschouwing neemt voor een denkbeeldig veenweidegebied gebiedsconcepten, bedrijfsconcepten en institutionele concepten in onderlinge samenhang in overweging. Twee tegenpolen die bij elk van deze drie invalshoeken terugkeren zijn die respectievelijk tussen natuur- en productiegerichte weidebouw en tussen ‘eigenweide’ en ‘stadsweide’.

De opties met ‘eigenweide’ waar grond voor boeren niet alleen een productiemiddel is maar tevens een (noodzakelijk) investeringsobject, lijken bij een verhoogd waterpeil het minst kansrijk. Dit geldt waarschijnlijk het meest voor het hightech bedrijfsconcept, waar het probleem van toenemende drassigheid met technische middelen te lijf wordt gegaan (graasrobot). Deze handicap van hoge grondprijzen – bij matige geschiktheid van de bodem – geldt ook voor de huidige hoofdlijn in agrarische verbreding, op conventionele melkveebedrijven geïnspireerd door historische referentiebeelden voor het gebied, en met agrarische natuurvereniging als institutionele ondersteuning. Bij een hoger waterpeil zal de bedrijfsoppervlakte, ook bij een gelijkblijvende omvang van de melkveestapel, belangrijk moeten toenemen alleen al vanwege het verschijnsel dat sommige plekken en percelen zo nat worden dat de melkveehouderij er nauwelijks nog iets aan heeft. Het financieren van een sterke oppervlaktevergroting lijkt bij een sterke daling van de landbouwkundige waarde – in een stedelijke omgeving niet volledig in dalende grondprijzen verwerkt – een nagenoeg onmogelijke opgave.

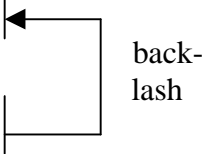
De opties met ‘stadsweide’ veronderstellen een ingrijpende institutionele verandering. Oppervlaktevergroting en ook bedrijfsovername door aantredende boeren, lang niet altijd van boerenkomst, worden hier gefinancierd door ‘de stad’ als een investering in ‘buitenstedelijk groen’. De slotbeschouwing maakt in dit verband een onderscheid tussen gebieden met natuurgerichte weidebedrijven waar ‘de stad’ het resultaat op afstand mag bewonderen, en stadsgerichte weidebedrijven waar boeren veel werk maken van dienstverlening aan het stedelijk publiek. Bij dat laatste is er dan nog een onderscheid tussen biologische melkveebedrijven die sterk appelleren aan holistische behoeften vanuit de stad – en die bij een hoger peil zonder ‘sociale verbreding’ echter nooit kunnen concurreren met elders voortgebrachte biologische zuivel –, en publiekgerichte bedrijven waar landbouwproductie op de achtergrond raakt. Ook publieksgerichte bedrijven kunnen echter behoefte hebben aan veel extra grond, bijvoorbeeld wanneer het deel van het bedrijf dat ‘recreatieterrein’ is (poldersport) wordt omgeven door een gordel percelen met eigen extensieve vleesveehouderij om zo overlast voor omliggende landbouwbedrijven te voorkomen.

De hoofdconclusie uit deze studie wordt in de afsluitende paragraaf heroverwogen in het licht van voorgaande beschouwing. Agrarische verbreding had de afgelopen tijd primair het karakter van een *bottom-up* beweging bij boeren. De reikwijdte hiervan is onvoldoende om het veenweidebedrijf als economische activiteit en als kurk van het Groene Hart te redden. Bovendien is er een reële kans dat de stedelijke meerderheid het veenweidegebied condities gaat opleggen die de economische positie van het veenweidebedrijf in sterke mate verder zal aantasten. Bij een voldoende weigevoel in de stedelijke samenleving kan dit echter ook aanleiding zijn voor het ontstaan van nieuwe constructies met een inkomensoverdracht naar boeren – of stedelijke participatie in het in grond belegd vermogen – waardoor er een nieuwe sociaal-economische basis voor het weidebedrijf ontstaat. Het realiteitsgehalte hiervan zal de komende jaren moeten blijken uit de gang van zaken rond verstedelijking (kansen op ‘rood voor groen’) en rond de discussie over peilverhoging. De slotparagraaf wijst erop dat het ook in het belang is van het veenweidegebied als een collectief goed, dat het principe ‘wie betaalt, bepaalt’ niet volledig gaat domineren, omdat boeren als initiatiefnemers met een weidebedrijf een band met het agrarische cultuurlandschap hebben die stabiel is dan de betrokkenheid van Randstedelingen.

Summary

Introduction: narrow versus wider farm development

There is a growing interest in the multifunctionality of rural space, in which both agricultural production and other functions are considered to be important. An OECD publication (1994) refers to these other functions as follows: 'Rural areas are home to a wide range of natural and man-made features - also called amenities - including wildlife and flora, ecosystems of special interest, recreational areas as well as cultivated landscapes, unique settlement patterns, historic sites, and social and cultural traditions that cannot be transferred or recreated elsewhere.' The title of the OECD publication, *The contribution of amenities to rural development*, is at the heart of the story told in this book. One of the points that will be brought forward is that it is not at all easy to bring about positive contributions to economic development via amenities. On the contrary, as Blöchliger says in the mentioned publication, besides our target option 4 (see box), there are three other possible interactions between amenities and rural development. Below is an overview of options for rural development in relation to destruction versus promotion of amenities.

1) development leads to the destruction of amenities, e.g. standardised farming practices develop at the expense of unique regional characteristics;2) non-development leads to the destruction of amenities, e.g. farming fades away, taking cultural landscapes along with it;3) preservation/promotion of amenities leads to non-development, e.g. severe constraints on farming such as prescribed high water tables in the study-area;4) preservation/promotion of amenities leads to development, e.g. the creation of a financial spillover from city dwellers who are 'consumers' of the countryside according to farmers who welcome the role of 'local environmental manager' (Fuller 1990).	

This study

This book is about the feasibility of the win-win solution presented as option 4. This feasibility is analysed from three points of view:

- (a) farmers as emerging 'local environmental managers', representing the supply-side of wider farm development;
- (b) society present in governments, citizens and consumers interested in other kinds of products and services delivered by farmers, representing the demand-side of wider farm development;
- (c) interaction between farmers and society, especially markets as organisations that enable exchange to take place (between farmers and society).

The main sources of information for this book are:

1. A survey about wider farm development in 1996 among 105 cattle farmers in the peat-meadow area to the north of Amsterdam (Waterland). This survey was part of an international multidisciplinary research project to support EU Agri-Environmental Programs (regulation 2078/92). The sociological perspective on individual farmers (attitudes) and

social organisations (support system for wider farm development) in Waterland was elaborated in Van der Ploeg (1999).

2. A follow-up survey in 1999 on 33 dairy farms in this sub-area Waterland at the northern fringe of the peat-meadow area of the western Netherlands;
3. A twin-survey of the foregoing, also in 1999, on 33 dairy farms among young farmers (up to 40 years) and their wives at the southern fringe of the peat-meadow area, between Rotterdam and Utrecht (Alblasserwaard/Vijfheerenlanden);
4. Desk research by two research institutes (Agricultural Economics Research Institute, Alterra for Research on Green Space), for four provincial governments in the Randstad area into future possibilities of land-based farming in an urban environment. This identified several factors in the development of conventional and wider farm development:
 - (a) factors internal to the farming sector, including changing EU price and market policies;
 - (b) factors external to the farming sector, especially the urban market for wider farm development; and
 - (c) factors at the interface of rural and urban, especially the urban influence on prices for agricultural land (relatively high) and the limiting consequences of this for scale enlargement in conventional farming.

This desk research included an analysis of the (potential) effective demand for new products and services delivered by farmers, given the existing market organisation.

5. An ongoing research (May 2001) by the same institutes for the Ministry of Agriculture, Nature and Fisheries about the consequences for farming as an economic activity and as a supporter of the so-called 'green heart' of the urbanised Randstad area. This study focuses on the central part of the peat-meadow area halfway between the study areas mentioned above.

The study areas Waterland (1,2) and Alblasserwaard (3) are front runners in the grass-roots movement for wider farm development. Both farmers' nature organisations (Waterland, Den Hâneker) are among the oldest and largest organisations of this type in the Netherlands.

It should be noted that farming in both study areas seems to be more compatible with wider farm development because of the *relatively* low cattle density compared with the central part of the peat-meadow district.

The reality of rural development in the Netherlands, in particular in the peat-meadow areas

In the Netherlands the first option (see box) was most clearly the case in the era of scale enlargement and specialisation in farming, when there was an emphasis on adapting sites to allow for application of uniform farming systems. This emphasis on site reconstruction was probably stronger in a manmade country like the Netherlands than in most other countries. Particularly in the period 1950-1980 most rural regions underwent changes during land consolidation and reallocation projects. Policies for water management provide an example. Agricultural production goals in most cases determined at what level water tables should be managed and, consequently, how the rural area should be reconstructed (system of waterways, dams, pumping stations or mills and drainage at field level).

After about 1980 other goals besides agricultural production became more important as factors in the design of land consolidation plans. New plans were often the outcome of clashes of interests in the rural area, although officials preferred the label 'integrated planning'. Plans were adapted to the wishes of farmers, tourists and stakeholders of nature and landscape values. For some regions the view even prevailed that farming systems should be subservient to nature and landscape goals. This applied to the so-called 'relation policy areas'

(Ministry of Agriculture) and especially to some small marginal peat-meadow areas (wetlands or fens) that were brought under EU mountain farming regulations. In these areas physical handicaps for conventional farming were conserved or even brought about - e.g. high water tables in the peat-meadow areas - if this was considered necessary for nature and landscape qualities. On the other hand farmers were eligible for subsidies if they were willing to participate in a management agreement scheme (EU regulation 2078/92). This income subvention was to prevent the preservation of amenities from leading to the non-development of farms (option 3) and eventually to farming fading away and taking with it - as a backlash effect - the typical meadow landscape and natural species like meadow birds and botanical grassland (option 2).

Recently awareness is growing of nature and landscape values in rural areas outside the management zones ('white zones'). Besides the management agreements based on acceptance of constraints by farmers, now there are also schemes that reward actions by farmers that are beneficial to nature or landscape, especially in field margins but also all over the fields (e.g. protection of birds' nests). In these schemes, grass-roots farmers' nature organisations mediate between subsidising authorities and individual farmers who conclude contracts on 'nature production' (option 4).

'Development' in terms of internalising amenities in farm economics

Option 4 is a special case of internalising amenities in farm economics. It represents internalisation in which economic decisions refer to amenities as *benefits* (economic resources) to the farm business. Internalising amenities in farm economics takes a different direction if negative effects on amenities from farm development/functioning are regarded as a *cost* factor by the farmer.

Both kinds of internalisation presume changes in the context of economic decision making compared with a former situation in which so-called externalities existed, sometimes of two different kinds: (a) positive externalities such as cultural landscapes and (b) negative externalities such as the pollution of natural resources (van Kooten 1993). An example of a context change that allows for internalising a former positive externality is mentioned above in option 4 as the creation of a financial spillover from city dwellers who are 'consumers' of the countryside to farmers who accept the role of 'local environmental manager'. An example of a context change which solves former negative externalities in the Netherlands is the so-called system of mineral balances that imposes a fine on farmers who exceed norms with regard to the physical 'input minus output' rate (Mineral Surplus) on their farms. In our case-study, an even more relevant illustration is that governmental regulations for the management of surface water can be designed in favour of amenities. This is done by prescribing high water tables that are needed for sustainable organic (peat) soils and thus for the continuity of the typical peat-meadow landscape and nature. In zones with very high water tables (up to the grassroots) income compensations are given to farmers ('mountain' area regulation), but in zones with moderately high water tables (60 centimetres below surface), farmers are likely to have more financial problems due to yield reductions and relatively high production costs.

From a farmer's perspective one kind of internalisation is described in positive terms (benefits) whilst the second type is stated in negative terms (costs). From a non-farmer's perspective the two might be seen the other way round.

In the view of non-farmers, the first can be associated with expenditures, assuming their willingness to pay for amenities. The establishment of markets is crucial here, following Tomlinson (1996) who described them as institutions that enable exchange to take place, in this case between (a) farmers who commit themselves to the 'cultivation' of rurality and rendering services to visitors to the countryside and (b) urban people who derive satisfaction

from their stay in a rural area or simply from the idea that farmers are taking care of rural amenities. Bryant and Johnston (1992) describe this type of 'consumption countryside' with its active role for farmers, in areas that are close to urban centres, as 'agriculture in the city's countryside'. This implies that farmers in wealthy urbanised societies can make a living out of the 'cultivation' of rurality (nature, landscape and a clean and relaxing environment) and its economic exploitation (e.g. agritourism). This type of agriculture in densely populated regions implies a delicate combination of: (1) articulation of differences between rural and urban space, (2) establishment of functional linkages between rural and urban systems (e.g. a public footpath passing farms), and (3) economic linkages to create the financial flow (spillover) from urban people to farmers.

As a consequence, farmers might have to abstain from adoption of what is labelled progress in mainstream farm development, especially if this would destroy amenities. A complication is that amenities are not always just there (in the countryside) but sometimes exist primarily as a 'social construction' (concerning rurality) in the eye of the beholder. Farmers may try to produce 'counter-social constructions' for instance by suggesting that the countryside is most attractive if it is alive and not an open-air museum. A striking illustration of contested social constructions is the introduction of automatic milking systems in dairy farming. This can be presented as a symbol of industrial farming systems clearly at odds with the idea of rurality, but in our study area it is presented by an organic farmer as a way to give back to cows the natural situation of being milked more than twice in 24 hours.

The second way to internalise amenities in farm economics for non-farmers has environmental benefits (including the prevention of environmental harm) without financial costs. If society wants farmers to behave in an environmentally friendly way, it can use a 'soft mechanism' (convincing them about standards of good farming practices) or a 'hard mechanism' (overruling by collective decision making, obligatory standards and, if necessary, charges on those 'negative externalities' which are not strictly forbidden). The 'soft mechanism' appeals to countryside stewardship, the 'hard mechanism' leaves little choice to farmers other than to evaluate farm decisions differently than before. For broad-minded farmers there is a middle course, called 'license to produce'. These farmers are searching for positive action (the creation or conservation of amenities) as a possible substitution for a future more painful 'hard mechanism' that would be imposed from outside. A major incentive might also be the desire to improve the image of agricultural products. Being broad-minded in conventional farming is not far away from wider farm development, in which 'environmental services' and quality products are perceived as means to realise additional value for the farm, especially when a farmer's orientation to the world market is (partly) replaced by an orientation to niche markets.

For non-farmers a 'free ride' to amenities might depend on their power or influence to reduce farmers' free property rights over land to conditional property rights. The reader should remember the example of the Dutch system of Mineral Balances and the conflicting interests between farmers and non-farmers regarding policies on water tables. It is highly relevant that non-farmers in recent years have gained much more influence in Dutch drainage boards (Dutch 'waterschap'), because these boards can also prescribe water tables in ditches between farm fields. Farmers in an urbanised society like the Netherlands are a small minority. Yet real possibilities for 'free rides' to rural amenities are limited for the urban majority as long as farmers cannot be replaced as 'environmental managers', as in the case of peat-meadow landscapes. Because farmers have to make a living in a market economy, there is always the danger of option 2 above, the fading away of farming, taking along with it the highly valued cultural landscape.

The city's green heart: a case of wider farm development

The peat-meadow district in the western Netherlands covers about 100,000 hectares of land and water. At some places there is a peat layer of 10 meters or even more. The land surface in this area has been sinking continuously since the time of reclamation around the year 1100. Locally the peat has already almost vanished, due to oxidation of the soil. For the conservation of peat soils it is essential to maintain high water tables in the broad ditches between the meadows. Drainage boards have legal power to prescribe such high water tables to farmers. Depending on the level at which the water tables are fixed, for conventional dairy farming peat-meadow areas represent seriously disadvantaged farm locations (wetland zones) or moderately favourable farm locations, zones in which water tables are at least 60 centimetres below grassroots.

The peat-meadow district is surrounded by several urban centres including Amsterdam, The Hague, Rotterdam and Utrecht. The area is popularly called the cities' green heart (*Groene Hart van de Randstad*). The green heart was protected with some degree of success from urbanisation by physical planning and also by physical local conditions (high cost of building houses on soft peat soils). The green heart is a powerful symbol in Dutch politics because it is thought to prevent the Randstad cities from growing together. Besides this, the meadow landscapes, like other polder landscapes, are seen as a part of the Netherlands' national identity. The high level of bio-diversity of the peat meadows, especially on extensive grasslands, is an additional reason to protect this green heart. The district also has a function in international ecosystems, especially for migrant birds.

Farming in the district in recent history reflects some of the dominant trends in this sector during the era of industrialisation. Most important here are two trends towards uncoupling of farming:

- (a) from its natural environment (relatively) and
- (b) from direct interaction with its nearby urban markets (rather drastically).

The relative uncoupling of farming from the natural environment can be illustrated most clearly by the case of fertiliser. Initially the peat-meadow district was known for its highly productive grasslands, due to the 'natural nitrogen' set free by the process of oxidation in peat soils. This comparative advantage became less important with the introduction of chemical fertilisers. On the other hand the disadvantages of the soft soil became more clearly visible when farming was mechanised, including the replacement of boat farming by tractor farming, and because of higher cattle densities induced by the use of chemical fertilisers.

The rather drastic uncoupling of farming from direct interaction with nearby urban markets can be illustrated with the disappearance (to a large extent) of some typical farming systems in the area. The most interesting farming system was found in the centre of the current Green Heart. There, until the 1960s many farms had an integrated system of cheese making based on the output from dairy farming and providing the input (skimmed milk) for pig production. These pigs were called 'butchers' pigs', as compared with 'bacon pigs' for the export market. The farming system of cheese production and dairy farming on the one hand and pig production on the other was prosperous and extremely laborious for farmers and their wives (in charge of the cheese making). It was also marked by high land use intensity (cattle density). However, there was a large diversity in land use within each farm. Fields at the back of the farm properties - deep in the polder - were often managed in an extensive way, which in turn allowed for a rich biodiversity.

Until about 1980 both uncoupling tendencies were stimulated by the prevailing forces in agribusiness and governmental policies. Since then there has been a counter-movement directed at recoupling farming with its natural environment. In some parts of the peat-meadow district, the so-called relation policy areas, extensive grassland farming was promoted by (a) restrictive policies on water table management and (b) financial support policies or management agreements. In recent years this was followed by a grass-roots movement (farmers' nature organisations) backed by government subsidies, aiming at higher qualities of nature in zones where circumstances allow rather intensive agriculture production practices.

In recent years there has also been a counter-movement aimed at recoupling farming with nearby urban centres. In government initiatives - e.g. the Valuable Landscape Project (WCL) in Waterland - and in farmer initiatives such as the *city's garden (binnentuin)* of the regional farmers union WLTO, a restoration of linkages between urban and rural systems was put on the agenda. There is a close connection between this 'social recoupling' and the 'ecological recoupling' mentioned above. Farming is to be made an ecologically and socially friendly business. Some of the proposed changes can be classified as ecological widening of farm development (e.g. nature conservation by farmers) whilst others can be characterised as the social widening of farm development (e.g. farm tourism). The orientation to special quality products with high value added is here considered deep farm development

Delimitation of wider farm development as a possible way out

The most striking change seems to be that the countryside is no longer regarded as the property of agriculture, to be adapted to the production needs of farmers, but is increasingly claimed as the property of a range of mainly urban groups (nature conservationists, tourists etc.), who believe that it is agriculture which has to adapt to the needs of amenities in the local countryside and not the other way around. Farmers, particularly in urbanised areas, are faced with a double-bind dilemma, involving conflicting external claims: (a) an urban society asking for rurality and (b) a world market urging cheap production. Internalising amenities as additional costs in farm economies can easily transform this double bind into a deadlock for farm development.

Against this background, the positive way to internalise amenities into farm economies is taken as a goal in this case-study. The combined 'cultivation' and economic exploitation of amenities is called wider farm development. Three main types are distinguished:

- 1) deep farm development, e.g. organic farming and regional quality products such as on-farm cheese making, where amenities are tied up in agricultural products provided that consumers want to pay for the additional labour, care and out-of-pocket-costs to the farmer compared to conventional products;
- 2) ecological widening, especially the management of nature, landscape and/or physical environment features such as 'clean water ditches', as an economic activity done alongside agricultural production;
- 3) social widening, particularly farmers rendering paid services to visitors to rural amenities, e.g. on-farm tourism and educational/recreational excursions to farm fields with nature management.

Conclusions

- 1) Farmers and farmers' wives show mostly a general attitude pro or con wider farm development.
Farmers who are enthusiastic about the most popular type of wider farm development (ecological widening) relatively often are positive about the unpopular type (social widening) or at least they are less negative about this option compared to other farmers.
This applies to farmers' wives as well, taking into account that they generally are more positive about social widening compared to their male partners.
- 2) This general attitude of farmers for or against wider farm development is found independent from a general attitude for or against conventional farm development (scale enlargement, intensification and specialisation in dairy farming). This does not apply to farmers' wives: positive feelings about wider farm development relatively often go together with negative feelings about conventional farm development.
Farmers who welcome ecological widening or deep farm development (especially organic farming) often say this enables them to derive more satisfaction from their occupation as a dairy farmer: it makes them a real farmer again. These farmers may be positive about social widening because as a dairy farmer they then have a license to produce.
- 3) The future growth of wider farm development will be limited primarily by a lack of effective demand for new products and services offered by farmers and less by limitations at the supply side of it, especially if many farmers and farmers' wives would refrain from involvement in wider farm development.
The empirical analysis of room for wider farm development at both (supply and demand) sides was done within the frame of current market institutions. Emergent institutions were taken into account only in a conceptual analysis.
- 4) A considerable economic growth of wider farm development of at least 100% seems feasible. However given the prospects of declining economic margins under 'Agenda 2000' this will not be sufficient to improve the rather poor incomes of farmer families in the peat-meadow area. Probably these incomes will go down considerably which might result in a development mentioned before as option 2: farming fades away, including cultural landscapes.

Discussion

The outcome of this study indicates the existence of a social dilemma in the green heart of an urban area. City dwellers who prefer to have a free ride in the countryside will eventually find that green pastures and cultural landscapes, in this case of a low-lying peat area, will have been replaced by swamps. Farmers and non-farmers both would be losers without an acceleration into wider farm development.

An ongoing research about perspectives for 'a green heart - with farmers - on its way to a higher level' explores possibilities for an acceleration in wider farm development in which parties (agriculture, city) will offer much more to each other.

The generous offer from the agricultural side could have two main components. The first component has a negative connotation for production-oriented farmers: the acceptance of higher water tables and consequently of higher losses in the use of grass yield in grazing and the preparation of silage. It would make this agricultural land even more marginal. On the other hand, the main benefits would be a reduction of the large emissions from decomposing peat soils of global warming gasses (CO₂, N₂O and CH₄), a longer life expectancy for the remaining peat layer annex typical landscape and nature, and savings in future water management for this low country confronted with a declining soil surface and a rising sea level. The

second component in the generous offer from the agricultural side also has positive connotations. Quality of products and services from wider farm development can be brought to a much higher level by a systematic combination of ecological widening, social widening and deep farm development. Examples are eco-tourism at farms (ecological and social widening) and 'holistic courses' at organic farms (deep farm development and social widening). An example at regional level is a 'fine food and drink trail' (deep farm development and social widening). In each case the mechanism behind additional value added is that one activity gives a special cachet a second type of wider farm development.

The generous offer from the city's side could be the creation of a fund with a deposit as high as the reduction in the use value of agricultural land due to measures, such as higher water tables, in favour of the countryside as a public good. From such a fund yearly payments can be made to farmers who have land in the target area for measures in favour of the public good. This fund in its management and donation can be a mixture of public and private partnership and of city and land partnership. This idea of funding as compensation for the loss in utility value of land caused by severe measures (beyond environmental baselines) was developed for the stimulation of nature-oriented farming. The severe measure proposed was the total exclusion of external input of minerals at a farm. In the peat-meadow area a more relevant severe measure is the possible prescription of high water tables in favour of the public good. This prescription without countervailing institutions would destroy farming and with it valuable elements of the public good, especially the cultural landscape and the typical nature. In the green heart of the Randstad, especially in the urban vicinity, an additional severe measure could be the establishment of rights for public access to land that always was the exclusive territory of farmers.

Abstract

Het Weigevoel in het Groene Hart van de Randstad: een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied naar hun bereidheid en mogelijkheden zich te ontwikkelen van productieboer tot plattelandsondernemer.

Bareld van der Ploeg, 2001

Deze studie onderzoekt in welke mate agrariërs zich gaan toeleggen op ecologische en sociale dienstverlening in plaats van zich primair te richten op zo goedkoop mogelijke landbouwproductie. Het studiegebied is het veenweidegebied bij de Randstad waar conventionele landbouwontwikkeling stuit op natuurlijke handicaps terwijl haar stedelijke omgeving steeds meer vraagt om nieuwe producten en diensten van het platteland.

Na een algemene probleemstelling – toekomst grondgebonden landbouw in welvarende westerse landen – wordt deze toegespitst op het studiegebied.

Vervolgens worden de bijzondere omstandigheden voor landbouw op laagveen in het Groene Hart van de Randstad geschetst. Plattelandsvernieuwing wordt als postindustriële modernisering geplaatst ten opzichte van eerdere modernisering. Dit hoofdstuk schat tevens het kostprijnsnadeel van het gebied voor conventionele (industriële) landbouwontwikkeling.

Hoofdstuk 3 geeft een conceptuele analyse van agrarische verbreding. Deze blijkt uiteen te vallen in ecologische verbreding (betaald gebiedsbeheer), sociale dienstverlening (publieksgericht) en agrarische verdieping (bijzondere landbouwproducten van een bijzondere locatie). Agrarische verbreding draagt – anders dan gespecialiseerde bedrijfsontwikkeling, conventionele verbreding (tweede tak) en bedrijfsexterne pluriactiviteit – de belofte in zich te zorgen voor allesomvattende duurzaamheid (economisch, ecologisch, sociaal). Het realiteitsgehalte hiervan lijkt afhankelijk van drie algemene factoren: bij boeren, bij de samenleving als vrager naar agrarische verbreding (particulieren en overheden) en bij de interactie tussen boer en samenleving over nieuwe producten en diensten uit het landelijk gebied.

Het volgende hoofdstuk gebruikt enquêtes in een tweetal pioniersgebieden in het Westelijk Veenweidegebied om in te schatten hoeveel ruimte boeren bieden voor verbreding.

Hoofdstuk 5 is een secundaire analyse van een eerdere marktverkenning voor agrarische verbreding in het Randstadgebied.

De conclusie luidt dat de vraag – bij de huidige organisatievormen voor het vermarkten van het landelijk gebied –, te kort schiet om (a) te absorberen wat agrariërs bereid zijn te bieden aan nieuwe producten en diensten en (b) voldoende inkomen op te leveren om – onder Agenda 2000 – het voortbestaan van het veenweidebedrijf als economische drager van het Groene Hart veilig te stellen.

Tenslotte wordt in de slotbeschouwing onder de titel *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* creatief gekeken naar de mogelijkheden voor systeeminnovatie – nieuwe ruimtelijke kwaliteiten in het weidegebied, nieuwe mechanismen om boeren hiervoor te belonen – die de teleurstellende conclusies uit hoofdstuk 5 zou kunnen ontkrachten.

Trefwoorden: Plattelandsvernieuwing, verbreding, boeren, boerinnen, vermarkten, toekomstperspectief, veenweidebedrijf, melkveehouderij, ruimtelijke kwaliteit, Groene Hart

Het Weigevoel in het Groene Hart van de Randstad:
een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied naar hun bereidheid en mogelijkheden zich te ontwikkelen van productieboer tot plattelandsondernemer

Bareld van der Ploeg

Proefschrift Wageningen Universiteit – With summary in English

ISBN 90-5808-490-6

Curriculum Vitae

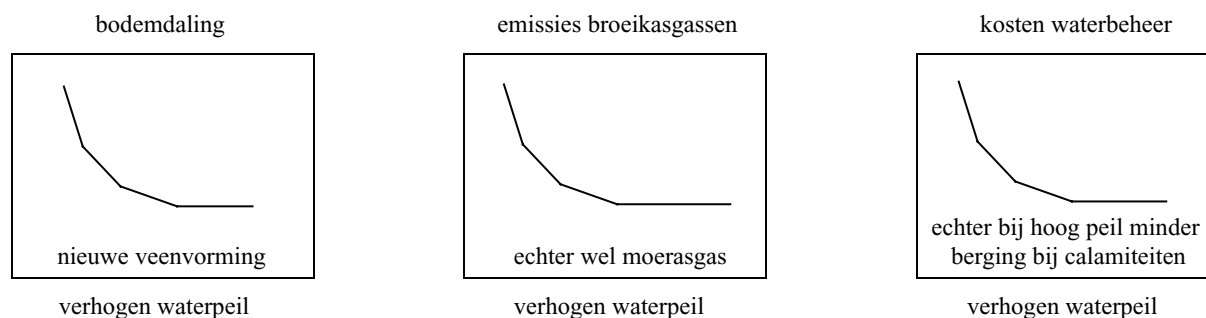
Bareld van der Ploeg werd geboren op 16 mei 1940 te Selmien onder Ureterp in de Friese gemeente Opsterland. Zijn schoolloopbaan ziet er als volgt uit: dorpsschool Ureterp 1946-53, MULO Drachten 1953-57, Rijks-HBS Drachten 1957-59 en Landbouwhogeschool Wageningen 1959-67. In Wageningen koos hij de richting Agrarische Sociologie van Westerse Gebieden, met Voorlichtingskunde als specialisatie. Hij was tijdelijk medewerker van de Vakgroep Voorlichtingskunde tot 1971. Daarna kwam hij in dienst van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI). Hij was hier verbonden aan de afdeling Streekonderzoek die later werd omgedoopt tot Structuuronderzoek en recentelijk opging in de afdeling Maatschappijvraagstukken. Bareld van der Ploeg vervulde voor het LEI in de jaren zeventig en tachtig de functie van gestationeerde voor de provincie Zuid-Holland – eerst ook voor Noord-Holland – en hij was de tuinbouwgeneralist voor de afdeling Streekonderzoek (Structuuronderzoek). Naast onderzoek voor specifieke regio's stonden er regionaalvergelijkende studies – later ook internationaal – en empirische analyses van agribusinesscomplexen op zijn werkagenda. Zijn onderzoek gaat de laatste tien jaar vooral over verbrede agrarische bedrijfsontwikkeling met name in het veenweidegebied bij de Randstad. Sedert 1995 werkt hij nauw samen met Alterra (voorheen Staring Centrum) in Wageningen waar hij tevens zijn werkplek heeft.

Bijlage: Uiteenlopende effecten van het eventueel verhogen van waterpeilen in het veenweidegebied

Waterpeilen en de ruimtelijke kwaliteit van het Veenweidegebied

Hieronder worden een serie effecten van het verhogen van waterpeilen in een veenweidegebied indicatief in kaart gebracht.

Bodemdaling, emissies en kosten van toekomstig waterbeheer: wegwerken ongewenste zaken

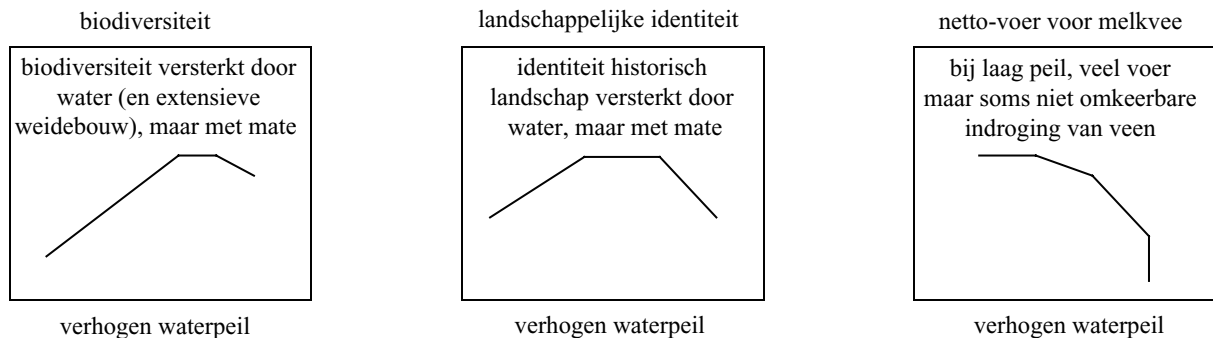
Deze curven – over te vermijden negatieve effecten – hebben ongeveer hetzelfde verloop³⁹. Het verhaal over emissies en het verteren van veenbodems is in de hoofdstukken 2 en 3 gegeven. Hierbij is het zaak om een tijdshorizon aan te houden die correspondeert met de grote hoeveelheden organisch materiaal die het hier betreft. Veel van de veengebieden bij de Randstad zijn omstreeks het jaar 1100 in cultuur genomen. De bovenste laag van het veenpakket lag toen vele meters hoger dan momenteel. Het huidige veengebied wordt op diverse plaatsen omgegeven door streken waar een oorspronkelijk vrij dun veenpakket inmiddels is verdwenen, b.v. in grote delen van West-Friesland en Noord-Kennemerland: zie illustratieve tekening in *Leefbaar Laagland* (van der Ven 1993). Ook andere factoren zoals verveningen en overstromingen speelden een rol bij het verkleinen van het veengebied. Het tempo van de bodemdaling van een ontwaterd veengebied ligt in de orde van grootte van 0,5 à 1 meter per eeuw. Dit zou inhouden dat over nog eens 900 jaar, sedert het in cultuur nemen het grootste deel van het nu nog resterende veengebied is verdwenen.

Ook voor het toekomstig waterbeheer is het zaak een ruime tijdshorizon – maar minder ruim dan hiervoor – in aanmerking te nemen. Dit gebeurde b.v. in een notitie Veenklaas et al (2000) in opdracht van de commissie *Waterbeheer 21e eeuw*. Hierin staat onder meer het volgende. ‘Een laag grondwaterpeil in veengebieden brengt de noodzaak met zich mee de kleidijken langs de boezems op gezette tijden te verhogen, die dan door verzwaring weer verder wegzakken in het veen’. De kosten van toekomstig waterbeheer lopen ook op door de toenemende verschillen in hoogteligging tussen zones met een landbouwkundig peil en andere waar natuur en landschap richtinggevend zijn voor de hoogte van het waterpeil. Soms ontstaan er aanzienlijke verschillen in hoogteligging tussen aanpalende landbouwbedrijven doordat de ene boer zich aanpast bij de collectieve blokbemaling van het Waterschap terwijl zijn buurman – niet officieel geregistreerd – doorgaat met particuliere onderbemaling. Overigens, de uitdrukking ‘kosten toekomstig waterbeheer’ is misschien te zwak waar het gaat om veiligheidsvraagstukken door een combinatie van bodemdaling, zeespiegelstijging en vooral een toenemende wateraanvoer vanuit de grote rivieren die is te verwachten. In kwesties van ‘zijn

³⁹ Deze lijn is afgeleid uit die welke Kroes et al (2000: p 15) geven voor de relatie tussen N₂ emissie (als resultaat van nitrificatie en denitrificatie) en waterverzadigingsgraad.

of niet zijn' lijken argumenten van kosten nauwelijks relevant. Zwaardere prioriteiten voor de functie van veengebieden in 'retentie' (vasthouden van water) en 'calamiteit' (opvangmogelijkheden bij zware regenval of wateraanvoer) zijn echter niet eenduidig. Permanent verhogen van waterpeilen tegen bodemverval en ook om b.v. tegendruk te geven aan opdringende kwel, verkleint de capaciteit om in watergangen tijdelijk uitzonderlijke hoeveelheden water op te vangen. Overigens is in het Randstadgebied ook de woon- en recreatiefunctie van water van groot belang.

Biodiversiteit, landschappelijke identiteit en agrarische productiewaarde (voeropbrengst): te realiseren gewenste zaken

Het verhogen van waterpeilen wordt hier afgezet tegen positief geformuleerde gebiedskwaliteiten: biodiversiteit, landschappelijke identiteit en agrarische productiewaarde.

Veenweidegebieden komen in *De proef op de Zon* (Hoogeveen et al 2000: p 60) naar voren als gebieden met een sterke landschapsidentiteit. Water is een structurerend element, en een hoge graad van drooglegging zal ten koste gaan van de identiteit. Bij een zeer geringe drooglegging verdwijnt echter het typische weidelandschap: er ontstaat dan levend veen (dat aangroeit) in een moerasmilieu. Het verloop van deze curve kan lijken op die van biodiversiteit. De bijzondere waarden zijn nauw verbonden met het agrarisch cultuurlandschap. Wanneer echter het menselijk ingrijpen ver wordt opgevoerd (lagere waterpeilen, hogere landbouwintensiteit) dan nemen biodiversiteit en landschapsidentiteit weer af. Op veengrond met een relatief laag waterpeil valt soms zelfs snijmaïs waar te nemen, iets wat het landschappelijk contrast met rundveehouderijgebieden in overig Nederland zeker verkleint.

De samenhang tussen peilbeheer en landbouwkundige geschiktheid voor de rundveehouderij (voeropbrengsten) en bedrijfsuitkomsten kwam in hoofdstukken 2 en 3 uitvoerig aan de orde. Bij een sterke verhoging van waterpeilen nemen de moeilijkheden die een boer ontmoet in het op gang krijgen en houden van de grasgroei en vooral in het omzetten van brutovoeropbrengst in melk progressief toe. Bij een vergaande peilverhoging naar b.v. 20 centimeter beneden maaiveld in plaats van ongeveer 40 cm bmv, krijgen ook conventionele melkveebedrijven (net als biologische bedrijven in het eerdere traject van 60 naar 40 cm bmv) niet alleen te maken met afnemende netto-voeropbrengsten, maar ook met dalende brutovoeropbrengsten (grasgroei). Dit komt omdat bij een zeer hoog waterpeil laagproductieve grassoorten in de zode gaan overheersen. Voor de biodiversiteit kan dit wel gunstig zijn.

Patroon in de effecten

Wanneer alle gebiedskwaliteiten waar het verhogen van waterpeilen op kan inwerken positief worden geformuleerd kan het volgende patroon voor een verhoging in het traject van 60 naar 35 beneden maaiveld worden onderkend.

Patroon:

voeropbrengst	biodiversiteit	bodembehoud	waterbeheer	emissies	identiteit
-	+ (-)	+	+	+	+ (-)

nb: inschatting voor het traject van 60 naar 35 centimeter beneden maaiveld

(-) = effect op langere termijn wanneer landbouw zo onrendabel is dat het verdwijnt met medeneming van typische veenweidewaarden

Peilverhoging kent op kortere termijn in agrarische productiewaarde (voeropbrengst) de enige verliezer. Elk van de andere belangen verkeert in het kamp van de winnaars⁴⁰.

Op langere termijn is bij peilverhoging, landbouw niet het enige kind van de rekening maar geldt dit evenzeer voor de met het weidebedrijf verbonden waarden van natuur en landschap. Deze gaan met het veenweidebedrijf ten onder.

Het beeld kan anders worden bij een ruimere maatstaf voor de economische kwaliteit (landbouw) dan alleen de netto-voeropbrengst van de grond. Wanneer er buiten 'voeropbrengst' alleen winnaars zijn dan is het voor het oplossen van de landbouwproblematiek 'slechts' nodig andere belangen in de landbouweconomie te internaliseren (als economisch hulpbron benutten). Dit is precies wat agrarische verbreding geacht wordt te doen. Het eerste deel van de slotbeschouwing liet zien dat dit niet alleen een kwestie is van bedrijfsorganisatie (bedrijfsconcept), maar ook van het vormgeven van een gebied (gebiedsconcept) en van *social engineering* (institutioneel concept). Dit deel van de slotbeschouwing verkende overigens ook voorzichtig in hoeverre reguliere landbouw (bedrijfsconcept hightech Melkveehouderij) een oplossing zou kunnen bieden voor de landbouwkundige problemen van peilverhoging.

⁴⁰ Bij een verdere uitsplitsing van deze belangen kan blijken dat hierover discussie mogelijk is. Binnen het belang 'beperken emissies' kan het oordeel anders uitvallen wanneer voorrang wordt gegeven aan beperken van het ontstaan van methaan (moerasgas) voorrang wordt gegeven boven beperking van andere broeikasgassen (kooldioxide en lachgas). Binnen het belang 'waterbeheer' kan het oordeel over peilverhoging anders worden wanneer het veenweidegebied (en niet diepe droogmakerijen) een belangrijke functie krijgen voor de opvang van elders aangevoerd water.

